

✓
Оле

Е. А. КОСМИНСКИЙ

КОКЛА
КУРЫМЛАСЕ
ИСТОРИИ

МАРГИЗ 1951

Мвр.
3 = 1063

СССР НАУКА
АКАДЕМИЙЫН
ИСТОРИЙ ИНСТИТУТШО

Е.А. КОСМИНСКИЙ

КОКЛА КУРЫМЛАСЕ ИСТОРИЙ

СРЕДНИЙ ШКОЛЫН
6-7 КЛАССЛАШТЫШТ
ТУНЕММЕ КНИГА

Н. С. ШАВЕРДИН кусарен

*Рушла гыч кусарымым
Марийский АССР
Просвещений Министерство
пенгыдемден*

МАРИЙСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЙОШКАР-ОЛА * 1961

31.10.1954

31.10.1954

те
тү
на
ла
де

КО
Ш
ПО
УА

И К Ы М Ш Е У Ж А Ш КОКЛА КУРЫМЛАН ТҮНГАЛТЫШ ЖАПШЕ

І ГЛАВА.

ЗАПАДНЫЙ РИМСКИЙ ИМПЕРИЙ ДА ВАРВАР-ШАМЫЧ.

Западный Римский империй V курым мучашыште шаланен. Римский рабовладельческий общество кул ден колон-шамычын революцийыштан кѳра да тудын мландыжым варвар-шамычын крдал налмыштан кѳра шаланен. Тыге айдеме тукумын историйыштыже ик кугу период — древний мирын историйже пытен да кокымшо период — кокла курымласе историй тўналыи. Тиде период древний мир ден у жап кокласе жапым налеш, санденак тудым кокла курымла маныт. Кокла курымлаште древний мирысе сеын кулым кучен илыме (рабовладельческий) строй огыл, а феодальный строй лийын.

§ 1. Варвар-шамычын общественный стройышт.

Римский империй деч северыштыла да востогыштыла, кокла да восточный Европышто, шуко тўрлѳ племя-шамычшке вуй иленыт. Западный Римский империйын эн лишыл пошкудыжо-шамыч германский племя-шамыч улыт улмаш. Умбагыже востогыштыла славян, литовец, финн-шамыч иле-

ныт. Азийын покшел ужашлаже гыч Шем теңыз воктеч Дунайын кокла ужашышкыже шумешке шуйнышо моткоч кумда степла дене пешак шуко тўрлб племя-шамыч шке вольк кўтўшт дене ик вер гыч вес верыш кусныл коштыныт.

Германец-шамычын общественный стройышт могай улмо нерген римский историк Тацит возен коден, тудо мемнан эрысе I курым мучашыште илен. Германец-шамыч мланде пашамыштеныт, волькым ашнен да охотыш коштын иленыт. Нунын общественный стройышт эше первобытно-общинный стройлан утларак келшен. Нуно тукумын-тукумын чумырген иленыт, каже ялыште илыше ен-шамыч ик тукум лийыныт да нуным тукумын кугуракше — родовой старшина вуйлатен. Ял да тудын кучымо мландыже община лийын. Мландын кугурак ужашыже дене — вольк кўтымб пасу да охотыш коштмо чодра дене пўтынъ ял пырля пайдаланен. Но куралме мландым посна еш-шамыч коклаште пайленыт.

Населенийн шуkyрак ужашыже тукумын эрыкан членже-шамыч лийыныт. Нуно тўр енлан шотлалтыныт да икгай права дене пайдаланеныт. Но варвар-шамычын родовой да военный знатышт уже лийын шуыныт. Нунын куралме мландышт, волькыштат шуkyрак улмаш. Сарыште пленыш налме ен-шамычым нуно кулышкышт савыреныт. Римский писатель-шамыч тыге ончыктеныт: варвар-шамыч шке кулыштым римлян-шамычын деч сайынак ашненыт. Даже знатный варвар-шамычат ялысе тыглай ен семынак иленыт, нуно римский поян-шамыч семын мындырланен илен огытыл, санденак кулыштымат римлян-шамыч семын чытыдымын чот экеплоатироватлен огытыл. Варвар-шамычын кулыштын илыме суртышт, шкеныштын озанлыкышт лийын; нуно шке озаштлан кинде, тыгыде вольк да куымо вынер дене йозакым тўленыт.

Варвар-шамычын олашт лийын огыл. Но нунын лўмын пенгыдемдыме верышт лийын, тудым нуно мландым кўнчен араленыт, йырже печым печен пенгыдемденыт. Тушман керылт пурымго годым нуно тушак шке ешыштым да погыштым шылтеныт.

Сар паша. Варвар-шамычлан эреак кредал илаш логалын, сандене племяште вуеш шушо чыла пўрбен воин лийын. Пошкудо племя-шамыч коклаште сарже мланде верч, волькым пошкудын поктен наггайымыже верч лиеден. Римский граница лишне илыше варварский племя-шамычлан нунын мландыштым шупшын налаш да нуным кулыш савыраш тыршыше римлян-шамыч деч аралалташышт логалын. Адакшым варвар-шамыч шкештат империйыш эреак керылт пуреденыт, нуно шканышт шурно шочыктышо чапле мландым руалтен налаш шоненыт але поян римский вилла ден олалам толаш тыршеныт. Римский писатель-шамыч тыге ойлат: мом вўр дене налаш лиеш, варвар-шамыч тудым пўжвўд дене налаш йбралтен огытыл. Нуно мом шкешт ыштен моштен огы-

тыл, тудым римлян-шамыч деч шупшын налаш тыршенят. Тыгай ўзгарже сурт кӱргысӱ шуко тўрлӱ чапле арвер, йытыра тқань, чапле орудий улмаш.

Знатный варвар-шамыч шке йырышт военный дружинным погенят. Дружинник-шамыч шке оныштын (вождьштын) суртыштышт иленят, тудын деч вургемым да оружийым налыныт, сарыште кредал налмыштым тудын дене пырля пайленят, тудын устел тӱрыштыжӱ йуын-кочкыныт. Он ден дружина коклаште пенгыде кыл кучалтын. Он сареш кола гын, дружинник-шамыч тушманлан ўчым шуктышаш але онышт дене пырля колышаш улыт улмаш. Дружина-шамыч иктаж мом руалтен налмаш верч кредалаш пижаш эре ямде лийыныт. Кредал налме дене оныштат, дружинникыштат поеныт, тиде же нуным тыглай эрыкан ег-шамыч деч кўшкӱ шынден.

Варвар-шамычын оружийышт куштылго умдо (дротик) да щит лийыныт. Знатный ег-шамычын гына кердышт, шлѐмышт да панцырьышт лийын. Знатный ег-шамыч да нунын дружинышт имным кушкыжын кредалыныт, а тыглай воин-шамычше йолын кредалыныт. Сарыште дружина шке онжым йыр авырен арален, тыглай воин-шамыч шке тукумышт дене йыгыре кредалыныт. Чара верыште ваш пижын кредалме годым сайрак вооружитлалтше да пенгыде дисциплинан римский войскам варвар-шамыч шагалже годым сененыт. Сандене нуно кугу сар деч коранаш да тушманым чодрашке да купышко ондален пурташ тыршенят, туштыжо тушман шкенжын боевой стройжым шарен кертын огыл, ўмбагыже кенета кержалтме дене тушманым сененыт. Шучкынрак койшашлан южо германский племя-шамычын воинышт шке чурийыштым чия дене чиялтенят, кужу ўпыштым кўкшўн чумыртен пидыныт, пўйым шучкын шырыше янлык вуй дене ыштыме упшым упшалыныт.

**Калык
погынымаш.**

Пўтынъ племян кўлешан чыла пашажым варвар-шамыч калык погынымашеш решатленыт. Нине погынымашлашке племян капеш шушо чыла пӱрӱенже-шамыч вооруженийым чиен толыныт. Тиде шот деч посна лўшкышӱ сходка улмаш, тушто порядкым ышташ пеш неле лийын. Знатный ег-шамыч паша нерген шке коклаштышт ончылгоч канашеныт, а калык погынымашке ямде пунчалым луктыныт. Воин-шамыч тиде пунчал дене келшеныт гын, шке келшымашыштым оружийыштым мурыктылмо дене ончыктеныт. Келшен огытыл гын, нуно шот деч посна кычкыркаленыт. Калык погынымаш война ден мир нерген, мландым шеледыме нерген, Рим дене кыл кучымо нерген канашен да пунчалым луктын. Нине погынымашлаште тугак варвар-шамыч коклаште эн неле преступленийлан шотлалтше ужалалтмашлан да лўдмашлан судитленыт. Изменникым пушенгеш сакен пуштыныт, лўдшӱ еным — купысо лўкӱ йымак дуртен колтен пуштыныт.

Король-шамыч

Знатный ен-шамыч кокла гыч корольым сайлен-ныт. Сайлыме корольым щитыш шынден кұш нёлтеныт. Король племяште сар пашам вуйлатен. Тудын властыше сайлалтше егын властыше лийын, сандене тудын властыше эргыжлан куснен огыл. Кредал налме погын шуқырак ужашыжым король налын, тудын кидыштыже шуко мланде, вольык да кул погынен, тудо кугурак дружиным кучен кертын. Кугу сарым ыштышашлан, поснак Рим ваштареш кредалаш, варварский племя-шамыч кугу союзыш ушненыт, тыгай союзшым ик король вуйлатен.

Варвар-шамычын калык погынымашышт.

Тыге варвар-шамыч классдыме, первобытно-общинный строй гыч эркин-эркин классовой стройыш куснен толын-ныт. Нунын уже знатышт лектын, кулышт лийын. Но знатный ен-шамыч эрыкан тыглай ен-шамыч деч эше шагал ойырте-малтыныт. Нунын кулышт шагал улмаш, да кул-шамычшын повинностышт неле лийын огыл. Варвар-шамыч коклаште класс-шамыч лияш тўналыныт веле. Варвар-шамычын стройышт рабовладельческий Римский империйын классовой стройжо деч лач тидын дене ойыртема-лын. Варвар-шамычын общественный стройыштын негызыштыже эрыкан тыглай воин-шамыч лийыныт. Варвар-шамычын общественный стройыштым Энгельс „военный демократий“ манын.

§ 2. Западный Римский империйын шаланымыже.

**Империй
ўмбак варвар-
шамычын
керылт-
машышт.**

Варвар-шамыч мландым начар пушкыдемденыт, тудым уягден огытыл. Нуно мландым куралыныт, шурным поген налыныт, варажым тиде мландым шуко ийлан кудалтеныт да вес ве-ре у мландым куралыныт. Сандене мланде пашам

ыштен илашышт нунылан шуко вер кулын. Охотылан да вольык ашнашат нунылан шуко вер кулын. Сандене кажне племя шке пошкудыжо деч мландым шупшын налаш тыршен. Варвар-шамычын шинчашышт поснак Римский империйын шурно шочыктышо сай мландыже пернен. Кредалаш да еным толаш военный знать шке дружиныже дене эре ямде лийын шоген. Римский оласе поянлык нерген, римский вилла-шамычын моторлыкышт нерген каласкалымаш варвар-шамычын оныштын руалтен налаш шонымашыжым утыр талыштарен. Варвар-шамыч Римский империйын границыжым чўчкыдырак да чўчкыдырак пудыртылаш тўналыныт. Империйым нунын керылт пурымашышт деч аралышашлан римлян-шамыч шке границыштым Рейн да Дунай эгер мучко крепость, рок сбрем, корем да сторожевой пост-шамыч дене пенгыдемденыт. Но варварский племя-шамыч юггунам тиде пенгыдемдыме граница гоч керылт пурен кертыныт, тунам римлян-шамычлан нунын ваштареш шуко жап кучедалаш логалын.

**Западный
Римский
империйын
шаланыма-
шыже.**

Тунамак рабовладельческий строй Римский империйым кўргў гыч шолдыртен шоген. Римский империйыште кул ден колон-шамычым пеш чот эксплуатироватленыт, нуным тўрлў налог пеш чот пызырен. Тыгай империйым шемер-шамыч чот шыдешкен онченыт. Империйын тўрлў верлаштыже кул ден колон - шамычын восстанийышт эреак тарванен.

IV курым мучаш гыч империй варвар-шамычын шыгыремдымыштым уже чактарен кертын огыл. Варварский племя-шамычын союзышт, нунын коклаште шукыжым германец-шамыч лийыныт, империйын границыжым вончаш тўналыныт. Тидын годым римский кул ден колон-шамыч восстанийым тўналыныт, варвар-шамычын отрядышт дене ушненыт, нунылан римский ола-шамычын капкаштым почыныт, нуным поян-шамычын поместьешкышт конденыт, туштыжо шуко погым толаш лийын. Кул ден колон-шамыч варвар-шамычым кул кучышо озан эксплуатироватлымыже деч да налог деч утарышылан шотлен вашлийыныт. *Варвар-шамычын ег мландым сенген налмашышт кул ден колон-шамычын революционный движенийышт дене чак кылдалтын шоген.*

Римский империй 395 ийыште Восточный да Западный империйлан шелалтын. Утларак лужкыдо Западный Римский империйже V курымышто варвар-шамыч кидыш логалын.

Вестгот, вандал, франк-шамыч Западный империйым толен пытареныт, кугу область-шамычым шупшын налыныт да шке государствыштым ыштеныт. 476 ийыште варварский дружинын онжо Одоакр Занадный Римский империйын пытаргыш императоржым коранден да шкеже Италийын корольжылан шогалын. Западный Римский империй ылымым чарнен. Но Одоакр шуко озаланен огыл. Вашке Италийыш остгот-шамыч керылт

пуренят. Нунын корольшт Теодорих йѳмѳ годым Одоакрым пуштын да тудын королевствыжлан оза лийын.

§ 3. Западный Европа варвар-шамычын сенен налмекышт.

Римский
культурым
варвар-
шамычын
шалатымышт.

Варвар-шамыч Западный Римский империйым шалатен пытаренят да йѳршеш пустанденят. Нуно олала ден римский поян-шамычын поместьештым толеныт да шалатылыныт. Вестгот-шамыч Аларихын вуйлатымыже почеш 410 ийыште Римым налыныт да империйын пеш тошто столицыжым кум кече толеныт. 455 ийыште Римыш вандал-шамыч шкеныштын корольштын — Гензерихын вуйлатымыже почеш керылт пуренят да Римым тулечат чот шалатеныт. Вандал-шамыч 14 кече годсек олам толеныт да тушеч пеш шуко погым нангаеныт. Гунский он Аттилын империйыш керылт пурымыжым нигунамат огыт мондо. Аттила нерген тыге ойленыт: тудын имне йолжо куш тошкалын гын, тудо вереш шудат ок куш.

Империйын шуко олажым варвар-шамыч йѳршеш толен да шалатен пытареныт, южо олаштыже ылыше ег пеш шагал кодын. Шке шочмо мландыштышт варвар-шамыч олам ужын огытыл да тыштат олаште ылыме деч корагыныт. Варвар-шамыч храм, дворец, театр-шамычым шалатылыныт, кѳжѳ дене шканышт оралтым да крепостыым ыштеныт. Варвар-шамычын сенен налмышт почеш ончычсо мотор оралте ден римский водопроводын пеле шаланыше кышкарлашт ден ораташт гына ончычсо античный культурын моторлыкшо нерген ушештареныт. Ончыч империйын чыла ужашлажым иктыш ушен шогышо чапле римский корно-шамычат эркын-эркын пужленыт да йѳрдымѳ лийыныт. Нине корныла дене ынде ожнысо семын купец-шамычын сатум кондыштво улашт коштын огыл, императорский почтым нангайыше имнешке-шамыч кудалыштын огытыл. Торгайымаш паша йѳршеш гаяк чарнен. Ончыч лѳшкен шогышо гаваньыштат чыла шыпланен да тудо колызо-шамычын йорло посѳлкышкышт савырнен.

Олала дене пырля школ-шамычат петырненыт. Тунемше ег-шамыч шагалемыныт. Даже варвар-шамычын корольштат шагалже гына лудын-возен моштен. Италийым сенен налше остгот-шамычын корольшт Теодорихлан шке лѳмжым шындаш кѳлын гын, тудын лѳмжым пѳчкын лукмо онга ѳмбалац йошкар чия дене шѳралтат улмаш, тыге кагаз ѳмбалац лѳмжѳ печатлалтын. Римский образованностьын икмыняр кодшыжо духовенство коклаште гына аралалтын. Но шуко священник-шамыч, даже епископ-шамычат, пыкше гына лудын да возен моштеныт, тугак латынь йылме дене молитвам пыкше гына мурен да мугыматен кертныт. Нуным калык умылен огыл.

VI куры
тышо е
шудѳ и

Европ
-стройш
лий
вашта

рольыш
сьем
кучыш
тирова
ваштал
дым п
ылыш
-санык
дан па
лыкыш
лыкыш
кул-ш
тат ку

Ты
варва
ный

За

Тыгай
ышто
кды
шамы
тын
ужа

Н

З

шук

мл

лий

паш

сем

Ш

рабо

Туд

лий

огыл

эри

кѳш

казн

куч

VI курымышто латынь йылме дене чын ойлен да возен моштышо еным муаш ужо йѳсѳ улмаш. *Западный Европа шуко шудѳ ийлан пычкемышке логалын.*

Европын
стройыштыжо
лийше
вашталтыш.

Варвар-шамыч император ден поян римский мланде оза-шамычын поместьештым шупшын налыныт да шке коклаштышт пайленыт. *Тыглай воин-шамыч шке ешыштым пукшаш ситыше наре мландым налыныт.* Варвар-шамычын корольышт да нунын знатыштышт кул ден колон-шамычге поместьем налыныт. *Король-шамыч ден знать кугу мландым кучышо оза лийыныт,* нуно кул ден колон-шамычым эксплуатироватлен иленыт. Но римский кул-шамычын положенийышт вашталтын. Варвар-шамычын кулышт семынак, нунылан мландым шелын пуэныт. Ончысо дене тагастарымаште нунын илышышт кустылемын. Кул ден колон-шамыч крепостной кресанькыш савырненыт. Крепостной-шамыч шке господиныштылан пашам ыштеныт, но нунын шкеныштын мландыштат, озанлыкыштат лийын, сандене ик ужаш жапшым нуно шке озанлыкыштышт пашам ышташ кучылтыныт. Санденак нуно пашам кул-шамыч деч кумылынак ыштеныт, нунын паша лектышыштат кугурак лийын.

Тыге кул ден колон-шамычын революцийыштылан кѳра да варвар-шамычын ег мландым сенен налмышт дене *Западный Европын пѳтынь стройжо вашталтын.*

Западный Европышто феодальный строй лияш тѳгалын. Тыгай общественный строймы феодальный манят: тиде стройышто мланде ден власть кугу мландым кучышо оза-шамыч кидыште, а шемер калыкын тѳнг массыже мландан кресаньк-шамыч улыт, но нуно лично эрыкан огытыл, шке господиныштын мландыштышт пашам ыштышаш але шке урожайышгын ужашыжым озаштылан пуышаш улыт.

Но феодальный строй вигак сенен огыл.

Западный Европышто ынде эрыкан кресаньк-шамыч шукын лектыныт, нуно римлян-шамыч деч шупшын налме мландеш шичше эрыкан тыглай варвар-шамыч кокла гыч лийыныт. Нине мланде паша дене илыше эрыкан воин-шамыч пашам озалан огыл, а шканышт ыштеныт. Нуно мѳнгысышт семынак община дене иленыт.

Шемер массын илышыже адакшым неле налог тѳлыман рабовладельческий государство сѳмырлымылан кѳрат саемян. Тудын олмеш лийше *варварский королевствылаште налог лийын огыл.* Варвар-шамычын тарлыме армийыштат лийын огыл, нунылан жалованьым тѳлаш кѳлын огыл: вуеш шушо эрыкан пѳрѳен-шамыч чыланат воин лийыныт да корольын кѳштымыжѳ почеш шкак сарыш тарваненыт. Варвар-шамычын казна шотеш илыше чиновникыштат лийын огыл. Шуко оксам кучылтшо императорын дворжат лийын огыл.

Тыгеракын, рабовладельческий строй годым лушкыдемше Западный Европа шке озанлыкшым умбакыже виягден колташ йбным налын. Шемер массын илышыже саемян, нунын паша лектышышт Римский империйысе кул ден колон-шамычын паша лектышышт деч утларак кугемян.

Варвар-шамыч римский культурым шалатен пытареным гынат, рабовладельческий Римский империй ден рабовладельческий эксплуатацийым пытарымаш ег-шамычын илышышышт кугун ончыко тошкалмаш лийын.

Черке. Римский империйыште христианский черке кугу вий лийын шоген, варвар-шамычын сенымекыштат тудо шке вийжым йомдарен огыл. Шке властьюштым пенгыдемдышашлан варвар-шамычын корольышт ден знатышт христианством шке религийыштлан шотлаш тўналыныт да калыкымат шке почешышт наггаеныт. Христианский черке властым пагалаш калыкым туныктен, кул ден кресаньык-шамычым шке озаштлан пашам ышташ туныктен.

Черкым вуйлатымаште тўн верым епископ-шамыч налын шогеныт, нуно черке-шамычым иктыш ушышо кугу округлаште вуй лийыныт. Западный Европышто черкым вуйлатышылан римский епископ — „папа“ шотлалтын.

Епископ.

Монастырь-шамычын влиянийышт кугу лийын. IV курымышто нуно империй мучко писын шарлаш тўналыныт. Ончыч тушко шаланыше рабовладельческий империй гыч пызырымаш, пудыранымаш да бкымлымаш деч шылын куржшо ег-шамыч каеныт. Илышыште ниможымат сайжым ужде, нуно чодраш да пустыньеш верланеныт, тўрлб религиозный шонкалымаш дене илен, акыр саман толмым вученыт. Шкеныштым тўрлб семян орландарен, ярныктарыше пўтўм кучен, кужу жап юмылан кумалын, нуно юмын порылыкшым вученыт. Тыгай ег-шамычым „аскет“ маныныт, а нунын туныктымыштым „аскетизм“ маныныт. Шке йрыштынунын туныктымо почеш кайыше-шамыч чумыргеныт.

Тыге религиозный общежитий — монастырь-шамыч лийы-

ныт. Пычкемыш калык монах-шамычым „святойлан“ шотлен да, нунын кумалмышт дене черле-шамыч паремын кертыт, а вес тўняште ласка илышыш логалаш лиеш, манын ўшанен. Король-шамыч ден знать калык коклаште монах-шамычын дўмышт чот шарлыме дене пайдаланеныт. Нуно монастырь-шамычлан мландым да крепостной-шамычым пўлекленыт, а монах-шамычше тидлан власть ден оза-шамычын кумылыштым шукташ да „ўнышў“ лияш калыкым туныктеныт. Монастырь-шамычым калык илыме верлаштат почедаш тўнгальныт. Монастырь-шамыч поеныт, а нунын начальникиштын — „аббатыштын“ влиянийышт кушкын. Монах-шамыч пашам ыштен огытыл, а крепостной-шамычым ындырен иленыт. Монастырьш кумалаш толшо-шамыч тўрлў „пўлекым“ конденыт. „Юмылан кумалше-шамыч“ шуқырак лийышт манын, монах-шамыч „чудотворный“ юмогам, „святойын капшым“ да молымат шонен луктыныт. Монастырь-шамыч тўрлў укедан ўшанымашым шаркаленыт.

Папа, епископ, монастырь-шамыч пеш кугу мландым кучышо озашке савырненыт, кресаньык-шамычым эксплоатироватленыт. Мланде кучышо шолдра оза-шамычын классовый господствыштым черке чыла семынат арален да феодализмлан виянгашыже полшен.

**VI курымысо
варварский
королевство-
шамыч.**

Западный Римский империйын мландыжым шеледышаш верч варварский королевство-шамыч шке коклаштышт эреак кредалыныт. Нунын кучымо мландыштын границыже эреак вашталт шоген. VI курымын первый пельшытыже Западный Римский империйын тўн областьлаже варварский королевство-шамыч коклаште тыге пайлалтыныт (картым ончо).

Италийыште остгот-шамычын королевствышт лийын.

Испанийыште вестгот-шамычын королевствышт лийын.

Галлийыште франк-шамычын королевствышт лийын.

Северный Африкыште вандал-шамычын королевствышт лийын.

Британийыште верысе населений (бритт-шамыч) ден англ да сакс-шамычын островыш куснышо северогерманский племяшт коклаште кредалмаш каен шоген.

II ГЛАВА.

**ВОСТОЧНЫЙ РИМСКИЙ (ВИЗАНТИЙСКИЙ) ИМПЕРИЙ
ДА СЛАВЯН-ШАМЫЧ.**

§ 1. Римский империйым угыч ышташ тўчымаш.

**V — VI
курумласе
Византий.**

Западный Римский империй V курымышто шала-нен да ятыр варварский королевствылан шеледалтын. Но Восточный Римский империйже ятыр пенгыдырак улмаш. Тушто Римский империйын эн поян да культурный областыше-шамыч лийыныт.

Балканский полуостров, Малый Азий, Сирий, Палестина да Египет. Восточный Римский империй Западный деч вянярак да поянрак лийын. Запаште ола-шамыч да торгайме паша волен шогымо годым Востокушто тыгай кугу торговый ола-шамыч пелед шогеныт: Константинополь, Антиохий, Александрий. Тыште ремесло, техником шинчымаш аралалт кодын.

Восточный Римский империйын столицыже Константинополь лийын, тудым вес семынже Византий маныныт. Столицын лумжб дене пўтынь государствыжмат Византийский империй, але Византий, манын лумденыт. Рим пустангын да шаланен шогымо годым Константинопольын шукемше населений олаш шынен кертын огыл, сандене олам пужен ышташ логалын. Олаш сылне порт-шамычым ыштеныт. Тудын гаваньштыже тўрлб элла гыч толшо шуко корабль шоген. Пеш кугу циркыште древний Римын императоржо-шамыч годымсо семын сылне представленийым ончыктылыныт. Тыгай представленийым ончаш лу тўжем дене калык погынен. Эн йоратыме модышлан ныл имным кычкыман орава дене ўчашен кудадышт-маш шотлалтын.

Византийский империй Востокусо элла дене ўштыган (караван) корно денат, теңыз корно денат вяня торгоен шоген. Иран, Аравий, Абиссиний, Индий, Китай гыч Византийышке шергакан кўм, тамле пушан кычкылам, слон лум, порсыным конденыт. Византийский империйын олалаштыже ремесленник-шамыч янда атылам, шергакан тканьым, ювелирный сатум ыштеныт.

VI курымышто Византийский империйыште порсын шукшым ашнаш да порсыным ышташ тўналыныт. Ты марте порсын шукшым Китайыште гына ашненыт. Порсын дене торгоен пайдам налын илышашлан китаец-шамыч порсын шукшым вес эллашке колтымо деч пеш чот эскерат улмаш. Калык мут тыге ойла, пуйто византийский монах-шамыч посох тояш кбргашым ыштеныт да порсын шукш муным (греным) тушак шылтен граница гоч вончыштарен луктыныт, тыге Византийский империйыште порсын шукшым ашнаш тўналыныт.

Византийский купец-шамыч Западный Европысо высший класс-шамычлан кўлшб шергакан сатум конден шогеныт.

Византийский империйын торгайымашыже да промышленностьшо правительствылан шуко оксам конден. Торгайымылан пошлиным налме дене император ятыр пайдам налын. Государственный монополий дечат казнашке шуко окса пурен. Кинде дене торгаяш правительствын гына праваже лийын; шужымо ийлаште шерге ак дене киндым ужален, тудо калыкын орлыкшо гыч кугу пайдам налын. Шемер калыкше неле налог дене пызыралтын илен, а казна поен.

Шуко окса лийме дене император государствын границыжым аралаш, ең мландым шупшын налаш да шемер-шамычын востанийыштым пызыралаш войскам тарлен кертын. Поян купец-шамычлан торгайыме пашаштым аралаш вяня государственный

ина да
рак да
паша
й ола-
Алек-
коды.
анти-
ыныт.
ийский
ын да
аселе-
шташ
гава-
Пеш
дымо
дстав-
атыме
лышт-

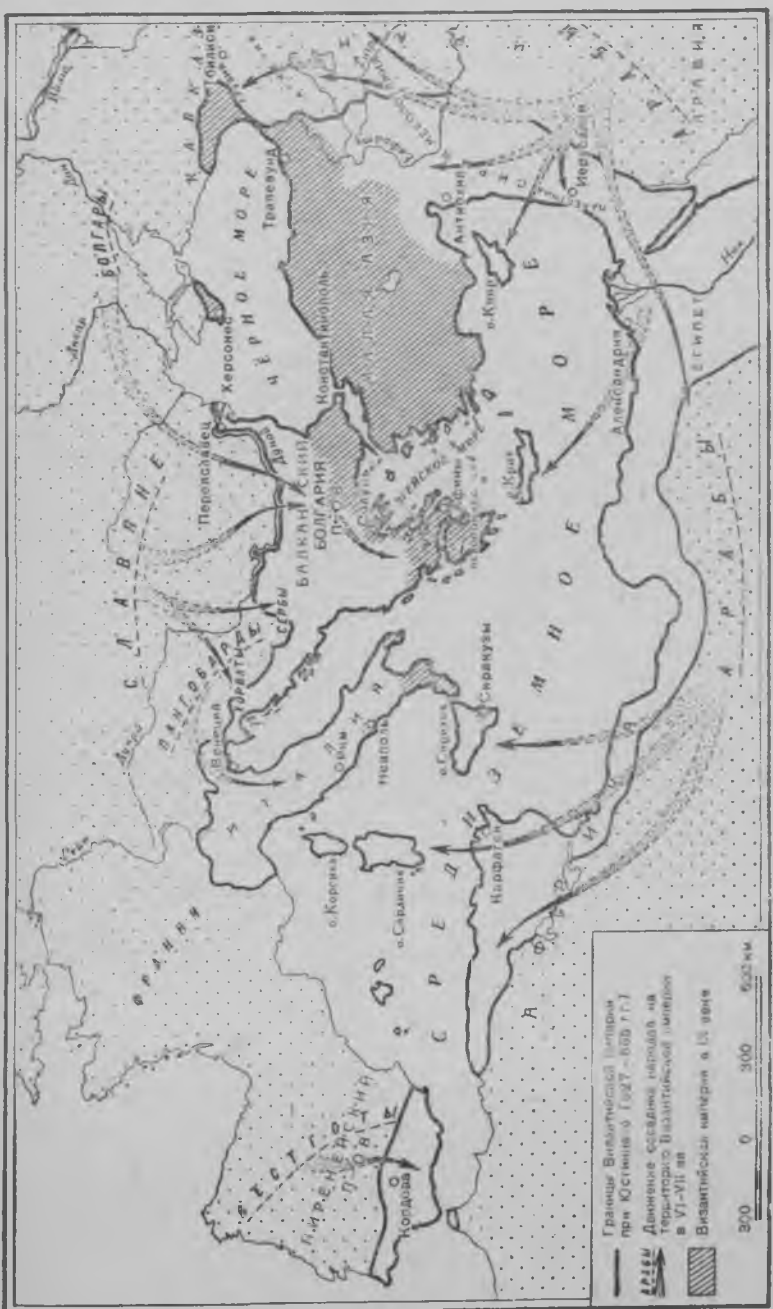
(кара-
Иран,
перга-
денят.
ч янда

кшым
орсын
пай-
м вес
тыге
ашым
ылтен
импе-

сший

плен-
мылан
осу-
окса
ийын;
калы-
неле

джым
вос-
упец-
янный

Византийский империя VI—IX столетия

власть кўлын, сандене нуно императорлан полшенйт. Санденак Восточный империйын императоржо-шамыч шке границыштым варвар-шамычын пудырген пурымышт деч кужу жап годым арален шоген кертыныт да империй кўргыштō революционный движенийым темдалын кертыныт.

Западный Европа пычкемыш илышыш логалме жапыште Византийский империйыште шуко школ лийын. V курымышто Византийыште университетым почыныт. *Византий Западный Европа деч поянрак веле огыл, но ятыр культурныйрак лийын.*

Но Византийыште шемер-шамыч Западысе варварский королевствыласе деч ятыр нелынак иленйт. Византийыште кул ден колон-шамычым пеш чот эксплуатироватлымаш кодын, населенийым неле налог-шамыч дене тўнчыктареныт.

**Юстиниан
(527 — 565).**

Византийский империй VI курымышто император Юстиниан годым эн куатле государство лийын. Юстиниан шкенжын уло вийжым императорский властым пенгыдемдышаш да тудын чапшым нўлталшаш верч пуэн. Византийыште пўтынь виктарыме паша император кидыште да тудын шогалтыме чиновник-шамыч кидыште лийын. Тиде самодержавный да бюрократический строй улмаш. Император священный еглан шотлалтын. Тудым юмо дене тўр улшылан шотленйт. Торжественный приём годым тудо шўртнўб вургемын чиен, тудын ончылан сукен шинчын мландыш шумеш кумалыныт, тудын йолжым шупшалыныт. Императорын мутшым колыштдымашым религий ончылно ыштыме осал пашалан шотленйт. Государством виктарыме паша деч населенийым йўршеш коранденыт. Кеч могай общественный самодеятельность пызыралтын. Циркыште гына, тушко император миен пурымо годым, калыкым шыгыремдыме ваштареш калык кычкырен кертын. Тыгай протест южгунам куатле демонстрацийыш да даже восстанийыш савырнен.

Юстиниан Римский империйын тошто рабовладельческий лорядкыжым пенгыдемдаш тыршен. Тудын приказше почеш Римский империйын законжо-шамычым иктыш поген лукмо; тидым „Юстинианын кодексше“ манын лўмденйт. Кодекс пўтынь власть император кидыште улмо нерген увертарен да кул ден колон-шамычын шке озаштлан подчинитлалтыштым пенгыдемден. Юстинианын законлаштыже торгайыме пашаште вашваш тўлымб да торгайыме правилым раш ончыктымо. Торгайымаш Византийыште пеш кўлешан пашалан шотлалтын, а Западыште гын торгайымаш паша йўршеш гаяк йомын. Шке властышын чапшын нўлтышашлан Юстиниан столицым сылнештарыме шотышто шуко тыршен. Тудын годым ыштыме шуко сылне зданий кокла гыч первый верыште святой Софьян соборжо шога, тудо зодчествын ик эн чепле памятникшылан шотлалтеш. Тудым ыштымаште вич ий годсек лу тўжем ен пашам ыштен. Соборым сылнештараш Римысе, Афинысе да

Юстиниан ден придворный-шамыч.

моло тошто оласе античный храмла гыч мраморный колонна-шамычым конденыт.

Константинопольн тун уремлаже ден площадьлашыже Юстиниан годым моткоч сылне зданий-шамычым нолтеныт, но йорло ег-шамычше тошто семянак лавран да агысыр уремлаште илен тӧченыт, тушко кечыйолжат шагал годым логал кертын. Сылне оралтым ышташ шуко окса кӱлын; тидыже тудеч поснат налог дене орланыше шемер-шамычын илышыштым эше чот нелемден.

**Византийын
военный
вийже.**

Византийлан вес элла дене пеш сложный политикым кучаш логалын. Тудын чыла границылаштыжат сар нигунамат чарнен огыл, манаш лиеш. Сандене тарлыме войскам шуко кучаш логалын. Тидыже кугу расходом конден. Византийский войска составше пешак тӱрлӧ-тӱрлӧ улмаш. Тушто империй кӧргеш шочшо енге пеш шагал лийын, зато чыла пошкудо калык кокла гыч — гунн, германец, славян, армян, перс, араб, африканский мавр, кавказский горец-шамыч кокла гыч шуко ег лийын. Нуно шке шочмо мландышт деч ойырлышо, сар паша дене гына илыше профессиональный воин-шамыч улыт улмаш. Византийский тарлыме войска сайын вооружитлалтын; нуно кольчуга ден панцырым чиеныт, кошар вуян шлёмым упшалыныт, капыштым аралаш кидешышт кугу щитым кученыт. Нуно керде, умдо да кок тӱран боевой товар дене руэ-

ныт. Армиин тун вийжылан куртнб панцырым чийыше неле кавалерий шотлалтын. Пехотинец-шамычат, кавалерист-шамычат йонез дене пеш туран лун моштенят.

Но нине турлб тукум калык кокла гыч тарлыме воин-шамычын войскалан эн кугу вийым пуышо патриотизмышт лийын огыл. Нуно жалованьым налшашлан да ен мландым толышаш верч гына сарыште кредалыныт. Нуно эртен кайыме областьлам, даже империйын шкенжын областьлажымат толеныт да пустанденят. Толен налшашым ужын огытыл гын, нуным кредалыкташ йдсб улмаш. Жалованьым налдыме годым войска бунтым тарватен да даже тушман велыш вончашат ямде лийын. Тыгай армий южгунам пеш кугу сенламашке шуын кертын, но тудо ушанле лийын огыл, а эллан неле жап толмо годым тудлан эн шагал ушанаш логалын.

**Византийын
дипломатийже.**

Византийлан чучкыдынак шкенжын военный вийжылан огыл, а уста дипломатийжылан ушанаш логалын.

Вес государствылаште мо лийын шогымым византийский дипломат-шамыч чот эскереныт, ик пошкудо ден вес пошкудо коклаште келшыдымашым луктын моштенят, иктыштым лудыкташ тыршенят, весыштым полк дене да сорымаш дене шке велышкышт савыреныт. Варварский князь-шамычым сорастараш, шке велке савыраш ий еда шуко оксам кучылтыныт. Византий чыла вереат шке разведчикше ден шпионжо-шамычым кучен.

Вес элла гыч Константинопольш толшо посол-шамычым императорский дворын моторлыкшо да поянлыкше дене брыктараш тыршенят, нунылан столицын кукш, пенгыде пырдыжшым ончыктеныт, нунын ончыч чапле вооружениян войскам нангаеныт. Тыге империйым сенаш лийдымылан ушандаран тыршенят.

Византийский дипломат-шамыч олталыме, ужалыме, даже шолып пуштмаш дечат вожылын огытыл. Византийский дипломат-шамыч чояланен, осалланен, тушманым чоян ондален моштымышт дене ойыртемалтыныт. Моло калык-шамыч византиец-шамычым шоячылан да олталышылан шотленыт, нунылан ушанен огытыл да нунын деч лудыныт, но нунын чоян шындылме опышышкышт чучкыдын логаледеныт.

**Юстинианын
войнаже-
шамыч.**

Юстинианлан элым аралышашлан неле войнам шуко эртараш верештын — империйын востокыштыжо Иран дене, северыште — славян-шамыч дене. Запadyште Юстиниан наступательный политикым эртарен. Тудо Запadyсе варварский королевство-шамычым сенен налаш да Римский империйым тудын тошто границыже коргеш уэш ышташ шонен. Юстиниан Запadyште шке властьшым ышташ веле огыл, но тушто ончыч со рабовладельческий стройым портылташ шонен.

Юстинианын полководецше-шамыч Северный Африкыште

де не-
ст-ша-
н-ша-
лийын
ышаш
ласть-
ыт да
и кре-
ойска
де ли-
кер-
толмо
й вий-
анаш
ымым
до ден
геныт,
да сѡ-
князь-
оксам
е ден
ычым
брык-
дыж-
йскам
араши
даже
дип-
дален
визан-
нылан
шын-
ойнам
осто-
н-ша-
тель-
олев-
удын
За-
ччыч
ыште

Константинопольшто святой Софии храмж.

2. Кокла курымласе историй.

вандал-шамычын королевствыштым сeнен налын кертынт. Италийыште остгот-шамыч византиец-шамыч ваштареш пеш чот кредалынт. Итальянский кул ден колон-шамыч нунын велыште лийынт. Варажым Юстинианын полководецше-шамыч Велизарий ден Нарсес остгот-шамычым сeнен кертынт (554). Остгот-шамычым чылаштымат, манаш лиеш, пуштын пыгареныт, кодшыштылан Италий гыч каяш логалын. Юстинианын войскаже-шамыч элым моткоч осалын шалатеныт. Рим ола йбршеш гаяк пустанын. Тудын олмешыже шурным ўдаш тўгалынт. Италийым сeнгемеке, Юстиниан кул ден колон-шамычлан остготский король-шамычын пуымо куштылгылыкым чыла пытарен, нуно адакат тошто оза-шамыч кид йымаке логалынт. Пустандыме Италийлан неле йозакым тўлыктынт. Тулеч посна, Юстиниан Пиренейский полуостровын южный ужашыжым вестгот-шамыч деч шупшын налын. Тыгеракын ончычсо Римский империйын ятыр ужашыже Юстиниан кид йымаке логалын. Юстиниан Средиземноморьен озаже лийын.

§ 2. Революционный движений да варвар-шамычын сeнгемашышт.

Византийыште лийше революционный движений.

Юстиниан вес элла дене кредалмаште сeнен гынат, рабовладельческий Римский империйым уэш ышташ тўчымаш шукталтын огыл. Запadyште ыштыме сарлан кбра кугу расход лийын. Сeнен налме эллам тарлыме войска пеш чот шалатылын, но ег мландым шупшын налшаш верч кредалмылан кбра империйын калыкшыланат пеш кугу налогым тўлаш логалын, сандене эл кўргысў область-шамычат тугаяк нелылыкым ужынт. Римский империйым тошто границыже кўргыштў угыч ышташ тўчымаш элым йбршеш йорлештарен. Налогын нелылыкше да окса погышо-шамычын осалланымашышт калыкын шыдыжым тарватеныт.

Юстинианын кугыжалан шогымыжо годым Константинопольыштат, провинциялаштат калык восстаний шуко лиеден.

Юстинианын кугыжалан шогалмекыжак, 532 ийыште, Константинопольышто пеш кугу восстаний лийын. Восстаний циркыште тўгалын да пеш писын кугу ола мучко шарлен. Пожар тўгалын. Войскан_ужашыже ўшанле лийын огыл. Юстиниан столица гычат куржаш тарванен улмаш, но Велизарий тарлыме германец-шамычын отрядышт дене восстатлыше-шамыч ўмбака кенета кержалтын. Тудо циркыш погынышо шуко тўжем егым пуштын да восстанийым темдалын. Тиде восстанийым „Ника“ манынт (грекла „сене“ манме лиеш). Тиде восстатлыше-шамычын ўжмў мутышт улмаш.

Латкандаш ий гыч Константинопольышто уэш восстаний лийын. Кугу восстаний-шамыч Сирийыште, Палестиныште да Египетыште тўгалынт. Нине восстанийым Юстиниан пеш осалын темдалын. Провинциялаште илыше населений Византий-

ский империйым йӱратен огыл, тудын деч ойырлаш келшыше йӱбным вучен илен. Юстиниан почеш шогалше кугыжа-шамыч годым пӱтынъ империй мучко кугу восстаний-шамыч ылыжыныт, тушто шукужым кул ден колон-шамыч, тугак олалаште ылыше шемер-шамыч участвоватленыт. Тунамак варвар-шамыч Византий деч ик область почеш вес областѳым шупшын налеш да тӱнгалыныт.

Восточный Римский империйын куатле правительстве кугу-шамычын революцийыштым да варвар-шамычын керылт пурымашыштым кокшудӱ ий наре чактарен шоген кертын. Тудо даже западысе южо эллаште рабовладельческий стройым ик жаплан уэш пуртен кертын. Но VII курымышто кул ден колон-шамычын революцийышт да варвар-шамычын керылт пурымашышт Восточный Римский империйымат авалтен. Западысе семьяк, шемер-шамычын, тӱн шотышто кул ден колон-шамычын, революционный движенийышт варвар-шамычын керылт пурымашышт дене иктыш ушненыт.

Юстиниан колымеке, Италийышке север гыч варвар — лангобард-шамыч керылт пуреныт. Италийын шемер калыкше неле налогым да мланде оза-шамычын чот ындырымаштым чытен иленыт, сандене нуно лангобард-шамычым орлык гыч утарышылан шотлен вашлийыныт. Лангобард-шамыч Италийын кугурак ужашыжым шке кидышкышт налыныт.

VII курым тӱнгалтыште вестгот-шамыч Пиренейский полуостровын Юстиниан шупшын налме южный ужашыжым шканышт пӱртылненыт. Тыге Западыште рабовладельческий Римский империйым уэш ылышташ тӱчымаш арам пытен.

Византий Юстинианын Западыште шупшын налме мландыжым веле огыл, но шкенжын ончычсо мландыжын ятыр ужашыжымат йомдарен. Востокышто Византий ончычсо Парфянский государство олмеш шочшо Иранский кугыжаныш ваштареш кужу жап годым крелдалын. Парфянский государство шуко посна областьлан шеледалтын улмаш, кажне областьын шкенжын князьше лийын. III курымышто нине область-шамычым Арташир шке кидышгыже кучен, тудо Сасанид-шамычын династийышт гыч первый кугыжа улмаш.

Сасанид-шамычын кугыжанышышт Месопотамий гыч тӱнгалын кызитсе Афганистан марте да Кавказ гыч Персидский залив марте шуйнышо кумда территориям налын шоген. Тиде эл гоч средиземноморский элла гыч Востокышкыла — Средний Азийыш, Индийыш, Китайыш — пеш кӱлешан торгайме корно-шамыч каеныт. Тиде торгайымаш деч Иранын правительстве кугу пайдам налын илен. Чыла пайдам шкетше гына налеш шонен, торгайыме чыла кугу корно-шамычым тудо шке кидышкыже налеш тыршен. Сандене тудо Средиземный да Шем тенызла дек лекташ тӱчен. Но тудын корно умбалныже Грузий, Армений, Сирий киеныт. Нине мланде верч Иран ден

Сасанид-шамычын кў курыкеш ыштыме барельефышт.

Византий коклаште крдалмаш эре каен шоген. Юстинианлан кужу жап годым Иранский кугыжа Хосров I ваштареш крдалаш логалын. Пеш чот тыршыме да кугу йозакым тўлымō дене гына Юстиниан Византийын восточный границыжым арален коден кертын.

Юстинианым алмаштыше кугыжа-шамыч годым Иран ваштареш крдалмаш уэш тўналын. Кужу жап годым крдалмаш Иранын вийжымат, Византийын вийжымат чот луштарен. Кок государствысе шемер калыкшат вий шутыдымо налогом тўлымō да неле эксплуатацийым нумалме дене чот йорлештыныт.

Араб-шамычын VII курымышто лийше государствышт тиде нелылык дене пайдаланен. Араб-шамыч Иран ден Византий ўмбака иканаште керылт пуреныт. Икмыняр ий коклаште нуно кугу Иранский государствым сеген налыныт. Византий деч нуно Сирийым, Палестиным, Египетым да вандал-шамыч деч Юстинианын сеген налме Северный Африкым шупшын налыныт.

§ 3. Византий да славян-шамыч.

Север велым империйым славянский племя-шамыч шыгыремденыт. Нунын деч аралалташ Юстиниан ятыр крепостыым ыштен. Но тудым алмаштыше кугыжа-шамыч годымат славян-шамыч Дунай гоч вончаш да Византийский империйын северный областьлашкыже кугу тўшка дене керылт пураш тўналыныт.

Шуко славянский племя-шамыч Западыште Лаба (Эльба) деч востогышто Ока ден Юлын кұшыл мучашыже марте, севере-рыште Балтийский теңыз деч югышто Дунай ден Шем теңыз марте кумда верыште иленыт. Нуно восточный, западный да южный славянлан шелалтыныт.

Славян-шамычын йўлашт нерген византийский писатель-шамыч шуко сведенийым коденыт. Славян-шамычын родовой стройышт шуко жап шуйнен. Тошто годсо тукуым шаланымекат, южный славян-шамычын кугу ешышт, але „задруга“, кодын, тушто ятыр лу ег лийын; нуно пырля иленыт да чыла погым пырля кучылтыныт. Славян-шамычын Дунай гоч вончаш тўналмышт годом нунын родовой знатышты лияш тўналын. Посна племя-шамычын князьышт лийын. Южо вере ик князь шке властью йымалне ятыр племям ушен шоген.

Славян-шамыч мланде пашам ыштен, вольыкуым ашнен да охотыш коштын иленыт. Византийский писатель-шамыч славян-шамычын нелым чытен кертмыштым, чолгалыкыштым да кредалаш тале улмыштым, нунын честный улмыштым да поснак кугу кумылан улмыштым палемденыт. Уналан да корно еглан славянин шкенжын гыч эн сайжым пуаш чаманен огыл. Черле ден шонго-шамыч верч тыршымашым, нуным пукшаш да ончаш кўлым славян-шамыч шке долгыштылан шотленыт. Кул-шамычым нуно сайын онченыт. Сарыште пленыш логалше-шамычым ўмыр мучко шке кидыштышт кучен огытыл, а пале жап эртымеке нунылан я шочмо мландышкышт каяш, я шке денышт племян эрыкан членже лийын колаш ойым пуэныт.

Славян-шамыч музыкуым, мурым да куштымашым йбраленыт. Нунын йбралыме музыкашты кўсле ден шиалтыш улмаш. Пайрем годым нуно мурым муреныт, хоровод дене модыныт, мурым мурен пашам ыштеныт, муро дене, музыка дене сарыш каеныт. Даже колышым тойымашымат мурен, куштен, йўын-кочкын эрталеныт.

Славян-шамыч эрыкуым эн чот акленыт. Шке независимостьыштым аралымашты нуно пеш кугу пенгыдылыкым ончыктеныт да кулыш савырныме деч колымашым саеш шотленыт.

Славян-шамычын чолга воин улмыштым чыланат шинченыт. Вес эллашты нуным военный службыш окотан налыныт. Византийский император-шамыч дене нуно поснак шуко лийыныт. Славян-шамыч тыглай воин веле огыл лийыныт, нуно южгунам кугу командный должностьыштат шогеныт. VI курымышты славянин Доброгаст Шем теңызыште византийский флотын начальникше лийын.

Византиец-шамыч дене чўчкыдын тўкнылмашты славян-шамыч нунын вооруженийыштым пален налыныт да пасушто кредалмаштат, крепостьлам налмаштат Византийын военный искусствыжым эртен каеныт. Нунын пырдыж шалатыме тараныштат, кў кудалтыме кугу машиныштат лийын.

**Империйым
славян-
шамычын
колонизиро-
ватлымышт.**

Ончыч славян-шамыч византийский мландыш кучук жаплан керылт пурымо дене серлагеныт. Но VI курымын кокымшо пелыже гыч южно-славянский племя-шамыч империйын террито-риешыже шинчын илаш туналыныт. Ик ужаш мландыжым нуно бкым шупшын налыныт, вес ужашыжым византийский правительство шке кумылжо денак пуэн. Славян-шамыч чапле салтак лийыт манын ушанен, император-шамыч нунылан сар годым пустандыме вереш шинчын илашышт эрыкым пуэныт.

Славян-шамыч север гыч эркын-эркын куснен толын, Дунай ден Эгейский тенгыз кокласе чыла мландым шке кидышкышт налыныт. Византиец-шамыч пүтын тиде элым „Славиний“ манын лумденыт. Славян-шамыч средний ден южный Грецийыш, Пелопоннес марте, шенын пуреныт. Нунын ялышт даже Малый Азийштат лийын. Славян-шамыч ял дене шинчын иленыт, оласе населенийже грек-шамычак кодыныт. *Византийский империйыште славян-шамыч эрыкан кресаньык-шамычын виан ужашышт лийыныт.*

Утларак лушкыдо Западный Римский империйым германец ден моло варвар-шамычын шалатен пытарымышт семын, славян-шамыч Византийский империйым шалатылын огытыл. *Мбнггешла, славян-шамычын колонизироватлымашышт Византийым узмден да пенгыдемден.* Пашам бкымеш ыштыше кул ден колон-шамыч дене танастарымаште, славянский эрыкан кресаньык-шамыч мландым сайынакын пушкыдемденыт, государствылан киндым шукрыак пуэныт. Государством тушман деч аралымышт годым славян-шамыч шкеныштын пасушт ден суртышт верч кредалыныт, сандене нуно чапле воин лийыныт. Славян-шамычын колонизироватлымыштлан кбра Византийский империй уэш виангын да Западный Римский империй шаланыме деч вара эше тужем ий наре илен кертын.

**Независимый
южнославян-
ский
государство-
шамыч.**

Балканский полуостровын пүтын севержым Византий йомдарен да, тудым независимый южнославянский государство-шамыч налыныт. VII курым мучаште Дунайын улыл мучашыштыже илыше южнославянский племя-шамыч виан Болгарский государством ыштеныт. Болгар-шамыч Византий ваштареш виан кредалыныт. Нунын мландышт улыл Дунай деч югышкыла шарлен да Константинополь дек чак лишемын. Болгарский государство Византийский государством север гыч эре лудыктен шогышо вийыш савырнен.

Балканский полуостровын северо-западыштыже южнославянский племя-шамыч, серб ден хорват-шамыч, иленыт.

§ 4. Византий VIII — XI курымлаште.

**Византий
VIII куры-
мышто.**

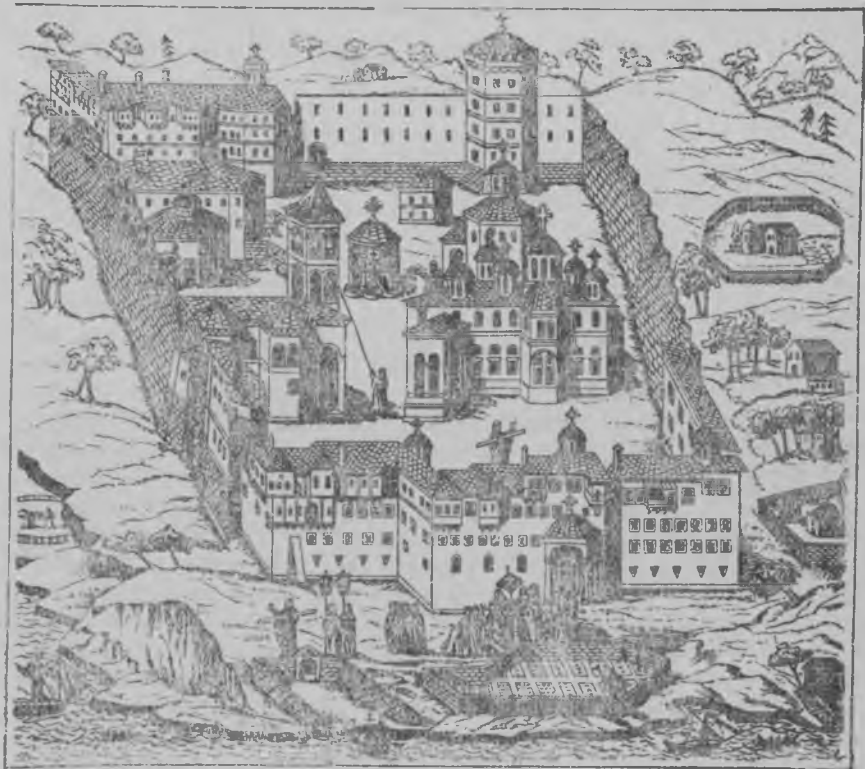
VIII курым тўналтышыште Византий Юсти-
ниан годсо государством пеш шагал ушешта-
рен. Византийский император кидеш ончычсо
мландын кумшо ужашыжат кодын огыл. Моло
мландыжым лангобард, араб, болгар, серб, хорват-шамыч
шупшын налыныт. Византийский империй кӧргеш кодшо млан-
дыштыжат кугу вашталтыш лийын. Тудын ятыр ужашышты-
же славян-шамыч иленят, нуныжо эрыкан кресаньык-шамы-
чын виян ужашыже лийыныт. Но империйыште кул ден
колон-шамычым кучен илыше шолдра мланде оза-шамычат ко-
дыныт. Пеш кугу мланде участке-шамыч черке ден поснак
монастырь-шамыч кидыште лийыныт.

**Араб ден
болгар-шамыч
ваштареш
кредалмаш.**

Византийлан сарызе пошкудо-шамычын шыгы-
ремдымышт деч эреак аралалташыже вереш-
тын. Араб-шамыч империйыш восток велым
керылт пурен шогенят да ятыр гана Констан-
тинополь лишкак миен шуыныт. 717 ийыште
нуно империйын столицыжым теңыз гычат, мланде гычат
авыренят. Император Лев III олам пеш моштен арален. Араб-
шамычын флотышлан „греческий тул“ кугу энгекым ыш-
тен. Тиде — лұмын ыштыме аппарат дене пуч гыч шыжык-
тылме йўлышӧ вишыкыде улмаш. Константинополь воктене
идалык утла арам шогымеке, флотыштым чыла гаяк йомда-
рен, араб-шамычлан мӧнгеш чакнашышт логалын. Византий-
ский империйым йӧршеш сенаш шонымо планышт дечат араб-
шамычлан чакнашышт верештын. Но нуно кажне ийын
Малый Азийышке керылт пуреденят.

„Греческий тул“.

Греческий монастырь.

Север гыч Византийым Болгарский государство шыгыремден. IX курымышто болгар-шамыч Балканский полуостровын кугурак ужашыжым руалтен налыныт. Болгарский князь-шамыч шкеныштым кугыжа манын лүмдаш тўналыныт. Византий нунылан йозакым тўлаш тўналын. Болгарский кугыжа Симеон шкенжым „болгар ден грек-шамычын кугыжашт“ уламанын лүмден. Тудо Константинопольым шупшын налаш да пўтынъ Византийский империйым шке кидышкыже налаш шонен.

IX курым тўналтыш гыч Византийышке киевский князь-шамыч сар вий дене толын кошташ тўналыныт.

Сар вий дене аралалтмаш государствын пеш кўлешан задачыже лийын. Византийский войскан тўн негызшылан ынде империйыште илыше славян-шамыч кокла гыч погымо эрыкан кресаньык-воин-шамыч шотлалтыныт. Государствын вооруженный вийжым эше уларак кугемдышашлан император-шамыч армийыште имне дене служитлыме тареш сарзе ег-

шамычлан мландым пуэденыт. Саиденак VIII курымышто император-шамыч монастырь-шамыч деч шуко, мландым шупшын налыныт. Тиде государствылан пеш кӱлешан паша лийын гынат, монах-шамыч правительствын тиде меропрятийже ваштареш пеш виян кучедалыныт.

Х—XI курым-лаште Византийын виянмыже.

Военный службышко эрыкан кресаньык-шамычым налме дене да нунылан монастырь-шамычын мландыштым пуэдыме дене Византийын военный вийже пенгыдемын. Византиец-шамыч ончыч йомдарыме мландыштын ужашыжым пӧртылтен кертыныт. Араб-шамыч деч поян Антиохий ола дене пырля Сирийын ужашыжым шупшын налыныт.

Болгарский кугыжаныш ваштареш кучедалаш византийский дипломатий Киевский Русьын военный вийже дене пайдаланаш тыршен.

Х курымышто византиец-шамыч киевский князь Святославлан Болгарийым сенен налаш темленыт. Нуно тыге шоненыт: Византийым лӱдыктылшӧ кок пошкудыжат—Киевский Русь ден Болгарий—икте-весыштым лушкыдемдат, тидеже Византийлан пайдале лиш, маныныт. Но Святослав Болгарийын кугурак ужашыжым пеш вашке сенен налын. Византиец-шамычым йӧратыдыме болгар-шамыч Святославлан шкак полшеныт. Святослав Болгарийым шке мландышкыже ушаш да шке столицыжымат тышке кусараш решитлен. Тунам византиец-шамыч Киев ваштареш Шем теңыз воктенсе степьлаште кусныл коштшо печенег-шамычым кутыртен колтеныт. Святославлан шкенжын тошто столицыжым утараш содор каяш верештын. Тудо печенег-шамычым писын поктен колтен да Болгарийыш пӧртылын. Тиде гана тудо эше умбакырак куснен, Балкан гоч вончен да Константинопольлан лӱдыкшым ыштен. Византийский император руш-шамычын вийышт деч ятыр утларак улшо кугу войскам поген да Святославым Болгарий гыч шукен луктын. Мӧнгеш пӧртылмыжӧ годым Византийын тарлен колтымо печенег-шамыч руш войска умбак кенета кержалтыныт да Святославым пуштыныт. Болгарийын ятыр ужашыжым византиец-шамыч шупшын налыныт да империйын кид йымакыже пуэныт.

Болгар-шамыч ваштареш император Василий II пеш виян кредалын, тудым Болгаробойца манын лӱмденыт. Ик гана тудо 14 тӱжем пленный болгарым сокырым ышташ да мӧнгышкышт колташ кӱштен. Нунылан корным ончыкташлан каже шӱдӧ енлан ик еным ойыреныт да тудын пел шинчажым шуралтыде коденыт. Василий Болгарский кугыжанашым йӧршеш сенен кертын да тудым Византий деке ушен (XI курым тӱналтышыште).

Византий сербский племя-шамычымат шке кид йымакыже налаш тыршен. Серб-шамыч виян аралалтыныт да византиец-шамычым шуко гана чактареныт, но шуко сербский племя-

Константинопольшто святой Иринан храмже.

шамычлан Византий кид йымак логалаш да тудлан йозакым тўлаш верештын.

Киевский князь-шамыч дене келшен илаш тўнгалыныт, да нунын дене торгаймаш Византийлан кугу пайдам конден. Кажне шошым Киев гыч Константинопольш шуко торговый судно каен. Тушко шукужым коваштым, мўйым, шыштым нангаеныт. Константинопольский купец-шамыч Русьышто сылнештарыме ўзгарлам, порсын материйым, аракам, оружийым, шўртнў ден ший ўзгарым, коштымо фруктым ужаленыт.

Но чыла нине сенымаш-шамыч жаплан гына лийыныт. Шолдра мланде оза-шамычын виянмышт дене да эрыкан кресаньык-шамычын вийышт лушкымо дене империйын вийжат лушкен шоген.

Кресаньык-шамычым лызырымаш.

Виян армийым кучышашлан правительство кресаньык-воин-шамычын мландыштым аралаш тыршен гынат, эрыкан кресаньык-шамыч йорлешт йомыныт, а нунын олмеш кугу мландым кучышо оза-шамыч шукемыныт. Кугу мланде кучышо оза — „властель-шамыч“ — кресаньык-шамычын мландыштым парымлан шупшын налыныт, шужымо ийлаште шулдо ак дене налыныт, чўчкыдынак вий дене шупшын налыныт. Нуно эрыкан кресаньык-шамычым шке кид йымакышт налыныт да крепостной-шамыч дене пырля шке мландыштышт пашам ыштыкеныт але йозакым тўлыктеныт.

Ви
эрыка
мычы
ныт.
мыч
лык
Азий
славя
як ш
вашт
Восст
дене
Тудо
ватла
не ту
луос
шам
мыч
казн

Кугу
оза-
вия

тен
ца,
куч
ын.
Пыт
имп
ден

дал
нин
кре
лап
пап
тор
же

нен
дем
ну
сан
ты
ту
ту
кб

Виян пошкудо-шамычын мландым шупшын налмышт дене эрыкан кресаньык-шамыч энгегыш логалыныт. Чиновник-шамычын оксам погымышт денат кресаньык-шамыч йорлештыныт. Кугу именьйлаште пашам ыштыше кул ден колон-шамыч озаштлан пашам ыштен ындыралтыныт. Империйыште калык пудыранымаш талышнен. Уже IX курымыштак Малый Азийыште восстаний ылыжын, тиде восстанийым Фома луман славянин вуйлатен. Восстаний пұтынь Малый Азий мучко гаяк шарлен. Тушко эрыкан кресаньык-шамычат, шке озашт ваштареш кынеше кул-шамычат, колон-шамычат ушненыт. Восстатлыше-шамыч велыш флотат вончен. Фома араб-шамыч дене кангашым ыштен да нуныжо тудлан полшаш сбреныт. Тудо императорский титулым налын да торжественно короноватлалтын. Тудын кидыште кугу военный вий лийын, сандене тудо Константинопольым авырен кертын. Балканский полуостровысо кресаньык-шамыч Фома дек ушненыт. Болгар-шамычын полшымышт дене гына император восстатлыше-шамычым кырен шалатен кертын. Фомам руалтен кученыт да казнитленыт. Тудын кодшо войскажым пуштден пытареныт.

Кугу мланде
оза-шамычын
виянмышт.

Кугу мланде оза-шамыч шканышт военный отряд-шамычым ыштеныт да шке воиыштылан мландым пуэденыт. Малый Азийыште ик властельже 30 тўжем еган войскам луктын шогалтен кертын. Император-шамыч, поснак Василий II Болгаробойца, властель-шамычын виянмышт ваштареш тўрлў семынат кучедалыныт, но император-шамычын тыршымышт арам лийын. Властель-шамыч императорын указшым шуктен огытыл. Пытартышлан, Малый Азийысе властель-шамыч престолыш императорым шке коклашт гыч — Исаак Комниным шындыныт, тудо Комнин-шамычын династийыштым тўналын.

Тиде династийын политикиже кугу мландым кучышо феодал-шамычын интересыштым шуктымашке виктаралтын. Комнин-шамыч династий гыч улшо император-шамыч эрыкан кресаньык-шамыч илыме областеласе мландым властель-шамычлан пуэдаш тўналыныт. Кресаньык-шамыч у оза-шамычлан пашам ыштышаш улыт улмаш, оза-шамычше тидлан императорын военный службышкыжо каеныт да шкеныштын вооруженный отрядыштым намиеныт.

Тыгеракын эрыкан кресаньык-шамыч крепостнойыш савырененыт. Византийыште феодальный порядок йоршешлан пенгыдемын. Кугу мландым кучышо оза-шамычын вийышт кушкын, нуно утларак да утларак независимый лийыныт. Мландат, кресаньык-шамычым кучаш властят, военный вийе нунын кидыштыт лийын. Тидлан кўра государствын вийе лушкен, тыгетудо шуко посна феодальный владений-шамычлан шеледалташ тўналын. Феодал-шамычын темдымыштылан да кугу налоглан кўра калык коклаште эреак пудыранымаш тарванен.

Тосударствын
лушкыдем-
машыже.

Империй лушкыдемын, санденак тудлан шке
границыжым аралаш эре нелырак лийын толын.
Лушкыдемше государство тўрлб вере шке млан-
дыжым угыч йомдарен. Север велым Византий-
ым печенег-шамыч шыгыремденят. XI курымышто кус-
ныя коштшо туркменский племя-шамыч Средний Азийыште
Сельджук-шамычын государствыштым ыштеныт.
Туркмен-шамыч востогышто шуко мландым сеген налыныт.
Нуно византийский императорын войскажым кырен шалатеныт
да Византийын Малый Азийысе мландыжын шукурак ужашы-
жым шупшын налыныт. Малый Азийысе кресаньык-шамыч йо-
зак да тўрлб феодальный повинность дене пызырналт иленят,
сандене нуно туркмен-шамыч ваштареш кредалаш пижын огы-
тыл. Малый Азийыште Византий кидеш тенгыз воктенысе млан-
де гына кодын. Константинопольын пырдыжше гыч Босфор
вес могырышто шогышо туркмен-шамычын омашыштым ужаш
лиеш улмаш.

*Славян-шамычын колонизироватлымашышт Византий-
ский империйым уэмден да пенгыдемден. Но кугу мландым
кучышо оза-шамычын вянгмашышт да кресаньык-шамычым
крепостнойыш савырымаш Византийым пытымаш тўрыш
шуктен.*

III ГЛАВА.

АРАБСКИЙ ХАЛИФАТ.

§ 1. Араб-шамычын сеген налмашышт.

Аравий.

Араб-шамыч пўтынъ Аравийский полуостровым
налын шогышо кумда верыште иленят. Тиде
мландын кумдыкшо Европын чырык ужашыже наре лийын.
Аравийский полуостровын кугурак ужашыжым кукук игечан
степь ден плоскогорий-шамыч налын шогат, южо вереже йбр-
шеш пустыньла коеш. Полуостровын югыштыжо гына шур-
ным сайын шочыктышо, тропический растенийлан поян эл —
Иемен улмаш. Полуостровын западный областьше гоч, Йош-
кар тенгзын серже мучко, Византий гыч Иеменыш, умбакы-
же Абиссинийыш да Индийыш торгайыме кугу корно каен.
Тиде областым Хиджаз мананыт. Тыште торгайыме пункт-
шамыч лийыныт, нунын кокла гыч первый верыште Мекка
ола шоген. Тудын деч северыштыла Медина кия. Мединыш-
те мланде паша да тўрлб ремесло вянгын.

Бедуин-
шамыч.

Аравийын степьлаштыже кусныл коштшо насе-
лений (бедуин-шамыч) иленят. Нуно тўн
шотышто вольыкым: верблюдым, шорыкым да
чылан палыме арабский имным ашненыт.

Шурным сайын шочыктышо южо верлаште гына кусныл
коштдымо ял-шамыч лийыныт, тушто мландым пушкыдемде-
ныт, садым да финиковый пальма кушман чодрам шынденыт.

Населенийн шукурак ужашыже шыналык көргыштө иленип да пустынян элын нужна мландыште кўтүштым кондыштын кусныл коштыныт.

Бедуин-шамыч шуко посна племя-шамычлан шеледалтыныт. Нунун родовой строй лийын. Племян чыла членже-шамыч пырла кусныл коштыныт да икте-весышт коклаште родо-тукум-лан шотлалтыныт: племян кажне членже шке тукумжым „иза-шольылан“ шотлен. Тыныс жапыште бедуин-шамычым родовой старшина-шамыч вуйлатеныт, сар жапыште лўмын военачальникым сайленыт.

Араб-шамыч коклаште родо-тукум верч ўчим шуктым юла кумдан шарлен улмаш, тидлан көра икте-весым пуштедымаш эреак лийын шоген. Тукум (род) көргыштө төрлык лийын огыл: уже родовой знать лектын. Шуко верблюдым кучышо поян ег ден нимодымо йорло ег-шамыч лийыныт.

Родовой знатын кулышт лийын; кулышкыжо я руалтен налме пленный-шамычым, я пошкудо Африка гыч кондымо ег-шамычым савыреныт. Нине кул-шамыч поян-шамычын кўтүштым кўтеныт да ремесло пашам ыштеныт. Мланде пашам ыштыме районлаште кул-шамыч мландым вўдышташ тавым да каналым кўнченит.

Бедуин-шамыч Хиджазыште ик вереш шинчын илыше араб-шамыч денат торгаеныт. Бедуин-шамычлан оружий, ткань да моло сатуат кўлын. Тиде сату тареш нуно вольыкым кондыныт.

Ик вереш шинчын илыше араб-шамыч ден бедуин-шамыч коклаште торгайыме тўн верлан Мекка шотлалтын. Шошо ярминга годым Меккашке Аравийын чыла племяж гычат, манаш лиеш, бедуин-шамыч чумыргеныт. Ярминга жаплан эл мучко тыныс жап увертаралтын. Меккаште Каабын тошто годсо храмже улмаш, тушто священный шем кў киен. Калык мут почеш, тиде кў кава гыч волен возын улмаш (очыни метеорит). Каабалан шуко арабский племя-шамыч кумалыныт.

Кул-шамычым кучышо родовой аристократий тыглай бедуин-шамычым шыгыремдаш тўналын. Тудо нунун деч вольыкыштым шупшын налаш, а шкештым кид йымакыже налаш да шкалан пашам ыштыкташ тўналаш шонен. Но бедуин-шамыч шкеныштын родовой аристократийышт ваштареш эше чўчкидынак тарванаш тўналыныт.

Тунам классовой господствыштым пенгыдемдышашлан посна арабский племя-шамычын знатыштык иктыш ушнаш тўналыныт. Нунылан ушнашышт торгайымаш пашан интересшат полшен. VI-курымышто иранец ден абиссинец-шамыч Аравийыш керыл пураш тўналыныт, тыге Хиджаз гоч кайыше торгайыме корнын акше вола. Южный Аравийын эше шукерте огыл пелед шогышо олалажым абиссинец-шамыч толеныт да шалатен пытареныт. Тушман деч аралалташлан, у элла деч торгайыме у корно-шамычым сеген налшашлан хиджазский знать араб-шамычым иктыш ушаш шонен.

Мухаммед да
Аравийым
иктыш ушаш
тўналмаш.

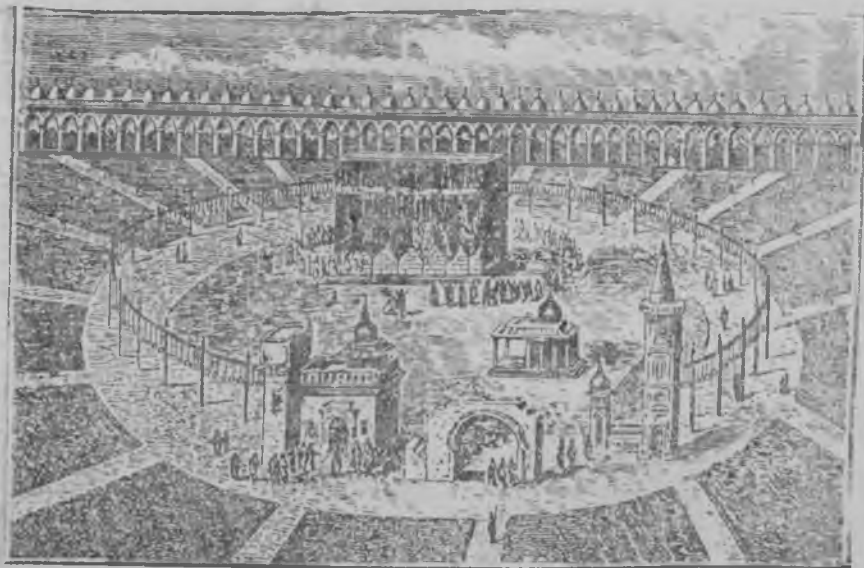
Тыглай бедуин-шамычым родовой аристократий кид йымак налаш да арабский племя-шамычым иктыш ушаш у религий — ислам — полшен. Тиде религийым Мухаммед (вес семьиже Магомёт) почын. Мухаммед тыге ўшандарен айлен: „чын верам“ шаркалаш тудым юмо „колтен“, тудо про-рок. Тудо шке проповедьшым 610 ий гутлаште тўналын. Мухаммед юмылан ўшаныше-шамычым чылаштымат иктыш ушнаш да ик юмылан — аллахлан — ўшанаш ўжын. Тудын ўж-мыжō почеш кайыше-шамычым арабла „муслим“ („юмым ко-лыштшо-шамыч“) маныныт, мусульман манме мутшат гышечак лектын.

„Аллах деч моло юмо уке, а Мухаммед — аллахын колтымо енге“ — исламын первый, тўн туныктымашыже тыгай.

Ик аллах юмылан ўшанымаш дене ислам чыла араб-шамы-чым иктыш ушышаш улмаш. Бедуинский ден хиджазский знатьлан калыкым иктыш ушаш кўлын, лач тиде кўлешым ис-лам шуктен. Христианский религий семьинак, ислам тыглай калыкым знатын да властын мутыштым колышташ туныктен.

Мухаммедын туныктымыжым варажым мусульман-шамы-чын священный книгашышт возеныт. Тудым „Коран“ маны-ныт („лудмаш“ манме лиеш).

Мухаммед шке проповедьшым Меккыште тўналын, но тудын туныктымашыж гыч могай пайдам налаш лиймым мек-канский знать вигак умлен огыл. Тудо у вера Каабалан ўшанымашым луштарен кертеш манын лўдын. Мекканский

Кааба.

знатын шыгыремдымыжлан кбра Мухаммедлан Мединышке куснашыже логалын. Тиде куснен кайыме жап гыч (622) мусульман-шамыч ийым шотлаш тўнгалыныт. Тиде куснымашым арабла „Хиджра“ маныт.

Мединыште мусульман-шамычын общинышт писын кушкын.

Мухаммед да тудын почеш кайыше-шамыч Меккымат вашке сененыт (630). Нуно чыла араб-шамычым ик юмылан ўшанымашке ушеныт да Каабам мусульманский священный вераш савыреныт, „шем кўлан“ кумалме йўлаMAT коденыт. Арабский племя-шамыч кокла гыч шукушт мусульманство дек ушненыт. Торешланыше-шамычым виеш бкымлен у верашке кусныктеныт. Мухаммедын общиныже Аравийым иктыш ушымо центрыш савырнен.

Араб-шамычын сенымашышт.

Мухаммедын колымекыже мусульман-шамыч пўтынь Аравийым, манаш лиеш, шке кидышкышт налыныт. Северыште нунын мландышт Иран ден Византийын граничышкышт шумеш шуын. Мусульманский государством вуйлаташ Мухаммедын „олмештышыже“ — арабла „халиф-шамыч“ — шогалыныт.

Византий ден Иран коклаште кужу жапышкен шуйнышо война тиде жапыште чарнен гына улмаш. Тиде война годым Иран ден Византийын казнашт чот пучен да военный вийыштат лушкыдемын. Кок элжат чот шалаталтыныт. Войналан кбра поснак чот Сирий ден Египет энгекеш логалыныт, нунын населенийшт византийский правительство ваштареш шыдешкен улмаш.

Ынде ик государствыш ушымо сарызе арабский племя-шамыч куатле вийыш савырненыт. Нунын войскаштын негызшылан писе арабский имным кушкыжшо куштылго кавалерий шотлалтын. Тўн оружийышт умдо, йонез да пикш лийын. Имнешке араб-шамыч тушман ўмбак мардержла писын толын керылтыныт, а вий шутыдымо годым поктылмо деч писын кудал утленыт. Шыде да ўскырт койышан халиф Омар годым (634 — 644) араб-шамыч икмыняр ий коклаште пеш кугу территориям сенен налыныт. Сирийым шке кид йымакышт налыныт. Тидын дене пырляк араб-шамыч Иран ўмбак кержалтыныт да 20 ий деч шагал жапыште кугу Иранский государствын чыла провинцийжым Персидский залив гыч Кавказ марте сенен налыныт.

640 ий гутлаште араб-шамыч Египетыш керылт пуреныт да вич ий гыч тиде элым пўтынек сенен налыныт.

VII курымын кокымшо пельштыже араб-шамыч Северный Африкым руалтен налыныт. Берберский (всемынже „мавриганский“) племя-шамыч гына нунын ваштареш пеш виан кредалыныт. Кусныл коштшо нине племя-шамыч шке йўлашт дене бедуин-шамыч дек лишке шогеныт, варажым нуно исламыш ушненыт да Европыш араб-шамычын сар дене коштмаштышт участвоватленыт.

Араб-шамычын VII – VIII курымлаште сеіген надме мландышт.

711 ийыште араб ден мавр-шамыч Гибралтарский пролив гоч вонченыт да вестгот-шамычын писын поген чумырымо войскаштым кырен шалатеныт. Кум-ныл ий гыч пўтынь Пиренейский полуостровым, северысе курыклан мланде деч молыжым, сенгыше-шамыч шупшын налыныт.

Араб-шамычын сенген налме мландышт востокушкыла торашке шарлен. Араб-шамыч Китайын западный границышкыже шумеш шуыныт да Индийын северо-западный ужашышкыже сар вий дене коштыныт. Тыге шўдў ий жапыште пеш кугу Арабский халифат лийын, тудо Римский империйын эн чот пеледме жапысе кугытшо дечат кугурак улмаш. Тудо Индий ден Китай деч Атлантический океан марте да Средний Азий деч Центральный Африка марте шарлен киен.

Араб-шамычын писын сенымашышт тидын дене умылтаралтеш: нунын виян пошкудышт — Византий ден Иран — кужу жап кредалмышт дене ярненыт. Нине кок элыштыжат пеш виян классовый кучедалмаш каен шоген.

Араб-шамычын сенген налме деч ончыч шуко вереже восстаний лиеден. Византийский провинцияласе да Иранысе кул, крепостной кресаньык да олесе ремесленник-шамыч араб-шамычым утарышылан шотлен вашлийыныт. Нуно йонгылыш лийыныт — ик пызырымаш вес пызырымаш дене алмашталын.

Араб-шамыч Византий ден Иран кидысе мландыла коклаште улшо эллам — Армений ден Грузийым — сенген налыныт. Но тыште нуно пеш чот торешланымашым вашлийыныт. Армян-шамыч шке эрыкыштым шўдў витле ий утла араленыт. Арабский завоеватель-шамыч ваштареш армян калыкын кучедалмашыже калыкын шарнымашешыже кодын. Калык мурышто герой Давид Сасунскийын подвигшым моктен муралтеш. Грузийым араб-шамыч йўршындў сенген кертын огытыл. Курыкан областылаже шке эрыкышт денак илаш кодыныт.

Араб-шамыч тугак Азербайджан ден Средний Азийым руалтен налыныт. Но тыштат нуно вес элын кид йымакыже логалаш калыкын шоныдымашыжым вашлийыныт. Араб-шамычын сенгыме калык-шамыч нунын ваштареш шуко гана кынелыныт да завоеватель-шамыч нине восстанийым пыкше-пыкше гына темдалын кертыныт. Средний Азийыште VIII курым мучашыште Муканнын восстанийже поснак куатле лийын.

Ончычшым араб-шамыч шкеныштын сенгыме калыкышт дене варнен огытыл. Нуно сенгыме калыкын вийже дене иленыт. Араб-шамыч йозакым тўлен огытыл, военный службышто шоген огытыл. Сеналтше-шамычын оружийым коштыкташ правашт лийын огыл. Нуно йозакым тўленыт да мусульманский войскалан кочкишым пуэн шогеныт. Сарыште шупшын налме пого да тугак пленыш налме шуко ег-шамыч мусульман-шамыч кидыш логалыныт. Пленныйжым нуно кулыш савыреныт.

Омейяд-
шамыч.

Передний Азийысе да Африкысе эн поян эл-шамычым руалтен налмаш вашке араб-шамычын общественный стройштым вашталтен. Халиф-шамычын кидышкышт пеш шуко мланде да поянлык логалын. Нуно шкеныштын лишыл егыштан кугу пӧлекым пуэдаш тӱнгалыныт. Ен мландым сенен налме дене купец-шамычат кугу пайдам налыныт. Арабский государствын центрже йорло Аравий гыч Византий ден Иран деч шупшын налме, поян да культурный эллашке куснен. О мейяд-шамыч тукым гыч лекше халиф-шамыч (661 — 750) государствын столицыжым Д а м а с к ы ш (Сирийыште) кусареныт. Византийский император ден иранский кугыжа-шамычын койышыштым ончен, халиф-шамыч поян дворым ыштеныт, кугу поянлыкыште да сылне оралтыште иленыт. Араб-шамыч сенен налме элыштын культурыштым пален налаш тӱнгалыныт, нунын литературыштым да наукаштым тунемыныт. Арабский знать эркын-эркын сенен налме эллесе знать дене ушнен.

Ен мландым сенен налмаш знать ден купец-шамычым гына пойдарен. Эксплоатироватлыме кресаньык, ремесленник да кул-шамычын положенийышт эре нелем толын. Араб-шамычын кугу государствышт кӧргыштӧ иктыш ушнен шогышо ик калык лийын огыл. Тудын составышкыже тӱрлӧ калык-шамыч пуреныт, нуно шке законышт дене иленыт, нунын кокла гыч шу-кышт араб-шамычын озаланымашыштым нелеш ужыныт. Тиде государство садак шаланышаш улмаш.

§ 2. Халифатын шаланымыже.

Аббасид-
шамыч.

Араб-шамычын сенен налмыштым чарнымеке шуко жапат эртен огыл, Ираныште восстаний тӱнгалын. Араб-шамычын озаланымышт годым толымаш да тӱрлӧ амал дене оксам кӱрмаш эреак лийын шоген, тидын ваштареш кресаньык-шамычат, тугак верысе знатят чӱчкыдынрак да чӱчкыдынрак тарванаш тӱнгалыныт. Торешла-ныше-шамычым поян А б б а с и д - ш а м ы ч тукым вуйлатен.

VIII курым кыдаллан восстаний северный Ираным авалтен да Месопотамийыш шарлен. Омейяд-шамычым кырен шалатеныт, нунын пӱтынь тукымыштым манме гаяк пуштын пытареныт (750 ий гутлаште). Омейяд-шамыч тукым гыч шкетын гына кошко Абдеррахман I Испанийыш куржын да тушак государствым ыштен, столицыже Кордова лийын. Халифлан Аббасид-шамыч шогалыныт. Нуно халифатын столицыжым Дамаск гыч востокаш, Тигр энгер воктене ыштыме Б а г д а д олашке кусарненыт.

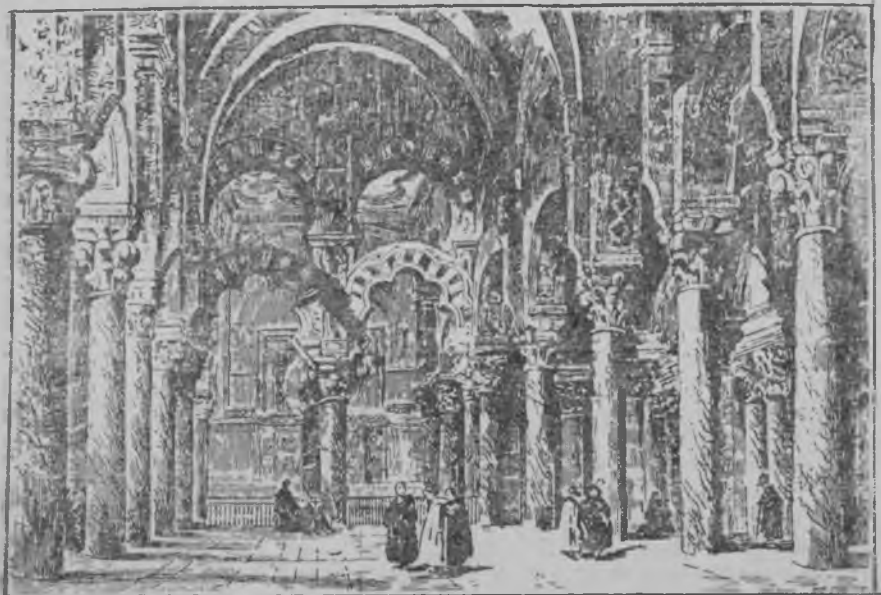
Передний Азийыште Багдад эн поян ола лийын. Тыште Египет, Аравий, Иран, Индий да Китай гыч толшо купец-шамыч вашлийыныт. Багдадский халиф-шамыч пеш шуко поянлыкым — шӧртным да моло шергакан сатум чумыреныт. Нунс

шуко енан, пеш поян дворым кученыт. Ола пеш мотор мечеть-шамыч дене сылнештаралтын. Багдадысе халиф, зная да поян купец-шамыч сылне сад дене авыралтше моткоч чяпле дворец-лаште йомакысе семен поянын иленыт. Но тунамак Багдадыште пеш шуко йорло, кўчызб, тугак шагал пашадарым налше тарзе ден кул-шамыч иленыт.

Халифатыште феодальный строй пенгыдемын. Зная пеш шуко мландым кучен, тушто тудын кид йымакыже логалше кресаньык-шамыч пашам ыштеныт. Но тудын кулжат шуко лиын. Кул-шамычым поснак неле пашаш шогалтеныт: рудниклашке, мланде вўдыштарыме каналым кўнчаш. Кукшо игечан Востокушто тыгай канал деч посна мланде пашам ышташ лиын огыл. Кул-шамыч тугак знаятын суртыштыжо пашам ыштеныт. Халиф ден феодал-шамыч шкештым аралаш кул-шамыч кокла гыч телохранилитель-шамыч отрядым ыштеныт.

Ремесло,
торгайымаш,
мланде паша.

Халифатын олалаштыже Сирийын, Иранын, Средний Азийын да Египетын ремесленный мастарлыкышт аралалт кодын. Тыште шергакан оружий, ювелирный да янда ўзгар, олача-вулача ткань да ковёр-шамыч ышталтыныт. Индий ден Китай гыч кондымо шуэн верештыше сату дене пырля халифатыш пурышо эл-шамычын сатуштымат Запашышке нангаеныт. Европа дене торгоуымаште араб-шамыч Византийын соперникше лиыныт. Запашысе элаште арабский купец-шамыч сатум ужален кош-

Кордовысо мечеть.

таш тўналыныт, нуно восточный шергакан сатум ужалкаленыт да сырье ден кул-шамычым наледеныт. Арабский купец-шамыч Каспийский тенгыш, Юлыш, Русь дене торгаяш коштыныт. Арабский окса Европышто кумдан кошташ тўналын.

Араб-шамыч сириец, иранец да Средний Азийысе калык-шамыч деч мланде паша ыштыме техникым пален налыныт да тудым саемденыт. Вуддымō верлаште араб-шамыч искусственно вудыштарымашым кумдан кучылтыныт.

Вудым чўчкидынак канал дене шуко лу километр коклагыч корен кондаш кўлын. Тыгай каналым ышташ, ачалаш да оролаш шуко вий кўлын да тыгай пашалан госуларствын да кугу мландым кучышо поян оза-шамычын гына вийышт шутен. Вуд дене пайдаланымылан кресаньык-шамыч шергын тўленыт.

Багдадский халифатын лушкыдеммыже.

Багдадский халифатын пеледме жапше VIII курым мучашлан да IX курым тўналтышлан логалеш. Но IX курым мучашыштак тудо лушкыдемаш тўналеш. IX курымышто халифат деч Северный Африка ден Египет ойырленыт. X курымышто Испаний ден Египетым кучышо-шамыч шкештат халиф лўмым налыныт. Багдадский халифатыште кугу мландым кучышо оза-шамычын властышт вянгеш, нуно шуко крепостной ден кул-шамычым кученыт да нунын кидыштышт военный вийышт лийын. Халифатын южо ужашлаштыже посна княжество-шамыч лийыныт, верысе династий-шамыч лектыныт. Средний Азийыште С а м а н и д - ш а м ы ч ы н династийышт виктарен. Саманид-шамычын столицышт Б у х а р а сылнылык шотышто Багдад дене ўчашен.

Багдадский халифат эркин-эркин ятыр посна владенийлан шеледалтын, тушто князь-шамыч, але эмир-шамыч, виктареныт. Эмир-шамыч коклаште ваш-ваш кредалмаш озанлыкым шолдыртен да йорлештарен.

Феодалный пызырымаш, неле налог, эреак ваш-ваш кредалмаш кресаньык-шамычым йорлештареныт да шыдештареныт. Халифатыште кресаньык - шамычын восстанийышт эреак лийын шогеныт.

Азербайджаныште Б а б е к ы н вуйлатымыже почеш кресаньык-шамычын восстанийышт кужу жап шуйнен да пеш виян лийын (816 — 838). Восстатлыше кресаньык-шамыч ваштареш халиф-шамыч шкеныштын чыла военный вийыштым колтеныт. Кресаньык-шамыч нунын ятыр армийыштым кырен шалатеныт. Восстаний Арменийыш да халифатын моло областьлашкыжат шарлен. Пеш кугу вийым пыштыме дене гына халиф-шамыч тиде восстанийым темдал кертыныт. Южный Вавилонийыште з и н д ж а - ш а м ы ч ы н (шем кул-шамыч манмын) восстанийыштат халифатлан кугу лўдыкшым ыштен. Тиде восстаний 14 ий шуйнен (869 — 883). Восстатлыше-шамыч посна госуларствым ыштеныт, виян войскам луктын шогалтеныт да халифа-

тым лудыктылыныт. Восстатлыше-шамыч ваштареш колтымо отряд-шамыч нунын велыш вонченыт. Кресанык-шамыч зинджа-шамычлан полшеныт, нунылан кочкышым пуэн шогеныт. Тиде восстанийым темдалашат халиф-шамычлан уло вийым пышташ логалын.

Сельджук-шамычын госу-дарствышт.

Багдадский халиф-шамычын госу-дарствышт йбр-шынжѳ XI курымын кыдалныже шаланен. Туд-лан эн виян ударым туркмен-сельджук-шамыч ыштеныт. 1055 ийыште сельджукский султан Тогрулбек Багадым сенен налын. Тыгеракын халиф-шамыч властыштым йбршеш йомдареныт да сельджукский султан-шамыч кид йымаке логалыныт. Но халиф мусульман-шамычын религиозный главашт улмо положенийым арален коден. Сельджук-шамыч умбакыже Запашкыла, Византий ваштареш, шен-нын каеныт. Сельджук-шамычын пеш кугу госу-дарствышт Центральный Азий гыч Средиземный теныз сер воктек шумеш шуйнен киен. Но тиде госу-дарство пенгыде лийын огыл, сан-дене вашке ятыр посна княжество-шамычлан шеледалтын. Си-рий ден Палестиныште шуко тыгыде феодальный мланде-шамыч лийыныт.

Сельджукский феодал-шамыч шке дружинышт дене курык вуйлаш ыштыме замклаште иленыт. Пураш лийдыме нине пыжашла гыч нуно шке кид йымалнысе олалашт ден яллаш-тым виктареныт да пошкудо мландылашке сар вий дене кер-рылт шогеныт.

IV ГЛАВА.

ФРАНКСКИЙ ГОСУДАРСТВО.

§ 1. Франкский госу-дарство Меровинг-шамыч го-дым.

Хлодвиг. Западный Европысо варварский госу-дарство-шамыч кокла гыч эн виянже Франкский госу-дарство лийын. Мемнан эрасе V курымын кыдалныже франк-шамыч ятыр племялан шелалтыныт. Нуным князь-шамыч виктарен шогеныт. Франк-шамыч Галлийыште мландым руал-тен налаш тунгалыныт. Франкский князь-шамыч кокла гыч ик-тыже Хлодвиг (481 — 511) моло князь-шамыч дене пырля ег мландым шупшын налшашлан ятыр гана кугу походым ыштен. Тудо Галлийыште римлян-шамычын пытартыш млан-дыштым руалтен налын. Франк-шамычын сенен налмашышт тысе верлаште улшо стройым кугун вашталтен. Хлодвигын властыше виян-нын. Франкский племя-шамыч кокла гыч ик пле-мяжын онжо гыч Хлодвиг кугу госу-дарствым кучышо князь-ыш савырнен.

Хлодвиг да тудым алмаштыше князь-шамыч го-дым Галлий пүтынек гаяк франк-шамыч кидыш логалын. Рейн деч восто-

VI курымысо франкский воин.

кыштыла франк-шамыч ятыр германский племям шке кид йымакышт налыныт.

Хлодвиг ең мландым шупшыың налаш франкский моло князь-шамыч дене пырля тўналын. Война годым шке властышым пенгыдемден шуктымеке, Хлодвиг нине князь-шамычым йоршеш корандаш тыршен. Шкенжын чыла тушманже-шамычым пытарышашлан тудо чоялыкымат, осалымат ыштен. Хлодвиг франк-шамычын шкет гына улшо корольышт лийын. Тудо Меродей тукым гыч лектын, сандене тудо шкежат, тудым алмаштыше король-шамычат Меролинг-шамыч еш гыч лекше король-шамыч маналтыт. Хлодвигын кугу дружиныже улмаш. Служитлымыштлан дружинник-шамычлан Хлодвиг мландым пуэден, мландыжым крепостной кресаньык-шамыч курал-ўденыт.

Хлодвиг ден черке.

Корольын властышым вияндаш черке шуко полшен. Черке деч кугу польшыым налаш лийшашым Хлодвиг умылен налын да шкенжын пўтынъ дружиныж дене пырля христианский вераш куснен. Хлодвиг да тудын велыш шогалше король-шамыч черкылан шуко мландым да крепостной-шамычым пуэденыт, а черкыже Хлодвиглан королевский властыым пенгыдемдаш полшен. Хлодвигын вожылде олталкалымыжат, тўрлў осал пашажат черкым ырыктарен огыл. Духовенствылан полшымыжлан, кугу пўлекым пуымыжлан черке тудым чыла семынат мокташ ямде лийын.

Корольын дружинникше-шамыч ден высший духовенство шуко мландым налыныт, тушто крепостной кресаньык-шамыч пашам ыштеныт. Но франк калыкын шукурак ужашыже эрыкан кресаньык-шамыч лийыныт.

Община.

Эрыкан кресаньык-шамыч община дене иленыт. Ик ялыште илыше ең-шамыч ик общиныште — „маркыште“ — лийыныт. Кажне общинник мландым кучен, тудлан шке вийже дене курал-ўдаш куралме мландым пўчкын пуэныт. Чыла общинник-шамыч чодра, вольык кўтў коштыктымо вер, вўд дене пырля пайдаланеныт, — тиде чылажат общинын (маркын) кидыштыже лийын. Шке пашаштым решитлаш да старостам сайлаш ялыште илыше-шамыч сходкыш

погыненыт. Йырысе яллаште илыше калык судебный погыны-
машке пырля чумыргеныт.

Суд.

Нине погынымашлаште тўрлў осал пашалан су-
дитленыт. Титаклыме еным свидетель-шамычын
мутышт дене чактараш лийын огыл гын, тудын титакан улмы-
жо нерген вопросам посна йўн дене решитленыт, тиде йўным
„юмын судшо“ маныныт. Суд ончылан шогалтыме ег титак-
лымаш деч присягым каласкален пуымо дене „эрнышаш“ улмаш.
Шкеж дене пырля тудын родо-тукымжат присягым пуышаш
улмаш. Ик йонгышымат ыштыде пўтынъ присягым каласка-
лен пуаш кўлын. Титаклыме ег изи йонгылышым ыштен гын,
тудым судитленыт; тунамсе ег-шамыч тыге шотленыт: егын
титакан улмыжым ончыктышашлан титаклыме енлан присягым
чын лудашыже юмо шкак йўным пуэн огыл. Титакан улдымым
ончыктымө вес йўнлан кўртнў дене да вўд дене шынымаш
шотлалтын. Титаклыме ег когартыме кўртным чара кидше
дене кормытышаш але кидшым шолшо вўдыш чыкышаш ул-
маш. Когаргыше кидым шовыч дене вўдылыныт, а икмынар
жап гыч сусыржым онченыт. Кидше сайын парем толын гын,
тунам титаклыме еным чыныш луктыныт; паремын огыл гын —
судитлымылан шотленыт. „Юмын судшым“ эше вес тўрлынат
эртареныт, тиде — ваш пижын кучедалмаш лийын. Ваш пиж-
маште кў сенен, тудо судыштат сенен. Судитлыме ег штра-
фым тўлышаш улмаш. Тиде штрафын ик ужашыже энгекиш
логалше енлан да тудын тукумжылан, вес ужашыже король-
лан каен.

**Варвар-ша-
мычын
„Правдышт“.**

В курым мучаш гыч варварский королевствы-
лаште закон-шамычым возаш тўналыныт. Зако-
ным поген чумырымо сборниклаште лийын кер-
ше шуко тўрлў преступленийым возеныт да
тудлан могай наказаний лийшашым ончыктеныт. Шольштмы-
лан, егын шурныжым тўред налмылан, пуштмылан могай
штрафым тўлаш кўлым палемденыт. Пуштмылан чыла годы-
мат икгай штрафым тўлыман огыл улмаш. Варвар-шамыч кок-
лаште тўрсырлык кушкын: корольын дружинникшым пуштмы-
лан эрыкан тыглай франкым пуштмылан тўлымў деч кум
пачаш кугурак штрафым тўленыт. Римляниным пуштмылан
франкым пуштмылан тўлымў деч кок пачаш шагал штрафым
тўленыт. Колоным пуштмылан эше шагалрак тўленыт. Кулым
пуштмылан ушкыжым шольштмылан тўлымў штраф нарак
штрафым пыштеныт. Законом поген чумырымо тыгай сборни-
кым „Правда“ маныныт. Кажне варварский племян шкенжын
„Правдыже“ лийын.

**Королевский
властьын
лушкыдем-
мыже.**

Франкский король-шамыч государством шке
эргышт коклаште шеледеныт. Тыгеракын франк-
ский государство шуко ужашлан шеледалтын;
кажне ужашын шкенжын корольжо лийын. Ик-
те-весеышт деч мландым шупшын налаш тыр-

шен, король-шамыч чарныде кредалыныт. Нине война-шамыч франк-шамычын военный знатыйштын значенийыштым нолталыныт. Король-шамыч нунын деч полышым вученыт, сандене нунылан шке мландыштым пуэденыт. Тидлан кбра король-шамычын мландышт шагалемын да тидын дене пырляк нунын влиянийыштат иземын. Шке шонымыжо семын ыштыше военный знать корольын мутшым колыштмым йбршеш чарнен. Варажым франкский государство уэш ик корольын властьше йымалан ушнен, но королевский властын значенийе утларак да утларак волен.

Военный знать шуко мландым кучен, шканже пентгыдемдыме усадьба-шамычым ыштен. Знатыйн мландыштыже крепостной кресаньык-шамыч пашам ыштенит.

Эрыкан кресаньык-шамычым крепостнойш савыраш тунгалмаш. Знатный ег-шамычын, але „сеньор-шамычын“ (тидыже „кугурак“ манме лиеш), шкеныштын дружинникишт (вассалышт) лийын. Шке вассалыштан сеньор-шамыч мландым пучкын пуэныт. Сеньор-шамыч шкештат войнам ыштен да пошкудо-шамычым шыгыремден кертыныт. Тидын годым духовный властят окымлымо шотышто военный власть деч почеш кодын огыл. Шуко епископ-шамыч настоящий грабитель лийыныт; нунын вооруженный дружинышт лийын; епископ-шамыч шкештат оружый дене коштыныт да пошкудо умбак керылтмаште участвоватленыт. Знать кресаньык-шамычын общиныштын мландыштым шупшын налаш да эрыкан кресаньык-шамычым барциныш коштыкташ, нунын деч йозакым налаш тунгалыныт. Чарныде лийын шогышо война да ваш-ваш кредалмаш эрыкан кресаньык-шамычым йорлештарен, нунын мландыштым да погыштым толеныт. Йорлештше эрыкан кресаньык-шамыч полышым йодын кугу мланде кучышо оза-шамыч дек миеныт. Шужымо ийлаште парымешат киндым нунын дечак йодын кертыныт. Тиде полышлан кресаньык шкенжын „утарышыжлан“ пашам ышташ да йозакым тулаш лийын.

Тыге мланде пашам ыштен илыше эрыкан кресаньык-шамыч эркин-эркын крепостнойш савырненыт.

§ 2. Первый Каролинг-шамыч.

Каролинг-шамыч. Шке мландыштын шукурак ужашыжым знатлаи пуэден пытарымеке, Меровинг-шамыч династий гыч улшо пытартыш король-шамычын ни могай властыштат кодын огыл да государством виктарымаштат нуно участвоватлен огытыл. Нуным „його король-шамыч“ манын лумденит.

Король-шамычын властышт изем шогымо годым поян Каролинг-шамыч ешын влиянийже утыр кучкын толын. Каролинг-шамыч шуко мландым кученыт. „Його король-шамыч“ годым нуно корольын двoryштыжо „майордом“ манме

кугу должностыым налын шогенят. Майордом-шамыч войскам командоватленят, налог погымо пашам виктаренят да мландым пуэденят. Каролинг-шамыч властыым утларак да утларак шке кидышкышт налынт. Король-шамыч тۇрысnek майордом-шамыч деч зависитлен шогенят.

Карл Мартелл. Ик кугу майордомжо Карл Мартелл (715 — 741) улмаш. Тиде жапыште Франкский государство ўмбак араб-шамыч керылт пуренят. VIII курым тўналтыште араб-шамыч вестгот-шамычым сененят да Пиренейский полуостровын кугурак ужашыжым руалтен налынт. Вара нуно Пиреней гоч вонченят да Франкский государствышке шенгын пураш тўгалынт. 732 ийыште, Карл Мартелл франкский войскам вуйлатен, араб-шамычым Пуатье ола лишан вашлийын. Франк-шамыч шке радамыштым пенгыдемденят да арабский куштылго имнешке-шамычын атакышт ваштареш пенгыдын шоген кертынт. Варажым араб-шамыч чакненыт, шке лагерьышт ден обозыштым кудалтен каеныт. Тиде сеналтмаш деч вара нуно франк-шамычын мландышкышт шенгын пурымым чарненыт. Пуатье деран сенгымаш Карл Мартеллын властышым эше утларак вянгден.

Араб-шамыч ваштареш крeдалме годым Карл Мартелл франк-шамычын военный вийыштым пенгыдемдышашлан ятыр мерым ыштен. Араб-шамычын имнешкышт ваштареш кучедалаш тудлан сайын вооружитлыме воин-шамыч кўлынт, адакшым йолешке огыл, а имнешке. Эрыкан кресаньык-шамыч уже йорлештынт, сандене войнашке сайын вооружитлалтын, поснак имне дене миен кертын огытыл.

Франкский государствыште пеш шуко мландым кучышо черке-шамыч деч Карл Мартелл ик ужаш мландыштым поген налын да посна участкылам воин-шамычлан пуэден. Тидлан нуным имне дене военный службыш каяш кўштен. Тидын дене Карл Мартелл Каролинг-шамычын куатыштым пенгыдемден, франк-шамычын военный куатыштым вянгден да у мланде-шамычым сенен налаш ямдылалтын. Тидын дене пырляк Карл Мартеллын военный пашашке у порядкым пуртымашыже кресаньык-шамычым крепостнойыш савырымаш пашам эше утларак писемден.

**Пипин
Короткий.**

Карл Мартеллым алмаштыше Пипин Короткий (кўчўк капан улмыжлан тудым тыге лўмденят) Карлын сенгымашыжым Меровинг-шамычым сўмырал кудалташ да корольын престолышкыжо Каролинг-шамычым шындышашлан кучылтын. Шке властышым пенгыдемдышашлан Пипин римский папа деч польшым йодын. Пипин тыге йодаш папа деке шке посолжым колтен: „Кў король лўмым нумалшаш — кўн властыше уло, тудо, але кў властышым йомдарен, тудо?“ Папа тыгай вашмутым пуэн: „властышым йомдарыше еным король манмешке, кўн властыше уло, тудым король манын лўмдаш сайрак“.

IX курымысо франкский воин-шамыч.

Меровинг-шамычын ешыт гыч улшо пытартыш корольым Пипин монастырьыш петырен да шкеже франк-шамычын корольышты лийын (751).

Римский папалан шканжат Пипинын полышыжо кўлын. Тиде жапыште Италийын кугурак ужашыжым лангобард-шамыч шке кидыштышт кучепыт. Лангобард-шамычын керылт пуремыштлан кбра папа полышым Пипин деч йодын. Пипин лангобард-шамычым сенен да нунын деч сенен

налме мландын ужашыжым папалан пуэн.

Тыге Папский область лийын, тиде государством папа вуйлаташ тўналын. Тиде областын тўн олаже Рим лийын. Папа Западный черкым вуйлатыше веле огыл, но Папский областын государьжат лийын.

Папа-шамыч тидым доказатлаш шоненыт: варварский король-шамычын порылыкыштылан кбра огыл нуно шке мландыштылан оза улыт. Папа-шамычын кўштымышт почеш шояк грамотым возеныт. Тиде грамотышто тыге возалтын: пуйто император Константин, столицым Константинопольыш кусарымыже годым, пўтынь Италийыште да Западысе чыла эллаште властым кучаш правам папа-шамычлан пуэн коден. Тиде грамота „Константинын пўлекше“ маналтын. Западный Европылан оза лияш правашт улмым доказатлаш тўчен, папа-шамыч тулеч вара шуко гана тиде шояк грамота нерген ушештареныт.

§ 3. Карл Великий.

Карл Великий. Франкский государством куатше Пипин Короткийын эргыже — Великий манын лўмдымб Карл годым эн чот кушкын (768 - 814).

Корольлан шогымыж годым Карл шке илышыжым эртак войнаште эртарен. Тудо 30 походышто шкежак участвоватлен. Тунам илыше ен-шамыч Карлым пеш сайын шинченыт да варажымат тудо калыкын шарнымашешыже кужу жаплан кодын. Карл кугу капше дене да пеш виян улмыжо дене ойыртемалтын; йбршеш шонгеммыж мартеак тудо нойымашым да черым шинчен огыл. Тудын шолшо энергийжым, государством викарарымаште чыла пашашкат шумыжым тунамсе ен-шамыч брын онченыт. Карл шуко муро ден ойлымашын геройжо лийын.

**Карлын
войнаже-
шамыч.**

Карл лангобард-шамыч ваштареш угыч крeдалаш тўнгалын да нунын мландыштым сeген налын. Италийын кугурак ужашыжым Карл франкшамычын мландышт дек ушен.

Западыште Карл шке войнаже-шамыч дене Пиреней гоч вончен (777), араб-шамыч деч ятыр олам шупшын налын, но шкат тушак сeгалтын да монтеш пфртылын. Франк-шамыч варажым араб-шамыч ваштареш уэш крeдалаш тўнгалыныт да Пиренейский курык деч западыштыла кийыше мландым Барселона ола дене пырля налыныт. Тиде мландеш посна область ышталтын, тудлан „Испанский марка“ лўмым пуэныт (общиным веле огыл, тугак граница воктенсе областьамат „марка“ маныныт).

Востокрышто Карл 30 ий утла германский племя-шамыч — сакс-шамыч ваштареш крeдалын. Сакс-шамыч коклаште шукыжым родовой община дене илыше эрыкан ег-шамыч лийыныт. Нунын родовой знатышт ойырлаш гына тўнгалын. Карл сакс-шамычын мландыштым шупшын налаш да эрыкан сакс-шамычым крепостнойыш савыраш шонен, но нуно тидын ваштареш пеш чот шогеныт. Карл ик гана веле огыл нуным кырен шалатен, но франк-шамычын войскашт сакс-шамычын мландышт гыч кайымекак тушто уэш восстаний ылыжын. Карл сакс-шамыч ваштареш кандаш гана коштын. Нуным шке кид йымакше налшашлан Карл черкым кучылтын. Тудо сакс-шамычым бкымеш христианский вера кучымашке ушен.

Сакс-шамычын торешланымыштым пытарышашлан Карл осалын шукталтше закон-шамычым луктын. Франк-шамыч ваштареш кучедалмаш веле огыл, но христианство деч кеч могой изи коранмашат осал пашалан шотлалтын. Сакс-шамычым ончычсо юмыштлан кумалмылан, христианский йўлам шуктыдымылан казнитлен пуштыныт. Ик гана Карл ныл тўжемат пеле саксым казнитлаш кўштен. Варажым тудо саксонский знатным шке велкыже савырен кертын, нунылан тудо мландым пуэден, адак эрыкан сакс-шамычлан оза лияш властыым пуэн. Знать христианством приминатлен да Карллан полшаш тўнгалын. IX курым тўнгалтыште гына Карл сакс-шамычым шке кид йымакыже йбршын налын кертын.

**Карлын
империйже.**

Пошкудо мландылаш Карлын сар вий дене коштымжлан кбра Франкский государствын территорияже чот кугемян. Тудын со-

Карл Великий.

ставышкыже ончысо Западный Римский империйын шукурак ужашыже пурен. Карл Европышто эн куатле кугыжа лийын. 800 ийыште, тудын Римыште лийымыже годым, Карл императорский корона дене торжественно короноватлалтын да „римский император“ лумым налын.

Карл властьюм тудлан юмо пуэн манын шотлен, шкенжын подданныйже-шамычлан присягым пуыктен. Черке тыге туныктен: императорын мутшым шуктыдымаш да тудын ваштареш кынелмаш — измена веле огыл, но язык; а языклан юмо наказатла. Императорын властьюм черке тыге пенгыдемден.

Государством викарыме центр — корольын дворжо лийын. Карлын ончыч раш столицыже уке улмаш. Тудо шкенжын лишыл енге-шамыч дене пырля эре эл мучко кусныл коштын. Но Карлын император лиймекеже, тудо Ахеным шке столицышкыже савырен. Тыште тудо шканже да придворный-жо-шамычлан пöртлам ыштен, тушак кугу соборым ыштыктен.

Карл пүтынь элым область-шамычлан шеледен. Граница воктенысе областьлаже „марка“ маналтыныт. Маркым западыштат („Испанский марка“), востогыштат, славянский мланде-шамычын границышт воктене, ыштеныт. Марка-шамыч сайын пенгыдемдалтыныт: нуно государством аралаш да енг мландым умбакыже руалтыл налаш кўлыныт.

Кажне областым граф вуйлатен. Маркым вуйлатыше графым маркграф маныныт.

Сеньор-шамычын вийнымышт.

Карл империйын единствожым аралаш тыршен. Но тиде паша куштылго лийын огыл. Карлын походлаштыже сеньор-шамыч окотан участвоватленыт, молан манаш гын, нине поход-шамыч нунылан шуко погым, у мландым да крепостной-шамычым пуэныт, но императорын властьюм пенгыдемдаш да закон-шамычым чылалан колыштыкташ Карлын тыршымышыже нунылан йöршеш келшен огыл. Тунамак Карллан шканжат сеньор-шамычын вийыштым да властьюштым пенгыдемдаш логалын. Сеньор-шамычым шке велкыже савырышашлан нунылан шуко мландым пöлеклен пуашыже верештын.

Карлын кўрылтде шуйнышо войнаже эрыкан кресаньык-шамычым йорлештарен. Йорлештше кресаньык-шамыч сеньор кидыш пеш куштылгын логалыныт, нуныжо кресаньык-шамычын мландыштым шупшын наледеныт да шкеныштым крепостнойыш савыреныт. Сеньор-шамычын кумылыштым шуктен, Карл кресаньык-шамычын восстанийыштым осалын темдалын. Шке эрыкыштым аралышаш верч кучедалшашлан эрыкан кресаньык-шамыч союзын ушнаш тўнгалыныт. Нине союз-шамычым Карл чот шыгыремден да нуным чаманыде шалатылын. *Эрыкан кресаньык-шамыч эре шагалеменыт, зато сеньор-шамычын куатышт да вийышт утларак да утларак кушкын. Государствын почти пүтынь военный вийже нунын жидыштышт лийын.* Шкенжын эртарыме войналаште Карл

нунылан гына эгертен кертын. Но тидын дене пырляк *сеньор-шамычын самостоятельностьишт да государственнйи власть деч зависимый улмо гыч лекмашышт эре кушкын шоген*. Карлын умыржын пытаргыш ийлаштыже императорын приказшым шуктыдымаш эре чучкыдемын толын.

V ГЛАВА.

ЗАПАДНЫЙ ЕВРОПА IX — XI КУРЫМЛАШТЕ.

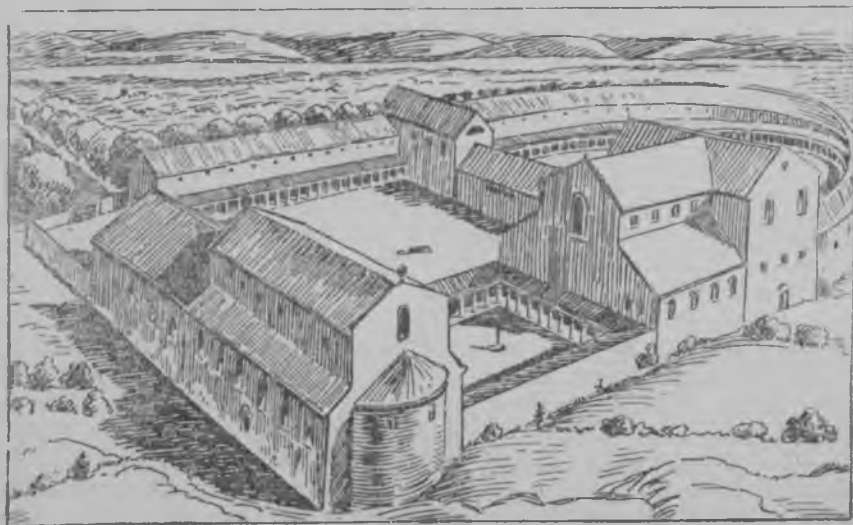
§ 1. Феодалный стройын озаланымашыже.

IX — XI курымлаште Западный Европышто феодальный строй озаланен. Европейский обществоын тун классше-шамыч — эксплуататор-феодал ден эксплуатироватлыме крепостной кресаньык-шамыч лийыныт.

Крепостной
кресаньык-
шамыч.

Чыла сеньор ден нунын вассалышт, епископ, монастырь-шамыч крепостной кресаньык-шамычын вийышт дене иленят. Крепостной кресаньык-шамыч класс мланде участкым налше кул-шамыч гыч, ончычсо римский колон-шамыч гыч, но тун шотышто кугу мландым кучышо оза-шамыч кид йымак логалше эрыкан кресаньык-общинник-шамыч гыч лийын.

Король, черке да сеньор-шамыч эрыкан община-шамычын мландыштым руалтен налыныт. Ончычсо эрыкан община ынде феодальный поместье лийын. Руалтен налме млан-

Каролинг годемсо поместий.

дын ятыр ужашыжым сеньор-шамыч шке мландышкышт савыреныт да тушто шкеныштын господский озанлыкыштым виктареныт.

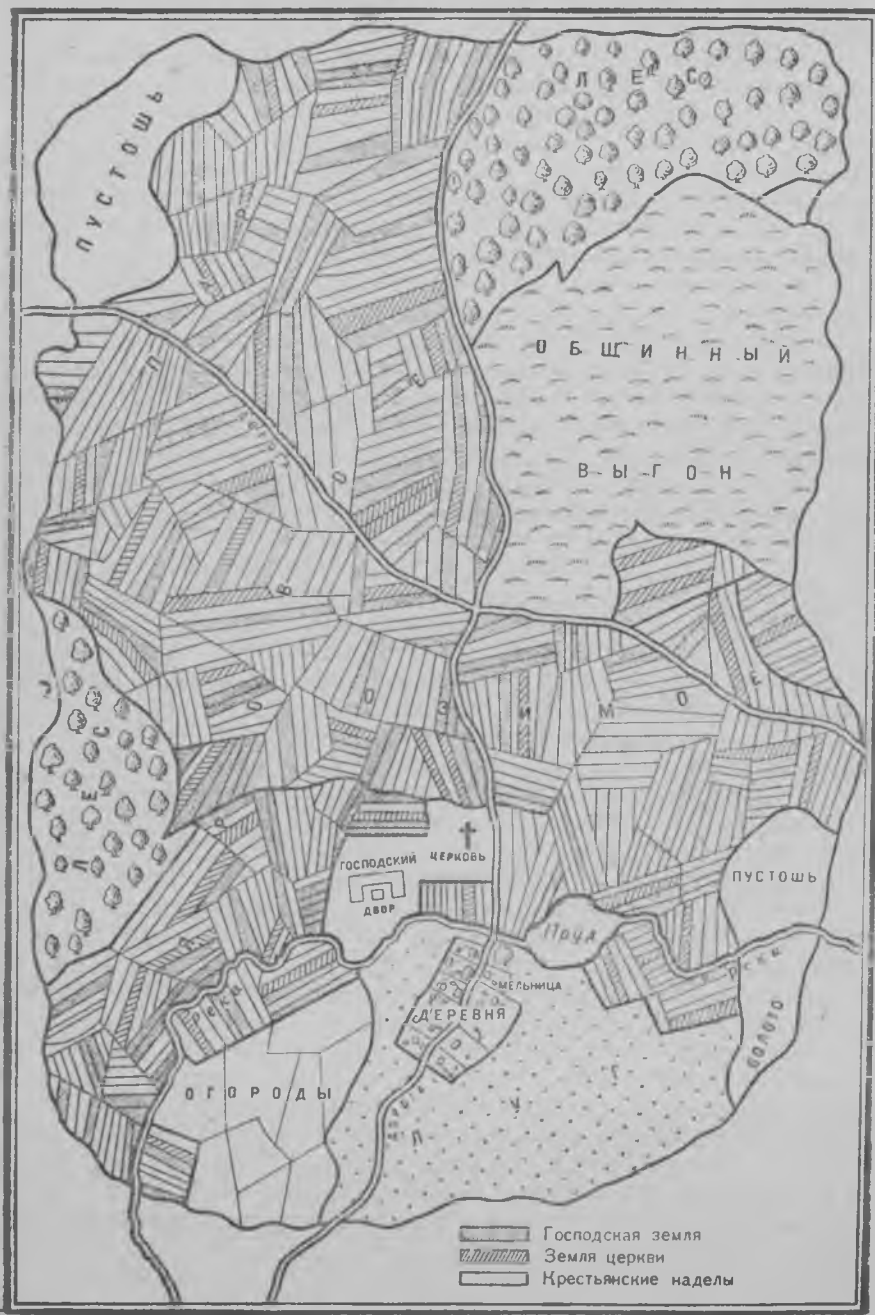
Кажне кресаньык ешын суртшо да куралме мландыже лийын. Кресаньык ден сеньор-шамычын куралме мландышт общинын ласулаштыже ага гоч киен. Чодра, вольк коштыктымо вер, куралаш йордымб мланде дене кресаньык-шамыч пырля пайдаланеныт, тошто годсо семынак ялысе общиныш — маркыш ушнен иленыт. Но ынде кресаньык-шамыч тўрысnek сеньор-шамыч деч зависитленыт. Кресаньыкын шкенжын озанлыкше, шкенжын ўзгарже лийын, но тудо сеньор деч каен кертын огыл да тудлан шуко тўрлб пашам шуктышаш улмаш. Арняште икмыняр кечым тудо шке господинжын мландыштыже пашам ыштен, корным олмыктен, чодрам руэн да шупшыктен, сеньорын усадьбыштыже оралтым ыштен да олмыктен. Тулеч посна, кресаньык шкенжын доходшо гыч ик ужашыжым сеньорлан пуышаш улмаш. Сеньорлан тудо пырчым, чывым, комбым, муным, колым, вынерым тўлен.

Кресаньык-шамыч крепостнойыш савырыме ваштареш кучедалыныт. IX курым тўналтыште кресаньык-шамычын восстанийышт шуко лийын. Карлын сеген налме саксонский кресаньык-шамыч коклаште IX курым кыдалан кугу восстанийылыжын. Но сеньор-шамычын властышт да военный вийышт лийын. Восстаний-шамычым нуно осалын темдалыныт да кресаньык-шамычым ѳкымеш пашам ыштыктеныт.

Феодал-шамыч кресаньык-шамыч ўмбак у да у повинностыым оптеныт. Вакшым кучаш, оливковый ўйым лукмо да аракалан виноградым темдыме прессым, кинде пыштыме конгам да молымат кучаш ме гына праван улына, манын увертареныт. Шурно йонгыштымылан, пресс але конга дене пайдаланымылан кресаньык-шамыч лўмын налогом тўлышаш улыт улмаш. Черкылан кресаньык-шамыч шке урожайыштын луымшо ужашыжым („черке десятиным“) пуэн шогеныт.

Натуральный озанлык.

Кугу мланде кучышо озалан да кресаньык-шамычлан илашышт мо кўлын, тудо чылажат поместье кўргыштб ышталтын. Кресаньык мландым курал-ўден, волькым ончен куштен, вынерым куэн, шканже вургемым да йол чиемым ыштен, шканже пўртым ыштен. Кресаньык шке вийже дене сеньорым пукшен, чиктен, тудлан илыме суртым ыштен. Господинын суртшо воктен апшаткудо ден моло мастерской-шамыч лийыныт, тушто оружийым, имне ўзгарым, ѳртнўорым, куымо погым ыштеныт. Тыгеракын, сеньорланат, кресаньыкланат ѳрдыж гыч нимомат наледаш кўлын огыл. Коклан-коклан гына сеньор-шамыч Восток гыч кондымо слынештарыме ўзгарым, шергакан оружийым, порсыным, ювелирный ўзгарым купец-шамыч деч наледеныт. Сеньор-шамыч шке поместийышт гыч ял озанлык продуктым да ремесленный ўзгарлам шуко налын шогеныт, но нуно тудым ужален огытыл, а

Кокла куримлесе помещьен планже.

шке гына кучылтыныт. Кресаньык-шамычат ужалаш нимомат ыштен огытыл.

Кажне озанлык шканже кўлешым чылажымат шкенжын вийже дене ышта да нимомат огеш нал, нимомат огеш ужале гын, тыгай стройым „н а т у р а л ь н ы й о з а н л ы к“ маныт.

Натуральный озанлыкын озаланымашыже Западный Европысо эл-шамычым тыгыде ужашлан шеледалтмашке конден. Нунын посна ужашлаже коклаште ваш-ваш торгаен кыл кучымаш лийын огыл. Кажне феодалын владенийже посна ойыртемалтше илыш дене илен.

Феодалный обществыште поянлык ден вий мландылан да крепостной кресаньыкклан оза лиймаш гыч лектын. Сандене кажне феодал кузе гынат утларак ег мландым да егын кресаньыкшым окымеш руалтен налаш тыршен. Феодал торгаен огыл, тудо шуэн верештше шергакан сатум але тегыз вес веч толшо купец-шамыч деч тыгай сатум налаш кўлшө оксам война дене да толымо дене гына муын кертын.

Феодал-шамычын сарызе койышышт, кредалаш, толаш, ег мландым шупшыш налаш эре ямде улмашышт тидын денак умылтаралтеш.

Франкский империйын шаланымашыже.

Араб-шамыч ваштареш кредалшашлан, ег мландым толышашлан да руалтен налшашлан, сакс-шамыч ден эрыкан франкский кресаньык-шамычым шке кид йымак налшашлан Карл Мартелл, Пипин Короткий да Карл Великий франкский знатым иктыш ушен кертыныт. Но тиде ушем вашке шаланен.

Императорын властьше виян улмо годым сеньор-шамыч тудлан подчинятлалтыныт, но тидым нуно нелеш ужыныт да посна ойырлен, шке воляшт дене илаш тўналаш йбным кычалыныт. Карлын колымекыже (814) сеньор-шамыч император-шамычын мутыштым колыштмым йбршеш чарненыт.

Карлын колымекыже шуко жапат эртеп огыл, тудын империйже шаланен. Карлын тукумжо ваш-ваш келшен илен огытыл да франк-шамычын кучымо мландым шке коклаштыштыр ятыр гана шеледеныт.

IX курым мучашлан Карл Великийын тошто империйже олмышто кум тўн королевство лийын: Западный Франкский королевство, але Франций, Восточный Франкский королевство, але Германий, да Италий.

Нине королевство-шамыч кокла гыч кажныже лўмжө дене гына государствылан шотлалтын. Чынже дене нуно шуко посна владений-шамычлан шелалтыныт. Виян да шке ойышт дене илыше сеньор-шамыч шотышто король-шамыч шке властьыштым утларак да утларак йомдарен толыныт. Тиде Европын политический илыш шотышто тыгыдем шеледалтмашыже лийын.

Пўтынъ Западный Европа икмыняр кугу государствылан шелалтын. Нине государство-шамыч кокла гыч кажныжым король виктарен. Но тудын властьше пеш изи улмаш. Чыла

вий сеньор-шамыч кидыште лийын. Кажне государстве шке ой дене илыше ятыр посна область-шамыч лийыныт.

Шолдра феодал-шамычын кучымо тыгай область-шамычым графство да герцогство маныныт. Нине областьласе государь-шамычын — граф ден герцог-шамычын — шкеныштын шуко вассалышт лийыныт, нуно шкеныштым король деч зависимый улмылан шотлен огытыл. Южо граф ден герцог-шамыч корольын короныжым шке кидышкышт руалтен налашат тореш огытыл улмаш.

Чыла герцог ден граф-шамыч корольын вассалыштан шотлалтыныт, а тудыжо нунын сеньорышт лийын. Нуно корольлан военный службыш коштшаш улыт улмаш. Но чынжым гын герцог ден граф-шамыч шке военный вийышт дене корольлан шонымышт годым гына полшенит. Южгунам нуно шкештат король ваштареш кредалыныт.

Герцог ден граф-шамыч кокла гыч кажныже шке владенийыштыже шке шотшо дене викарен, король деч йодде сарым ыштен да пошкудыж дене союзым ыштен.

Герцог ден граф-шамычын шкеныштын вассалышт улмаш, нуныжынат шкеныштын вассалышт — тыгыде рыцарь-шамыч — лийын кертыныт.

Граф ден герцог-шамычын мландыштышт корольын нимогай властьют лийын огыл. Нунын вассалышт корольын подданийжылан шотлалтын огытыл. Тыгай правило улмаш: „мыйын вассалемын вассалже — мыйын вассалем огыл“.

**Феодалный
тошкалтыш.**

Тыге „феодалный тошкалтыш“ ышталтын. Тошкалтышын эн кўшныжб король шоген, тудын деч ўлнырак эн шолдра сеньор-шамыч — герцог ден граф-шамыч — шогеныт, нуно шке кидыштышт кугу область-шамычым кученыт, эше ўлныракше — изирак сеньор-шамыч; пытартышлан, тыгыде рыцарь-шамыч шогеныт. Феодал-шамыч кокла гыч кажныже шкеж деч кўшнб шогышын вассалжылан шотлалтын, а ўлнб шогышылан — сеньор лийын.

Сеньор мландын эн кўшыл (верховный) собственникшылан шотлалтын. Сеньор деч вассал мландым — „феодым“ — налын. Феодшо вассалын кугурак эргыжлан куснен.

Сеньорын ўжмыжб почеш вассал уло вооруженийже дене имным кушкыж толшаш да сеньоржо дене пырля войнаш кайышаш улмаш.

Сеньор шке вассалжылан полшышаш, сар дене керылт пурымо годым тудым аралышаш, тудын мландыжым ег шупшын налме деч аралышаш улмаш.

Духовный ег-шамычат феодалный тошкалтышкак пуреныт. Архиепископ, епископ, аббат-шамыч кугу сеньор улыныт. Нунын шуко вассалышт улмаш. Светский феодал-шамыч деч нуно нимо денат ойыртегалтын огытыл: нуно войнаште, ег мландыш керылт пурымаште участвоватленыт, охотыш коштыныт. Феодалный тошкалтыш озаланыше класслан кўлын. Тудлан тиде

тошкалтыш кресаньык-шамычым шке кидыште кучымо порядкым пенгыдемдаш полшен. Сеньор ден вассал-шамыч кресаньык-шамычым шке кид йымалнышт кучаш ваш-ваш полшенит.

Но озаланыше классын тиде организацийже чынжым гын чўчкыдынак пудырталтын. Король ден феодал-шамыч коклаште эреак война лийын шоген, феодал-шамыч эреак икте-весеышт ваштареш кредалыныт.

Королевский властьын лушкыдылыкшо, шолдра феодал-шамычын шке ойышт дене илымашышт, феодал-шамыч коклаште эре кредалмаш, кресаньык-шамычым крепостнойыш савырымаш — IX — XI курымлаште Западный Европышто ме теве мом ужына.

Араб, венгр да
норманн-
шамычын сар
дене
коштмашышт.

Тыгыде ужашлан шеледалтше Западный Европа феодал-шамычын ваш-ваш кредалмышт дене веле огыл, тугак сарызе пошкудо-шамычын сарвий дене толын коштмашышт денат энгекым ужын.

Юг гыч, Северный Африка гыч Италийын сервоктенсе мландышкыже да Южный Францийышке арабский пират-шамыч керылт пурат улмаш; Дунайын кокла ужашыштыже кусныл коштшо венгр-шамыч Венгерский, але Мадьярский, государством ыштенит. Венгр-шамыч кажне ийын, манаш лиеш, пошкудо германский да славянский мландылашке сарвий дене шенгын пуреденыт да шалатыл коденит, нуно толеныт, ен-шамычым пленыш поктен нангаеныт, варажым нуным кулыш ужаленыт, ял ден монастырь-шамычым йўлатеныт.

Север велым норманн-шамычын керылт пурен толымашышт эше шуцкырак улмаш. Норманн-шамыч (тиде „северный ен-шамыч“ манме лиеш) Скандинавский полуостровын серже воктене да кызытсе Данийыште иленыт. Кол кучымаш шукертсекак норманн-шамычын тўн пашаштлан шотлалтын. Нуно северысе йўштў теңызлаште, тўтаныште да неле условийыште коштын тунемыныт. Нуно кугу пуш вешышт пушенге дене ыштыме дракон сўретым пижыктат улмаш. Тыгай кугу пушыш шинчын, чолга норманн-шамычын дружинышт кужу корныш лектыныт, нуно шке шочмо мландыштын поянлыкыштым — коштымо кол ден янлык коваштым — кинде, арака, сукно да оружый дене вашталаш коштыныт. Но норманн-шамычын дружиныштын тўн цельышт война да толымаш лийын.

Норманн-шамыч шке пушышт дене кугу флотилийым ыштен колтеныт. Теңызыште коштшо тыгай отряд-шамычым теңыз король-викинг-шамыч вуйлатеныт. Норманский викинг-шамыч шке дружинышт дене теңыз сервоктенсе мланде-шамычым лўдыктылаш тўналыныт. Нунын шенгын пурымашышт IX курым гыч поснак талышнен. Восточный норманн-шамыч, але „варяг-шамыч“, Русыш коштмо корным муыныт, а умбакыже руш

эгерла дене — Шем тенгызыш да Византийыш коштыныт. Тидым „Варяг гыч грекыш кайыме кугу корно“ маньныт.

Западный норманн-шамыч — датчан ден норвежец-шамыч — Ирландийыш, Шотландийыш, Английыш, Францийын сер воктенсе мландышкыже шенгын пуреныт. Мардеж корно почеш пуымо годым нуно кум кечыште Даний сер гыч Английын серже марте миен шуыныт. Нуно тургым Бискайский залив гоч вонченят, Испанийын серлажым пустанденят, Средиземный тенгызышкат лектыныт, Франций ден Италийын серлашкышт керылт пуреныт да Греций мартеак шуыныт. Вуд умбалне тальякан шинчыше пушышт дене норманн-шамыч кугу эгерла мучко торашке кызат улмаш. Вара тусо калык деч имныштым шупшыш налыныт да имным кушкыжын толен коштыныт.

Шке озаштын шыгыремдымышт дене неле ылышыш логалше крепостной кресаньык-шамыч чучкыдынак норманн-шамыч дек ушненыт. Калык мут почеш, викинг-шамыч кокла гыч ик эн лудыкшö викингше — Гастинг — восточный Франций гыч лекше кресаньык улмаш.

Норманн-шамыч кенета толын кержалтмышт дене, чолга улмышт да йон мумышт дене сененыт. Вий дене налаш лийын огыл гын, нуно чоям ыштеныт. Гастинг нерген тыге каласкалат: тудо Италийыште сер воктенсе ик олам кужу жап годым налын кертын огыл. Тунам тудо чоя дене налаш лийын. Тудын колтымo енге-шамыч тиде олан епископшылан „Гастинг колен“ манын каласеныт да тойымо деч ончыч тудын капшым черкыш пурташ йодыныт. Колоткам черкеш шынденят. Юмылан кумалме годым Гастинг колотка гыч кенета торштен кыненыт да епископым пуштын. Моло норманн-шамычше, вургем йымалан шылтыме оружыйыштым луктын, олase калыкым кыраш да толаш тунгалыныт.

Норманн-шамыч ег мландым толаш коштмаш гыч шинчын илаш мландым руалтен налмашке кусненыт.

Норманский воин.

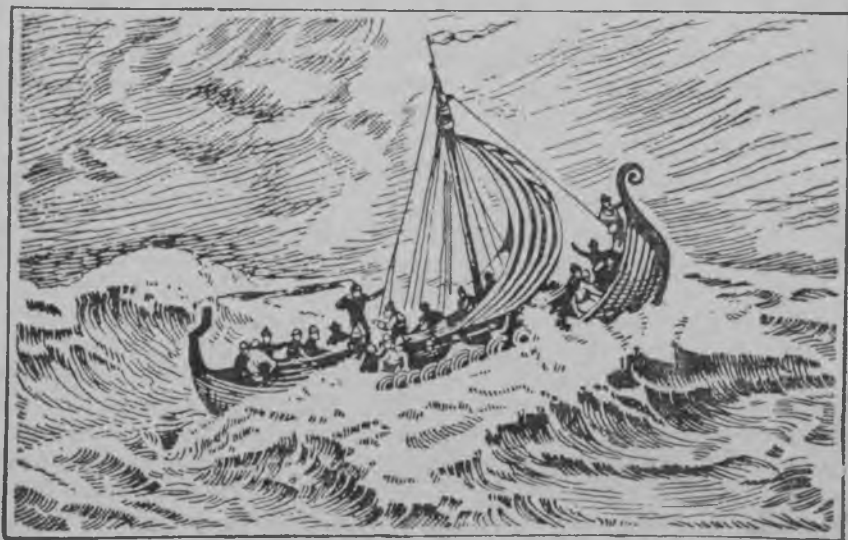
**Норманн-шамыч
Английыште.**

V курым кыдал ден VII курым тўналгыш кок-ласе жапыште Британийын кугурак ужашыжым англо-саксонский племя-шамыч сенен налыныт. Британский (кельтский) племя-шамыч шке эрыкыштым островын северыштыже (Шотландийыште) да западыште (Уэльсыште) гына арален коденыт. Шотландийысе да Уэльсысе племя-шамыч шке эрыкыштым пеш чот араленыт. Ирландият кельт-шамыч кидеш кодын.

Английыште (англо-сакс-шамычын сенен налме элыштым тыге лўмдаш тўналыныт) икмыняр королевство лийын. Нунын кокла гыч эн виянже юго-западысе Вессекс королевство, вес семынже „Западный сакс-шамычын элышт“, улмаш. Моло королевство-шамычше шкеныштым Вессекс деч зависитлышылан шотлаш тўналыныт.

IX курым тўналтышыште островышко норманн-шамыч керылт пураш тўналыныт. Ончыч нуно Английым толен гына улыт, но варажым тудын северо-восточный ужашыштыже шканышт илемымат ышташ тўналыныт. Норманн-шамыч Английым пустанденыт да тусо калык деч йозакым погеныт. Англо-саксонский король-шамыч нунын ваштареш виян кредалыныт. Англо-сакс-шамычын эн палыме корольышт Альфред улмаш (IX курым мучаште).

Тудо Английым пўтынек гаяк норманн-шамычын сенен налмышт жапыште корольлан шогалын. Норманн-шамыч чыла вере сенен шогеныт. Альфредлан чодраште да куп лонгаште шылын илаш логалын. Эркин-эркын тудо военный вийым поген

Норманн-шамычын суднол т.

Англий IX курым мучаште.

да норманн-шамыч ваштареш кредалаш пижын. Тудо сеген кертын. Но англо-сакс-шамычын чыла мландыштым мѳнгеш сеген налын кертын огыл. Альфред норманн-шамычлан Англий-ын северо-восточный пельжым чыла гаяк пуэн.

Альфред элын военный вийжым пентгыдемден. Теныз гыч керылт пуримо деч серлам аралаш тудо кугу пуш-шамычым ыштыктен. Военный службышто шогымылан Альфред мландым пуэден, тыге сайын вооружатлалтше воин-шамычым шукемден.

Альфред калыкым туныктышаш верч тыршен. Тудо школлам почеден, грамотностым шараш тыршен, шкенжын двoryшкы-жо учёный-шамычым ўжын. Альфредын куштымьжѳ почеш англо-саксонский хроника (летопись) возалтын.

Альфред почеш шогалше король-шамыч норманн-шамыч ваштареш виан кредалыныт. X курымышто Англий уэш ик королевствыш ушнен. Куснен толшо норманн-шамыч шке йылмышт дене англо-сакс-шамыч деке лишыл лийыныт да вашке нунын дене иктыш варненыт.

Английыште, Европысо моло элласе семынак, феодализм виангын. Королевство шке лумжѳ дене гына ик государствылан шотлалтын, а чынжым ятыр посна область-шамычлан шеледалтын.

Норманн-шамыч моло элаштат шканышт илаш мландым шупшын наледаш тунгалыныт.

X курым тунгалтышыште французский корольлан северный Францийыште норманн-шамычлан ик областым ойырашыже верештын. Тулеч вара тиде областым Нормандий манащ тунгалыныт.

Северо-западыште норманн-шамыч Исландиеш да Гренландиеш колонийым ыштеныт. Тушеч нуно Северный Америкын серже мартеак миен шуыныт (1000 ий гутлаште). Но нунылан тушак шогал илаш верештын огыл, сандене тылеч вара Америкышке корно мондалтын улмаш.

§ 2. Империй ден папство.

Италий IX—X курымлаште. Западный Европысо моло эла семынак, Италий ятыр посна феодальный владений-шамычлан шеледалтын. Италийыште корольын властише йѳршеш лушкыдемше улмаш. Кугу феодальный владений-шамычым викарыше герцог, маркграф да епископ-шамыч йѳршеш зависитлыдыме лийыныт.

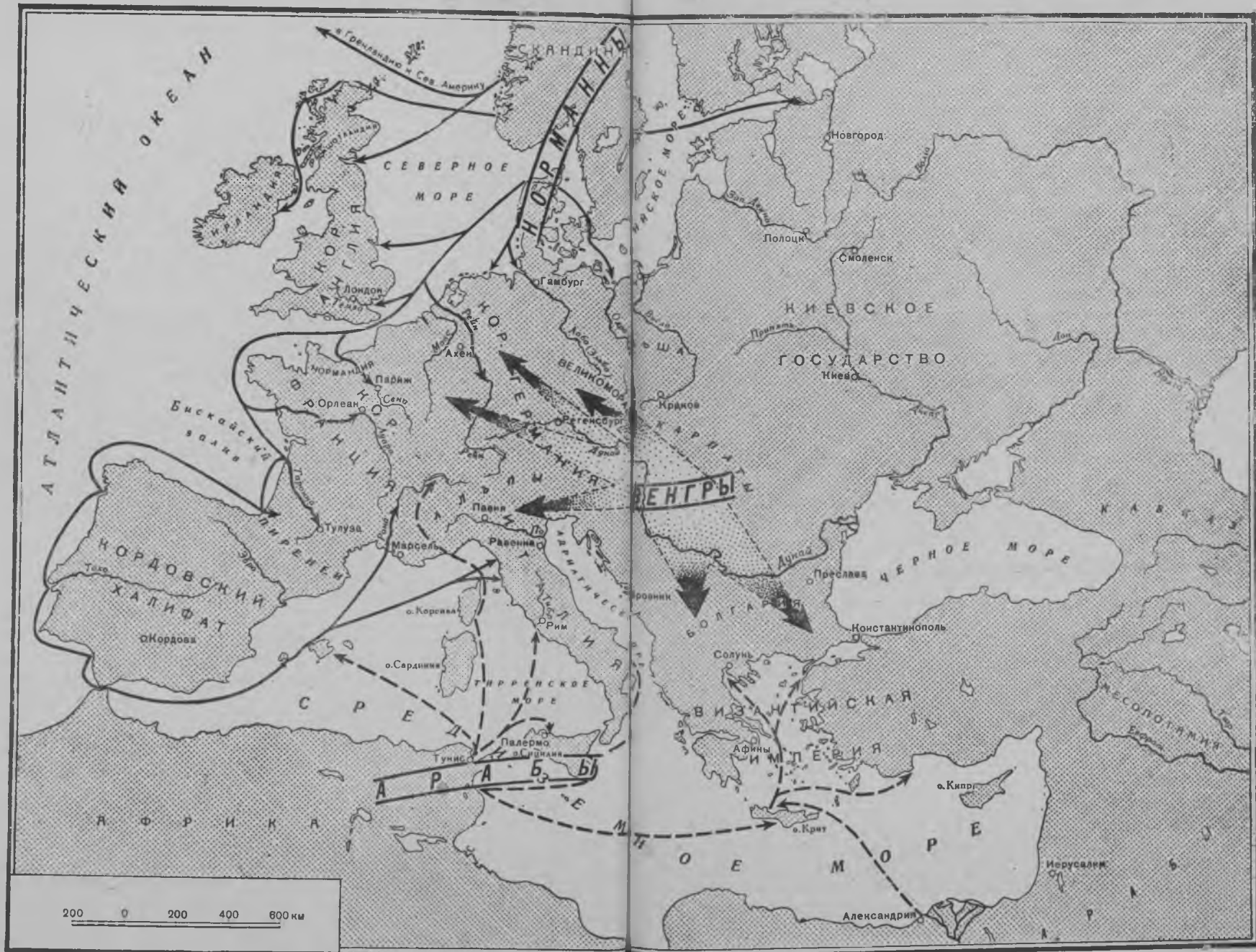
Италийысе феодальный государь-шамыч кокла гыч иктыже папа улмаш. Эше франкский король-шамычак VIII курымышто папалан шуко мландым пѳлеклен пуэныт. Нунын мландышт Адриатический теныз деч Тирренский теныз марте шуйнен киен (Папский область). Но IX да X курымлаште пошкудо феодал-шамыч папа-шамыч деч нунын мландыштын кугурак ужашыжым шупшын налыныт. Папа-шамычым сайлымаш феодал-шамыч кидыште лийын, сандене нуно папский престолыш шке родо-тукымыштым шындаш тыршеныт. Папский престол верч феодал-шамыч эреак ваш-ваш кредалыныт. Тиде кучедалмаште юггунам папам налын кудалтеныт, тюрьмаш шындыныт але пуштыныт.

Италий гоч Западный Европым поян Византий дене да Восток дене ушышо торгайыме корно-шамыч каеныт. Тиде торгаймашлан кѳра Италийыште ола-шамыч уэш виангаш тунгалыныт. Византий кидысе мланде лишне, Адриатический теныз серыште шинчыше Венеций Карл Великий годымак кугу торговый ола улмаш. Моло ола-шамычат, поснак теныз воктенысе ола-шамыч, поеныт. Западный Европышто Италий эн поян да культурный эл лийын.

Священный Римский империй X — XI курымлаште.

IX — X курымлаште араб, венгр, норманн-шамычън шегыш коштмашышт.

**Священный
Римский
империй.**

Пеле варварский Германийым Италий деч Альпа курык гына ойырен шоген. Германский король-шамыч шкеныштын темдыме шинчашт дене шукертак Италийыш ончыштыныт. Первый йон лийме годымак нуно поян, но тыгыде ужашлан шеледалтше, ўнардыме эл ўмбак кержалтыныт. Немецкий король Оттон I да тудын вуйлатен кондымо немецкий феодал-шамыч Италийын пўтын севержым сепен налыныт да Римышке пуреныт. Немец-шамычын толымо походыштан „законный“ тўсым пуышашлан Оттон I папалан шкенжым императорский корона дене короноватлыктен да римский император титулым налын (962). Варажым тудын „империйже“ пеш йонгалтше лўмым налын — „Священный Римский империй“ маналташ тўналын. Императорский титулым налме дене Оттон I, Карл Великий семьяк, Италийым толен илаш шканже правам пенгыдемден кодаш веле огыл, но шкенжын подданныйже-шамыч ончылнат, моло эл-шамыч ончылнат шке властьюм кўшкў нўлталаш шонен.

Туге гынат, тиде пеш лушкыдо империй лийын. Германий кўргыштат герцог-шамыч, тўрысnek ойырен, шке эрык дене илаш тыршеныт. Италийысе олала ден феодал-шамыч германский государь-шамычым шагал колыштыныт. Сандене кажне императорлан гаяк чыла угыч тўналаш логалын: Германийыште мут колыштыдымо герцог-шамыч ваштареш кредалаш да Италийым угыч сепен налаш. Кажне у императорын Римыш короноватлалташ коштмашыже йўршеш военный походыш савырнен, тидын годым германский войска-шамыч Италийысе олала ден яллам толеныт да йўлатеныт, населенийым тўрлў семын шыгыремденыт да погыштым шупшын налыныт. Папашамыч император-шамычлан тўрысnek подчинятлалтыныт. Император-шамыч папашамычым шке шонымышт семын корандылыныт да шогалтылыныт.

**Император
ден папашамыч.**

Но паша вашке вашталтын. Феодал-шамычын ваш келшыдымыштан кўра черке энгекым чытен. Черке ден монастырь-шамычын поянлыкыштым шупшын налаш тыршен, феодал-шамыч нунын ўмбак эreak кержалтыныт. Духовенство коклаште утларак да утларак тыгай шонымаш пенгыдем толын: властьюм черке шке кидышкыже налшаш да вуянче феодал-шамычымат шке кид йымак пуртышаш.

Южо монах-шамыч тыгат ойленыт: черкын властьюше „светский“ власть деч (вес семынже король ден церковный огыл феодал-шамычын властьюшт деч) кўщнырак шога. „Константинын пўлекше“ манме чылан палыме шояк грамота нергенат шарналтеныт. Тиде грамота почеш, пуйто пўтынъ Западыште власть папалан пуалтын улмаш. У шояк грамота-шамычат шонен лукталтыныт да пашаш колталтыныт. Черкызе-шамыч, король ден император деч папа кугурак, манын туныкташ

тўналыныт. Папа-шамыч тидын дене пайдаланеныт да черкешотышто шке властыштым пенгыдемдаш тўналыныт.

Папан властышым пенгыдемдышашлан Гильдебранд посланак шуко ыштен. Тудо кок папа годым папский престолын чыла пашажым виктарен шоген. Гильдебранд изи капан, изи йўкан, йытыра огыл тўсан улмаш. Но тудо пенгыде характеран, ўскырткумылан, тургым койышан улмаш. Тудо брын шогымашымат, чаманымашымат шинчен огыл. Шке планжым тудонимом ончыде илышыш пуртен толын. Папалан иктат судья лийын ок керт, папа йонгылыш лийын ок керт, императорым корандаш да подданный-шамычым шке государыштын мутшым колыштмаш деч утараш папан праваже уло, манын ойлен тудо.

Гильдебрандын мутшо почеш собор (высший духовенственный съездше) тыге пунчалын: ончыкжым папам римский знать огыл, императорат огыл, а кардинал-шамыч (эн важный церковный сановник-шамыч) сайлаш тўналыт.

Еш верч тыршымаш черкыште служитлаш ынже мешае манын, духовный ен-шамычлан ўдырым налаш чарыме улмаш.

1073 ийыште Гильдебрандым папский престолыш сайленит. Тудо Григорий VII лўмым налын (сайалтме годым папа-шамыч лўмыштым вашталтат). Тиде жапыште император Генрих IV германский феодал-шамыч ваштареш кучедалын. Григорий VII тидын дене пайдаланен да епископ-шамычым императорын шогалтымыже ваштареш протестым ыштен. Григорий VII, епископ-шамыч папан мутшым гына колыштышт, манын шотлен. Генрих IV мутым колыштыдымо папам корандаш решитлен. Тудо Григорий VII-ым престол гыч корандыме нерген увертарен да тудлан письмам возен. Письмажым тыге кошартен: „Мый, Генрих, юмын порылыкшо дене шогалтыме король, тыланет ойлем — кай тушеч“. Тидлан вашмутым пуымо шот дене Григорий VII Генрих IV-ым карген, тудым власть деч посна кодымо нерген увертарен да чыла феодал-шамычым Генрих IV-лан ушанле лияш манын пуымо присягышт деч утарен. Германский феодал-шамыч тидын дене пайдаланеныт да Генрих IV ваштареш угыч восстанийым нўлтаныныт. Генрихын положенийже пеш чот начарештын. Тудлан папа дене келшашыже верештын. Телым, шагал ен дене, Генрих IV лум пургыж дене леведалтше Альпа курыкла гоч Италийыш Каноссын зўмокшо дек вончен. Тиде жапыште папа тиде зўмокышто улмаш (1077). Папа дене вашлияш сўрвален, чытамсыр император кум кече годсек зўмок капка ончылно шоген. Нылымше кечын гына Григорий VII тудым шке декыже пуртен. Император папа ончылан суken шинчын прощанийым йодын („Каноссыш каяш“, вес семянже „кеч могай, вожылмаш денат келшаш“ манме мут алят кодын). Папа дең император коклаште келшымаш лийын, но кужу жаплан огыл.

Император Генрих IV.

Генрих IV Каноссышто, пеш кугу вожылмашке пурен, келшымашке шуын гынат, тиде тудлан пеш пайдале лийын. Тиде келшымаш феодал-шамыч ваштареш угыч сарым тунгалаш да нуным мутым колыштшышко савыраш йонным пуэн.

Германийыште Генрих IV шкенжын ваштареш восстатлыше феодал-шамычым сенен да войскаже дене Римышке каен. Папа пеггыде замек коргыш пурен шинчын; Римын анысыр уремлаштыже германский войска ден папа велне шогышо-шамыч коклаште пеш виан кредалмаш лийын.

Тиде жапыште южный Италийышке норманн-шамыч керылт пуреныт улмаш.

Папа норманн-шамычын онышт деч польшым йодын. Норманн-шамыч германец-шамычым покте колтеныт, но Римымат пеш чот шалатеныт, шуко еным пуштыныт, шуко удрамаш ден йоча-шамычым кулыш ужаленыт. Григорий VII тылеч вара Римеш кодын кертын огыл. Калыкын шыдыж деч лудмыж дене тудо норманн-шамыч дене пырля каен. Тудо вашке колден.

Тудын колымыжо дене папа-шамыч да Генрих IV коклаште кредалмаш чарнен огыл. Генрих IV деч вара шогалше император-шамыч годымат кучедалмаш шуко ийышкен шуйнен.

Папа-шамычат, германский император-шамычат тунялан оза лияш правашт улмо нерген ойленыт. Нуно шке кид йымакышт Западный Европым веле огыл, тугак Византийымат, мусульманский эл-шамычымат налаш шоненыт. *Но тиде уто шонкалымаш гыч нимат лектын огыл, Германий ден Италийлан вур йоктарымым да орлыкым веле конден.*

Черкешамычын шелалтмышт.

Тунялан оза лияш тыршымышт дене папа-шамыч византийский черке денат шыдешкеныт. XI курымын пелыже марте христианский черке Западныйлан да Восточныйлан шелалтын огыл.

Но Западный черкым вуйлатымаште шогышо папа-шамыч ден византийский черке коклаште эреак тукнылмаш лиеден. Папа-шамыч пугынь христианский черкылан оза лияш шоненыт. Но византийский черке император-шамычлан подчинятлалтын. Нине император-шамыч шке паша коклашкышт папа-шамычым ынешт пурто улмаш. Славянский калык-шамыч коклаште —

болгар, серб, западный славян, руш-шамыч коклаште — христианством шаркалыме годымат Рим ден Константинополь коклаште келшыдымаш лийын. Папат, Византият славян-шамычым шке влиянийышкышт налаш тыршенят. Тулеч посна, Рим ден Константинополь коклаште религий шотыштат келшыдымаш лийын.

Пытартышлан, 1054 ийыште паша йӧршеш ойырлымашке шуын. Папа вуйлатыме Западный римский черке „католический“ маналташ тунгалын, а Восточный, византийскийже — „православный“. Нунын кокла гыч кажныже шкенжын тунуктымжым чынлан шотлен да весыжым карген.

§ 3. Западный славян-шамыч.

Западный славян-шамыч. Западный славян-шамыч Висла, Одер (Одра) да Эльба (Лаба) эгерла воктенсе территорийыште иленят. Нуно ятыр племялан шелалтыныт. Эльбын кӱшыл мучаштыже чешский ден моравский племя-шамыч иленят, Висла ден Одер воктене — польский, Эльбан кокла да ӱлӱл ужашыштыже — полабский, балтийский тенызын южный серже воктен — поморский племя-шамыч иленят.

Пошкудо племя-шамычын керылт пуремышт деч аралалташлан VII курым тунгалтыш гыч западный славян-шамыч иктыш ушнаш тунгалыныт. Князь Самон властьше йыр чешский да моло славянский племя-шамыч чумыргеныт. Нуно франк-шамычын виян войскашт ваштареш чот кредалыныт да нуным кырен шалатеныт.

Сакс-шамыч ваштареш Карл Великийын кредалмыже годым западный славян-шамычын ик племяшт тудлан полшеныт, весышт сакс-шамыч велне лийыныт. Карл славян-шамычын мландышкышт икмыняр гана коштын да нунын границышт воктене ятыр укрепленийым ыштен. IX курым кыдал гыч западный славян-шамыч Германий ваштареш эреак кредал шогеныт. Германский феодал ден король-шамыч славян-шамычын мландыштым руалтен налаш да славян-шамычым шкештым крепостнойыш савыраш тыршенят. Эреак шенгын пуремышт дене нуно славян-шамычын мландыштым пустанденят. Нуно, славянский князь-шамычым икте-весышт ваштареш сырыкташ тӧчен, нунын коклашкышт пуреныт. Славян-шамычым шке кид йымакышт налшашлан германский король ден феодал-шамыч славян-шамыч коклашке христианством шаркалаш тыршенят. Славян-шамычын мландыштышт черкым вуйлатыме пашашке германский (немецкий) епископ-шамычым шогалтеныт. Нуножо славян-шамычын мландыштым шупшын налаш да населенийым кулыш савыраш германский феодал-шамычлан чыла йӧн денат полшеныт.

Немец-шамыч черкыште славян йылме дене кумалаш да славян йылме дене книгама лукташ эрыкым пуэн огытыл: черкыште калыкын умлыдымо латинский йылме дене кумалыныт.

**Великоморавский
государство.**

IX курымышто кугу славянский Великоморавский государство лийын. Моравский князь-шамыч Дунайын кұшыл мучашыже ден Карпат коклаште илыше племя-шамычым шке кид йымакышт чумыреныт. Великоморавский государствылан немецкий захватчик-шамыч ваштареш пеш виян кучедалаш логалын. Немец-шамыч ваштареш кучедалмаште моравский князь-шамыч Византийын польш пуаш сбрьмыжым вученыт. Князь Ростислав христианством шаркалаш византийский проповедник-шамычым колташ йодын византийский император дек шке енге-шамычым колтен. Император Моравийыш изак-шоляк Кирилл ден Мефодийым колтен. Нуно Великоморавский государствыште юмылан славянский йылме дене кумалмашым пуртеныт, школым починыт да шкеныштын ученикыштым славянский грамотылан туныкташ тўгалыныт. Нуно эл мучко коштыныт да калыклан славянский йылме дене умылтареныт. Тыге ыштымышт дене нуно немецкий епископ-шамычын шыдыштым луктыныт, нуныжо шке властыштым да шке дохыдыштым йомдарыме деч лўдыныт. Немецкий епископ-шамыч Кирилл ден Мефодийын пашаштлан тўрлў семынат мешаеныт, нуным папа ончылно титакленыт. Кирилл Римеш колен. Мефодийым немецкий епископ-шамыч руалтен кученыт, кок ий утла тюрьмаште кученыт, тушто тўрлў семын орландареныт да мыскыленыт. Мефодийын колымекыже, немец-шамыч тудын ученикше-шамычым Великоморавий гыч поктен колтыкеныт. Уэш немецкий епископ-шамыч озаланаш тўгалыныт, латинский йылме дене юмылан кумалмашым пуртеныт.

Великоморавский государством йўршеш шалатышашлан немец-шамыч венгр-шамыч дене пырля ушненыт. 906 ийыште венгр-шамыч Великоморавский государством шалатеныт да гудын кидысе мландын ужашыжым руалтен налыныт.

**Полабский
славян-шамыч.**

Эльба энгер воктене шукун шотлалтше полабский племя-шамыч иленыт. Нуно немец-шамычын лишыл пошкўдышт лийыныт да немецкий феодал-шамычын шенын пурымышт дене эн шуко энгекым ужныт. Немецкий король-шамыч, бкымлен да ондалкален, полабский славян-шамычын мландыштым Одер марте руалтен налыныт да тиде мландеш шкеныштын граница воктенсе областьыштым — марка-шамычым ыштеныт. Нине областлам вуйлаташ шогалтыме маркграф-шамыч славян-шамычым пеш чот шыгыремденыт. Славян-шамыч ваштареш войнам нуно пешак осалын ыштеныт. Немецкий король-шамыч сенен налме славянский олалаште чыла пўръемым пуштедаш, а ўдрамаш ден йоча-шамычым кулыш ужалаш кўштеныт. Плешыш логалше славян-шамычым пуштедаш але орландарен сусыртылаш, йылмыштым кўрлын лукташ, шинчаштым шўткалаш кўштеныт.

Шке осаллыкше дене поснак чот маркграф Герон ойыртемалтын. Тудо ик гана шке декыже канашаш кумло славянский

князь ден старшинам ўжын да пуштеден пытарен. Немецкий маркграф-шамычын тыгай осаллыкыштлан кбра полабский славян-шамыч коклаште мучко восстаний тўгалын. Нуно немец-шамычын укрепленийыштым йўлатеныт, нунын войкаштым поктен колтеныт да немец-шамычын мландышкышт шке керылт пураш тўгалыныт. XI курым мучашлан полабский славян-шамыч немец-шамыч деч йбршеш утленыт.

Прибалтийский славян-шамыч.

балтийский

Немец-шамычын руалткалымышт да христианство ваштареш Балтийский теңызын южный сер воктенже илыше поморян-шамыч да моло славянский племя-шамыч виян кредалыныт. Прибалтийский славян-шамычын теңыз воктене пенгыдемдыме

Великоморавский государство.

олашашт улмаш — Шетин (Штеттин), Болынь, Гданьск (Данциг).

Прибалтийский славян-шамыч пошкудо Германей дене, Росий дене, скандинавский элла дене чот торгаеныт. Руш купец-шамыч гоч нуно Византий дене да арабский Восток дене торгаеныт. Южный Прибалтикиште шылтен оптым арабский оксам шуко муйт. XI курымышто прибалтийский славян-шамычын князьышт Балтийский теңызын южный ужашыштыже озаланеныт. Нунын вооружитлыме пушышт деч немец ден датчан-шамыч пеш лудыныт.

Прибалтийский славян-шамычын тун юмышт кече юмо Святovit улмаш. Тудын храмже Руй (Рюген) островышто, теңыз сер воктен тура кў курык умбалне шогышо Аркон олаште лийын. Святovitын арконский храмышкыже пүтын славянский Прибалтика гыч шуко полекым конденыт. Войнаште шупшыналме чумыр погын кумшо ужашыже да шупшыналме чылаший ден шортнѳ тыште аралалтын. Тиде поян олалан немецкий феодал-шамычын шумышт поснак чот йулен коштын.

XI курымышто полабский ден прибалтийский славян-шамычшке эрыкыштым арален шогеныт да немец-шамыч ваштареш шкештат наступленийым ыштеныт. Но нуно общий тушман ваштареш кучедалаш иктыш ушнен кертын огытыл, сандене XII курымышто немецкий феодал-шамыч славян-шамычым уэш шыгыремдаш тунгалыныт.

Чехий ден
Польша.

Немец-шамыч ваштареш виян кучедалмашеш западный славян-шамычын кок королевствышт лийын — Чехий да Польша. Чешский ден польский племя-шамычлан виян государствыш ушнашышт немецкий феодал-шамыч турло семянат мешайкаленыт.

X курым кыдалне польский племя-шамычын шукурак ужашышт князь Мешко йыр иктыш ушненыт. Тудо, Хлодвиг семян, моло племя-шамычын князьыштым пытарен. Мешкон 3000 рыцарян дружиныже лийын. Но тудын властыше пенгыде лийын огыл. Шке властышым пенгыдемдышашлан тудо польшым немец-шамыч деч вучен. Тудо Польшын германский король деч зависимый улмыжым признатлен да христианством немец-шамыч деч налын.

Тудым алмаштыше Болеслав Храбрыйын (992 — 1025) 20 тужем рыцарь дене ыштыме виян дружиныже лийын. Тудо немец-шамыч деч турсынек ойырлен кертын. Болеслав Польшын границыжым ятыр шарен. Тудын годым Европышто Польский государствын влиянийже кугу лийын. Болеслав королевский титулым налын. Болеслав годым Польшышто феодальный строй пенгыдемаш тунгалын. Король шке дружинникше-шамычлан да черкылан эрыкан кресаньык-шамыч (кметь) илыме мландым шуко пуэден. Тидлан кобра кметь-шамыч крепостнойыш савырненыт.

Кресаньык-шамыч тидлан восстаний дене вашмутым пуэныт. Болеславын колымекыже шуко жапат эртен огыл — кугу восстаний тунгалын. Тушто крепостной-шамычат, эрыкан кресаньык-шамычат участвоватленыт. Калыкым пызыраш полшышо тун вийлан католический епископ ден священник-шамычым шотлен, восстатлыше-шамыч нунымат кыреныт. Восстанийым князь Казимир немец-шамычын полшымышт дене пыкшерак темдал кертын.

Польшышто феодальный стройын пентгыдеммашыже да феодальный знатын виянмашыже, моло элласе семынак, государствн шеледатмашкыже конденыт. Польша шке коклаштыже эреак кредал шогышо ятыр феодальный княжество-шамычлан шеледалтын. Тидын дене немец-шамыч пайдаланеныт да поляк-шамычым Одер ден Нисса энгерла воктен кайыше тошто границышт деч востокишкыла эркын-эркын чактарен шогеныт.

Польский государство дене ик жапыштак Чешский государстват шочын. Тудым Пшемьслович-шамыч тукым виктараш тунгалын. Чехийышке Моравият пурен. Чехийлан немец-шамыч ваштареш пеш виян кучедалаш логалын. Чешский князь-шамычлан Священный Римский империй деч зависитлен шогымо дене келшаш логалын. Но Чехий империйын составышкыже почётный условий почеш пурен. Чешский князь-шамыч королевский титулым налыныт.

Чехийыште, Польшысо семынак, феодальный строй пентгыдем шоген да кресаньык-шамыч кугу мландым кучышо оза-шамыч кид йымак логалыныт.

Кирилл ден Мефодийын ученикше-шамыч Чехийыште славянский йылме дене юмылан кумалмашым пуртеныт улмаш, тидым немец-шамыч пытареныт. Немецкий духовенство Чехийым католический черкын кид йымакыже пуртен.

Польшыш да Чехийыш Германия гыч немецкий духовенство шукун толын. Нуно славян-шамычым йоратен огытыл да шкеныштын пойышашышт нерген веле шоненыт. Черкылан калык „десятиным“ тulyшаш улмаш. Немецкий монастырь-шамыч славянский эллаште кугу мландым кучышо поян оза лийыныт. Католический духовенствым калык чытен кертын огыл. Но король ден феодал-шамыч, нунылан шке властыштым кучаш духовенство ушанле энертыш улмым ужын, духовенствылан полшеныт.

Культурный Византий гыч огыл, а тунемдыме, пеле варварский Германия гыч христианствым налмаш западнославянский эллаште национальный культурылан виянмашыже мешаен. Католический духовенство славянский йылме дене книга лукташ эрыкым пуэн огыл, чыла книга калыкклан умылыдымо латинский йылме дене печатлалтын.

VI ГЛАВА. КИЕВСКИЙ РУСЬ.

Восточный славян-шамыч.

Славянствын эн шуко шотлалтше тўшкаже — восточный славян-шамыч — пеш кумда элыште иленят. Нунын мландышт Запад гыч востоковышкыла Днестр ден Карпат курык деч Дон, Ока да Юлын кушыл мучашыже марте, а юг гыч северышкыла Шем тенгыз деч Ладожский ер марте шарлен киен. Византиец-шамыч славян-шамычым ант манын лумденят, а варарак, IX курым гыч, нуным русь-шамыч манаш тўнгалыныт, а нунын элыштым Русь маныныт. Византийский писатель-шамыч восточный славян-шамычым тўняште эн кугу да виян калык манын возеныт. Ант-шамыч, манят нуно, шуко племя-шамычлан огыт шеледалт ыле гын, чылакат сенген кертыт ыле. Тушман деч аралалташ да сар вий дене тўшкан кошташ восточный славян-шамыч ондакак, уже IV курым гычак, племя-шамычым иктыш ушен союз-шамычым ышташ тўнгалыныт. Тыгай союзла гыч государство-шамыч лийыныт. IX курымышто кок куатле государство поснак чот ойыртемаптын, иктыжын центрже Киев лийын, весыжын — Новгород.

Восточный славян-шамыч шукертсекак мланде пашам ыште-ныт. Нуно тугак вольык ашныме, охотыш коштмо, кол кучымо, мўкш ончымо пашамат ыштеныт. Восточный славян-шамыч чўчкыдын Византий ваштареш кредалыныт. Уже VI курымыштак ант-шамыч Византийский империй ваштарец сар вий дене коштмаште участвоватленыт. Руш-шамыч 860 ийыште Констан-

тинополым авыреныт. Но Византий восточный славян-шамыч дене, поснак Киев дене, ваш келшен торгайыме кылынат кучен. Торгайы-маш Византийын Крымысе олалаже гоч, Херсонес гоч, да тугак вигак Константинополь гоч каен шоген. Херсонесым руш-шамыч Корсунь, а Константинопольжым Царьград маныныт.

Руш мландын лишыл пошкудыжо Придунайский Болгарий улмаш. Западыште Русь Польша дене йыгыре лийын.

Дон ден Юлын ўлыл ужа-шыштышт кийыше Хазарский кугыжаныш гоч вос-

Куль-Оба чонга гыч кўнчен лукмо ате
(мемнан эра деч ончычсо V курым.)

точный славян-шамыч Средний Азий, Кавказ, Иран дене кылым кученыт, нунын дене торгаеныт. Арабский купец-шамыч Каспийский теныз гыч Юл дене кўзеныт. Сату вашталтылме ик кугу центрже Юлын кокла ужашыштыже Булгар улмаш. Тушто руш купец, араб да хазар-шамыч вашлийыныт.

Новгородышто Софийский собор.

Новгород Скандинавский север дене да Балтийский теныз воктенысе элла дене торгаен.

„Варяг гыч грекыш кайыме кугу корно“

дене Византий ден Европын северже коклаште торгаймаш каен. Тиде корно денак нормани-шамычын, але варяг-шамычын, сарызе отрядышт Русьышко коштыныт. Кредалмашеш шуаралтше, но ўшанле огыл, олталкалыше нине воин-шамычым новгородский ден киевский князь-шамыч да византийский император-шамыч военный службышко налыныт.

Восточный славян-шамычын мландышт гоч шукертсек пеш кугу торгайыме корно-шамыч каеныт. Хазарский кугужаныш гыч тўналын Венгрий марте шуйнышо кумда вер мучко торгаймаште чыла калык-шамыч славян-шамычын йылмышт дене мутланеныт.

Восточный славян-шамычын торгайыме корно ўмбалне шинчыше пенгыдемдыме олалашт тушман деч аралалташ ыштыме верлан веле огыл, тугак торгайыме верланат шотлалтыныт. Олалаште ремесленник-шамыч иленыт. Восточный славян-шамычын пеш уста литейщикышт, шун атылам ыштыше мастарышт, сылне ший ўзгарым ыштыше ювелирышт лийыныт.

Киевский государство.

Киевский ден Новгородский княжество-шамычын иктыш ушнымашышт восточный славянстын илышыштыже пеш кугу событий лийын. Калык мут почеш нине княжеством князь Олег иктыш ушен. Ынде „варяг гыч грекыш“ кайыме пўтынь корно ик князьын кидышкыже логалын, тудын столицыже Киев лийын. Олег 911 ийыште Константинопольыш коштын да Византийым чот лудыктен.

Византиец-шамыч тудлан даньым тўлаш лийыныт. Византий дене пайдале торговой договор ышталтын улмаш. Тиде договор почеш руш купец-шамыч пошлина деч посна торгаяш правам да шуко моло льготымат налыныт.

Олег почеш князьлан шогалше Игорьын походшо-шамыч тунарак пайдале лийын огытыл. Тудын ыштыме торговый договоржо почеш руш купец-шамыч торгайымылан пошлиным тўлышаш улыт улмаш. Игорь Византийын мландышкыже керылт пураш огыл, а тудым тушман деч аралаш сьрен. Олег ден Игорьын нине договорышт греческий да руш йылме дене возалтыныт. Тидыже тебе мом ончыкта: руш-шамычын уже тунамак грамотностьышт улмаш.

Киевский государство Святославын, Владимирын да Ярославын князьлан шогымышт годым эн куатле лийын.

Нунын годым Киевский государство пеш кугу лийын. Кугытшо, поянлыкше да куатше дене тиде государство Карл Великийын империйжымат эртен улмаш. Тиде жапысе Русский государством Маркс „Рюрикович-шамычын империйышт“ манын лумден (киевский князь-шамычын династийышт тыге маналтын, тиде династийым легендарный Рюрик тўнгалын).

Святослав. Ноыдымо воин, Святослав Русский государством мландыжым востокушкыла торашке шарен. Тудо хазарский кугужанышым кырен шалатен, северный Кавказым сенген налын. Варажым тудо юго-западышкыла, Придунайский Болгарийыш, кошташ тўнгалын. Тышке тудым чоя византийский дипломатий шупшаш тыршен. Тыге тудо Болгарийымат, Киевский княжествымат лушкыдемдаш шонен. Тьчен-тьчен византиец-шамыч Святославым кошартен кертыныт да Болгарийын ужашыжым руалтен налыныт.

**Владимир
(980 — 1015).**

Но Византийын предательский дипломатийжешке шонымашкыже шуын кертын огыл. Русьын вийжым волташ тыршымашыже арам лийын. Святославын эргыже Владимир годым Русь эн куатле государством савырнен. Владимир—„Чевер кече“ („Красное Солнышко“) —калыкын шарнымашешыже руш былина-шамычын геройышт лийын кодын. Тудын годым Русский государством границыже эше утларак шарлен да пенгыдемын. Литовский племя ятвяг-шамычым сенген, Владимир Балтийский тегыз дек лишемын. Племя-шамычын князьыштым шке эргыже-шамыч дене але дружинник-шамыч дене алмаштен, тудо руш племя-шамычым пенгыдынрак иктыш ушен.

Владимир западысе пошкудо-шамыч дене, польский, чешский, венгерский король-шамыч дене келшен илыме кылым кучен шоген. Византий денат лишыл кыл кучымаш лийын. Владимир византийский кугыжан ұдырым—Аннам марлан налын (Аннан шўжарже Священный Римский империйын императоржо Оттон II-лан марлан лектын). Русьышто христианством

приниматлымаш Византий ден Русь коклаште келшымашым эше утларак вяндаш полшен.

Херсонес, Константинополь, тугак Русь дене пошкудо улшо, IX курымышто славянский культурын центрышкыже савырныше Болгарий гоч христианство Киевский Русьыш шукертак пураш тунгалын. Святославын аваже Ольга христианка улмаш, Киевышке христианством шаркалаш шке проповедникыштым германский император ден папа колтылыныт. Папа шке посолжо-шамычым Владимир дек кок гана колтен. Владимир папан ужомыж почеш шке посолжым Римыш колтылын. Восток гыч мусульманством шаркалыше проповедник-шамычат толын коштыныт. Но Владимирлан христианством восточный, „православный“ йула дене налаш да тыге Византий дене кыл кучымашым пенгыдемдаш пайдалырак улмаш. Моло эласе семьяк, Русьыштат христианство князын властьюм пенгыдемдаш да калык массым знатлан подчинятлаш полшышаш улмаш. Русьышто митрополит вуйлатыме христианский черке шочеш. Митрополитше ончыч грек-шамыч лийыныт, нуным константинопольский патриарх шогалтен. Но киевский князь-шамыч митрополитым руш кокла гыч шогалташ тыршеныт.

Ярослав
(1019—1054).

Владимирын колымекыже тудын эргыже-шамыч киевский престол верч ваш-ваш кредалаш тунгалыныт. Нуным кокла гыч Ярослав сепен. Тудым Мудрый маным лумденыт. Моло государство-шамыч

Ярослав Мудрыйын ешыже. XI курымышсо фреска гыч.

<p> СОУ ДЪ ГРО СЛАВЪ БОЛОДН МРНЦА ПРАВА РОУСЬСКА МА ЖЬ ОУ БЪНТЪ МОУ ЖЬ МОУ ЖА ТОМЪ СЪН ТН БРАТОУ БРАТА ЛЮБЕ ОУ ЧЮ ЛЮБЕ СНОУ ЛЮБЕ БРАТОУ АДРОУ ЛЮБЕ БРАТНЮ СЪН СЪ ЖЕ ЛНН Е БОУДЕТЬ КТО НГО МЪСТА ТО </p>	<p> ЯРОСЛАВЪ ЖІ ПА КЪ СЪ ДЪ ДЪ КОУ ПИ ВЪ ШЕСА СІН ВЕК ГОН ЗА СЛАВЪ ДТО СЛАВЪ ШЕ ВОЛОДЪ НМОУ ЖННХЪ КЪ СНАУ ВЪ КО ПЕРЕНЪ ГЪ НН КИ ФОРЪ НЪ ЛОЖН ША ОУ БННННН ЗА ГОЛОВ ОУ КЪ КОУ НА МН СЛА ВЪ КОУ ПАТН АННОВ СЕ ТА КОЖЕ ТА РО </p>
--	---

Ярослав Владимировичын „Правдыже“

коклаште Руш мландын налме почётный верже Ярослав годым эше утларак пенгыдемын. Ярослав Западный Европысо государство-шамыч дене келшен илыме кылым кучаш тунгалын. Киевский князь дене родым кучымашым король ден император-шамыч кугу чыстлан шотленыт. Ярослав шведский корольын удыржым марлан налын, тудын кум удыржы французский, венгерский, норвежский король-шамычлан марлан лектыныт, уныкаже император Генрих IV-лан марлан каен, а эргыже византийский кугыжан удыржым налын. Византий, Польша, Венгрий, Чехий, Германий дене, Востокоысо элла дене, поснак шке умбачше арабский игом налын кудалтыше да виян кугыжаныш лийше Грузий дене кыл кучымаш пеш виянгын, Ярослав шкенжын образованностьшо дене ойыртемаптын. Тунам илыше ен-шамыч тудым „Книга йоратыше“ маныныт.

XI курымашто закон-шамычым возымо, нине закон-шамыч почеш Русьышто суд ышталтын. Тудо „Русская Правда“ маналтын „Русская Правда“ Западысе калык-шамычын „Правдыштым“ ушештара, но тыште обществом виянмашыже утларак кушкы тошкалмым ужна. „Русская Правдыште“ торгайыме паша дене судитлымашлан кугу верым ойырымо, парымеш налме оксам тулымы правилым ончыктым. Тунамак „Русская Правда“ шке кид йымалнысе кресаньык-шамыч шотышто феодалын властым пенгыдемден.

X — XI курымлаште Русьышто феодальный строй пенгыдемеш. Ончышо населенийын тунг массыже община дене илыше эрыкан кресаньык-шамыч, „смерд-шамыч“, лийыныт. Но варажым знатный ен-шамыч, князь ден бояр-шамыч, эркын-эркын смерд-шамычым

шке кид йымакышт налыныт да нуным крепостнойшко савыреныт. Эн чот зависитлыше ен-шамычым „холоп“ маныныт, нунын положенийышт кул-шамычын положенийышт гайрак лийын. Князь ден бояр-шамычын Западный Европысо феодал-шамычын гай кугу озанлыкышт кушкын. Нине озанлыклаште озан мландыжым крепостной кресаньык-шамыч баршина шот дене курал-уденыт.

Западысе феодал-шамыч семьянак, руш князь-шамычнат шкеныштын военный дружинышт улмаш да шкеныштын мландыштышт князь-шамыч тыгыде государь лийыныт. Карл Великийын империйже семьянак, киевский государствыланат шеледалт шаланымаш лудыкшб лийын. Тиде шаланымаш Ярославын колымекыже толын шуын. Западысе семьянак, тыштат эл ятыр княжествылан шеледалтын. Нине княжество-шамыч шотышто киевский великий князьын властьше йоршеш гаяк лийын огыл. Русь, Европын моло ужашыже семьянак, феодальный строй годем кужу жаплан тыгыдем шаланыме периодыш пурен.

**Кочевник-шамыч
ваштареш
кредалмаш.**

Руш мландын озанлыкшылан, тудын государственный порядкыжлан да культурыжлан тушман эреак лудыкшым ыштен шоген. Тыгай тушманлан южнорусский степьлаште мучашдыме орда дене кусныл коштшо пеле ир кочевой племя-шамыч шотлалтыныт. Печенег-шамыч Руш мландым толеныт, шалатылыныт, ен-шамычым плениш поктен нангаеныт, Византий дене торгаяшыже мешаеныт, Днепр энерысе лондепла дене руш купец-шамычым ваненыт. Печенег-шамычым половец-шамыч алмаштеныт. Киевский государствын единствожо пытымеке, Русь ваш-ваш кредал илыше феодальный мланде-шамычлан шеледалтмеке, кочевник-шамыч эше утларак шенгын пуредаш тунгалыныт. Руш феодал-шамыч коклаште единством ыштен кертше великий князь-шамыч кокла гыч пытартыш князьше Владимир Мономах лийын (1113—1125). Тудын аваже византийский кугыжан удыр улмаш, шкеже английский корольын удыржым марлан налын. Владимир Мономах шке жапыштыже пеш чот образованный ен улмаш. Тудо чылан палыме „Туныктымашым“ („Поучение“) возен. Тушто тудо шкенжын эргыже-шамычым илаш туныктышашлан шке илышыже нерген каласкален. Половец-шамыч ваштареш кредалаш тудо руш князь-шамычым иктыш чумырен кертын.

Тудын деч вара князь-шамыч коклаште келшыдымаш уэш тунгалын, половец-шамычын керылт пурымашыштат чучкыдемын. Степысе хищник-шамыч ваштареш эре кучедал шогымыжо дене руш калык шке вийжым йомдарен. Половец-шамыч Восток дене, Византий дене, Дунай воктенысе элла дене торгайыме да культурный кылым кучымо корнылам авыреныт. Киевын ончычсо значенийже волен. Южнорусский кресаньык ушанен кертын огыл: тудо шке шурныжым поген налын шукта але уке, половец-шамыч тудым огыт пушт але тудо

Половец-шамыч пленный-шамычим да волькым поктен нангаят,

утлен ок керт, тудын пѳртшым огыт толо, ватыж ден йочажым кулыш поктен огыт нангай мо але тудо тиде ойго дечат коран ок керт. Государство чот шеледалтын гынат, кочевник-шамыч ваштареш чарныде кредалме годым шуко нелым ужаш логалын гынат, уло руш мландын единствожым умылымаш руш калыкын ушыжо гыч нигунамат лектын огыл, Киевский государствын ончычсо чапше нерген шарнымаш мондалтын огыл, тиде единство ден чап ончыкыжым уэш ылыжеш, манын руш калык келгын ўшанен.

VII Г Л А В А.

КОКЛА КУРЫМЛА ТЃНГАЛТЫШЫСЕ КУЛЬТУРА.

§ 1. Западный Европа.

Культура шотышто Западн почеш кодмашыже. Варварский племя-шамыч, а нунын коклаште шукыжым германец-шамыч лийыныт, Западный Европышто тошто римский культурым шалатен пытареныт. Нуно Западный Римский империйын олалажым йўлатеныт да шалатылыныт, храм, дворец, театр, школ, библиотека, статуй ден сўрет-шамычим пытареныт. Сандене нуно Западыште сеҗен налме элаштышт шукыжланак тунем кертын огытыл. Культурым вияндыме шотышто ожно ятырлан кўшкѳ тошкалше Западный Европа шуко шўдѳ ийлан культура шотышто почеш кодшо, пычкемыш, тунемдыме эл лийын кодын.

Черке ден
культура.

Западыште письменность тун шотышто монастырляште аралалт кодын. Тыште монах-шамыч христианский книга-шамычым переписатленыт, летописьым возеныт, тушто кугурак событий-шамычым ончыктеныт, „святой-шамычын“ илышышт нерген возгаленыт. Нине сочиненийлаште тюрлө „чудо“ нерген суеверный шояк ойлыштмаш-шамыч лийыныт. Западыште черке ден письменностьын йылмышт латинский йылме улмаш. Латинский йылмым тунемшашлан древний римский автор-шамычын южо сочиненийштым переписатленыт.

Тыге Западыште черке шке интересшым шуктышашлан да феодальный государствын кӱлешыжлан римский образованностьын икмыняр кодшыжым арален шоген.

Но тунамак христианский черке Западный Европын культурыжым волташат кугун полшен. Нычкемыш да фанатичный духовенство „языческий“ юмо-шамычын статуийштым да храмыштым пытарен. Тыге античный искусствын шуко чапле произведенийже йомын. Тошто годсо книга-шамычым чаманыде пытареныт. Книгам тунам пергаментеш (вычыкжын илыме презе коваштеш) возеныт. Пергамент шергын шоген. Сандене шкеныштын „священный“ книгаштым да летописьым возаш монах-шамыч древний рукопись-шамычын текстыштым нӱжын кышкеныт. Тыге древностьын кугу писательже ден учёныйжо-шамычын шуко произведенийышт пытен. Шуко книган содержанияйжым духовенство христианский черкын туныктымыжо дене келшыдымылан шотлен, сандене нуным пытареныт. Папа Григорий I-ын кӱштымыжӧ почеш Римыште Палатинский курыкышто улшо тошто библиотекем йӱлатеныт.

Латинский йылмым, возгалыме да юмылан кумалме йылмым, калык умылен огыл. Французский, итальянский, испанский калык йылме-шамыч латинский йылме гыч лийыныт. Пуным „романский“ йылме-шамыч манят. Но нуно возгалыме латинский йылме деч моткоч чот ойыртегалтыныт, сандене нине йылме дене мутланыше калык-шамыч латыньла умылен огытыл. А германский йылме-шамыч дене ойлышо калык-шамыч — немец, англо-сакс, норманн-шамыч — латинский йылмым тулечат шагал умыленыт. Тудым славян-шамычат умылен огытыл. Но Западный (католический) черке, а тудым римский папашамыч вуйлатеныт, латинский йылме верч пенгыдын шоген, тудым христианский книгам возгалымаште да юмылан кумалмаште кучылташ лийме йылмылан шотлен. Тыге ыштыме дене черке шке значенийжым нӱлталнеже улмаш, вет латинский йылмым духовенство гына шинчен, тудо шке образованийжым церковный школлаште налын.

Тыге черке калыкым пычкемыште кучен веле огыл, но национальный йылме дене письменностьлан виягашыжат мешаен. Тидын дене Западный черке национальный культурын виягмашыжым кучен шоген. Западный славян-шамычын эллаш-

тышт — Моравийыште, Чехийыште, Польшышто — тыге лийын. Тушто католический духовенство славянский йылме дене книга-гам возаш да юмылан кумалаш чарен.

Государственный да дипломатический документ-шамычат латинский йылме дене возалтыныт, сандене король-шамычлан шке канцелярийлаштышт пашам ышташ тунемше ег-шамычым священник ден монах-шамыч кокла гыч налашышт логалын.

Западноевропейский культура ятыр сенымашым Карл Великий годым ыштен.

Карл Великий
годымсо
культура.

Карлан образованный черкызе-шамыч кулыныт, нуно поданный-шамычлан император ден сеньор-шамычын мутыштым колышт илаш кълмб нерген умылтарен моштышаш улыт улмаш.

Государством вуйлаташ, судлан да доход ден расходым шотлаш тудлан грамотный ег-шамыч кулыныт. Сандене тудо школым почаш тыршен. Тудо шке двoryшкыжо тунемше ег-шамычым погаш тыршен. Нунын кокла гыч эн уста енге Англий гыч толшо монах Алкуин улмаш. Карл шке дворжопелен учёный кружокым почын, тудым „Академий“ манын лумден. Тиде кружокыш Карл шкежат, тудын шужарже ден удыржб-шамычат, южо придворный-шамыч да двор пелен илыше учёный-шамычат пуреныт. „Академийыште“ кружокышто шогышо член-шамычын сочиненийыштым да почеламутыштым лудыныт да канашеныт.

„Академийын“ членже-шамыч икте-весеыштым древнееврейский але античный историй гыч налме лумла дене лумденыт, латинский йылме дене мутланаш да классический римский писатель-шамычын стильыштан келыштараш тыршеныт. Карлым „Давид“ маныныт, Алкуиным „Гораций“ манын лумденыт. „Академийын“ ик членже Эйнград исторический произведенийым возен („Карл Великийын илышыже“), книгажым римский историк-шамыч семын келыштараш тбчен. Двор пелен школым почыныт, школжым Алкуин вуйлатен.

Тиде школышто кузе туныктымо нерген Алкуинын йодышлан вашмутым пуэн возымо руководствыжо гыч пален налаш лиеш. Тудо тыгеракын туныктен: „Мо тугай буква?“ — Историйын оролжо. „Мо тугай мут?“ — Шонымашым вашталтымаш. „Мутым кб шочыкта?“ — Йылме. „Мо тугай йылме?“ — Южын солаже. „Мо тугай юж“ — Илышым аралыше.

Тиде школышто раш шинчымашым налаш тыршен огытыл, а туштен каласыме вашмутым пуаш гына туныктеныт. Санденак Карл годым культура келге содержаниян лийын огыл. Карл шкеже латынла да изиш грекла умылен, но начарын возен.

Карл годым строительный искусство виянаш тунгалын. Карлын архитекторжо-шамыч шке оралтыштым тошто годсо римский зданий-шамычлан келыштараш тыршеныт. Нуно оралте

вуй савыртышым кў дене йыргешкын опташ тунемыныт, орал-тыштым колонна дене сылнештареныт.

Норманн-шамычын шенгын пурымашышт Западный Европын культурыжо виянмашлан кугу энгекым ыштен. Шортньо деншыйым муаш шонен, норманн-шамыч черке ден монастырь-шамычым толеныт да йулатеныт. Тидын годым монастырьский библиотека-шамычат, архив-шамычат пытеныт, монастырьский школ-шамыч шалаталтыныт. Норманн-шамыч монах-шамычым я пуштыныт, я поктен колтылыныт. Норманн-шамычын шенгын коштышт деч вара грамотный еным область мучкат муаш йбсö улмаш.

Западысе христианский элла кокла гыч эн культурныйжо Италий лийын. Тушто тошто годсо римский образованностьын икмынар кодшыжо аралалтын улмаш. Италий утларак культурный Византийский империйын эн лишыл пошкудыжо лийын. XI курымышто Венецийыште византийский образец почеш святой Маркын сылне соборжым ыштеныт.

§ 2. Восточный Европа.

Византий. Шенгын культурыжо дене Византийский империй Западный Европа деч ятыр кўшнö шоген. Западыште культурым варвар-германец-шамычын шалатылмышт гай шалатылмашым Византий ужын огыл. Византийыште олала, строительный техника да ремесло аралалт кодыныт. Моло калык-шамыч дене чак кыл кучымашат аралалтын. Византийский купец, миссионер, путешественник-шамыч мўндўр эллашке коштыныт. Император-шамыч, двор пеленсе звать да поян купец-шамыч чапле дворецлаште чаплын кочкын-йўын, модын-воштыл иленыт. Нунын дворецышт ден черкыштым ышташ да сылнештараш уста архитектор, художник да шуко-мастар-шамычым чумыреныт. Книгам лудын-возен моштымо-шотыштат культура кўшнö шоген. Византийский школлаште Гомерын поэмыже-шамычым, Софоклын трагедийлажым, Платон ден Аристотельын философский сочиненийыштым тунемыныт.

Византийыште историйым, философийым, медицинным, географийым тунемше учёный-шамыч шукын лийыныт. Юстинианын войнаже-шамыч нерген историйым VI курымышто историк Прокопий возен, тудак Юстинианын государством виктарымыже нерген книгам возен. Купец Козьма Индикоплов восточный эллашке коштымыжо нерген онгай книгам возен. X курымышто император Константин Багрянородный Византийский империй нерген да тудын дене пошкудо улшо элла нерген книгам возен. Тиде сочиненийыште южнославянский элла да Русь нерген сведений уло.

Византийыште искусство пелед шоген. Византийский архитектор-шамыч йыргешке куполан, поян фреска да мозеика

дене сылнештарыме чапле дворец ден черке-шамычым ыштен моштеныт. Византийский живопись шкенжын торжественностьшо дене ойыртемалтын. Художник-шамыч строгий шемалге тусан, кугу шинчан святой, император да императрица-шамычын шуйналт шогышо фигурыштым сүретленят. Искусство ег-шамычын религиозный шижмашыштым ылышташ да императорын властьшым пагалаш туныкташ тыршен. Но византийский художник-шамыч тугак, животный ден растений-шамычым, пайрем йумашым, охотыш коштомашым раш да сылнын сүретлен, дворец пырдыжла ден книга-шамычым сайын сылнештарен моштеныт. Византий художественный ремесло, поснак сылне ювелирный үзгарла дене чапланен.

Византийыште тун „наузыка“ богословий — религий нерген туныктымаш шотлалтын. Религийым государственный пашалан шотленят. Епископ, священник да монах-шамыч калыжым тыге туныктеныт: калык императорын да тудын шогалтыме властьшын мутшым колышман.

Черкым вуйлатыме пашаште константинопольский патриарх шоген, но чынжым византийский черкым император вуйлатен. Черкын туныктымашыже дене келшыдымаш государственный преступленийлан шотлалтын. Черкын туныктымашлан вашта-реш ойлышо луддымб учёный ден философ-шамычым черкыште каргеныт, ссылкыш колтылыныт, казнитлен пуштыныт. Моло элласе семьянак, Византийыштат черке философий ден научный шинчымашлан вольнан вияншашышт мешаен.

Моло эл-шамычлан Византийын влиянийже.

Византий Восточный Европысо калык-шамычын культурыштым вияндаш ятыр полшен. Славян-шамыч византиец-шамыч деч греческий алфавитым налыныт да, греческий йылмыште уке улшо йүк-шамычлан келшыше буквам (*ж, ц, ч, ш, ш*) ешарен, возымаштышт пайдаланеныт. Греческий алфавит негызеш ыштыме тошто славянский азбука Русьышто да южный славян-шамыч дене шуко шүдө ий мучко кучылталтын. Петр I годым тудым изиш куштылемдыме. Тиде вашталтыме алфавит дене ме кызтат пайдаланена.

Пошкудо эллашке Византий христинством шаркалыше миссионер-шамычым колтылын. Византиец-шамыч христианствыш савырыме калык-шамычым шке влиянийышкышт налаш да нунын дене торгайымаш гыч пайдам лукташ шоненыт. Христианствыш савырыме калык-шамычлан византийский миссионер-шамыч умлыдымо ен йылмым тушкен огытыл, а религиозный да моло түрлө книгам греческий йылме гыч нунын йылмышкышт кусареныт.

Болгарий христианством Византий деч IX курымышто налын. Кугыжалан Симеон шогымо годым Болгарий славян-шамыч коклаште образованийым шарыме центр лийын. Тунам греческий йылме гыч славянский йылмыш шуко книгам кусареныт. Славянский йылме дене болгарский закон-шамычым

иктыш погымо сборник „Закон судный людем“ лектын. Х курымышто христианством руш-шамыч налыныт. Византий деч христианством налмышт дене восточный да южный славян-шамыч византийский наука ден литературым, византийский строительством, искусством да художественный ремеслом пален налыныт. Тунам Европышто Византий эн культурный эл лийын, сандене пошкудо калык-шмыч тудын деч шукылан тунемыныт. Но нине калык-шамыч византийский образецым сокырла ойыркалды налын огытыл; византийский культурым пален налын, нуно шкеныштын национальный искусствыштым ыштенит, шкеныштын национальный письменностьыштым вянгденит.

Закавказьесе эл-шамычын — Армений ден Грузийын — тошто да кўкшў культурышт лийын. Византий, Армений, Грузий да Киевский Русь шке культурыштым вянгдымаштышт ваш-ваш кылым кученыт.

**Киевский
Русьын культу-
турыжо.**

Киевский Русьын культурыжо тунамсе жаплан пеш кўшнő шоген. Киев Европышто ик эн кугу, поян да сылне ола улмаш. Тунамсе ег-шамыч тудым Константинополь дене тагасыше олалан шотленыт. Киевыште, Новгородышто да моло олалаште русский национальный искусство шочын. XI курымышто Киевыште ыштыме Софийский собор архитектурын моткоч чапле памятникше лийын кодын; сылнылыкше да устан ышталтмешотшо дене тудо тунамсе византийский зодчествын эн сай образеще-шамыч деч кўшнő шоген. Русьын моло олалаштыжат князь-шамыч ден знатылан сылне храм ден кў полат-шамыч ышталтыныт.

Русьышто христианством налме деч ятыр ончычак грамотность лектын, поян, сылне, лывырге, калыкклан умылаш куштылго улшо литературный руш йылме вянаш тўналын. Владимир Святославич годым школ-шамыч почылтыныт, тушко населенийн кўшыл лончыж гыч лекше йоча-шамычым обязательно „кна-галан туныкташ“ погеныт. Христианством налмаш Русьым Европышто эн кўшнő шогышо византийский образованность дене палдарен. „Книгам йоратыше“ князь Ярослав Мудрый го-

Киевысе святой Софийын соборешыже ыштыме мозаика.

дым книгам кусарыше-шамычын кружоқыштым ыштыме ул-маш, нуно греческий йылме гыч руш йылмыш тўрлб сочиненийым, поснак исторический книга-шамычым, кусареныт.

Русьышто писатель-шамыч лектыныт. Киевыште, Новгородышто Русьын историйже нерген каласкалыше исторический труд-шамыч возалтыныт. Тыгай книга кокла гыч эн сайжылан летопись шотлалтеш, тудым тыге лўмдымб: „Повесть временных лет, откуда пошла есть Русская земля“. Тиде летопись XI курымышто возалтын. Летописец тўнямбал историйыште руш калыкын кугу верым налын шогымыжым ончыкташ шонен. Летописьыште пўтынь руш калыкын единствожо, тугак чыла славян-шамычын единствошт кўлым пеш келгын умылен возымо. Шкенжын содержанияйже да литературный мастарлыкше дене русский летопись Западысе тыгай исторический сочинений-шамыч деч кўшнб шога да Киевский Русьышто культура кўшнб улмым ончыкта.

§ 3. Халифатыш пурышо эл-шамычын культурышт.

Араб-шамыч да нунын сенген налме эл-шамыч. Араб-шамыч шуко элым сенген налыныт. Чыла нине эллаште мусульманство да арабский йылме пенгыдемын, мусульманство озаланыше религиозий лийын, а арабский йылме — государствын, религиозийын да письменностьын йылмышт лийын. Западный Европышто католический эллаште латинский йылме могай верым налын шоген гын, арабский йылмат мусульманский эллаште тугай верымак налын. Мусульманство ден арабский йылме халифатыш пурышо элла деч брдышкат лектыныт, Китайыш, Индийыш, Юл воктеке да центральный Африкышкат шарленыт. Китай гыч Испанийыш шумешке арабский йылме торгайымаш пашаште международный йылме лийын.

Араб-шамыч шке культурышт шотышто Сирийыште, Египетыште, Ираныште, Средний Азийыште сенген налме калык-шамыч деч ятыр ўлнб шогеныт. Нине эллам руалтен налме годым араб-шамыч нунын культурыштым да письменностьыштым тушманлын онченыт. Фанатический мусульманский духовенство арабский йылме дене возымо мусульманский письменностьым гына шотыш налын. Египетым сенген налше араб-шамыч Александрийыште чылан палыме библиотекем пытареныт: тушто античный рукопись-шамычым пеш шуко поген чумырымо улмаш; адакше тиде библиотека тылеч ончычат христианский духовенствын фанатизмжылан кбра кугу энгекым ужын. Средний Азийым сенген налше арабский полководец Кутейба среднеазиатский письменностьын чыла памятникше-шамычым варварла пытарен, учёный-шамычым пуштеден да поктен колтылын.

Но эркын-эркын сеныше-араб-шамыч сенген налме калык-шамычын влиянийышкышт логалыныт да нунын культурыштым палаш тўналыныт. Грек, сириец, иранец-шамычын, средне-

азиатский калык-шамычын тошто годсо наукышт халифатыште арабский йылме дене умбакыже виян шоген. Тошто жапысе чылан палыме учёный ден философ-шамычын сочиненийыштым греческий йылме гыч арабский йылмыш кусареныт. Халифатыш пурышо элласе учёный-шамыч астрономийым, химийым, пұртұс илышым, медициным тунемме пашам виян ончык колтеныт. Математикым тунеммашке нуно поснак шуко уым пуртеныт. Нуно алгебрым чот вияндыныт.

Халифатыш пурышо эллаште путешествий да географический описаний дене Византийысе дечат чот интересоватлалтныт. Халифатыш учёныйжо-шамыч ятыр чапле исторический сочиненийым коденыт.

Арабский йылме дене моткоч поян поэзий да сылне мутан литература возалтын.

Но „чын веран“ мусульман-шамыч научный шинчымашым шарыме пашам ұшаныдымын онченыт. Нуно наука Коранын тунуктымыжым лушкыдемда манын лұдыныт. Мусульманский эллаште, христианский элласе семынак, эрыкан шонымашым шыгыремденыт, наукылан виянгашыже религий мешаен.

Араб-шамыч наукушто ала мом, тұргоч лийын кертшым, чудым кычалыныт. Нуно ен-шамычын пұрымашыштым шудыр почеш палаш лиш шоненыт, химический йён дене шеледыме да ушкалыме дене тыглай металл-шамычым шёртныш савыраш шоненыт.

Востокушто архитектурышто посна ойыртемалтше стиль лийын. Зданий ден сурт кбргыштб кучылтмо узгарлам тодыла куктешталтше линиян сылне тұрлем дене сылнештареныт. Книгам кид дене возымо искусство чот виянгын. Книгам чия дене да шёртнё дене сылнын сұретленыт.

**Средний
Азийын
культурыжо.**

Востокун культурыжым вияндымаште Средний Азий кугу верым налын. Средний Азий гыч арабла возышо ятыр кугу учёный лектын. Нунын кокла гыч Мухаммед аль-Хорезми поснак ойыртемалтын, тудо шке жапшылан пеш кугу математик, астроном да географ лийын (тудо VIII курым мучашыште да IX курым тұналтышыште Хорезмыште илен). Астроном, географ, историк да поэт Аль-Бируни пеш кугу шинчымашыж дене ойыртемалтын. Тудо Средний Азий ден Индийын историйыштым возен. Арабский озаланымаш вштареш Муканнын восстанийже нерген тудо лұмын книгам возен. Бухарский Саманид-шамычын двoryштышт кугу философ да медик Авиценна шкенжын самырык жапшым эртарен. (Западыште тудым Авиценна маныныт, а тудын чын лұмжб Али-ибн-Сина улмаш.) Мусульманский духовенство Авиценным юмылан ұшаныдымыжлан титаклен да карген.

Арабский йылме дене возымо литература дене пырляк Средний Азийыште таджикско-персидский йылме денат литература виянгаш тұгалын. X курымысо поэт-шамыч Рудегим

да Дакиким Таджикистаныштат, Ираныштат кызыт мартеат монден огытыл. Тиде йылме дене письменность Ираныште, Азербайджаныште кумдан шарлен. Письменность тюрский йылме-шамыч денат виянгын.

Кордовский халифат.

Араб ден мавр-шамычын сенген налме Испанийыштат культура чот виянгын. Тыште VIII курым кыдалне Кордовский государство лийын, тудым дамасский халиф-шамычын династийышт гыч — Омейяд-шамыч тукум гыч лекше эмир-шамыч вуйлатеныт.

Тиде династий Абдеррахман I гыч туналын, тудо аббасидский пуштедыше-шамыч деч Испанийыш куржын утлен. X курымышто кордовский эмир-шамыч халиф титулым налыныт.

Кордова шкенжын образованностьшо дене ойыртегалтын. Тиде пел миллион калыкан кугу ола улмаш. X курымышто тушто 27 высший школ, пеш кугу библиотека-шамыч лийыныт. Тышке христианский элла гыч европеец-шамыч тунемаш толыныт. Кордовский халифатын учёныйжо-шамыч гоч европеец-шамыч астрономийым, алгебрым да химийым пален налыныт. Мемнан кызыт возымо цифра-шамычым тунам араб-шамыч деч налме (араб-шамыч шкешт нине цифрым индус-шамыч деч налыныт). Торгайме паша, математика да астрономий шотышто шуко мут (мутлан, *магазин, тариф, цифра, алгебра, зенит*), шуко шудыр-шамычын лумышт, мутлан, *Вега, Альдебаран, Бетельгейзе* да молат, араб-шамыч деч европеец-шамыч дек кусненыт. Кордовский халифат гоч европеец-шамыч Аристотельын шуко сочиненийже дене, Птоломейын астрономический трудшо дене, Евклидын геометрийже дене палыме лийыныт. Аль-Хорезми ден Авиценна гай учёный-шамычын сочиненийыштым латинский йылмыш кусарымаш европейский наукулан вияншашыже кугун полшен.

§ 4. Индий.

Гуптын кугыжанышыже.

IV курымышто Индийын кугурак ужашыже ик кугу кугыжаныште лийын, тудым Гуптын кугыжанышыже манын лумденят. Гуптын кугыжанышыже VI курым марте шоген. Тиде индийский культура эн чот пеледме жап улмаш. Кугыжанышын Паталипутра столицыштыже да моло олашлат йомакысе гай сайын сылнештарыме пеш кугу храм ден дворец-шамыч ышталтыныт. Математический наука-шамыч виянгыныт (араб ден иранец-шамыч нине наукам кызыт мартеат „индийский наука“ манын лумдат). Индийский врач-шамычын чапышт вес элашлат пеш кумдан шарлен. Нуным Ираныште да Византийыште кукшун акленыт.

Шуко учёный ден поэт-шамыч кугыжа ден знатын дворышт пелен иленыт. Индийский литературы эн чапле предста-

вительже Калидаса ул-
маш (V курым). Тудо поэт
да драматург лиймыж де-
не кугу чапым налын Ка-
лидаса — тўнямбалсе лите-
ратурын ик генийже. Тудын
произведенийжым чыла йыл-
мышкат кусарыме. Тудо
шке произведенийжылан
сюжетым шукужым тошто
годсо преданий ден леген-
да гыч налын.

Но чыла тиде пеш чапле
культура дене шагал ен-
гына пайдаланен. Тудын
йылмыже санскрит улмаш,
тиде йылмыжым калык мас-
са умлен огыл. Гуптын ди-
настийже гыч улшо кугы-
жа-шамыч да индийский
знать сай деч сайын иле-
ныт, кресаньык - шамычын

общиныштым пеш чот эксплоатироватленыт, нуножо мот-
коч йорлын да пычкемыште иленыт. Нуно шкеныштын па-
шашт дене Гупт кугыжан поян дворжым, тудын кугу вой-
скажым пукшен-йўктен ашненыт. Кугыжан войскаштыже пе-
хота, кавалерий, боевой слон-шамыч да колесница лийыныт.
Крестьянский община-шамыч деч оксам кўрын шогышашлан
Гупт династий гыч лекше кугыжа-шамыч пеш кугу финансо-
вый ведомствым ыштенят.

Браман ден буддийский монах-шамыч, кресаньык-шамычлан
юмын кумылжым колыштман, ўнгышб да пассивный лийман,
манын тункытеныт. Гуптын династийже гыч лекше кугыжа-
шамыч религийын польшыжым шергын акленыт. Нуно бра-
манист лийыныт гынат, буддийский черкылан пеш полшеныт,
тудыжо кеч могай торешланымашымат йордымылан шотлен.
Кугыжанышын Паталипутра столицыштыже буддийский мо-
настырь-шамычым ыштенят, тушто 6 тўжем наре монах, илен.
Пеш шуко шотлалтше браманский храмлаште моткоч шуко
жрец ден жрица-шамычым ашненыт. Сумнатыште Шива юмо
лўмеш ыштыме храмыште 1000 браман-жрец служитлен; идол
ончылно йўдет-кечет 350 ўдыр куштен зожен. Ёштыган-шамыч
шуко шўдб километр коклаш Ганг эгер гыч „священный“
вўдым шупшыктеныт. Жрец-шамыч шўртньб, ший да шерга-
кан кў дене сьлнештарыме шучко идоллан тиде вўдым „йўк-
теныт“. Тиде храм кидыште 10 тўжем ял улмаш: мланде
пашам ыштыше шўдб тўжем еҥын вийже тиде храмым пукшен,
чиктен ашнаш каен.

Кўштышо Шива.

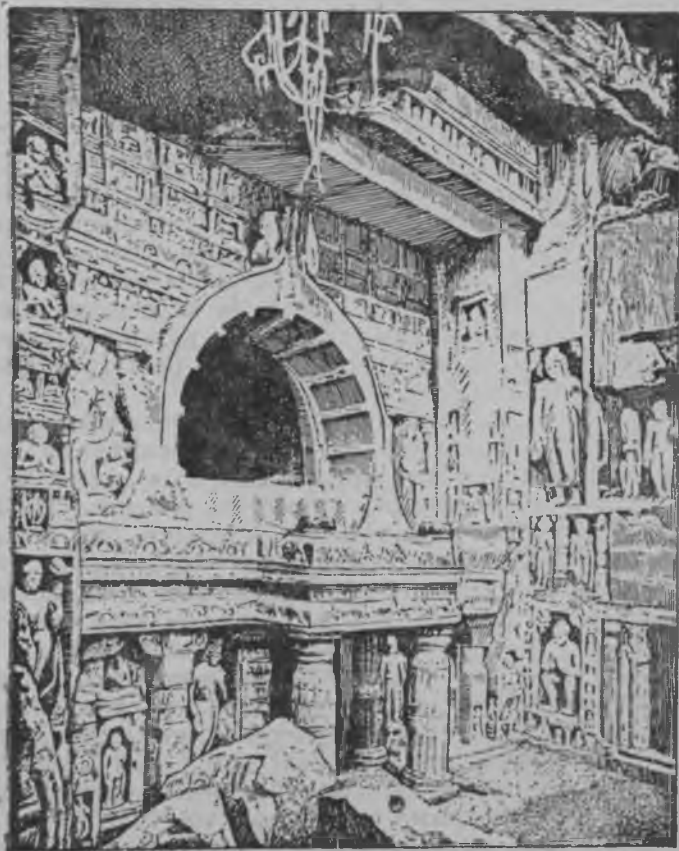

Кугу храм, шуко кидан, шуко вуян моткоч кугу идол-шамыч кресаньык-шамычым лудыкташ да нуным юмылан, кугыжалан да феодал-шамычлан вуйым савен илаш туныкташ ышталтыныт.

Феодал ден кугыжан чиновникше-шамычын пызырен илыме, властын мутшым колышташ религийн туныктымо крестьянский община-шамыч Индийыш толын керылтше у завоеватель-шамычлан нимынярат торешланен огытыл.

VI курым тунгалтышыште Гуптын кугыжанышыже умбак север гыч кочевник-шамыч толын кержалтыныт. Нунын вастареш кредалмаш Гупт кугыжанышын вийжым лушкыдемден, тыге Индий адакат ятыр посна владенийлан (мландылан) шеледалтын.

Политически тыгде ужашлан шеледалтмылан кбра Индий вийдыме лийын, сандене элын ятыр ужашыже чулым завоеватель-шамыч кидышке логалын.

Гупт жапысе индийский храм.

**Газневид-шамычын госу-
дарствышт.**

Х курым кыдалне бухарский Саманид-шамычын двoryшт пелен служитлыше полководец-шамыч кокла гыч иктыже шкенжын посна владений-жым ыштен. Тиде госу-дарствын столицыже Газна лийын, сандене тушто виктарен шогышо династийжымат „Газневид-шамыч“ манын лўмденят. Газнан 998 ий гыч 1030 ий марте виктарыше султанже Махмуд талантливый полководец, коштан да ушан политик улмаш.

Махмуд Индийышке лучко гана утла сар вий дене коштын да ик ганат сенгалтын огыл. Олам сенген налмеке, Махмуд толен налме погыжым Газнаш колтен, а тушто илыше калык-шым куллыкыш нангаен. Сунатыште улшо чылан палыме Шиван храмжат толалтын. Тыге Газневид-шамычын кугу мусульманский госу-дарствышт шочын.

Северо-западный Индий Газневидский госу-дарствын провинцийышкыже савырнен.

Индийын моткоч сылне храман пеледше олалаже шалатал-тыныт, а Газна изи ола гыч йытыра дворецан, мечетян да садан пелед шогышо столицыш савырнен.

Шкенжын виктарыме элжын чапшым нблталшашлан Махмуд искусство ден литературым вияндаш полшен. Газнаште гени-альный поэт Фердоуси (934 — 1027) илен. Тудын тўн произ-веденийже „Шах-Намэ“ поэма, тиде „Кугыжа-шамычын книгашт“ манме лиеш, тиде книга таджикско-персидский йылме дене возалтын. Тушто 50 тўжем утла двустииш лийын. Тиде про-изведенийым возаш поэт шке ўмыржын 30 ийжым пуэн. „Шах-Намэ“ поэмыште легендарный жап гыч тўнгалын VII курым кыдал марте Иранын илышыштыже лийше истори-ческий событий ден калык мут-шамычым почеламут дене во-зен ончыктым.

Махмуд деч вара шогалше султан-шамыч годым Газневид-шамычын госу-дарствышт ятыр посна владенийлан шеледалтын. Северный Индийысе кугурак мусульманский госу-дарство-ша-мычын столицышт Лахор, варажым Дели лийыныт.

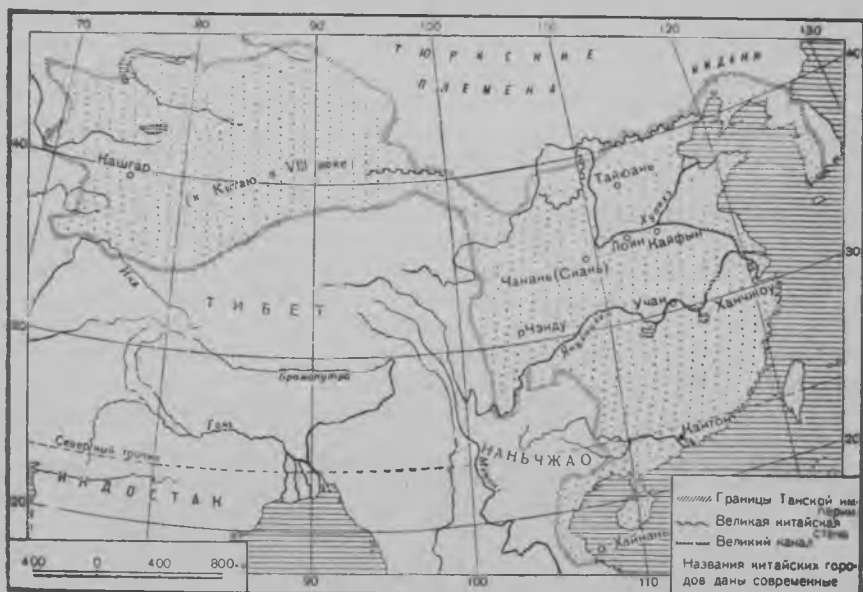
§ 5. Китай.

Тан империй. Китайын культурыжо Индийын культурыжо дечат тошто улмаш.

Кокла курымын тўнгалтыштыже Китайыш север гыч да запад гыч кусныл коштшо калык-шамыч шуко гана керылт пуреныт да тудын северный ужашыжым руалтен налыныт. Южный Китай тиде жапыште икте-весешт ваштареш эреак кредал шогышо ятыр посна владений-шамычлан шелалтын.

Китай угычын VII курым тўнгалтыште иктыш ушалтын. Иктыш ушымо госу-дарствым „Тан“ манын лўмденят.

Танский империй X курым тўнгалтыш марте шоген. Танский империй жапыште Китай эн куатле лийын.

Китай Танский империй годым.

Ятыр войнаште танский император-шамыч пошкудо эл-шамычым сененыт да тушко илаш китаец-шамычым кусареныт.

Танский империй жапыште Китайын территорийже кызытсе дечат кугурак улмаш. Тунам Корей, Тонкин, Аннам да северный Индийын южо княжествыже Китайлан йозакым тӱленыт.

Китайыште озаланыше класс феодал-шамыч — кугу мланде оза лийыныт. Нуно кугу поместье-шамычым император-шамыч деч налыныт. Нуно олалаште, поян дворецлаште иленыт, а шке мландыштым кресаньык-шамычлан курал-ӱдаш пуэденыт, нуныжо тидлан кугу йозакым тӱленыт. Феодал кресаньыкын илышыжлан тӱрыс оза лийын, кресаньыкым тудо толен, сокыр-чолакым ыштен кертын, тудын деч кеч могай повинностыымат йодын кертын. Ола пырдыжым, дворец ден храм-шамычым ышташ лу тӱжем дене кресаньык-шамычым ялла гыч ӱкынеш поктен конденыт да, бамбук тоя дене кырен, пашам яра ыштыктеныт. Шурно шочдымо кукшо ий лийын гын, вӱд ташлен лектын але саранча чонештен толын гын, шуко тӱжем дене кресаньык-шамыч шужен коленыт. Шурно шочмо сай ийлаштат нуно пыкше-пыкше гына илен тӱченыт. Шужышо кресаньык-шамыч чӱчкидынак шкеныштым да шке йочаштым кулыш ужаленыт. Кресаньык оксам арен да жапыштыже тӱлен огыл гын, ростовщик тудым шкенжын кулышкыжо савырен кертын. Ростовщик-шамыч, оксала налын але парыш окса тареш шупшын налын, кугу мландан лийыныт. Буддийский

монастырь-шамычат кугу мландым кученыт. Феодал, ростовщик, купец, буддийский монах-шамыч пеш поянын, чапле илышыште иленят. Кресаньык-шамыч эксплуатацийым чытен огытыл да эксплуатироватлыше-шамыч ваштареш чўчкыдынак восстанийым тарватеныт.

IX курым мучашеш Хуан-Чаон вуйлатымыже почеш кугу восстаний лийын. Восстатлыше кресаньык-шамыч Танский империйын Чанань столицыжым налыныт.

Хуан-Чао кок ият пеле столицым шке кидыштыже кучен. Но император ден феодал-шамыч пошкудо кочевник-шамыч деч полишым йодыныт. Пеш кугу орда китай ўмбака кержалтын. Нине кочевник-шамычым калык „шем корак-шамыч“ манын лўмден. Нуно кресаньык-шамыч ўмбака ир кайык семын керылтыныт, пеш осалын, чаманыде кредалыныт. „Шем корак-шамыч“ Хуан-Чаон войскажым кырен шалатеныт, вождь шкеже кредалмашеш колен. Кресаньык-шамычын кугу войнашт восстатлыше-шамычын сенгалтмышт дене пытен. Но Танский империйын пытымешкыжак государствын тўрлў верлаштыже кресаньык-шамычын восстанийышт ылыж шоген.

Ўмбака ончымаште куатлын койшо Танский государство чынжым пенгыде лийын огыл. Феодал-шамычын властьышт, кресаньык-шамычым чаманыде эксплуатироватлымаш, чиновник-шамычын оксам кўрмышт, сенгеме эл-шамычым толымаш Китайым угыч шаланымашке конденят. Северный ден Западный кочевник-шамыч шенгын пурымышт дене Китайым шыгыремдаш тўналыныт. Нуно элын пўтынь северный ужашыжым руалтен налыныт. X курым тўналтыште Танский империй шаланен.

Сун империй. Вашке Китайын ятыр ужашыже уэш иктыш ушнен да „Сун империй“ лўмым налын. Но

Северный Китай кочевник-шамычын кидышт йымалан кодын. Танский да Сунский империй годым Китайын озанлыкше кугу сенгымашым ышта. У канал, дамба, плотина-шамыч ышталтыт, мланде паша ыштыме техника саемеш. Курыкласе поянлыкым—кўртным, вўргенным, ший ден шўртным лукмаш виянгеш. Уста мастар-шамыч порсыным, сурт кўргў арверым, оружыйым ыштеныт. Чылан палыме китайский фарфорым ыштымаш пеш чот виягын. Кўкшў пырдыж дене авырыме, сылне дворец ден храм-шамычан у ола-шамыч сочыныт. Олалаште шуко ремесленник ден купец-шамыч иленят, кугу кевыт, بازار-шамыч почылтыныт, торгайымаш талын каен шоген. Миллион дене калык илыман ола-шамыч лийыныт.

Вес эллашке китаец-шамыч порсыным, кўртным, фарфорым луктын ужаленыт. Китай Арабский халифат дене, Индий, Японий, Аннам, Ява, Цейлон да Тихий океанысе островла дене торгаен. Средний Азий дене торгайымаш виян каен. Индий гыч Китайыш чайым конденят, тудым китаец-шамыч пеш йўратен йўаш тўналыныт. Нуно шкештат чайым шындаш

Китайский фарфоровый ваза.

да вашке вес эллашкат ужалаш тўналыныт. Кантонещ араб-шамыч шкеныштын торгайыме поселенийыштым ыштеныт да Китай дене виян торгоаныт. Моло калык-шамыч дене кылым кучымаш Китайын культурыжым вияндаш чот полшен. Индий гыч Китайыш буддизм пурен. Шуко китаец-шамыч араб-шамыч деч мусульманством налыныт. Китайыште мусульман - шамыч илыме район-шамыч кызыт мартеат улыт.

Танский да Сунский империй жапыште китайский калык шкенжын культурыжо дене европеец-шамыч деч кўшнѳ шоген. Китайский письменность уже шуко шўдѳ ий ончыкак шочын. Чыла моло элласе деч ончыч Китайыште кагазым ышташ тўналыныт. Книгам печатлымашат Китайыште ондак лектын. Китаец-шамыч текстым пу онаш пўчкеден луктыныт да нине она гыч вичкыж кагазеш книгам печатленыт.

VIII курым тўналтыште танский императорын кўштымыжѳ почеш Китайыште тўняште эн тошто газета лекташ тўналын. Тудо „Столичный вестник“ маналтын. Тушак императорын указше да политический

ический илыш гыч кугурак увер-шамыч печатлалтыныт. Тиде лўм денак газета пытартыш жап марте лектын шоген. Тудо 1000 ий утла лектын.

Уже пеш ожнак китаец-шамыч пычал тарым, компасым шонен луктыныт, астрономийым шинченыт, тылзе шенгалан кече кунам петырналтшашым ончылгоч каласен моштеныт да календарыым шотленыт. Танский да Сунский империй годым китайский наука у сеньмашке шуын. Математикылан, географийлан да агрономийлан кугу вниманий ойыралтын.

Агрономий китайский мланде пашам вияндаш кугун пол-

шен. Китаец-шамыч шке пасуштым сад ончымо семынак пеш сайын тыршен онченыт.

Философ ден историк-шамычым чот пагаленыт. Нуно жалованьым государство деч налын иленыт. Танский империй жапыште Ханьлинский наука академийым почмо, тудо пытаргыш жап мартеракак пашам ыштен. Шуко олаште кугу библиотека-шамыч лийыныт. Университет-шамыч почылтыныт, тушто тун шотышто историйым, философийым да литературым тунемыныт.

Китаец-шамыч шукертак почеламутым йбраташ тунгалыныт. Поэзий Танский империй жапыште эн чот пеледын. Танский поэт-шамычын возымо почеламутышт эн чаплылан шотлалтыт. Нунын тун сюжетышт йбратамаш, келшымаш да пуртус лийын. Ик почеламутыштышт воин-шамычын героизмыштым моктеныт, весыштышт кресаньыкын ойган ылышжым чаманен муреныт.

Танский империй жапыште Китайыште уже театр, балет, музыка лийын. Император шке дворецешыже лумын актёр-шамычым ямдылыме школым почын. Театральный искусство шукертак калыкын йбратыме модышыжо лийын. Олалаште да ялаште кусныл коштшо труппа-шамыч шукыжым исторический ылыш гыч спектакльым ончыктылыныт. Тыгай театр Китайыште кызыт мартеат кодын.

Живопись пеш чот виягын. Тудын эн чот пеледме жапшылан Сунский период шотлалтеш. Китайский художник-шамыч шке суретыштым порсын вудылкаш суретленыт. Дворец, храм, поян порт-шамычын пырдыжлашыштат художник-шамыч суретленыт. Китайыште скульптурат пеш ондак виягын. Юмо, священный животный, мудрец, император-шамычын статуиышт да барельефышт шуко зданийым сылнештареныт. Чучкыдынак статуиым ку курыкеш ыштеныт да нуно пеш кугу лийыныт.

Император ден феодал-шамыч архитектурылан поснак кугу вниманийым ойыреныт. Китайский архитектор-шамыч сылне дворец, храм, кувар, башня-шамычым ку, мрамор, куртньо дене ыштеныт да фарфор, шортньо, сылне турлем дене сылнештареныт.

Китайский лакым, эмальым, той дене ыштыме художественный арверлам моло элашкат шуко ужаленыт. Слон луым, пуым, кум пучкеден турлышо уста мастар-шамыч лийыныт.

Китайыште 13 пачашан куртньо башне.

Высший класс-шамычын илыш йулашкышт искусство чот шыген. Нунын кучылтмо каже арверышт гаяк искусствын произведенийже лийын.

Китайский культура пошкудо азиатский калык-шамычлан, Корейлан, Японийлан, Аннамлан кугу влиянийым ыштен.

Кочевник-шамыч.

Западный Европын культурыжо кужу жап годым Восточный Европын, мусульманский эл-шамычын, Индийын, Китайын культурышт деч үлнӧ шоген. Но Востоковысо культурный эл-шамычын тушманышт лийын; тудо жапын-жапын пеш неле энгекым ыштен да нунын вийыштым пытарен. Кумда степь ден пустыньла мучко, Северный Китай гыч Дунайын кокла ужашыже марте, кочевник-шамычын мучашдыме ордашт кусныл коштыныт, нуно түрлӧ племя лийыныт, түрлӧ йылме дене мутланеныт. Нуно кредалаш да толаш кеч кунамат ямде лийыныт.

Нунын чыла пустанден коштмышт дене Китай, Индият, Византият, Халифатат, Киевский Русят кугу энгекым ужыныт.

Нине осал хищник-шамыч деч Западный Европа Восточный Европысо калык-шамычын пырдыжла пенгыдын шогымышт дене аралалт кодын. Русь, Византий, славянский мланде-шамыч степысе кочевник-шамычын тун ударыштым шке умбакышт налыныт.

Кочевник-шамычым Восточный Европысо калык-шамычын авырен шогымыштан кӧра Западный Европын культурыжо, тудо Востокин культурыжо деч үлнӧ шоген гынат, утларак ласкан вянгын кертын.

КОКЫМШО УЖАШ

ЕВРОПА ДЕН АЗИЙ XI—XV КУРЫМЛАШТЕ

VIII ГЛАВА.

XI—XIII КУРЫМЛАСЕ ОЛАЛА ДА ТОРГАЙЫМАШ.

В изымше ден — латикымше курымла кокласе жап „кокла курымлан тўналгыш жапше“ („раннее средневековье“) маналтеш. Тиде жапыште айдеме тукумын историйыштыже кугу вашталгыш лийын. Древний мир годсо рабовладельческий строй сўмырлен. Рабовладельческий эксплуатаций крепостнический эксплуатаций дене алмашталтын. Тыглай воин-варвар-шамыч кокла гыч лийше эрыкан кресаньык-шамыч эркин-эркын крепостнойыш савырненыт. Крепостной кресаньык-шамычым кугу мланде кучышо оза — феодал-шамычын эксплуатироватлымашешышт негызлалтше феодальный строй XI курым мучашлан тўрысnek пенгыдем шуын.

Ремеслон
шочмыжо.

Крепостной-шамычын паша лектышышт кул-шамычын паша лектышышт деч кўкшўрак лийын. Кокла курымлан тўналгыш жапыштыже озанлык илишыште кугу сенымаш лийын. Паша ыштыме орудий эркин-эркын саем шоген, техника виянгын, ен-шамыч паша ыштымаште у шинчымашым да моштымашым налыныт. Мланде паша саемын, мландым тошто семын кучылтмо олмеш кок пасу дене да кум пасу дене кучылташ тўналыныт, кўртньб плуг кумдан шарлен; варвар-шамыч сад шындаш, пакча пашалан, виноградым ончен кушташ тунемыныт. Чодрам кук-

лен, куралме мландым кумдангденыт. Тидын годымак металлым обрабатыватлыме да тканьым ыштыме техника саемын.

Нине паша ончычшо мланде паша деч ойырлен огыл. Кажне кресаньык еш шканже кўлешым чыла шке ыштен—орудийым, сурт кўргў ўзгарым, чиемым, сеньор шканже кўлешым кресаньык-шамыч деч йозак олмеш налын. Но паша ыштыме техника саем толмо семын ремесленник-шамыч посна-посна професийлан ойыралтыт—апшатлан, оружейниклан, плотниклан, столярлан, коваште илышылан, куышылан, шун атылам ыштышылан. Нуно шке ремеслоштым гына шинченыт.

IX курымыштак Франкский мастер-оружейник-шамыч кугу чапым налыныт. Тканьым куымо паша саемын. Эше Карл Великийяк йытын вынер дене ургымо вургемым чиен, а телым шорык коваште дене ургымо тулупым чиен коштын. Но X курым гыч Европышто меж шўртў дене куымо ыштыраш, посто эре утларак шарлаш тўналын. Йытын вынерым кресаньык еш-шамыч куэныт, посто куымаш йытын вынер куымо деч сложнырак паша. Постом куаш лўмын мастер-шамыч кўлыныт. Феодал-шамыч шке вотчинылаштышт тўрлў специальностяи ремесленник-шамычым кучаш тыршеныт. Ремесленник-шамыч феодалын крепостнойжо лийыныт. Но ремесленникын ыштыме ўзгаржым йодмаш кушкын: ремесленник-шамычлан феодаллан огыл, а кў заказым ышта, тудлан пашам ышташ пайдалырак лийын. Сандене нуно феодал-шамыч деч каяш да посна шинчын илаш тўналыныт.

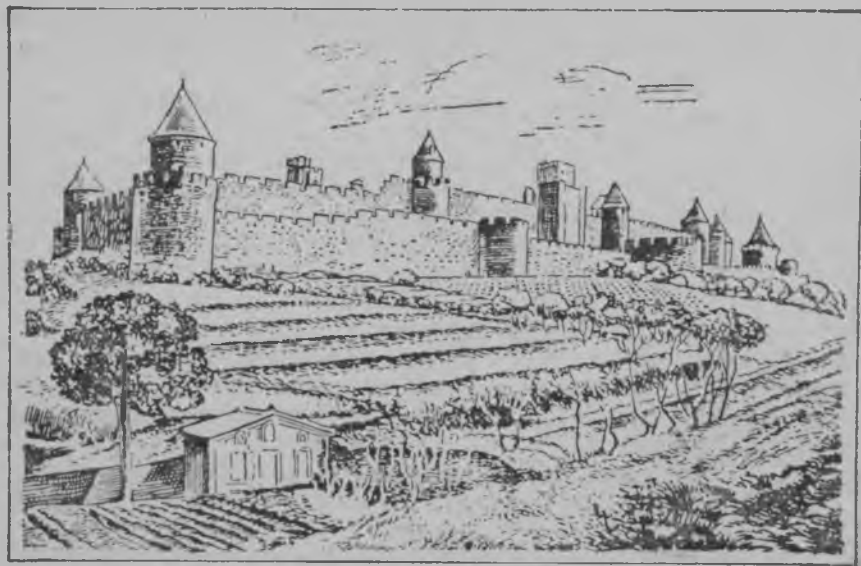
**Ола-шамычын
лиймышт.**

Ремесленникын сатужым налше ег кушто шу-кырак лийын, кушто калык шуко погынен, ремесленник-шамыч тушак шинчыныт, — пенгыдемдыме пунктла воктен, монастырь пырдыж воктен, эртен коштшо купец-шамыч дене торгайыме верлаште илаш тўналыныт. Тыге ремесленник-шамыч илыме посад-шамыч лийыныт. Ырдыж гыч керылт пурымо деч аралалтшашлан ремесленник-шамыч шке посадыштым мландым орален але чашмам чашмален авыреныт, а варажым пенгыде кў пырдыжым опташ тўналыныт. Тыге ола-шамыч лийыныт. Олалашке кресаньык-ремесленник-шамыч шке озашт деч каеныт. Олалаште илыше населений кушкын. Оласе ремесленник-шамыч шке сатуштым йырысе яллашке ужаленыт. Ялыште илыше-шамыч олашке шкеныштын кочкыш продуктыштым, тугак межым, пырчым, янлык коваштым, волык коваштым конденыт да ремесленник-шамычын сатушт дене вашталтеныт.

**Византийысе
да Востоковыс
ола-шамыч.**

Яллаште населений ял озанлык пашам ыштен илен гын, олалаште промышленность ден торгайымаш виягын.

Византийский империйыште, Востоковыс эллаште ремесленный мастарлык шукертсекак виягын да торгайымаш виян каен шоген, сандене тушто Константинополь, Антиохий, Дамаск. Багдад гай пелед шогышо кугу ола-шамыч лийыныт. Индий

Кокла курымласе ола.

ден Китайын олашты тулчаты шуко калыкан да поян улыты улмаш. Нине олашты шуко ремесленный калык илен, тушто поян купец да тыгыде торговец-шамыч торгаеныт. Ола-шамыч культурым вияндыме тун центр лийын шогеныт. Тушто тунемше ен-шамыч чумыргеныт, государство ден областьлам виктарыше-шамыч шкеныштын придворныйышт да чиновникышт дене пырля иленыт.

Олашты школ ден библиотека-шамыч почылтыныт, поян-шамычын чаплын сылнештарыме храмышт да дворецышт ышталтыныт.

Европышто
ола-шамычын
кушмашышт.

Но Европын шукарак ужашыштыже кокла курымлан пугынь тунгалтыш жапыштыже ола-шамыч йоршеш гаяк лийын огытыл. Варвар-шамыч олам шинчен огытыл, тушман деч аралташ нунын пенгыдемдыме верлашты веле лийын. Кокла курымлан тунгалтыш жапыштыже Европышто пенгыдемдыме верлам ола маныныт. Но IX курым гыч Европышто ола-шамыч промышленность ден торгаймашын центрже лийын кушкыт.

„Варяг гыч грекыш кайыме кугу корно“ умбалам Киев шочын, тудо уже IX курымыштак кугу торгайыме ола улмаш, а варажым Константинополь дене тангасаш тунгалын, Новгород да моло руш ола-шамыч нолталтыныт. Варяг-шамыч Русьым „Гардарика“ манын лумденыт, тиде „олалан эл“ манме лиеш. Западный Европысо элла кокла гыч ола-шамыч эн ончыч Италийыште лияш тунгалыныт, тушто Венеций, Генуя торгайыме дене поеныт.

ХІ курым гыч тўналын, Европын моло ужашлаштыжат Ола-шамыч кушкыт. Ола-шамыч ончыч ремесленник-шамычын илемышт лийыныт.

Купец-шамыч. Европысо олалаште ончычшо купец-шамыч толшо ег — „уна-шамыч“ гына улыт улмаш. Нуно шукужым вес элла гыч толшо ег лийыныт: византиец, араб, еврей, сириец-шамыч. Нуно шуэн логалше сатум — шерге оружийым, ювелирный узгарым, кочкишым, там пурташ пыштыме южный пряностью, пурьсым конден ужаленыт. Купец-шамыч ремесленник-шамычлан нунын пашаштлан кўлшō вўргеньым, кўртным, вулным конден шогеныт. Вес элла гыч толшо сатулан пеш шергын тўлаш логалын. Сандене олаште илыше-шамыч кокла гыч эн чолга егышт сатулан шкештак вес элашке кошташ тўналыныт. Вашталташыже нуно ремесленник-шамычын сатуштым нангаеныт. Тыге олалаште шкеныштын купецышт лектыныт.

Цех ден гильдий-шамыч. Оласе икгай специальностян чыла ремесленник-шамыч союзлаш ушненыт. Тыгай союз-шамыч Западный Европышто „цех“ манын лўмдалтыныт. Вынер куышо, коваште илыше, кў опышо, булочник-шамычын шкеныштын посна цехышт лийын. Утларак кугу олалаште цех-шамыч шўдō дене да тулеч шукат лийыныт. Кажне ремесленник цехыш пурьшаш улмаш, уке гын тудлан олаште ремесло дене илаш правам пуэн огытыл.

Кажне цех шкенжын старшинажым сайлен. Погынымаш эртараш да пырля погынен йўаш цехын шкенжын помещенийже, шкенжын кассыже лийын. Цех чыла мастер-шамычын тўшка погынымашешышт приниматлыме устав почеш илен.

Цеховой старшина-шамыч, чыла мастер-шамыч чапле сатум ыштыт да сату налше-шамычын цехлан ўшанымашыштым ынышт кўрл, манын эскерышаш улыт улмаш. Нуно тугак, мастер-шамыч икте-весышт деч заказчик-шамычым тавален ынышт нал, манын эскереныт. Цех-шамычын кассышт гыч цехын йорлештше членыштлан, колышо мастер-шамычын тулык ватыштлан да йочаштлан польшыым пуэныт.

Цехын членже-шамыч олам оролаш да аралаш посна отрядым чумыреныт. Пайрем годым торжественный процессийлаште кажне цех шкенжын цеховой знамяж дене посна каен.

Цех-шамычын гербышт.

Цех тыгыде мастер-шамычын организацийышт лийын. Кажне ремесленникын изи мастерскойжо улмаш, тушто тудо шке ешыже, подмастерьеже да кок-кум ученикше дене пырля пашам ыштен. Тунемме срок эртымеке, ученик подмастерье лийын да, мастер дене пашам ыштен, пашада-

рым налын. Мастерской-лаште пашам нимогай машина деч посна кид дене ыштеныт. Паша ыштыме чыла правило цеховой уставыште раш ончыкталтын улмаш. Сырӓен качествыже могай лийман, ыштен лукмо сатун кугытшо да нелытше могай лийман, тидым устав раш ончыктен. Пашам куштылемдыше механизмым кучылташ чареныт да тиде правилым пужышо еным шыгыремденыт. Мастер-шамыч шкеныштын тыглай инструментышт денак шке усталыкыштым ончыктеныт. Но цеховой правило-шамыч

Чиялтыше-шамыч.

шоддра производством ыштыме да у техникым пуртымо ваштареш шогеныт. Тидын дене нуно промышленностьын виянмашыжым кученыт.

Мастер-шамыч шке ученикыштым чот эксплуатироватленыт, нунылан сурт кокласе түрлө пашам ыштыктеныт. Мастер-жат, тудын ватыжат ученик-шамычым чүчкидынак кыреныт. Подмастерье-шамычлан пашам шуко ыштыктеныт, нунын пашадарыштым иземдаш тыршеныт. Кажне подмастерье мастер лийын, шке мастерскойжым почын кертеш, манын цеховой уставыште ончыктымо улмаш гынат, мастер-шамычлан тиде келшен огыл. Нуно, олаште шуко мастер ынже лий, заказым шуко мастер коклаште пайлаш ынже логал, манын шоненыт. Сандене нуно подмастерье-шамычлан мастерыш лекташышт түрлө семынат мешаеныт. Мастерыш пуртымо подмастерье-шамыч деч шергын шогышо пробный пашам ыштен ончыкташ йодаш тўналыныт. Чыла мастер-шамычым тудо шерге сий дене сийлыже, манын йодаш тўналыныт, а тидым чыла подмастерьежак ыштен кертын огыл. А мастер-шамычын эргышт деч тидым йодын огытыл. Нуно нимогай чарак деч посна мастер лўмым налыныт.

Тыгеракын, подмастерье-шамыч кокла гыч шукуштыт ўмырышт мучко подмастерье лийын кодыныт. Цехлаште чыла пашам мастер-шамыч виктареныт, тушто подмастерье-шамычым иктат арален огыл, сандене нуно шкеныштын посна союзыштым ышташ тўналыныт. Нине союз-шамыч мастер-шамыч деч паша кечым кўчыкемдаш, пашадарым кўзыкташ, подмастерье-шамычым сайынрак ончаш тўналаш требоватленыт. Нунын требованийышт шукталтын огыл гын, подмастерье-шамыч забастовкым ыштеныт але нунын йодмыштым шотыш

налдыме мастер дене пашам ышташ союзын чыла членжылан чаренят. Олаште эн поян ег купец-шамыч лийыныт. Лудыкшыжб шукрыак улмаш гынат, торгайыме пашаште пайдам тыгыде ремеслошто налме деч куштылгырак налаш лийын. Купец-шамычат шке союзышкышт ушненыт, нине союзым гильдий маныныт. Гильдий-шамыч олаште торгаяш шке членыштан посна кугу правам пуаш тыршенят да торгаяш коштымшт годым купец-шамычын интересыштым араленыт.

Ола да сеньор. Ола феодальный сеньорын мландыштыже шинчен. Олаште илыше-шамычым сеньор шкенжын крепостноешыже ужын, нунын деч йозакым налын, южгунам барциныштат пашам ыштыктен. Тудын приказчикше олаште илыше ег-шамычым судитлен. Ола-шамыч мыняр поеныт, сеньор-шамыч тунар утларак требоватленыт. Южгунам сеньор-шамыч олашке сату дене кайыше купец-шамычым авыренят да толеныт. Нуно олашке керылт пуреныт да кевытлаште нунылан мо келшен, чыла поген налыныт. Тыгай положений ола-шамычлан чытыдыме лийын. Западный Европышто XII курымышто чыла вере сеньор-шамыч ваштареш ола-шамыч кучедалаш тунгалыныт. Ола-шамыч сеньор-шамычын кид йымачышт йбршеш утлаш шоненыт. Сеньор-шамыч ваштареш кучедалаш олесе пүтынь населений ик союзыш ушнен, тиде союзым „коммуна“ маныныт. Феодал-шамыч тиде мутым йбратен огытыл. Олаште илыше-шамычлан тиде мут феодальный пызырымаш ваштареш кучедалме лозунг лийын.

Гент олесе вооружитлалтше ег-шамыч.

Оласе самоуправлений. Шудѵ ий дене шуйнышо кужу жап годым виян кредалмеке, олала кокла гыч шукушт эрыкым налын кертыныт. Олаште илыше чыла ег эрыканлан шотлалтыныт. Даже крепостной кресаньыкат, олаште ик ийым да ик кечым илен гын, эрыкан лийын. Олаште илыше-шамыч самоуправленнийым налыныт. Нуно шкеныштын оласе „головам“ сайленыт, нуным Англий ден Францийыште мер, а Германийыште бургомистр маныныт. Олаште илыше-шамычым шкеныштын сайлыме судьяшт судитлен. Олан шкенжын городской советше лийын.

Городской совет тун площадыште шогышо посна зданийыште верланен. Городской совет шкенжын монетыжым чеканитлен, тудын шкенжын войскаже улмаш. Тудо цех-шамычын пашаштым да торгайыме правило кузе шукталт толмым эскерен.

Олан пашажым виктарымаште оласе чыла населений участвоватлен огыл. Власть поян мланде оза да оласе порт оза-шамыч кидыш верештын. Олаште илыше-шамычын тиде поян ужашыжым патрициат маныныт. Патриций-шамыч торгайы-маш паша гыч да шке мланде ден порт деч налме доход дене иленыт, нуно ремесло пашам ыштен огытыл. Ремесленник-шамычым городской советыш пуртен огытыл. Патрициат, шке властьше дене пайдаланен, цеховой ремесленникше-шамычым неле налог дене шыгыремден да поян-шамычлан налогым куштылемден кертын. Сандене цех-шамыч патриций-шамыч ваштареш пеш виян кредалыныт. Южо олалаште шуко жап кредалмеке, цех-шамыч властым шке кидышкышт шупшым налыныт але, шагал гын, городской советыште участвоватлаш правам налыныт.

Торгайыме корно-шамыч. Ола-шамычын да промышленностьын кушмышт дене пырля торгоймаш пашат кушкын. Торгаймаш кугу пайдам пуэн, но тудо пеш лудыкшо паша лийын. Теңызлаште купец-шамычым пират-шамыч вагеныт. Нунын деч аралалташ корабль-шамыч вооружитлалтыныт. Кукшо корно денат купец-шамыч оружый дене коштыныт, адакшым корнышко шкетын огыл, а кугу уштыган дене лектыныт, нунылан пеш неле условийыште кошташ логалын. Корнышто купец-шамычым феодал ден разбойник-шамыч толеныт. Корно сай огыл улмаш. Эгер гоч вончымаште да куварлаште феодал-шамыч пошлиным налыныт. Югунам эртен коштшо купец-шамыч деч пошлиным налшашлан кукшо верешат куварым ыштеныт. Купец-шамычын вооружитлыме корабльышт да корно дене коштшо уштыганышт шкештат толен коштыныт. Венецийын, Генуян да теңыз воктенсе шуко моло ола-шамычын торгоймаш пашашт пиратство дене кылдалт шоген.

Европышто теңызыште торгойыме кок тун район лийын, нунын кокла гыч иктыже южный—Средиземный теңыз. Тыште

Кокла курымласе ола гыч купец-шамычын ўштыгапышт лектеш.

Византий дене да восточный элла дене торгаймаш итальянский олала гоч каен шоген. Тиде торгаймаште тўн рольым Венеций ден Генуя шуктеныт. Тенгзыште торгайме вес районжо северыште киен, тушко Балтийский ден Северный тенгызла сер воктенсе эл-шамыч пуреныт: Северный Германий ден Франций, Англий, скандинавский эл-шамыч, северо-западный Русь. Тиде торгаймашын тўн центрлаже западыште Фландрий, а тушто Брюгге ола, а востокушто Новгород ден Псков лийыныт.

Новгород ден Псков. Новгород, але, тунам калыкын ойлымыжла, „Господин Великий Новгород“, северыште пеш кумда мландым кучен: тудын мландыже Финский залив сер гыч Ош тенгыз ден Урал марте шарлен киен. Тудо „варяг гыч грекыш кайыме корнын“ тўналтышыштыже киен, тудын деч тораште огыл Юл корно тўналын. Псков гоч Балтийский тенгзыш лекме корно каен. Новгород ожнысекак Киев дене, Византий дене, Скандинавий дене торгаен. XII курым гыч Новгород прибалтийский немецкий олала дене торгаяш тўналын.

Новгородышто виян патрициат лийын. Новгородысо бояр-шамыч тунамак мланде оза да купец лийыныт. Нуно кугу мландым кученыт, нунын кид йымалнышт шемер калык лийын. Йозаклан налме продуктыштым нуно ужаленыт. Новгородышто аристократический республика лийын. Новгородский бояр-шамыч тўрыс самоуправленийым налыныт. Князь-шамычым нуно шке сайленыт да коранденыт. Новгородышто тошто годсо

пүтынь калык вече аралалт кодын. Но вечен чыла пунчалжым бояр-шамыч вуйлатеныт.

Псковын стройжо новгородский дене икгаяк улмаш. Псков ончыч Новгород кидыште лийын, но XIII курым гыч шкежат кугу торгайыме центрыш савырнен да даже Новгород дене тагасаш тўналын. Псков гоч Западный Европа дене торгай-маш каен.

Новгород ден Псковышто ремеслоат чот виянғын.

**Ярминга ден
банк-шамыч.**

Ярминга-шамыч кугу значенийым налыныт. Европын эн кугу ярмингаже-шамыч восточный Францийыште, Шампань графствыште лийыныт. Тышке Восток гыч да Западный Европын тўрлө эллаж гыч сатум конденыт. Шампанский ярмингаште Фландрий гыч кондымо постом, Германий гыч кондымо вынерым, Испаний гыч кондымо коваште ўзгарым ужаленыт.

Ярмингашке тўрлө эллесе да олалесе купец-шамыч толыныт, нуно шуко сатум да оксам конденыт. Но кажне элын, кажне олан шкенжын монетыже лийын, сандене ярмингаште окса вашталтылме меняла-шамыч кўлыныт. Нуно, икмыняр оксам тўлымыла, купец-шамычын оксаштым кўлеш монета дене вашталтылыныт.

Тунам окса коштмаште шўртньō шагал лийын. Кугу суммаш ший ден вўргене оксам ик вер гыч вес верыш кондышташ йōнан лийын огыл. Сандене купец шке олаштыже менялылан оксажым пуэн, а тудын деч распискым (вексельым) налын, вара тиде вексель почеш ярмингаште тудын оксажым тудлан кўлшō монета дене пўртылненыт.

Торгайымаш шарлыме дене купецлан шуко окса кўлын, тунам тудо оксам меняла деч арен кертын. Купец менялылан вексельым пуэн, тиде вексель почеш тудо парышым жапыштыже пўртылташ да процентым тўлаш сōрен.

Тыге оксам утларак сложнын кучылтмаш да вашталтылмаш лектын. Меняла-шамыч банкирыш савырненыт. Банкирский контора-шамыч Европын шуко олалаштыже почылтыныт. Эн шолдра банкир-шамыч итальянский олалаште лийыныт. Банкир-шамыч оксам арымеш пуэныт, тудым аныклаш налыныт, вес олаш кусаркаленыт. Тиде пашалан нуно кугу процентым налыныт. Банкир-шамычын кидыштышт окса шуко погынаш тўналын.

Промышленность ден торгойымаш виянмылан кōра Европын пўтынь озанлык илышыже вашталтын. Тиде вашталтыш феодал ден кресаньык-шамычын илышыштат пале лийын. Феодал шкенжын озанлыкше гыч налме продуктшым рынокш колтылаш тўналын. Окса кўлмылан кōра тудо кресаньык-шамыч деч йозакым окса дене налаш тўналын. Кресаньык-шамыч, йозак тўлаш окса кўлмылан кōра, шкеныштын ыштен лумко продуктыштым рынокште ужалаш тўналыныт.

Тыге Европын озанлыкыштыже эркин-эркин сату ден окса вашталтылме отношений виянаш тўналаш.

КРЕСТОВЫЙ ПОХОД-ШАМЫЧ.

§ 1. Крестовый поход-шамычын тўгалмышт.

Востоқыш поход-шамычым ыштымашын причинже.

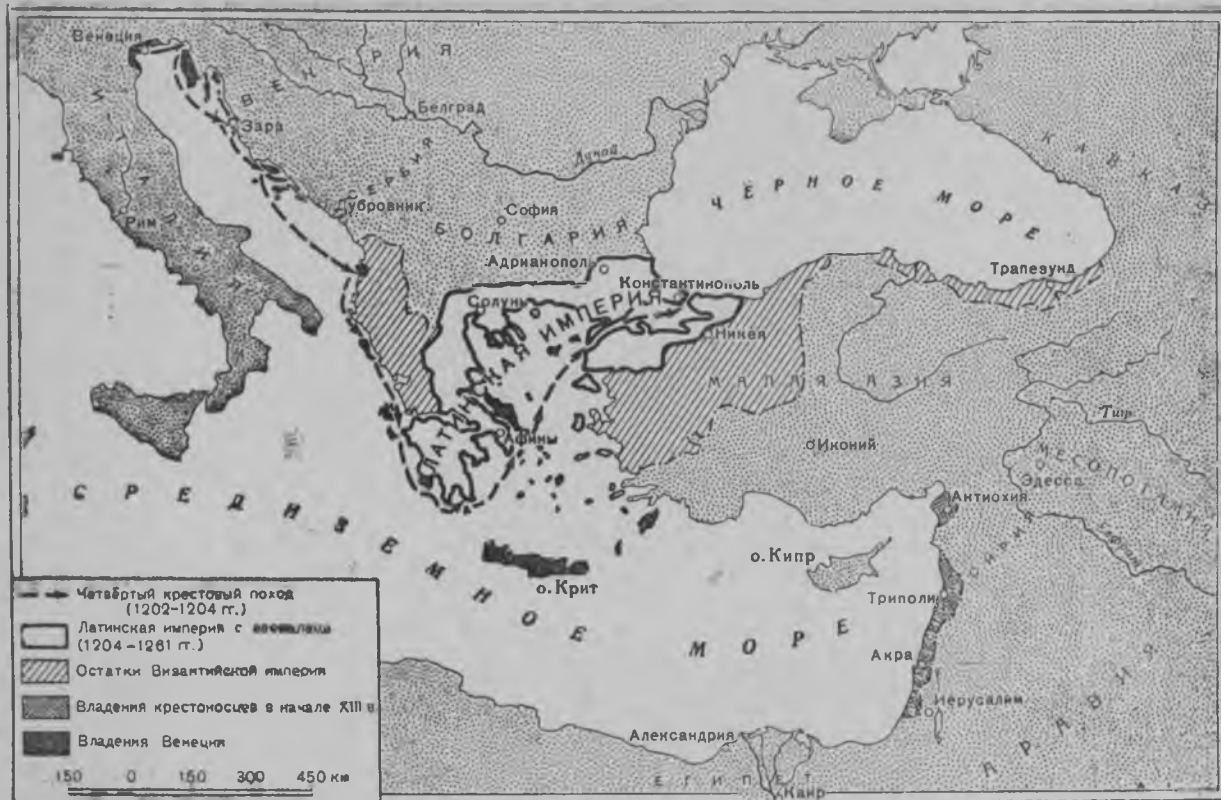
Востоқысо культурный эл-шамычын поянлыкштым ончен, Западный Европысо феода-шамыч кбраненыт. Византийын моторлыкшо, халиф ден эмир-шамычын поянлыкшшт нерген тушко миен коштшо ег-шамычын ойлымыштым западный сеньбор-шамыч шўм шелын колыштыныт. Шкеныштын орландарыме да йорлештарен пытарыме кресаньыкшшт деч шагал пайдам налын шогышо рыцарь-шамыч нине поян эллаште князь але даже король лийшаш нерген шонкаленыт. Византийский дворын моторлыкшо нерген, константинопольский казнан подвал тич кийыше шбртнъжб нерген, мусульманский эллесе поян олала нерген шке посолыштын каласкалымыштым колыштын, Западысе король ден император-шамычат Восток нерген шонкаленыт.

Восток нерген шоналтымышт годым папа-шамычынат кидышт чыгылтын. Нуно алят византийский черкым шке кид йымакышт налаш да мусульманский эллаште христианствым да шке властью шаркалаш шоненыт. Нуно „чын огыл“ улшо мусульман-шамыч деч Иерусалимым утараш ўжыныт; Иерусалимыште, религийын мутшо почеш, пуйто христианский религийым почшо Иисус Христос тоялтын улмаш. Духовенство „юмын капшым“ сенген налашаш верч Востоқыш походым ышташ ўжын. Чынжым гын, тудо шкенжын доходшо ден влиянийжым кугемдышаш нерген шонен.

Торгайыме итальянский олалесе, поснак Венеций ден Генуейысо купец-шамыч тыгай ўжмаш кушко савырнен кертшашым кугу вниманий дене эскереныт. Вет нине купец-шамыч Восток дене торгаен иленыт. Нунылан Востоқысо эллаште кўлешан торгоайыме пункт-шамычым руалтен налаш да торгоайымаште шкеныштын тушманыштым — византиец ден арабский купец-шамычым кырен шалаташ кўлын. Нуно Востоқыш колтымо походлан полшаш ямде лийыныт.

XI курым мучашлан международный положений Востоқышто куштылго сенымашым сбрен. Багдадский халифат туркмен сельджук-шамычын ударышт дене шаланен. Сельджукский государство шкеже ваш-ваш кредалше ятыр тыгыде княжествылан шеледалт шаланен. Печенег ден сельджук-шамычым шыгыремдымыштым Византий пыкше гына чактарен шоген. Сенымаш ямде улмылак койын.

Первый крестовый поход. 1095 ийыште Клермоньшто, Францийыште, церковный собор погынен. Соборышко духовенство веле огыл, но феода-шамычат погыненыт. Купец-шамыч миеныт. Йырысе ялла гыч кресаньык-шамычат шукын толыныт.

Нылымше крестовый поход да Латинский империй.

Папа Урбан II Клермоныш погынышо-шамычлан мутым ойлен. Тудо „юмын капшым“ „чын огыл-шамыч“ деч утараш Иерусалимыш каяш чылаштымат ўжын. Тудо завоеватель-шамычым Востокрышто могай кугу поянлык вучымо нергенат ойлен. Тиде ўжмашым куанен вашлийныт. Погынышо-шамыч походыш каяш товатленыт да вургемешышт йошкар крестым ургеныт. Сандене Востокрыш походыш коштшо-шамычым „крестоносец-шамыч“ маныныт, а походшым „крестовый“ маныныт. Папа епископ-шамычлан чыла вереат крестовый поход нерген ойлаш кўштен.

Востокрыш эн первый Франций ден Германий гыч йорло кресаньык-шамычын ополченийышт каен. Кресаньык-шамыч шке озаштлан пашам ыштен ындыралтыныт; феодал-шамыч коклаште эре кредалмаш лийын шогымо дене кресаньык-шамычын озанлыкышт шаланен толын. Шужымо ий чўчкыдын лиеден, тунам феодал-шамычын йорлештарыме кресаньык-шамыч пушенге шўмым, шудым да даже шуным кочкыныт. Кресаньык-шамыч уло ялге верышт гыч тарваненыт да шке озашт деч каеныт, нуно уждымо-шинчыдыме восточный эллаште эрыкым муаш да шкеныштын неле илышыштым куштылемдаш шоненыт. Кочкыш запасым налде, йўршеш гаяк орудий деч посна, ўдрамаш, йоча да шонго-шамыч дене пырля, нуно тўжем дене Востокрыш каяш тарваненыт. Кресаньык-шамычын отрядышт ончык Рейн мучко, а вара Дунай воктен каеныт. Кушко кайымыштым нуно сайын шинчен огытыл, кажне олам ужмышт годым „Тиде Иерусалим огыл мо?“ манын йодыныт. Нимогай запасыштат лийын огылат, нуно толымаш дене гына илен кертыныт. Шукышт шужен да орланен коленыт. Нунын эртен кайыме верлаште илыше населений нуным разбойникдан шотленыт. Венгрийыште да Болгарийыште нунын отрядыштым авырен пуштеденыт, пленышке налыныт да кулыш ужаленыт. Чот шагалемше ополчений Константинопольыш миен шуын да Малый Азийышке вончен. Сельджук-шамыч дене первый вашлиймашешак нуно кырен шалаталтыныт. Кресаньык-шамычын ополченийышт гыч пеш шагал ег кодын да Константинопольыш пўртылын.

Тиде жапыште Европысо тўрлў элла гыч рыцарь-шамычын ополченийышт погынен. Рыцарь-шамычын отрядыштын ик ужашыже кресаньык-шамыч кайыме корно денак каен. Моло отрядышт северный Италий гоч каеныт. Южо отряд-шамыч Италийын югышкыжо миен шуыныт да теныз дене Балканский полуостровыш вонченыт.

1097 ийыште рыцарский ополчений-шамыч Константинопольыш ушненыт. Торжа да тунемдыме западный варвар-шамычым византиец-шамыч ўшаныде да лўдын онченыт. Нуно, крестоносец-шамыч, Византийым руалтен налаш ынышт шоналте, манын лўдыныт. Западный рыцарь-шамыч византийский двoryн поянлыкшым шўм шелын кўранен онченыт. Византиец-шамыч ры-

царь-шамычын ополченийыштым Малый Азийышке вончештарен колташ вашкеныт. Но Малый Азий гоч кайыме корно пеш неле улмаш. Сельджук-шамычын куштылго кавалерийышт кенета толын кержалтме дене, моткоч шокшо игече шогымо дене, вуд укелык дене да турло эпидемий дене шуко калык колен. Крестоносец-шамычын шке коклаштыштат келшыдымаш эреак лектын шоген. Сенен налме кажне ола верч нунын онышт коклаште учашымаш лийын.

Крестоносец-шамычлан Антиохий верч кужу жап кредалаш логалын. Антиохий йыр пеш кужгү пырдыжым опымо улмаш, тудын умбачынже ныл имным кычкыман орава дене каяш лийын. Пырдыжеш 450 башным ыштыме улмаш. Крепостым гарнизонын ик начальникшын ужалалтмыжлан кора гына налын кертыныт. Антиохийыште крестоносец-шамыч чыла мусульман-шамычым шүшкыл пытареныт. Рыцарь-шамыч кидыш шуко поянлык логалын.

Антиохийым налме деч вара шуко рыцарьже Европыш пörтылын; шуко рыцарьже кредалмашеш да черланен колен. Иерусалим дек улыжат икмыняр тужем еган отряд гына миен шуын. 1099 ийыште Иерусалимым штурм дене налыныт. Мусульман-шамычым чылаштымат пуштедаш туналыныт. Удрамашымат, йочамат чаманен огытыл. Крестоносец-шамыч „юмын каплан“ кумалме годым гына пуштедымым чарненыт, а вара адакат пуштедаш да толаш пижыныт.

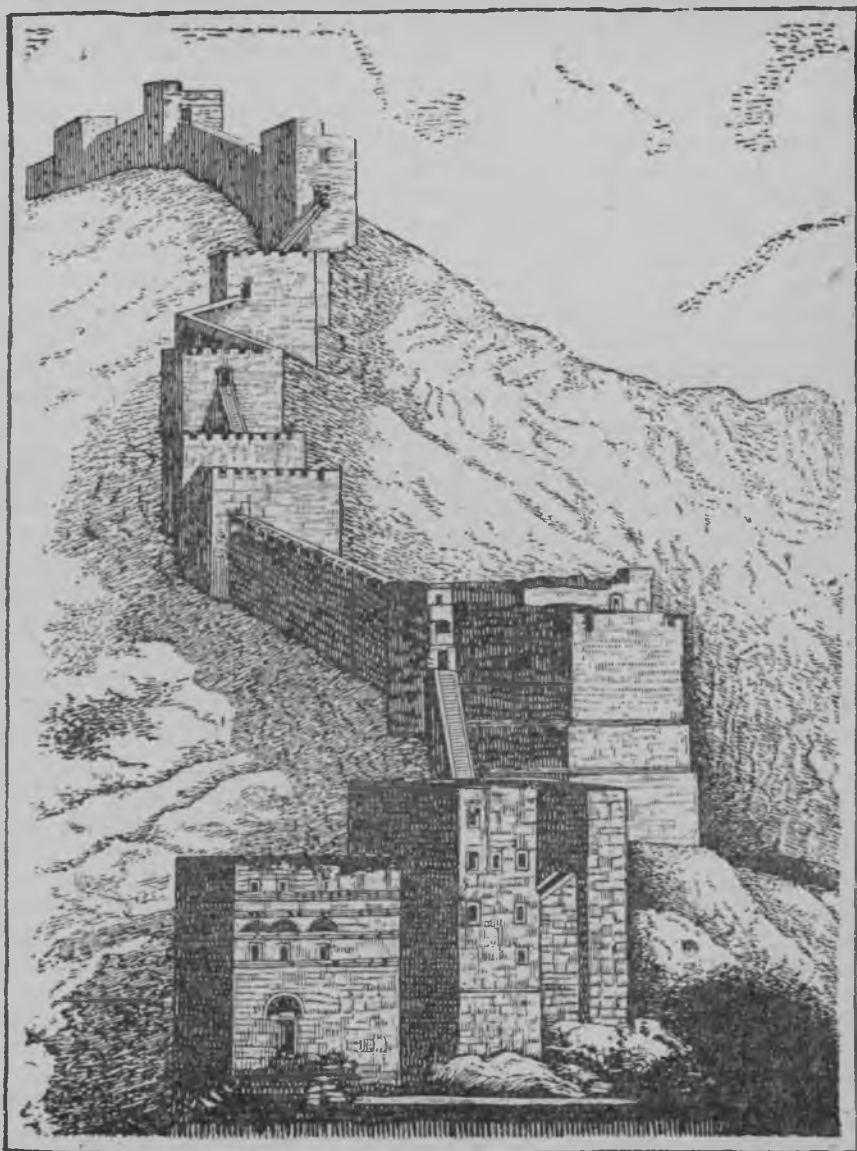
Крестоносец-шамычын гсударствышт   Западный рыцарь-шамычын сенен налме мланде гыч Иерусалимский королевством, тугак Антиохий княжеством да Эдесса ден Триполи графство-шамычым ыштеныт, ниньже

Иерусалимский королевствын вассалышт шотышто лийыныт.

Сенен налме мландыште феодальный порядком ыштеныт. Шолдра сеньор-шамыч тыште Западный Европысо дечат шке оян лийыныт. Верысе кресаньык-шамычым крепостнойш савыреныт. Нуно феодал-шамычлан шке урожайыштын шукурак ужашыжым пуэныт. Мусульманский населенийым пеш чот шыгыремденыт. Осал крестоносец-шамычын пызырымышт ваштареш шуко гана восстаний ылыжын.

Крестовый поход-шамыч деч эн кугу пайдам итальянский ола-шамыч, поснак Венеций ден Генуя налыныт. Война годым крестоносец-шамычлан полшымыштлан нуно пошлина деч посна торгаяш правам налыныт. Чыла шолдра олаштыште нуно шке кидыштышт посна кварталлам кученыт. Восток дене Европын торгаймашыже чот кушкын. Европа гыч постом, оружийым, кул-шамычым намиеныт. Восток гыч Европыш восточный тканым, ковёрым, пряностым конденыт. Итальянский олала ден тусо купец-шамыч поеныт.

Иерусалимский королевство Средиземный теныз кутышеш анысыр полосам налын киен. Тудлан пошкудо мусульманский княжество-шамыч деч эреак аралалташ логалын. Аралалташ

Антихийн пырдыже.

лұмын духовно-рыцарьский общество-шамыч, але „орден-шамыч“, ышталтыныт. Тамплиер-шамычын, але Храмовник-шамычын, орденышт тебе молан тыге маналтын: ончычшым тудо, калык мут почеш, иерусалимский храм шогымо вер лишне шоген улмаш. Иоаннит-шамычын, але Госпитальер-шамычын,

Мусульман ден крестоносец-шамычын крeдалмышт.

орденышт Иерусалимеш „святой Иоаннын“ госпитальжым ыштен. Варарак, XII курым мучашыште, эше Тевтонский, але немецкий, орден шочын.

Орден-шамычын членышт рыцарят, монахат лийыныт. Нуно ўдырым налдымашын да шке начальникийн мутшым тўрыс колышташ манын монах сеьын сьореныт. Но нунын тўн цельышт война лийын. Духовно-рыцарский орден-шамыч шканышт пенгыде зáмок-шамычым ыштеныт. Нуно шкеныштын поянлыкыштым сарыште крeдал налме дене, торгайымаш дене да ростовщичество дене погеныт.

§ 2. Умбакыже лийше крестовый поход-шамыч.

Кокымшо да кумшо поход-шамыч.

Сельджукский феодал-шамыч крестоносец-шамыч ваштареш шкет-шкет крeдалыныт, чўчкыдынак шке коклаштышт келшен огытыл. Санденак крестоносец-шамыч Сирий ден Палестиным сенен налын кертыныт. Но крестоносец-шамычын ыштыме государствышт пенгыде лийын огыл. Мусульман-шамыч тудын граниышкыже эреак керылт пуреденыт. Верысе населений крестоносец-шамычым чытен огыл. Феодал-крестоносец-шамыч шке коклаштыштат эреак крeдалыныт. Икте-весишт дене крeдалме годым нуно чўчкыдынак мусульман-шамыч дене келшен нырля крeдалыныт. Крестоносец-шамыч сенен налме мландыштым вашке йомдараш тўгалыныт. 1144 ийыште мусульман-шамыч крестоносец-шамычын восток гыч арален шогышо тўн крепостыштым — Эдессым руалтен налыныт. XII курым кыдалан ыштыме кокымшо крестовый поход нимогай результатымат пуэн огыл. Крестоносец-шамычын государствыштын положенийже эре нелем шоген.

XII курымсо рыцарь (шүгар
үмбалаң шогалтыме
памятник).

ваш пижын кредалаш мусульманский эмир-шамычым ўжын да нуным шке кердыж дене ик гана руалмаштак вуй гыч кыдал марте шельн волтен. Но тудо пеш осал, торжа да кугешныше улмаш. Кок ий годсек авырен шогыктымек Акрым налме деч вара Саладин пленный-шамычым сулен налаш оксам жапыштыже колтен шуктен огылат, тудо кок тўжем пленныйым казнитлаш кўштен. Акрым налме деч вара крестоносец-шамычын сеңымашышт лийын огыл. Иерусалим мусульман-шамыч кидеш кодын. Палестиныште да Сирийыште крестоносец-шамычын кучымо мландышт чот иземян. Нунын столицышт Акра лийын.

**Нылымше
поход.**

XIII курым тўналтышыште Европышто нылымше крестовый походлан ямдылалтмаш тўналын. Крестоносец-шамыч Венециеш погынаш да тышеч венецианский корабляш шинчын востокуш каяш лийыныт. Тиде жапыште Венеций ден Византий коклаште

Вашке крестоносец-шамычын лўдыкшб тўшманышт лектын, Сирийысе, северный Месопотамийысе да Египетысе посна мусульманский государство-шамыч ик государыын — Саладинын (чынже — Салах-ад-Динын) властьше йыр чумыргенят.

Саладин чолга да талантливый полководец улмаш. Мусульман-шамыч тудын властьшым да чапшым мучашдымын пагаленыт. Христиан-шамыч тудын лўмжб дечак лўдыныт. Саладин крестоносец-шамыч ваштареш „священный войнам“ тўналын. Рыцарь-шамыч иктыш ушнен кертын огытыл. Тивериадыште (1187) Саладин кугу сеңымашым ыштен. Рыцарь-шамыч кырен шалаталтыныт, иерусалимский король пленыш логалын. Тудо ийыштак Саладин Иерусалимым налын.

Иерусалимын сеңалтмыже кумшо крестовый походым тўналаш амал лийын. Крестоносец-шамыч шкеныштын уло вийыштым Акра крестовым налмашеш пытареныт. Крестоносный войскан онжо-шамыч коклаште келшымаш лийын огыл, нуно эреак шке коклаштышт каргашеныт.

Походым ыштыше он-шамыч коклагыч поснак английский король Ричард Львиное Сердце ойыртемалтын. Тудо рыцарь-шамыч коклагыч эн чулым рыцарь чапым налын. Тудо шкет-шкет

кредалмаш каен шоген. Венецианец-шамыч торгайыме пашаште шкеныштын тўн тушманыштым — Византийым пытарышашлан крестоносец-шамычын вийышт дене пайдаланаш решитленыт. Венецианец-шамычын таратымышт почеш крестоносный войскашамыч Иерусалим верч кучедалме олмеш Константинопольым жаеныт. 1204 ийыште крестоносец-шамыч Константинопольым штурм дене налыныт да тудым пеш чот шалатеныт, нуно населенийым чаманыде пуштеденыт, мо логалын, чыла толеныт. Искусствын шуко произведенийжым пытареныт, черке ден гробница-шамычым толеныт. Тиде „крестовый“ поход раш ончыктен: крестоносец-шамыч „юмын капшым“ утарышаш верч огыл, а ег поянлыкым толаш да руалтен налаш гына тыршенныт. Нуно мусульман-шамычым толымо семынак христиан-шамычым толашат ямде лийыныт. Константинопольым руалтен налмек, нуно Востокуш умбакыже каяш шонен огытыл.

Латинский империй.

Крестоносец-шамыч Византийский империйын ятыр ужашыжым налыныт. Угыч налме терри-ториеш нуно Латинский империйым ыштенныт (греческий — византийский деч ойыртемалташ тыге лўмденыт). Западный феодал-шамыч шуко мландым руалтен налыныт. Венеций ятыр островым налын да торгайыме кугу олалаш пенгыдемын.

Туге гынат, Латинский империйын положенийже пеш ўшанле лийын огыл. Тудым толышо рыцарь-шамычым верысе населений йьратен огыл. Северыште болгар-шамыч ваштареш пеш неле войнам ышташ логалын. Тиде жаплан Болгарий ден Сербий Византий кид йьмач утленныт да посна государство лийыныт. Болгарий ончыч Латинский империй дене келшаш тьчен, но крестоносец-шамычын кугешнымашышт да орадылыкышт войнам тўналмашке шуктен. Болгар-шамыч крестоносец-шамычым Адрианополь воктене пеш чот кырен шалатеныт (1205). Латинский „император“ Балдуин пленыш логалын. Византиец-шамыч малый Азиеш пенгыдемыныт да тушечын Латинский империй умбак керылтеденыт; 1261 ийыште нуно Константинопольым мьнгеш сенен налыныт да Византийский империйым уэш увертареныт. Туге гынат, нылымше крестовый поход годым пеш чот шалатылме деч вара Византий уже нигунамат тьрланен шуын огыл.

Йоча-шамычын походышт.

Тиде жапыште Сирий ден Палестиныште крестоносец-шамычын пашашт утларак да утларак пужлен шоген. Иерусалимым мьнгеш сенен налаш нимогай ўшанат лийын огыл. Европышто тыгай шонымаш шарлаш тўналын, пуйто „святой верлам“ языкан ег-шамыч налын огыт керт, но тидым языкдыме йоча-шамыч ыштен кергыт. Германийыштат, Францийыштат йоча-шамыч тўшка дене погынаш тўналыныт. Марсельыште моткоч шуко ўдыр ден эрге-шамыч чумыргеныт. Французский король тидлан тореш лийын гынат, корабль оза-шамыч йоча-шамычым Пале-

Стиныш намиен кодаш лийыныт. Нине йоча-шамыч пеш кугу ойгыш логалыныт. Нунын кокла гыч ик ужашыже Средиземный тенгызыште тўтан лийме годым колен, а кодшыштым корабель оза-шамыч Египетыш намиен шуктеныт да кулыш ужаленыт. Германыйыште погынышо йоча-шамычын „пиалыштат“ тугаяк лийын. Тыште йоча-шамычын походыштым тўналтыш гычак кул дене торгайыше-шамыч ямдыленыт. Йоча-шамыч Италийын югышкыжо миен шумеке, верысе епископ нуным Палестиныш колташ чарен. Йоча-шамычлан мўнгышкышт пўртылаш кўштеныт. Ноен орланыше йоча-шамыч мўнгыш кайыме корнешышт чылан гаяк колен пытеныт.

Крестовый поход-шамычын пытымышт да нунын результатышт.

XIII курымышто эше икмыняр крестовый поход лийын. Нунын кокла гыч пытартышыже, кандашымше походшо, 1270 ийыште эртен. Чыланине крестовый поход-шамыч моткоч шуко егын илышыжым арам йомдареныт. Востокеш кодшо рыцарь-шамыч шке вийышт дене аралалтын кертын огытыл. 1291 ийыште крестоносец-шамычын пытартыш энертышышт — Акра сеналтын.

Крестовый поход-шамыч шке цельыштым шуктен огытыл. Западно-европейский рыцарь-шамыч Востокеш пенгыдем шинчын кертын огытыл. Туге гынат, Западный Европылан крестовый поход-шамычын значенийышт пеш кугу лийын. Эн ончычак Восток дене торгайыме кыл кучымаш виангын. Крестовый поход деч ончыч Средиземный тенгызыште лач восточный купец-шамыч гына коштыныт гын, ынде тушто Италийысе да южный Францийысе ола-шамыч торгайыме пашам пеш кумдан шарен колтеныт. Итальянский ола-шамычын тушманыштан, Византийлан, пеш кугу удар лийын. Генуя ден Венеций Средиземный тенгызыште торгайымаш пашам шке кидышкышт налыныт.

Крестовый поход-шамыч европеец-шамычым Византий ден Востокын поян культурыжо дене палымым ыштеныт. Тидыже нунын уш-акылыштым ятырак шарен. Но европеец-шамычын толымашышт да ۆкымлымашышт Востокын поянлыкше ден культурыжлан кугу энгекым ыштен. Поснак кугу энгекым Византий ужын. Европеец-шамычын (нуным „франк-шамыч“ маныныт) лўмышт чыла восточный эллаштат чыташ лийдыме мутыш савырнен. Крестовый поход-шамыч чарнен шудымо годымак ончыл Азий ден Восточный Европысо эл-шамычлан у, эше утларак шучко керылтамашым чыташ пернен.

Х Г Л А В А.

МОНГОЛ-ШАМЫЧЫН СЕНГЕН НАЛМАШЫШТ.

Монгол-шамыч.

Средиземный тенгызын восточный серлашыже Западный Европысо рыцарь-шамычын пенгыдемаш арам тыршымышт жапыште Азийыште пеш кугу исторический значениян событий-шамыч лийын шогеныт.

Икмынар лу ий коклаште
 Великий океан деч Дунай
 ан марте да Аравий гыч
 Сибирьысе тундра марте
 шарлен кийыште моткоч кугу,
 историйыште нигунам
 лийдыме держава— Мон-
 гольский империй шочын.

Монгольский племя-шамыч
 внутренний Азийн
 пеш кумда плоскогорийыш-
 тыже да степлаштыже вер
 гыч верыш кусныл кошты-
 ныт. Нунын поянлыкышт —
 пеш кугу куту тукан во-
 лык, шорык да имне ур-
 шамыч лийыныт. Нуно пор-
 тыш юртышто иленят, ту-
 дым погалтен опташ да вес
 верыш кусараш куштымго
 улмаш. Монгол-шамычын
 ик вер гыч вес верыш кус-
 нен кайымышт годым ора-
 ваш шындыме кугу ола
 нушмыла койын.

Чингис-хан.

Монгол-шамычлан нужна, йушто пуртус
 условийыште илаш
 логалын, чучкыдын лиедыше стихийный
 энгек нунын волы-
 кыштым пытарен, тушман-шамыч
 нунын умбак керылтеденят.
 Тиде чылажат нуным кеч могай
 вучыдымашлан ямде лияш,
 нелым чыташ да пенгыде дисциплиным
 кучаш туныктен. Каж-
 не племя военный организаций лийын.
 Родо-тукым коклаште
 кыл кучымаш пеш пенгыде улмаш.
 „Шке тукум деч ойырлы-
 маш, — маныныт монгол-шамыч,
 — тиде ег кидыш логалмаш
 лиец“. Монгол-шамыч коклаште
 первобытный икторлык уже
 лийын огыл. Нунын кугу кутум,
 куту коштыктым кугу млан-
 дым кучышо знатышт да поянлан
 пашам ыштен илыше йорло
 еныштат лийыныт, пленыш логалше
 ег-шамыч гыч кулыштат
 улмаш. Посна племям князь
 (нойон) вуйлатен. Нунын чолга
 имнешке-шамыч гыч погымо
 дружиныштат лийын.

Монгол-шамычын йорло, чара
 родинышт воктенак поян эл-
 шамыч киеныт — Китай,
 Средний Азий, Иран, Индий.
 Монгол-шамычын мурыштышт
 тыгай ойлымаш аралалт кодын:
 нине эллаште шотлен пытарыдыме
 поянлык улмаш, пиалан чолга
 ег-шамыч ег государством
 путынек шке кидышкышт
 налын кертыныт. Западный
 Европысо рыцарь-шамычын
 Византийым толаш да
 Палестиным сенен налаш
 шонымышт семынак, мон-
 гольский знатят пошкудо
 культурный эл-шамычым
 сенен налаш да толышаш
 нерген шонен.

Чингис-хан. XIII курым тўнгалтыште монгольский племя-шамыч кокла гыч шуқырак ужашышт Темучин князын властьше йыр чумырген. 1206 ийыште монгольский знатын съездше („курултай“) Темучиным император манын увертарен. Тудо Чингис-хан лұмым налын. Грамотым шинчыдыме тиде кочевник пеш тале полководец да организатор улмыжым ончыктен. Тудын военный вийже шотдымо орда гай оғыл улмаш. Военный вийжым тудо отряд-шамычлан — лулан, шўдылан да тўжемлан шеледен. Нине отряд-шамычым формирова тлыме годым монгол-шамычын родо-тукымышт коклаште ваш-ваш кыл кучымаш улмым шотыш налыныт. Отрядышке ең-шамычым ик тукум гыч погеныт, командоватлаш родовойе знать гыч шогалын. Войскаште пеш пенгыде дисциплина лийын, мут колыштдымылан але тушман деч лўдымылан казнитлен пуштыныт. Чингис-ханын ўжмыжў почеш сарыште кредал кертше чыла пўрєен толшаш улмаш, сандене Чингис-хан пеш кугу военный вийым луктын шогалтен кертын. Тудын войскаштыже шўдў тўжем дене боец шотлалтын да феодальный Европысо эн кугу армий деч шуко пачаш кугу лийын.

Монгольский войска-шамыч шкеныштын изи капан, но нелым чытыше имньышт дене пеш писын кусныл коштыныт. Монгольский воинын вооруженийже куштылго шўштў панцырь, кок йонгеж да кўчык кагыр сабля улмаш. Ик йонгежше кўчык, тудын дене имне ўмбач лўеныт, весыже кужу, тудыжо йолешке стройышто лўйылташ кучылталтын. Чингис-ханын войскаштыже разведкым пеш сайын шындыме улмаш.

Чингис-ханын державышкыже пурышо ик племян лўмжў очеш Европышто монгол-шамычым чўчкыдынак татар малыныт.

Монгол-шамычын сенен налмашышт.

Монгольский племя-шамычым иктыш ушымеке, Чингис-хан пошкудо элалашке сар вий дене кошташ тўнгалын. Ончыч тудо Сибирьсе племя-шамычым шке кид йымакыже налын. Вара тудын полчищыже Северный Китайыш тарванен. 1215 ийыште тудо Северный Китайын столицыжым — Пекиным налын. Северный Китайым руалтен налмаш тудлан кугу поянлыкым да шуко военный техникым пуэн. Тудо пырдыжым шалатылше сооруженийым, кў кышкыме машиным да йўлышў вишкыдан атым ыштен моштышо китайский мастер-шамычын искусствышт дене пайдаланен. Чингис-хан 250 тўжем еган войскаж дене Средний Азий ўмбака кержалтын. Тудын войскаж дене пырля пеш кугу кўтў ден обоз-шамыч каеныт. Средний Азийысе феодал-шамыч монгол-шамыч ваштареш пеш виан шогеныт гынат, кыралт шаланеныт. Чингис-хан Средний Азийын пелед шогышо одалажым — Бухарам, Самаркандым — налын. Монгольский войска чыла вере чаманыде пуштеден, шалатылын. Одалаште пўрєен-шамычым чылаштымат пуштеденят, ўдрамаш ден йоча-шамычым кулыш ужалаш нангаеныт. Одалам шала-

тылыныт, йулатеныт. Мастер ден ремесленник-шамыч монгол-шамычлан кұлыныт, сандене нуным пуштеден огытыл. Нуным монгол-шамыч шке пеленышт нангаеныт. Монгол-шамычын шенгын кайымеқышт, Средний Азийыште шуко пелед шогышо-оазис-шамыч пустыныш савырненыт. Иран ден Индийын южо областыштымат шалатылыныт.

Тиде жапыштак монгольский войскан ик ужашыже Закавказьеш керылт пурен, Азербайджан ден Грузийым пустанден. Монгол-шамыч Каспийский тенгыз сер воктен северышкыла каеныт да половец-шамычын илыме степыш лектыныт. Половец-шамыч шкеныштын тошто тушманышт деч — руш князь-шамыч деч — полышым йодыныт. Азовский тенгызыш ушнышо Калка энер воктен половец ден руш-шамычын вийыш монгол-шамыч дене вашлийыныт. Половец ден руш-шамыч кредал-маште ик ойым кучен огытыл. Монгол-шамыч нуным кырен шалатеныт. Монгол-шамыч чыла пленник-шамычым пуштыныт. Тылеч вара монгольский отряд мӱнгеш Средний Азийыш каен.

Чингис-хан 1227 ийыште колен. Тудым алмаштыше хан-шамыч годымат монгол-шамыч ег мландыш керылт пуреденыт. Путьнь Китай сеналтын. Запедыште монгол-шамычын отрядышт Средиземный тенгыз марте шуыныт. Чингис-ханын уныкаже Баты й 1237 ийыште Европым сенен налаш тарванен. Монгол-шамыч Юл воктенсе мландым толен пытареныт, вара руш княжествылашке каяш тарваненыт. Посна ужашлан шеледалт илыше феодальный Русь монгол-шамычын пеш кугу вийышт ваштареш шогалын, нуным чактарен кертын огыл. Рязанский мланде геройла пеш чот кредалын гынат, монгол-шамыч, тудым кырен шалатен, Рязаньым налыныт да толеныт. Москвам, Коломнам, Владимир-Судальский мландым разоритленыт. Руш князь-шамычын войскашт монгол-шамыч ваштареш Сити энер воктен шогалыныт, но сеналтыныт. Монгол-шамычын у походышт Черниговым шалатымаш гыч тунгалын. 1240 ийыште монгол-шамыч Киевым налыныт, Галицко-Волынский мландым да Польшын ужашыжым толеныт, Карпат гоч вонченыт да Венгрийыш да Чехийыш шенгын пуреныт. Тыште нуно вяян торешланымашым вашлийыныт. Руш калык монгол-шамыч ваштареш чарныде кредал шоген, сандене монгольский войска запедыш шенгын кайымыжым чарнен да мӱнгеш савырнен.

Чингис-ханын вес уныкаже, Хулагу-хан, Ираным налаш Чингис-ханын туналме пашажым мучашыш шуктен. 1258 ийыште монгол-шамыч Багдадым налыныт. Пытаргыш багдадский халифым казнитленыт. Моткоч сылне ола, мусульманский культурын центрже шаланен, тудын путьнь населенияжым пуштын пытареныт, искусствын чыла произведенийжым да библиотека-шамычым йулатеныт. Хулагу-ханын кидышкыже халифын поян казнаже верештын.

**Монгол-
шамычын
империйыштым
пайлымаш.**

Чингис-хан ден тудын увькаже-шамычын сенен налме мландышт гыч лийше пеш кугу империй ятыр посна владений-шамычлан (улуслан) шеледалтын. Нунын кокла гыч кугуракше тыгай лийыныт: Великий ханын улусшо, тушко Монголий ден Китай пуреныт; Чагатайский улус, Золотой Орда да Хулагид-шамычын (Хулагу-ханын икшывыже-шамычын) государствышт.

Монгол-шамычын сенен налме руш княжество-шамыч Золотой Орда деч вассальный зависимостьыш логалыныт. Золотой Ордан столицыже Юл воктенсе Сарай ола лийын.

Закавказье — Армений ден Азербайджан — Хулагид-шамычын государствыштын кид йымакше логалын. Тиде государствын столицыже Тавриз лийын. Грузий Хулагид-шамыч деч зависимый улмыжым признатлыде кертын огыл. Средний Азийын кугурак ужашыже Чагатайский улусыш пурен, ужашыже Золотой Ордаш, ужашыже Хулагид-шамыч кидыш логалын.

**Монгольский
иго.**

Монгол-шамычын пеш кугу мландым сенен налмашышт нунын войскашт шуко улмо дене, нунын организованностьышт да дисциплинышт дене веле огыл, но утларакше пошкудо государство-шамычын посна ужашлан шеледалмашышт дене, осал тушманлан отпорым пуаш шке вийыштым чумырен моштыдымышт дене умылтаралтеш. Монгол-шамыч ег мландыш кенета керылт пуреныт. Нуно тушманым лудыкташ тыршенит, торешланаш нунын нимогай воляштаг ынже лий манын шоненыт. Шуко калыкым чаманыде пуштедымаш, пеш чот орландарымаш, шуко казнь-шамыч монгол мутым каласыме денак моткоч чот лудшашлан ышталтыныт. Монгол-шамычын походышт толымаш, йулатымаш, пустандымаш дене кылдалт шогеныт. Нуно пелед шогышо эл-шамычым пустыныш савыренит, населенийым пуштеденит, кулышко нангаеныт. Нуно шке властыштым террор дене пенгыдемденит да кучен шогеныт. Нунын кид йымалнышт илыше калык-шамыч моткоч неле йозакым тудыш, шке эргышт ден удырыштым кулыш пуышаш улыт улмаш, но тидат нуным монгол-шамычын угыч шенгын пурымашышт деч утарен огыл, монгол-шамыч адакат мучко пуштеденит да пустанденит. Монгол-шамычын озаланымашышт нунын кид йымалнысе калык-шамычлан пеш кугу ойго лийын, нунын историйыштышт кужу жаплан кышам коден. Марксын ойлымыжла, монгольский иго „темден веле огыл, тудо шкенжын кид йымакыже логалше калыкым мыскылен да тудын чонжымак коштен“.

Пызырен ашныме калык коклаште монгольский иго вашта-реш шуко гана восстаний тарванен. 1238 ийыште Махмуд Тарабин вуйлатымыже почеш Бухара олесе ремесленный населенийын восстанийже лийын. Восстанийыш кресаньык-ша-

мычат ушненыт. Но феодальный знать, купец-шамыч да мусульманский духовенство, шемер-шамычын восстанийышт деч лүдмышт дене, восстатлыше-шамыч ваштареш кредалаш монгол-шамыч дене ушненыт. Тушманым Махмуд пеш чот кырен шалатен, но кредалмашеш шкежат колден. Монгол-шамыч кугу вийым погеныт да восстанийым темдалыныт.

Восстаний-шамыч Монгольский империйын моло ужашлаштыжат тарванен шогеныт. XIII курым мучашыште виян восстаний Грузийыште лийын. Но грузинский феодал-шамыч шемер-шамычын восстанийыштлан полшен огытыл, сандене тиде восстанийымат темдалыныт.

Монгол-шамыч ваштареш восстаний-шамыч руш мландыштат чүккыдын лийыныт.

Монгол-шамычын шалатылмашышт да нунын пызырымашышт Русьлан пеш кугу энгек лийын. Ола-шамыч шаланыл киеныт, ял-шамыч йўлен пытеныт. Населенийын ужашыжым пуштеденыт, ужашыжым кулыш поктен нангаеныт. Монгол-шамычын озаланымышт дене Руш мландын озанлыкше да культурыжо кужу жаплан чот волен кодын.

Шкеныштын культурышт дене монгол-шамыч руш-шамыч деч ятыр ўлнб шогеныт. Нунын озаланымашышт вий дене гына кучалтын. Осал захватчик-шамычым руш калык чытенак огыл, тиде шучко пызырымашым налын кудалташ тудо эркын-эркын вийым поген. Пеш кугу орланымаш дене да осал завоеватель-шамыч ваштареш эреак кредал шогымыж дене руш калык Западный Европым монгольский игон орлыкшо деч арален коден.

Х I Г Л А В А.

Х II — Х III КУРЫМЛАСЕ ИЛЫШ-ЙЎЛА ДЕН КУЛЬТУРА.

§ 1. Кресаньык ден феодал-шамычын илышышт.

Кресаньык-шамычын илышышт.

Х II — Х III курымлаште Западный Европышто шуко ола лийын, но тушто пўтынь населенийым ик луымшо ужашыже наре гына илен. Европа ялысе калыкан эл лийын кодын. Европысо населенийын пеш кугу ужашыже крепостной кресаньык-шамыч улыт улмаш.

Тошто жап годымсо кул-шамычын илышышт дене тагастарымаште, кокла курымласе крепостной кресаньыкын илышыже жуштылгырак лийын, но кеч мо гынат, тудо пеш неле улмаш. Кресаньык неле барщинный повинностью нумалын, пасушто паша ыштымым эреак озан приказчикше ончен шоген, тудын тояже кидыштыжак лийын. Изи титакым ыштымыланат кресаньыкын туп воктенже тоя логалын. Кресаньыкым пушташ феодалын праваже лийын огыл, но тудо кресаньыкым налын

да ужален кертын, тюрмаш шынден да шинчурлен кертын. Охотыш коштмо годым феодал-шамыч кресаньыкын пасужым тошкен кертыныт. Кресаньыкын ўдымō шурныжым локтылшо ир кайыкым пушташ кресаньыкын праваже лийын огыл, феодал тиде ир кайыкым шканже арален. Келесыр, осал, чўчкыдынак йўын руштшо феодал кресаньыкым кырен, мыскылен, шўрдылын кертын. Войналан, йўаш, шергакан сату наледаш феодал шуко оксам кучылтын, сандене тудлан эре окса кўлын. Шуқырак оксам налшашлан тудо кресаньык ўмбаk у да у йозакым пыштен.

Кресаньык-шамыч йорлын, шикшан шем пўртыштō вольык дене пырля иленыт. Шужымаш пеш чўчкыдын лийын. Кокла курымсо ялыште пижедылше чер нигунамат пытен огыл.

Крепостной кресаньык шке озаже ваштареш судым нигуштат муын кертын огыл. Туге гынат, феодалын сут койышыжлан да пызырымашыжлан могай гынат авыртыш лийын. Кажне ялысе кресаньык-шамыч общиныште шогеныт. Община феодализмын озаланымыже годымат аралалт кодын. Общій пашам решитлаш — олыкым пайлаш, вольык кўтымō вер дене да чодра дене пайдаланыме нерген кагашаш, межа шотышто лекше ўчашымашым решитлаш кресаньык-шамыч общинный сходкыш погыненыт. Кресаньык-шамычым феодал утыжден шыгыремден гын, тудо мутым колыштдымашым, повинностыым шуктымодеч корангмашым вашлийын кертын, даже вооруженный торешланымашат лиеден. Феодалан посна ойырлен шогышо, ўнардыме кресаньык-шамыч дене огыл, а пашам пырля решатлаш тунемше, иктыш ушнен шогышо община дене кутыраш логалын.

Кресаньык-шамыч мўнгыштышт йонгеж ден пикшым шылтен кученыт. Адак товар ден савамаат феодал ваштареш викареныт. Кугешнен коштшо сеньор-шамыч шкеныштын пызырымашышт да оксам кўрмышт верч шке илишыштымат йомдареныт. Кресаньык-шамыч кокла гыч эн чолгашт да лўдымышт чодраш шылын куржыныт да тушто отряд-шамычым ыштеныт. Феодал ден поян купец-шамыч нине отряд деч пеш лўдыныт. Калык нине „чодрасе пычалзе-шамычым“ йўратен да шке мурыштыжо да легендылаштыже нуным моктен. Английский калык сказанийын йўратыме геройжо чодрасе отрядым вуйлатыше, шемер калыкым аралыше, чын верч кучедалше Робин Гуд улмаш.

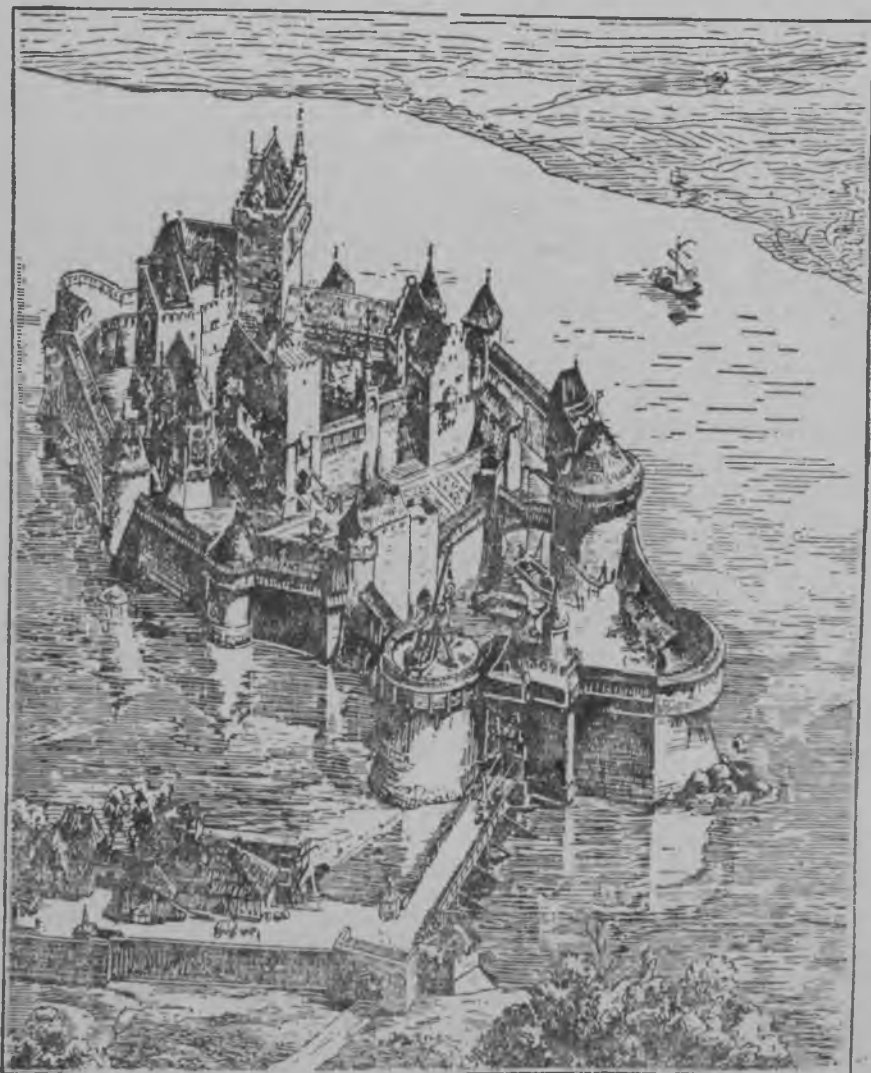

Кресаньык-шамыч барциныште пашам ыштаг.

Чўчкыдынак кресаньык-шамычын восстанийышт ылыжын да область мучко шарлен. Феодал-шамыч кресаньык-шамы-

чым йбрaтен огытыл, чытенат огытыл, но тунамак нунын деч лудыныт.

Феодал-шамы-
чын илышышт. Ялыште кукшака верыште нлталалт шогышо
зaмокым, хищник-феодалын тиде шучко пыжа-
шыжым, кресаньык-шамыч шыдешкен онченыт.
Зaмокым кукшў чонгаш, тура сер умбалан ыштеныт. Верже
тõр лийын гын, зaмокым ышташ лумын рокым шупшыктен
чонгам ыштеныт але тудым я энгер, я ер покшелан островеш

Энгер покшелан ыштыме зaмок.

нѳлтеныт. Зѳмок йыр башнян, бойниѳан кѳкшѳ кѳ пырдыжым оптеныт. Тушко ик анысыр капка гыч гына пураш лийын, капка деке нѳлташ лийме кѳвар намиен. Зѳмонын первый кудвечыже шенгелне вес кудвече лийын, тудыжат пырдыж дене авырыме лийын. Вес кудвечыштыже феодалын пѳртшѳ да орол шогымо кѳкшѳ башня лийыныт. Пѳрт ден башня йымалне подвал-шамыч улыт улмаш, тушто кужу жаплан тѳкылалт шинчаш логалме годым кочшаш запас киен. Туштак, кечыйол логалдыме келге тюрьмаште, петырыме ен-шамыч шинчыралт шинченыт. Зѳмоныш логалаш пеш йѳсѳ улмаш. Феодал тушак тушман деч шылын, тушечак лектын, пошкудыжын мландышкыже кенета керылт пурен.

Война феодалын тѳн пашаже улмаш. Кеч могай тыныс пашамат тудо пашалан шотлен огыл. Купец, ремесленник, крестьянк-шамычым тудо шкеж деч мучашдымын ѳлык шынден.

Феодал-шамычын эргышт изишт годымак рыцарский службылан ямдылалтыныт. Латвич ийыш шумеке нуно имным кушкыж кудалыштын, йѳнеж дене лѳен, оружийым кучылт моштеныт. Тунам нуным поян сеньорын двoryшкыжо колтеныт, тушто нуно паж але оруженосец лийын служитленыт. Тыште нуно сар пашалан тунемыныт, сеньорын походыш кайымыж годым тудын дене пырля коштыныт. Латкандаш - коло ияш лиймеке тунеммаш пытымылан шотлалтын, тунам самырык феодал рыцарыш савырнен. Тиде торжественный церемоний

Турнир.

лийын, тушко уна-шамыч погыненыт, Сеньор у рыцарьлан шпорым чиктен, тудлан кердым кучыктен да тудын вачыжым сово дене але керде шўргё дене перен. Ынде самырык феодал рыцарь лўмым налын. Грамотым шинчымаш рыцарь-шамычлан обязательный лийын огыл. Нунын кокла гыч шукышт моткоч пычкемыш лийыныт.

Рыцарьын вооруженийже крест семын ыштыме вурган вяш керде, кужу да неле умдо, щит лийын. XV курымысо рыцарьын вооруженийже. Рыцарьын уло капше колчан чиём (кольчуга) дене леведалтын. Варажым колчан чиём вурис лапчыкла дене ыштыме чиём дене алмаштеныт. Вуеш шлёмым ушшалыныт, шлём гыч шўргыжкё вурис авыртыш волен. Рыцарь-шамыч кугу да виан боевой имным кушкыж шинчын кредалыныт. Имныштымат кўртнё лапчыкла дене леведыныт. Рыцарь-шамычын неле кавалерийышт шучко вий лийын. Шўдё рыцарь тўжем пехотинецым шога, манын ойленыт. Но рыцарский кавалерий писын тарваныл кертын огыл да, восточный калык-шамычын писе куштылго кавалерийышт дене танастарымаште, тиде тудын эн кугу ситыдымашыже улмаш. Кредалмаште рыцарь-шамыч чўчкыдынак ишкыла, але, Русышто ойлымо семын, „сёснала“ строитлалтыныт. Нунын неле нумалтышан имнышты кудаал кертын огытыл, сандене атакышке эркин йортен гына каеныт. Ишке тушманын стройжым шалатышаш да шелын пурышаш улмаш. Но рыцарь-шамычын дисциплинышт лушкыдо лийын. Нунын кокла гыч кажныже ойыртеманлаш тыршен, сандене нуно чўчкыдынак стройым пуженыт.

Кўртнё дене леведалтше рыцарьым пушташ але сусырталаш йёсё улмаш. Сандене кугу кредалмаштат колышо рыцарь шагал лийын. Адакшым рыцарь-шамыч шке тушманыштым пушташ тунарак тыршен огытыл, нуно варажым оксам налшаш верч тушманым пленыш налшаш тыршеныт.

Рыцарь-шамычын йбратыме модышышт охота да турнир — военный состязаний улмаш. Король ден кугу сеньор-шамычын дворянышты лийше турнирлашке рыцарь-шамыч тора гыч погыненыт. Турнир ончаш шуко калык чумырген. Рыцарь-шамыч нўшкё умдо да керде дене кредалыныт, посна мужыр коклаште ваш кредалмаш отряд-шамычын кредалмашышт дене алмашталтын.

Тунир-шамыч шагалже годым сусыргымаш але колымаш деч посна эртен.

Турнир деч вара кугу йѳумаш лийын. Сенгыше-шамыч пѳлекым налыныт.

XI курым гыч тѳнгалын, рыцарь-шамычын подвигыштым моктышо кугу эпический произведений-шамыч шочаш тѳнгалыт. Кокла курымласе кугу эпослан француз йылме дене возымо „Роланд нерген муро“ шотлалтеш. Тиде произведенийын сюжетшылан Карл Великийын Испанийыш мусульман-шамыч ваштареш коштмашыжым налме. Карл мѳнгыжѳ пѳртылеш улмаш. Шенгеч арален толаш, арьергардеш. тудо шке племянникшым Роландым, шке чолгалыкше дене ойыртемалтше рыцарыым, коден. Роландлан Карл кердым пѳлеклен да отряд ѳмбак тушман керылтме годым пуалташыже пучым пуэн. Но Карлын армийыштыже ик осал изменник, воин Ганелон улмаш. Ганелон Роланд ден тудын войскажым пытараш тушманым таратен. Роланд ѳмбак тушманын моткоч кугу вийже кержалтын. Чолга Роланд пучым пуалтен Карлым полшаш толаш ѳжын огыл, шке вийже денак тушманым шалаташ шонен. Роланд ден тудын отрядше пеш виян кредалыныт гынат, тудын отрядшым сененыт, а Роланд шкеже пеш чот сусырген. Пытартыш жапыште тудо шке пучшым пуалтен, вуй йымакше Карлын пѳлеклыме кердыжым пыштен да вуйжо дене тушман велыш возын колен. Роландын пуч йѳукшым Карл колын, шке войскаже дене пѳртылын да мусульман-шамычын кугу армийыштым шалатен, ѳчым шуктен. Муро изменным почмо да изменник Ганелоным наказатлыме дене пыта.

Поэма исторический сюжетлан возалтын гынат, чынжым Роланд араб-шамыч ваштареш огыл, а баск-шамыч ваштареш кредалын. Роланд гоч рыцарыын идеальный образшым сѳрелен ончыктымо.

Рыцарский лирикат виянын. Почеламутым рыцарь-шамыч шке возеныт. Нине поэт-рыцарь-шамычым Францийыште „трубадур“ маныныт, а Германийыште „миннезингер“ маныныт. Нуно йбратымашым, пѳртѳсым, войнам моктен муреныт.

XII курым гыч рыцарский роман-шамыч лектыныт. Эн кумдан шарлыше рыцарский роман — „Тристан ден Изольда“. Тушто йбратымашлан чын да ѳшанле лиймым моктымо.

§ 2. Оласе калыкын илышыже.

Оласе
калыкын
иышыже.

Кокла курымласе ола-шамыч кызытсе ола гай лийын огытыл. Олалан чѳчкыдын тушман деч аралалташ логалын. Сандене ола крепость тѳсан лийын. Тудым кѳжгѳ пырдыж авырен шоген, пырдыж ѳмбалне шерге пѳй гай пѳйла, бойница-шамыч да оролымо башня-шамыч лийыныт. Олан капкашкыже нѳлтал кѳзыктыман кѳвар гоч гына пураш лиеш улмаш. Капкам ѳреак орол оролен шоген.

Ола кугу лийын огыл. Западный Европысо кокла шотаң олаште 5 тўжем наре ең илен. 20 тўжем еған ола пеш кугу олалан шотлалтын. Олан пырдыжше тудлан шарлашыже мешаен. Сандене олаште илыше-шамычлан шыгыремаш логалын. Олан уремлаже ағысыр, кагыр лийыныт, пўртым кўкшўм ыштеныт. Верым аныкышашлан кўшыл пачашлаш уремыш лектын шогышо галерей ден балкон-шамычым ыштеныт. Сандене уремыште кече волгыдо шагал лийын. Пўртым пушенге дене ыштеныт, олым дене леведыныт, шуэн гына черепица дене леведыныт. Сандене пеш чўчкидын пожар лиеден. Уремеш кўм шарен огытыл, сандене тушто пеш чот лавран да пуракан лийын. Олан капкажым йўдлан пенгыдын сурален шын-деныт. Орол иктымат пуртен огыл. Адакшым ола кўргыштў уремлам йўдлан шынчыр дене сураленыт. Уремлам волгалтарен огытыл, сандене ең-шамыч пычкемышалтмеке уремыш лекташ лўдыныт.

Олаште илыше-шамыч ушкалым, казам, сўснам, комбым ашненыт. Эрдене вольыкым ола капка гыч пасуш поктен нангаеныт, кастене мўнгеш поктен конденыт. Шарлыше чер олаште эреак уна лийын. Олаште колымаш яллесе деч шуко лийын. Шке озаштын шыгыремдымашышт деч шылын куржшо-шамыч ял гыч олаш илаш толыныт, тыге олесе калык шукемын.

Ола покшелне пазар площадь лийын, площадь йыр кевыт, галерей да торговый ряд-шамыч шогеныт. Оласе пазарыш йырысе ялла гыч киндым, вольык коваштым, межым, сурт кайыкым, вольыкым конденыт. Кресаньык-шамыч але озан слугаже-шамыч кондымо продуктыштым ужаленыт да олесе купец ден ремесленник-шамыч деч шканышт кўлшў сатум наледеныт: постом, кўзым, оружийым, имне ўзгарым, вакш кўм, кўртнў ўзгарлам.

Пазар площадеш олесе населенийын тўшка погынымашыже лиеден, тыштак суд эртаралтын, казнитлен пуштыныт.

Площадь деч тўрлў мogyрышкыла урем-шамыч каеныт, тушто ремесленник-шамыч иленыт. Шукыж годым икгай специальностян ремесленник-шамыч ик уремыште иленыт да пашам ыштеныт. Коваште илыше, той ўзгарлам ыштыше, печкем ыштыше, ювелир-шамычын уремышт лийын. Эи поян пўртлаште купец-шамыч иленыт. Шыгырын шўшкылт шинчыше пўрт коклаште черке-шамыч нўлталайт шогеныт. Ола покшелсе площадьыште городской советын пўртшў шоген.

Олаште илыше-шамыч феодал-шамыч деч ултарак тунемше лийыныт. Купец-шамычлан чўчкидынак мўндыркў сатулан кошташ логалын. Нунылан шке сатуштым да пайдаштым шотлаш кўлын. Нунылан грамотым шинчымаш веле огыл, тугак кушто сатум пайдалынрак налаш да ужалаш лийымат шинчаш кўлын. Олалаште врач, строитель-шамыч иленыт. Строитель-шамыч кугу да сложный оралтым ыштен моштеныт.

Грамотым да законом шинчымаш судья, нотариус, оласе служитлыше-шамычлан кўлын.

Олаште илыше-шамыч шкеныштын самоуправленийыштым ыштышаш верч феодал-шамыч ваштареш кужу жап годым чот кучедалыныт, сандене нуно пызырыше да шыгыремдыше рыцарь-шамычым чытен огытыл веле огыл, но торжа да тунемдыме улмыштланат нуным игылтын онченыт. Нуно койышан, но ангара рыцарьым йөн лийме еда игылтын воштылыныт. Олаште илыше-шамыч поп ден монах-шамычмат эреак воштылыныт, нуножо „святой илыш“ нерген ойлыштыныт, а шкешт кочкыш, арака да доход нерген гына шоненыт. Олаште илыше-шамыч коклаште вольык ден янлык-шамыч нерген йомак-шамыч кумдан шарленыт улмаш. Нине йомаклаште рыцарь пире лийын лектеш, поп—осел тўсым налеш, оласе ег—чоя Лис (Рывыж) лийын. Тўрлө онгай, воштылтышан приключенийыште Лис кеч кунамат сенен лектын. Тыге кугу эпос— „Лис нерген роман“ шочын.

Олалаште театральный представлений ончыкталтын. Сюжетным христианский легендыла гыч налыныт. Тугак воштылчыкан сценка-шамыч— „Фарс“ пуалтын, тушто ангара еным воштылыныт да уш ден йөн мумашым моктеныт.

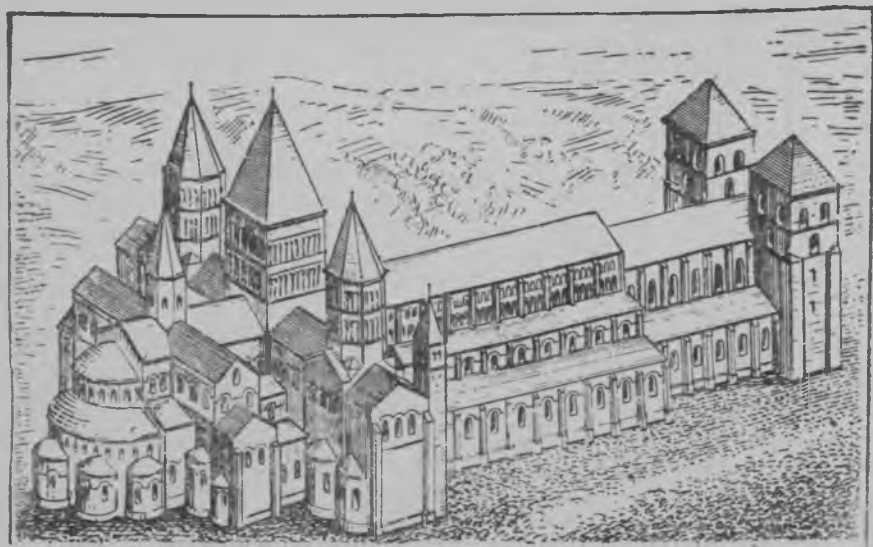
§ 3. Религий ден черке.

Религийын властьше.

Кокла курымлаште ег-шамыч пўргўсын вийже ваштареш начарын кучедалыныт, тудын вийжым начарын виктареныт. Техника начар виянгын, наука шочаш гына тўналын. Стихийный энгекем, шужымашым, пўтынь калык черланымашым ужын, ег-шамыч тидын молан, кузе лиймыжым да тудын ваштареш кузе кучедалаш кўлым шинчен огытыл. Сандене шкеныштым ўнардымеш ужыныт. Ег-шамычлан тыге койын: пуйто нуным айдемын воляже деч посна лийын шогышо ала могай умлаш лийдыме, пеш кугу вий виктара. Озаланыше класс духовенство гоч калыкым тыге тунуктен: нунын озаланен шогымо, а моло-шамыч шке озаштлан пашамыштен илыме общественный порядкым пуйто юмо шке ыштен да, тудым ег-шамычын шонымышт почеш вашталташ ок лий.

Сандене кокла курымлаште илыше ег-шамычын ушыштышт религий ден черке тўрыснек озаланеныт. Ег-шамыч мом умылен кертын огытыл, тудым чылажымат юмын вийжылан шотленыт.

Черкын посна магический вийжылан, юмо дене да моло поро шўлыш дене кылым кучымыжлан, осал шўлышым сенен кертмыжлан ег-шамычын ўшанымашышт духовенствылан пеш пайдале лийын, тидлан кўра тудо калык массым шке влиянийыштыже кучен кертын. Духовенство шке влиянийжым шемер калык ўмбалне, поснак кресаньык-шамыч ўмбалне, феодал-

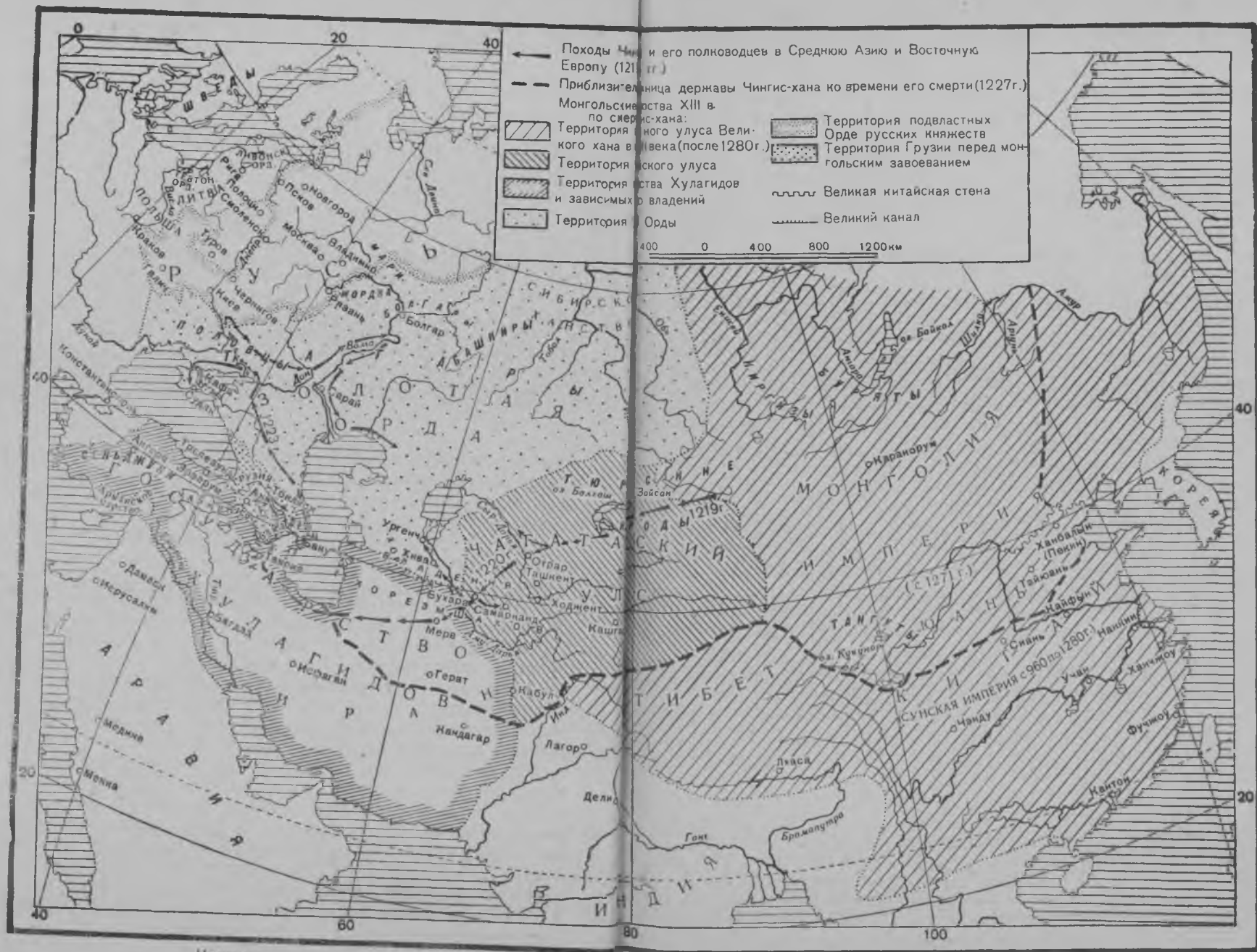

Романский стиль дене ыштыме черке.

шамычын классовой озаланымашыштым пенгыдемдышаш верч кучылтын. Шемер-шамыч шке озаштын мутшым ик йўкым лукде колыштшаш улыт, тунам нуно „ончыклык илышыште“ райыш логалыт, манын туныктен духовенство.

Черке иерархийын кўшыл ужашыже — папа, епископ, кугу монастырь-шамычын аббатышт — шкештат пеш кугу феодал лийыныт, нунын кидыштышт пеш шуко мланде да шуко крепостной-шамыч лийыныт. Феодал-шамычын классовой озаланымашыштым арален кодымаш нунылан шкаланыштак кўлын, сандене нуно феодальный порядкым арален шогеныт. Феодал-шамычын озаланымаштышт черке ик пеш кўлешан энгертыш лийын шоген. Духовенствын кўшыл ужашыжым знатный ен-шамыч кокла гыч погеныт. Феодал-шамычын изирак эргышт ачаштын владенийыштым налын кертын огытыл, сандене нуно епископ ден аббат-шамычын верыштым налыныт.

Торжественный черке йўлам шуктымo дене духовенство калыклан влиянийым ыштен. Шыгыр, пычкемыш пўртлаште илен тунемше ен-шамыч сылнын сўретлен пытарыме кугу черке-шамычым ончен ёрыныт. Поп-шамычын шўртнян вургемышт, ала могай уждымо вий дене кидыштым шуен кумалмышт, латинский йылме дене ойлымо умлаш лийдыме мутышт, органым шоктымo почеш сылнын мурымаш — тиде чылажат калыкын ушыжлан кугу влиянийым ыштен, тудым ангыртарен, черкым пагален ончаш туныктен. Кугу пайремла годым торжественный процессий-шамыч эртаралтыныт, тунам черкын чапле тўрлеман знамяжым (хоругвым), святой-шамычын статурыйыштым нумал коштыныт.

Чингис-ханын державы же да тудын почеш виктарышамычын монгольский государствышт XIII курымышто

Черке деч ойырымаш черкын кидыштыже пеш виан орудий улмаш. Черке деч ойырымо енлан храмыш пураш лийын огыл. Христиан-шамычлан тудын дене кеч могай кылымат ку-чаш чаралтын. Тудын колымекыже, черке деч ойырымашым черкын мӱнгеш шӱрымешкыже тудым шӱгарлаш тояш ок лий улмаш.

Папа-шамычын властьышт.

Западный (католический) черке шотышто папа-шамычын властьышт XII—XIII курымлаште чот пентгыдемын. Западный Европысо чыла эллаштат епископ, священник ден монах-шамыч нунун воляштым тӱрысnek шуктен шогеныт.

Папа Иннокентий III годым (1198—1216) папство эн куатле вий лийын.

Иннокентий III, Григорий VII семынак, папский властын значенийжым пеш кӱкшӱн аклен. Тудо тыге возен: „Ме (папа-шамыч) чыла калык-шамыч ден кугужаныш-шамычлан оза лийшаш улына“. Папа духовный владыка веле огыл, но государь-шамычланат вуй лийшаш, манын шотлен тудо. Тиде шонымашыжым тудо тыгай мут дене ойлен: „Кузе тылзе шке волгыдыжым кече деч налеш, тугак корольын властьшат шке волгыдыж ден авторитетшым папа деч налеш“. Папа — мланде ӱмбалне юмын наместникше, манын ойлен Иннокентий III.

Папан поянлыкше писын кушкын. Иннокентий III „крестосный сборым“ пуртен, тиде окса пуйто крестовый поход-шамычым ышташ погалтын. Крестовый поход-шамыч лий-мым чарнымекат тиде окса' погымашым чарнен огытыл.

Папа чыла католический эллесе духовенство деч кугу оксам налын илен. Итальянский банкир-шамыч гоч папа-шамыч кугу окса операцийым ыштен шогеныт.

„Языкым касарымаш“ дене торгайымаш денат папан доход-шо чот кушкын. Тунам тыге шотленят, пуйто католический черке языкан енын языкшым кудалтен кертеш, тыге пуйто тиде ег „вес тӱняште“ тамыкыште орланыме деч угла. Черке лӱмын грамотым ямдылен, тудым „индульгенций“ маны-ныт. Индульгенцийым налмаш тудым налше енын языкшым кудалтымылан шотлалтын. Черке ты марте ыштыме языкым веле огыл, но ончыкыжым лийын кертше языкымат кудалтен. „Язык касарымаш“ дене торгайымаш гыч католический черке кугу оксам налын. Чыла тыгай йӱн дене папа пеш шуко оксам чумырен. Папский двор пӱтынь Западный Европын цер-ковный да политический илышыжын центрышкыже савырнен.

Английский король Иоанн папа деч вассальный зависи-мостьышто улмыжым признатлен да тудлан шуко оксам тӱлаш лийын. Шуко моло король-шамычат шкеныштым Иннокентий III-ын вассалжылан шотленят. Германийыште феодальный войнам ылыжтен, папа императорын властьшым лушкыдемден кертын.

Готический собор.

Готический соборыи кӧргыжӧ.

Ересь-шамыч. Туге гынат, тиде жапыштак католический черкын негызшым шалатылше учёный-шамычат шарлаш тўналыныт. Эксплоатироватлыме калык масса общественный стройым вашталташ шонен. Но тиде стройын виян энертышыже поян да кугу властьян черке лийын, тудо кеч кунамат оза-шамыч велне лийын да шемер-шамычым ўнышō лияш да мутым колышт илаш туныктен. Сандене, черке йорло лийман да тудын пўтынъ ученийжым вашталташ кўлеш, манын требоватлымаш чўчкидырак да чўчкидырак шокташ тўна-леш.

Католичествылан тушманле улшо тиде туныктымашым ересь маныныт, а тудын верч шогышо-шамычшым еретик маныныт. „Ересь“ — тиде „раскол“, озаланыше черке деч ойыр-лымаш лиеш.

Эн чот шарлыше ересь-шамыч вальденец-шамычын да катар-шамычын ересьышт лийын.

Вальденец-шамычын туныктымашышт Францийын югыштыжо сочын. Тиде сектым почшо ег — Вальд — купец улмаш. Тудо шке погыжым пуэден пытарен да йорло ремесленник ден кресьянык-шамыч коклашке проповедоватлаш каен. Тудо, черкылан йорло лийман, манын туныктен, духовенством поян улмыжлан да илыш-йўла шотышто шала улмыжлан чот вурсен. Вальд ожнысо христианский община-шамычын простой илышышкышт да чыла ег-шамычым тўр ышташ ўжын. Франций ден Италийын олалаштышт да яллаштышт шўкшў вургемым чийыше проповедник-вальденец-шамыч коштыныт. Вальд почеш кайыше-шамыч эре шукемыныт.

Еретик-шамычын вес движенийышт — катар-шамычын движенийыштат (греческий „катарос“ — „яндар“ мут гыч) Францийыште да северный Италийыште шарлен. Катар-шамыч католический черке ден тудын туныктымыжлан йўршеш тореш лийыныт. Нуно папам, католический епископ ден поп-шамычым признаватлен огытыл.

Францийын югыштыжо вальденец ден катар-шамычым нун тўн центрышт — Альби ола лўм дене альбигоец-шамыч манын лўмденыт. Францийыште олаште илыше шуко ег ден рыцарь-шамыч альбигоец-шамыч дек ушненыт; альбигоец-

Папа Иннокентий.

шамыч дек ушнышо феодал-шамыч католический черкын поян владенийыштым шупшын налаш шоненыт.

Папа Иннокентий III альбигоец-шамыч ваштареш крестовый походым увертарен (1208): Северный Францийыште кугу рыцарский войска чумырген. Кучедалмаш 20 ий годым шуйнен. Крестоносец-шамыч еретик-шамыч ваштареш моткоч шучкын кучедалыныт. Южо олаште уло населенийым пуштын пытареныт. Папский легат (посол) тыге ойлен: „Чылаштымат пуштедыза, вес тўняште юмо шкенжын енжым пален кода“, вес семын манмаште, кō католик, кō еретик, тудым юмо пала. Францийын пелед шогышо, поян югшым йōршеш шалатен пытарыме да пустандыме улмаш.

Еретик-шамыч ваштареш кучедалаш черке лўмын посна судым — инквизицийым — ыштен („инквизиций“ тиде „розыск“ манме лиеш). Инквизитор-шамыч еретик-шамычым да ересь шонымашанлан шотлымо ег-шамычым кычалыныт. Еретик-шамычым тюрьмаш петыреныт, тушто нуным орландарен йодыштыныт. Судитлыме-шамычым „вўр йоктарыде“ наказатлаш светский властьюлан кучен пуэныт. Тиде еретикым тулеш йўлатен пуштмым ончыктен. Моло-шамычым лўдыктышашлан нуным калык ончыланак йўлатеныт.

Католический черке кеч кузе кучедалын гынат, ересь чарнен огыл. Тидын причиныже тыште: пызырен ашныме шемер-шамыч коклаште феодальный черке ваштареш шыдештмаш чот кушкын. Подмастерье, тыгыде ремесленник ден йорло кресаньык-шамыч коклаште пўтынь общественный стройым йōршеш пужен ышташ требоватлыше секта-шамыч шарлаш тўналыныт. Чыла осал поянлыкыште, чыла пого пўтынь

Католический монах-шамыч.

калыкын лийман, манын туныктеныт сектант-шамыч. Историйын пытаргыш периодшо — „тўжем ияш царство“ — вашке шуэш, манын нуно ўшаненыт. Тунам ег-шамычын чылажат общий лиеш, шоненыт нуно. XIII курымышто тыгай туныктымашым „апостольский изак-шольяк-шамычын“ сектышт шаркален. Тиде сектын туныктымжо почеш кайыше-шамычым пеш чот шыгыремденыт. Сектым почшо кресаньык Сегареллим йўлатен пуштыныт. Тудын пашажым Дольчино умбаке шуен. Шкенжын полышкалышыже Маргарита дене пырля тудо северный Италийыште кресаньык-шамычын восстанийыш-

тым нѳталын (1304). Восстатыше-шамыч радамыште Маргаритан вуйлатымыже почеш ўдрамаш-шамычат виан кредалыныт. Ончыч восстаний пеш талын каен. Но папа восстатыше-шамыч ваштареш крестовой походым увертарен. Феодал-шамычын войскашт кресаньык-шамычым курыклаш чактарен да нунын лагерыштым авырен. Кужу жап годым героила кредалмек, нуным шалатен пытареныт. Дольчино ден Маргаритам пленыш налыныт да пеш чот орландарен пуштыныт. Но нимогай осалланымашат ересьын кушмыжым чарен кертын огыл. Тудо феодализм ден католический черке ваштареш шемер калыкын кучедалмыжым ончыктен.

Калыкым лўдыкташ черке эше ик йѳным муын. Калык лонгаште вувер кува ден локтызо кугыза-шамычлан тошто годсо ўшанымаш кодын, нуно пуйто ег-шамычлан черым колтен, вольыкым локтылын, шолем ден кукшо ийгечым конден кертыныт. Черке тиде тошто ўшанымаш дене пайдаланен. Тудо, вувер кува ден локтызо кугыза чынак улыт, манын туныкташ тўналын, пуйто нуно пеш шукын улыт да нуно пўтынь айдеме тукымым пытараш товатленыт. Поп ден монах-шамыч тыге ойленыт: пуйто локтызо кугыза ден вувер кува-шамыч йўдым ўштер-воштыр ден тулвондым кушкыжын „шабашыш“ чонгештен толыт да орышыла тѳрштыл кушташ тўналыт, тунам ег-шамычлан кузе осалым ыштышаш нерген я шке нуным туныкта. Кѳм вувер кувалан але локтызо кугызалан шотленыт, инквизиций нуным тюрьмаш шынден, тушто орландарен да йўлатен. Европа мучко тул ылыжын, иктаж могай койышышт дене поп ден монах-шамычлан келшыдыме, нимогай титакдыме ег-шамычым тушак йўлатеныт. Чыла ег-шамыч лўдын чытыреныт: вет кажне еным вуверлан але локтызылан шотлен титаклен кертыныт, тунам тудо нигузат утлен кертын огыл. „Вувер“ ден „локтызо-шамычым“ кычалын, населенийым лўдыктылын, инквизиций Европын чыла луклаштыже шенгын коштын. Тыгай осал йѳн дене черке ег-шамычым лўдыкташ шонен да нуным шке властьшылан подчинитлаш тыршен.

§ 4. Школ, наука да искусство.

Школ-шамыч. Кокла курымласе европейский обществоын даже кўшыл классше-шамыч коклаштит тунемше-шамыч пеш шагал лийыныт. Рыцарь-шамыч тунемдыме лийыныт да шке лўмыштымат возен моштен огытыл. Король ден император-шамычат чылаштак огыл лудын моштеныт. Император Генрих IV-ым тудлан колтымо письмам шке лудын моштымыжлан моктеныт. Кресаньык ден ремесленник-шамыч чыланат грамотым шинчыдыме лийыныт, нуным туныктышаш верч иктат шоналтен огыл. Кўшыл класс-шамычлан калыкым пычкемыште, туныктыде ашнаш сайрак улмаш.

Кокла курымласе школ.

Но черкылан лудын да черкыште мурен моштышо, шке озашт ден начальныкыштын мутыштым колышташ калыкым туныктен кертше грамотный священник-шамыч кўлыныт.

Государствын пашажым вктараш, канцелярийлаште грамотым возаш, доходым шотлаш, корольын законжо почеш судитлаш, вес элла дене ваш-ваш возгалаш грамотный ег-шамыч император ден король-шамычланат кўлыныт. Ола-шамычат грамотым шинчыше ег-шамычым йодыныт.

Сандене кокла курымласе Европышто школ-шамыч шочыт. Школышто туныктым пашам шуко курым годсек пўтынек духовенство шке кидыштыже кучен.

Школаште чылажымат латинский йылме дене туныктеныт. Черкыште да литературышто кужу жап годым латинский йылме гына озаланен. Тудым калык умылен огыл. Тыгеракын, школа шке йылмыж денак калык масса деч ойырлен шоген. Грамотность ден образованность шагал ег-шамычын гына привилегийышт лийын.

Йоча-шамычлан латинский йылме дене тунемаш куштылго лигын огыл. Учебник-шамыч неле да умылаш йдсб лийыныт. Чылажат механически шарнымашеш энертен шоген. Шукыжым наизусть тунемаш кўлеш улмаш. Тунеммаште йоча-шамычын интересыштым лукташ тыршен огытыл. Нуно тунемше-шамычым кырен туныкташ тдченыт. Кокла курымласе сўретыште учителем эреак розгым кучен шинчышым сўретленыт.

Университет-шамыч.

Крестовый поход-шамыч, ола-шамычын кушмашышт, торгаяш мўндыр эллашке коштмаш европеец-шамычын уш-акылыштым виянден. XII - XIII курымлаште шинчымаш утларак кўлаш тўнгалын. Европысо ятыр олалаште университет-шамыч почылтыт. Нунын кокла гыч кугуракышт Болоньяште (Италий) да Парижыште лийыныт.

Болонский университетыште тўн шотышто римский правам тунемыныт. Сату ден окса вашталтылме отношений виянмылан кбра кокла курымлан тўнгалтыш жапыштыже лукмо законшамыч йбрдымашке лектыныт. Сандене Юстинианын кодексшым тунемаш тўналыныт, тушто торгайыме да кредит шотышто шуко закон улмаш. Нине закон-шамыч торгайыме да окса

кучылтмо паша дене илыше купец ден банкир-шамычлан кўлын. Крепостной кресаньык-шамыч шотышто шке властьыштым пенгыдемдышашлан феодал-шамычат римский закон-шамыч дене пайдаланаш тӧченыт, нуно шке крепостнойыштым римский кул-шамыч дене ик шотыш шындыныт. Римский император-шамычын нимо денат шыгыремдалтдыме властьыштым ушештарен, государь-шамыч римский закон дене шке значенийыштым пенгыдемдаш шоненыт. Сандене Болонский университетым император ден король-шамыч поснак араленыт. Тиде университетыште римский правам тунем лекше специалист-шамычым государь-шамыч советниклан пашам ышташ налыныт.

Парижский университетыште шукужым религиозный ученийым — богословийым, але теологийым, тунемыныт. Богословийым черке чыла моло наука деч кўшкӧ шынден. Тунамсе учёный-шамычын шонымышт почеш, наука „богословийын служанкыже“ гына улмаш.

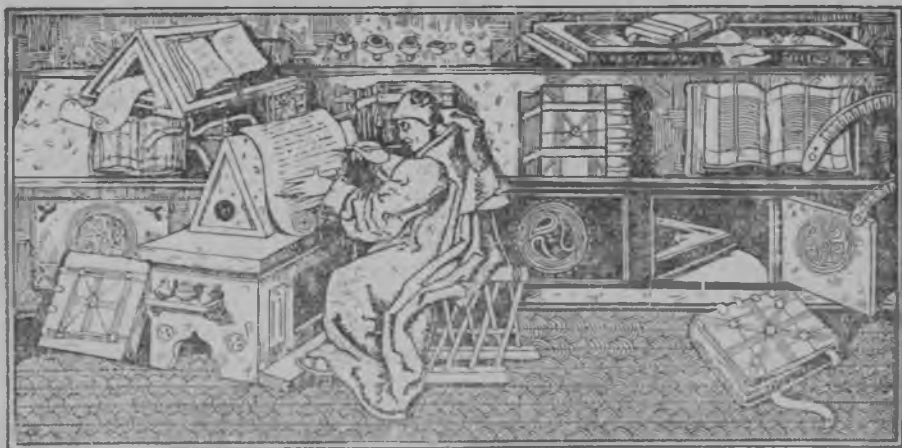
Кокла курымласе богослов-шамыч кокла гыч эн палыме богослов Фома Аквинский улмаш, тудо XIII курымышто илен, Парижский университетыште профессорлан шоген.

Университет-шамыч пўтынъ Европа мучко шарленыт. XIII курымышто университет-шамыч Английыште (Оксфорд ден Кембриджыште), Испанийыште (Саламанкыште) почылтыныт. XIV курымышто университет-шамыч Чехийыште (Пражский), Польшышто (Краковский), Германийыште почылтыныт. XIV курым мучашлан Европышто 40 утла университет улмаш.

Кокла
курымласе
наука.

Европейский наука тунам первый ошкылым гына ыштен. Европеец-шамыч Европа деч да Средиземный теңыз серла деч мўдўрнӧ улшо эл-шамычым шагал шинченыт. XIII курымышто европеец-шамыч уже мўндўр корнышко коштедаш тўнгалыныт. Южо лўддымӧ ең-шамыч Средний Азийыш, Монголийыш, Китайыш шуыныт. Венецианец Марко Поло кужу жап годым монгольский хан дене служитлен да тудын кўштымыжӧ почеш Китайыште да моло восточный эллаште коштын. Тудо шке коштымжо нерген возен коден. Марко Поло, Европа дене таңастарымаште, Китайын культурыжо кўшнӧ шогымылан ӧрын. Китайын лопка уреманы, тротуаран, паркан кугу олаажым, чапле шоссе корно-шамычым, порядкым да благоустройством ужын, Марко Поло куанен ончен. Тудо кагаз окса ден мланде шўйым кучылтмылан поснак ӧрын.

Но географий нерген возымаштыже тудо чын сведений-шамыч дене пырляк нигунам уждымо пеле айдеме—пеле чудовище-шамыч илыме эл-шамыч нерген фантастический историйымаат возен. Тўня нерген ик возымаштыже ныл шинчан мавританский эфиоп-шамыч нерген ойлен, нуно санденак пуйто йонез дене пеш тура лўен кертыт. Вес вере возымаштыже Индийыште илыше пий вуян, ваш-ваш пийла оптен мутланыше

Книгам возышо.

ен-шамыч нерген каласкалалтеш. Западноевропейский учёный-шамыч араб-шамыч гоч Птоломейын астрономический теорий-жым пален налыныт. Птоломей тыге туныктен: мланде шар форман, тудо тўнян рўдыштыжѳ шога да кече да чыла моло шўдыр-шамыч тудын йыр пѳрдыт.

Планета-шамыч каваште налын шогымо верышт дене ен-шамычын пўрымашыштым вашталтат, манын туныктымашымат кокла курымласе учёный-шамыч араб-шамыч деч налыныт, нуно планета-шамычын кушто шогымыштым ончен, ончыклык илишым палаш тыршеныт. Шўдыр почеш мужедме нерген тиде туныктымаш посна системыш савырнен, тудым „астро-логий“ маныныт.

Химийыште кокла курымласе учёный-шамычым эн чотшо металл-шамычын таинственно вашталт кертмашышт интересоватлен. Нуно тыге шоненыт, пуйто тўрлѳ процессым ыштыме дене тыглай металлым шѳртнышкѳ да шийышке савыраш лиеш. Тиде туныктымаш „алхимий“ лумым налын.

Черкын озаланымашыже наукылан вольнан вянашыже мешаен. Эрыкан научно шымлымаште черке шкенжын авторитетшылан лўдыкшым ужын да наукышто у корным кычалше учёный-шамычым шыгыремден.

**Роджер
Бэкон.**

Кокла курымласе учёный-шамыч коклаште лўдымѳ ен-шамычат лийыныт, нуно науком у идей да открытий дене пойдараш тыршеныт. XIII курымысо английский монах Роджер Бэкон, чын наукин негызыкшыже опыт ден математикым пышташ кўлеш, манын туныктен. Бэкон науком техникым вянгдымаште кучылтмо нерген, судном але оравам шупшын кайыше машина-шамычым ыштыме нерген, южышто чонгештылме нерген шонкален. Тудо кугемдыше яндам да телескопым шонен лукшашым ончыл-

гоч ужын. Тудо пычал тар дене опытым ыштылын. Черке Бэконом судитлен. Тудым тюрьмаш петыренят да тушто 14 ий шинчыктеныт. Тюрьма гыч Бэкон пеш чот шонгеммекеже лектын да вашке колен.

Искусство. Кокла курымлан тўналтыш жапыштыже Западный Европышто строительный искусство волен. Но уже Карл Великий жапыштак строитель-шамыч римский образец почеш ышташ тыршенят. XI курымышто западноевропейский строитель-шамыч кўжгў неле пырдыжан, кўжгў колоннан, йыргешкын савырыме вуян, анысыр окнан да кугу башнян кугу храм-шамычым ышташ тўналыныт. Нине храм-шамыч тушкен ыштыме грубый сўрет дене сылнештаралыныт, тудым шинчаш перныше тўрлб чия дене сылнештареныт, тиде архитектурный стиль романский стиль лўмым налын.

XII курым мучаште северный Францийын олалаштыже у стиль лектын, тудым варажым готический манаш тўналыныт. Франций гыч тиде стиль Западный Еврепысо чыла элашты шарлаш тўналын. Тиде жаплан строительный искусство ятыр ончык тошкалын. Олалашты строитель-шамычын цехышт почылтыныт. Мастер-строитель-шамычым лўмын туныктеныт.

Романский стилин зданий дене танастарымашты, готический зданий тунарак кўжгў, неле огыл. Тушак тўрлб тўсан яндам шындыме пеш кугу окналам ыштеныт. Колонна-шамычше вичкыжрак да йытырарак лийыныт. Романский стилин йыргешке савыртышыжым кошар вуян савыртыш алмаштен. Путьнь зданийжак куштылгырак лийын, скульптурный сылнештарымашыже шуқырак да поянрак лийын. Готический стиль ола-шамыч пеледме жапыште шочшо кўкшў культурым ончыкта. Готический стиль дене черке-шамыч веле огыл, тугак городской совет-шамычын кўкшў башня дене сылнештарыме, кугешнен шогышо зданийыштат ышталыныт.

§ 5. Восток ден Русьын культурышт.

**Восток ден
арабский
Испанийын
культурышт.**

XII—XIII курымлашты Китайын, Индийын, мусульманский эл-шамычын, Византийын культурышт Западный Европын культурыжо деч кўшнб шоген. Крестовый поход-шамыч годым Византийский империйыш, Малый Азийыш, Сирийыш да Палестиныш керыл пурышо западноевропейский рыцарь-шамыч Востокусо образованный ен-шамычлан торжа да пычкемыш варварла койыныт.

Тиде жапыште Испанийыште арабский культура пеш сылын пеледын. Кордовысо, Севильисе, Малагысе, Гранадысе университетлашты астрономийым, математикым, химийым, медициным туныктеныт. Тунемше-шамыч тўжем дене шотлалтыныт.

XII курымышты Кордовышто кокла курымласе ик пеш кугу философ Аверроэс (чынжым арабла Ибн-Рушд) туныктен.

Аверроэс шке философский системжым уш-акыл (разум) не-гызеш чонен да сандене религийын туныктымыжо дене кел-шен огыл. Аверроэс вес тунясе илышлан ушанен огыл. Тудо, материй эре лийын да эр лияш тунгалеш, манын. Тидыже, тун-ням юмо ыштен, манын религийын туныктымыжлан ваштареш лийын.

Мусульманский духовенство Аверроэсым, юмылан ок уша-не да Коранын туныктымыжым ок шукто, манын титакленят. Чылан палыме кугу учёныйым Кордова гыч поктен колтенят.

Аверроэсын философский туныктымашыже варажым хри-стианский Европысо эллашке шарлен да, университетлаште тудын туныктымыжо почеш кайыше-шамыч лектынят. Папа Аверроэсын туныктымашыжым карген. Католический черке тудын ученикше-шамычым пеш чот шыгыремден.

Арабский Испанийын олаштыже поянын сылнештарыме „мавританский“ архитектуран сылне зданий-шамыч ышталты-ныт. Гранада лишне Альгамбрын моткоч йытыра зданий-шамы-чан да кудвечан чапле замкшо XIII-XIV курымлаште ыш-талтын. Йытыралыкше да поянлыкше дене тудо христианский Западн эн чапле зданийже-шамыч деч ятыр куншо шоген.

Тиде жапыште наука ден искусство Востокушто да Визан-тийыште чот кушкын. Но кусныл коштшо калык-шамычын пеле ир ордаш да Западнй Европа гыч мийыше крестон-сец-шамычын шенгын пурен коштмашышт наука ден искус-стылан кушкашышт мешаен.

Византийын культурный поянлыкшым Западн крестоносный ордаже-шамыч шалатылыныт, нуно Латинский империй жапыш-те Балканский полуостровым толеныт да шалатылыныт. Толен шалатылме Византий шотеш Западнй Европысо феодал-ша-мыч поеныт. Византий гыч нангайыме мотор сурет, скульптура дене Западнсе черке-шамычым сылнештареныт. Венеций-ыште святой Маркын чылан палыме соборжо ончылно Кон-стантинополь гыч шолышт кондымо моткоч мотор той имне-шамыч кызытат шогат.

Азий ден Восточный Европысо культурный эл-шамычлан монгол-шамычын сенгымашышт эше шучкырак лийын.

Русьын Русьын культурыжо монгол-шамычын толмышт культурыжо. деч ончыч Европышто кугу верым налын шо-ген. Грамотым шинчымаш да лудын моштымаш русский обществын куншыл классше-шамыч коклаште кумдан шарлен улмаш.

Тунеммаш удрамаш коклаштат шарлен. Уже XI курым му-чаштак Ярослав Мудрыйын уныкаже Янка Европышто эн пер-вый удрамаш школым почын.

Тиде жапысе руш культурын пеш чапле памятникше—ле-топись-шамыч лийыныт. XII курымышто тиде эпохын пеш кугу литературный произведенийже „Слово о полку Игореве“ возалтын. Шкенжын художественный моторлыкшо дене тудо

„Роланд нерген муро“ деч кўшнõ шога да тунамсе Рос-сийын культурыжо кўшнõ шо-гымым ончыкта. „Слово“ князь Игорь Святославичын 1185 ий-ыште половец-шамыч вашта-реш коштмыжо нерген калас-кала. Тиде произведенийыште патриотизм шўлыш, руш ка-лыкын единствожын кўлешы-жым умылымаш, князь-шамы-чын ваш-ваш кредалмыштлан кõра кугу энгек лиймылан кугун ойгырымаш пеш раш койнõ шога. „Слово“ князь-шамычым иктыш ушнаш да по-ловец-шамыч ваштареш пырля кредалаш ўжеш.

Тунамсе Русьышто калык творчестват чот кушкын, тудо ты мартеат исторический муро-былина семын аралалт кодын.

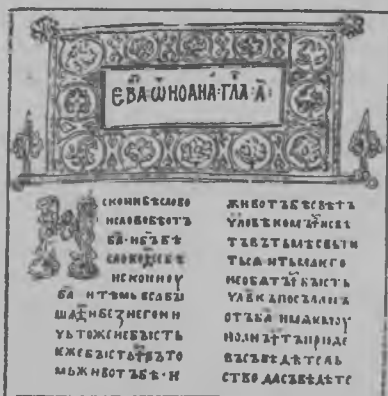
XII курымышто да XIII курым тўналтыште лийше феодаль-ный шеледалтмаш культурым волымашке конден огыл. Русьын посна ойырлышо кажне ужашыштыже шкенжын культурыжо виянгын. Феодал-шамыч ваш-ваш кредал шогеныт гынат, калык шкенжын единствожо нерген монден огыл.

Строительный искусство кўшнõ шоген, тудо уже XI куры-мыштак Киевшыте да Новгородышто русский зодчествын пеш чапле памятникше-шамычым пуэн. XII курымышто новгород-ский искусство, поснак новгородский живопись, чот виянгын. Новгородышто руш мастер-шамыч XII курым мучаште Спас Нередицан храмжым ыштеныт. Тиде храмын росписьше тудо жапысе западный живописьын да же эн чапле образеце дечат ятыр кўшнõ шоген. Спас Нередицан храмжым, тошто руш искусствын шуко моло памятникше-шамыч семынак, немецко-фашистский захватчик-шамыч варварла шалатеныт.

Грузий ден
Азербайджан-
нын
искусствышт.

Мемнан великий родиныште илыше моло ка-лык-шамычын культурыштат тиде жапыште чот кушкын. XII курымышто да XIII курым тўнал-тыште Грузий нõлталалт шоген. Грузий тиде жапыште Ближний Востокаын ик пеш виян элже лийын. Тудын мландыже Шем тенгыз деч Каспийский тенгыз марте шуйнен киен. Тудын кугыжаже-шамыч феодальный знатым шке кид йымакышт налын кертыныт. Тиде жапыште грузинский учёный-шамычын ятыр кугу исторический да фи-лософский трудышт лектыныт.

Грузийыште книгам лудаш тунеммаш да поэзий пеледын. Тамара кугыжа (1184—1213) годым тўнян ик кугу поэтше Шота Руставели илен. Тудо „Тигр коваштым чийыше витязь“ поэмым возен. Тиде поэма рыцарский поэзийын пеш

Остромирын евангелийже.

ХII курымсы Новгородысо ате.

чапле образецшылан шотлалтеш. Тушто йоратымашлан да келшымашлан чын лиймаш, долгым шуктышаш верч шкем чаманыдымаш, энгекеш логалме годым пенгыдын шогымах, колымаш деч луддымаш мокталтеш. XI—XII курымласе грузинский зодчий-шамыч искусствын моткоч чапле образецше-шамычым коденыт. Грузинский зодчий-шамычын чапышт Русьыштат кумдан шарлен, нуно руш храм-шамычым ышташ полшеныт.

Тиде жапыште Азербайджаныштат культура кушкын шоген. XII курымышто азербайджанец-шамычын кугу поэтышт Низами илен. Тудо эртыше жапысе герой-шамычын подвигышт нерген таджикско-персидский йылме дене вич поэмым возен. Нунын кокла гыч иктыже („Искендер-Наме“ — Александр нерген книга) Александр Македонскийын подвигше нерген каласкала. Низами Азербайджанын калык массыж дене кылым чак кучен шоген. Шкенжын творчествоштыже тудо пызырен ашныме калыкын орланымыжым ончыктен. Тудо ен-шамычын пиалышт верч творческий пашам ышташ ужын. Тудо эрыкым моктен да деспотизмым вурсен. Низами шке родиныжын пеш кугу патриотшо улмаш.

XII—XIII курымлаште Средний Азийысе калык-шамычын культурышт кушнб шоген.

Монгол-шамычын сенымышт дене Русьын да сенен налме моло эл-шамычын поян культурышт шаланен да кужу жап годым виян кертын огыл. Монгол-шамыч шенгын пурumo го-

дым архитектура ден живописьын пеш чапле памятникышт йомын, моткоч шуко книга йўлен, поэт-шамычын шуко гениальный произведенийышт йўрешшлан йомын. Но калык творчествосын вийже тодылалтын огыл. Калык муро ден былиным шочыктен, тушто тудо ужо шудымо тушман ваштареш кучедалаш ўжын да калык торешланымашын геройжо-шамычым моктен. Осал тушман ваштареш кредалше-шамыч нерген шарнымашым летопись-шамыч арален коденят.

Х И Г Л А В А.

ФЕОДАЛЬНЫЙ МОНАРХИЙ-ШАМЫЧЫН ПЕНГЫДЕММАШЫШТ.

§ 1. Франций ден Англий XI—XIII курымлаште.

Франций. Кужу жап годым Франций лўмжб дене гына ик королевствылан шотлалтын. Чынжым тудо ятыр посна герцогство ден графствылан шеледалтын улмаш. Нунын кокла гыч кажныже шке шотшо дене эше тыгыдырак феодальный мланде-шамычлан шеледалтын. X курым мучаште Францийыште Каролинг-шамычын династийышт пытен да французский сеньор-шамыч корольлан Гуго Копетым шогалтеныт, тудын династийе Капетинг-шамычын династийышт лўмым налын. Капетинг-шамычын шкеныштын владенийышт — але нунын „доменышт“ — кугу огыл улмаш. Капетинг-шамычын кидыштышт Сена ден Луара энгерлан кокла ужашыштышт кийыше мланде улмаш, туштак Париж ден Орлеан ола шогеныт. Но тиде мландыштат первый Капетинг-шамыч шке вассалыштлан мутым колыштарен кертын огытыл. Королевский вассал-шамыч замоком ыштеныт, кугу корно ўмбалне разбойникланеныт. Париж гыч Орлеаныш ласкан миен шушашлан корольлан шке пеленже вооружитлыме свитым налаш верыштын.

Первый Капетинг-шамыч мут колыштыдымо вассал-шамыч ваштареш чарныде кредалыныт да шке мландыштым шарышашлан ег-мландым изин-изин шупшын наледеныт. Кредалме йбн шотышто король-шамыч васартылын огытыл. Нуно шке мландышт гоч эртен кайыше купец-шамычым толашат вожылын огытыл.

**Английым
Нормандийын
сенен
налмыже.**

Францийын шеледалтмыж дене лийше графство ден герцогство-шамыч кокла гыч шукышт, корольын доменже деч кугурак да виянрак лийыныт. Нунын кокла гыч кугуракышт северыште Фландрий, западыште Нормандий, Бретань да Анжу, востокушто Шампань ден Бургундий, югышто Аквитаний да Тулузский графство лийыныт. Эн виянлан норманн-шамычын X курымышто ыштыме Нормандий герцогствышт шотлалтын. Завоеватель-норманн-шамыч вашке верысе населений ден ушненыт да тусо йылмым пален налыныт. Нормандий

Х — XI курымлаче феодальный Франция.

Англий деч тораште лийын огыл да тудын дене эреак кылым кучен шоген. XI курымн кокымшо пелыштыже нормандский герцог Вильгельм Англий коргыштö келшыдымаш лекме дене пайдаланен да английский королевский престолым руалтен налаш решитлен. Тудо шкенжын нормандский рыцарьже-шамыч

кокла гыч кугу войскам поген. Тудын деке Францийын моло областьлаж гыч приключений ден добычым кычалше-шамыч шукин ушненыт. Нунын дене пырля 1066 ийыште тудо южный Английыш миен лектын. Гастингс лишне решительный крдалмаш лийын. Англо-сакс-шамыч чоҥга тайылеш шогалыныт. Боевой товар дене вооружитлалтын, нуно Вильгельмын им-нешке рыцарьже-шамычын атакыштым кече мучко чактарен шогеныт. Нормандский лучник-шамыч англо-сакс-шамыч умбак пикшым йурла кышкеныт. Каслан англо-сакс-шамычын корольышт Герольд колен, нунын радамышт лушкен да пужлен. Вильгельм йоршеш сенген. Англий сенгышын кид йымакыже логалын. Лондон тудлан капкажым почын. Вильгельм Английын корольжын короныжым упшалын. Тудым Вильгельм Завоеватель манащ тунгалыныт. Вильгельм англо-саксонский феодал-шамычын мландыштым шупшыш налын да тудым шкеж дене пырля Английым сенгыше нормандский да французский рыцарь-шамыч коклаште пайлен.

Тиде сенген налмашын значенийже Английланат, Францийланат пеш кугу лийын.

Английыште вьян королевский власть лийын. Вильгельм феодал-шамычым шке кид йымалныже кучен, нунылан ваш-ваш крдалаш эрыкым пуэн огыл, нуно корольлан пайдам кондышо военный службышто шогышт, манын чот эскерен.

Корольын пенгыде политикиже шолдра феодал-шамычлан келшен огыл. Нуно Вильгельм Завоеватель годымат, тудым алмаштыше король-шамыч годымат ятыр гана восстанийым нолталыныт. Нуно тунам Францийыште герцог ден граф-шамычын вольнан илимышт семьяк вольнан илаш шоненыт. Но корольлан рыцарь-шамыч, духовенство да олаште илыше-шамыч полшеныт. Нуно шолдра феодал-шамычын озаланумышт да шыгыремдымышт деч лудыныт да сандене „шудӧ тиран лий-мешке ик тиран лиеш гын сайрак“ манын шотленят. Рыцарь-

Гастингс лишне крдалмаш.

шамычын, духовенствын да олаште илыше-шамычын полшымышт дене король-шамыч мут колыштдымо феодал-шамычым сенен кертеныт.

Франций эше шуко посна феодалный владений-шамычлан шеледалт шогымо годым, Англий виян королевский властян иктыш ушымо государство улмаш.

Капетинг-шамыч да Плантагенет-шамыч.
Генрих II.

Вильгельм ден тудым алмаштыше король-шамычын кидыштыт улшо Англий Францийысе кугу владений-шамыч дене иктыш ушалтын. Вильгельм шке кидыштыже Англий ден Нормандийым кучен. 1154 ийыште английский престолыш Вильгельмын уныкажын эргыже Генрих II Плантагенет, граф Анжуйский (1154), Плантагенет-шамычын династийыштым тунгалше король, шинчын. Англий деч посна, Генрих II-ын кидыштыже Францийын пүтынь западный пелыже—Нормандий, Анжу, Аквитаний лийын. Францийын Атлантический серже пүтынек гаяк тудын кидыштыже лийын. Генрих II Плантагенетын Францийысе мландыже Капетинг-шамычын доменышт деч шуко пачаш кугу улмаш.

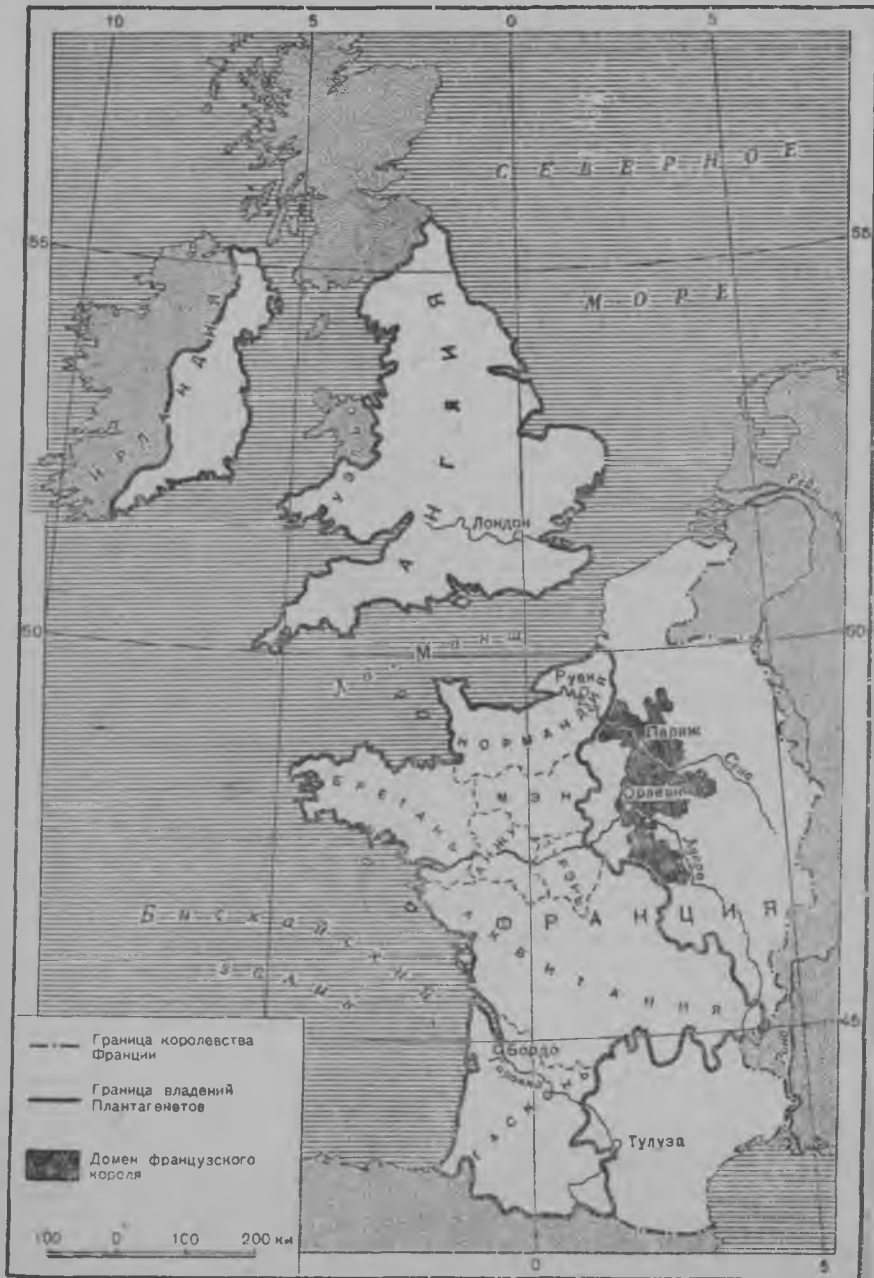
Французский король Капетинг-шамыч ден английский Плантагенет-шамыч коклаште Францийыште озаланышаш верч кужу жап годым шуйнышо кредалмаш тунгалын.

XII курымышто Капетинг-шамычын вийышт ятыр кушкын.

Тидлан Францийыште ола-шамычын да торгаймашын кушмашышт полшен. Корольын доменже пеш келшыше географический верым налын шоген. Тиде мланде гоч северный ден средний Францийын торгайыме тунг корныжо-шамыч Сена ден Луара энгерла мучко эртенят. Тиде мланде гоч нангаейыме але тыште ужалыме сатулан Капетинг-шамыч пошлыным налыныт, сандене торгаймашын виянмыже Капетинг-шамычым пойдарен. Адакшым французский король-шамычын виян союзникишт — ола-шамыч — лектыныт. Тиде жапыште шке сеньорышт ваштареш французский коммуна-шамычын вуран кредалмашышт тунгалеш. Тиде кредалмаште король-шамыч олаште илыше-шамычлан полшенят да тидын дене виян сеньор-шамычын властыштым лүшкыдемденят. Тидын тареш ола-шамыч корольлан окса дене да военный вий дене полшенят. Король-шамычын вес союзникишт духовенство лийын. Поян черке ден монастырь-шамыч феодал-шамычын керылт пуремышт деч энгекуш логаледеныт, сандене нунын ваштареш кучедалаш корольлан полшенят. Черке ден монастырь-шамыч корольын нужна казнашкыже оксам ешарен шогенят, шке мландыштышт корольын войскашкыже ополченийым погенят. Олалан да духовенствын полшымышт дене король-шамыч шке доменыштышт властым пенгыдемден кертеныт.

Плантагенет - шамычын французский вассалышт пенгыде властян английский король-шамычын кид йымалнышт лияш шонен огытыл. Нуно, моло французский герцог ден граф-шамыч

Англий ден Франций XII курымыи кокымшо пельштыже.

«семянак, вольнан илынешт улмаш. Тидыже Капетинг-шамычлан келшен. Шке тушманыштым лушкыдемдышашлан да Францийыште шке властыштым вияндышашлан Капетинг-шамыч английский король-шамыч ден нунын французский вассалышт кокласе келшыдымашым моштен кучылтынт.

Генрих II Плантагенет (1154 — 1189) энергичный да мундурко ужын моштышо политик улмаш. Тудо Английыште корольын властышым эше утларак пентгыдемден да шке доходшо ден военный вийжым ятырлан кугемден. Но тудо шканже достойный улшо тушманым муын. Тиде французский король Филипп II Август улмаш (1180 — 1223).

Филипп II Август.

Филипп II уста да виян полководец да тунамак чоя да вероломный дипломат улмаш. Тудо Генрих II ваштареш французский феодал-шамычым веле огыл, но Генрихын эргыже-шамычымат таратылын. Генрих II-ын колымыжо деч вара английский престолыш тудын эргыже Ричард Львиное Сердце шинчын. Тудо кумшо крестовый походышто участвоватлымыже дене палыме лийын. Тудо Английыште йоршеш гаяк лийын огыл, корольлан шогымо пүтынъ жапшым Востокушто да Францийыште кредалмашеш эртарен. Корольын шонымыжым шуктышашлан Английлан неле налогом тўлаш верештын.

Иоанн Безземельный.

Ричард Францийыште ик замоком авырыме годым колен. Тудын почеш корольлан тудын шолбыжо Иоанн Безземельный шогалын. Оксам арам кышкылтше, шке оян, шонымыжым писын вашталтылше Иоанн вашке шке ваштарешыже шуко тушманым кынетлен. Тудо кушто лиеш, чыла вере, — феодал-шамыч деч, олесе калык деч, духовенство деч — оксам кўрын лукшаш верч шке властышым кучылтын. Тидын годым тудо ег-шамычым лўмдылын, мыскылен. Английыштат, Плантагенет-шамычын Францийысе мландылаштыштат Иоаннын окса кўрмыжлан да арам кучылтмыжлан ойгыренят. Филипп II Август Иоаннлан чылан шыдешкымышт дене пайдаланен да тудын французский владенийжын шукурак ужашыжым, тиде шотышто Нормандий ден Анжумат, руалтен налын. Нине мландым мөнгеш сенен налаш шонен, Иоанн германский император дене союзым ыштен. Но Филипп II Август англичан-шамычым кырен шалатен да Фландрийыште Бувин воктене (1214 йыште) германский войскам сенен. Тиде сенышаш дене тудо шке сенен налме мландыжым шкаланже пентгыдемден. Бувин воктене сенышаш тўг шотышто олесе ополченийын полшымыжлан кбра ышталтын, тудо немец-шамычын рыцарский имнешкышт деч виянрак улмыжым ончыктен.

Иоанн Безземельный деч Филипп II Августын шупшын налме мландыже Капетинг-шамычын королевский доменыштым ятырлан кугемден. Корольын кидышкыже Атлантический океан серын ужашыже, Сена ден Луаран ўлыл ужашышт логалынт.

Тидын деч вара жап изиш эртымеке корольын доменже-дек поян Тулузский графство ушалтын, тиддеч изиш ончычрак тиде графством альбигоец-шамыч умбак „крестовый походым“ ыштыме амал дене северофранцузский рыцарь-шамыч руалтен налыныт улмаш.

Тыгеракын, корольын доменже Средиземный тенгыз дек лекташ корным налын да Францийыште шке шотышт дене илыше посна феодальный владений-шамыч кокла гыч кажныже деч икмыняр пачаш кугу лийын.

**Вольностьын
великий
хартийже.**

Францийыште сенгалтмекыже Иоанн Безземельный Английыш портылын. Но Английыште тудым восстаний вучен. Барон-шамыч (Английыште шолдра феодал-шамычым тыге маныныт) король ваштареш военный дейвийым тунгалыныт. Окса курмыжлан, йонгылыш внешний политикым кучымыжлан корольлан сырыше населений налог тулымым чарнен, казна пустангын. Нигуш пураш ормыж дене король восстатлыше барон-шамычын чыла йодмышт дене келшен (1215).

Нунын йодмыштым грамотеш возымо улмаш. Тиде грамотым „Вольностьын великий хартийже“ манын лумденыт.

Король, барон ден рыцарь-шамыч деч йула почеш тулым налог деч моло неле налогом нимомат требоватлаш ом тунгалманын сoren. Корольлан нине налог деч шукурак окса кулынгын, тудо тиде оксам пугынь королевствын общий советшын, вес семен манмаште шкенжын чыла вассалже-шамычын сездыштын келшымыже почеш гына налын кертын.

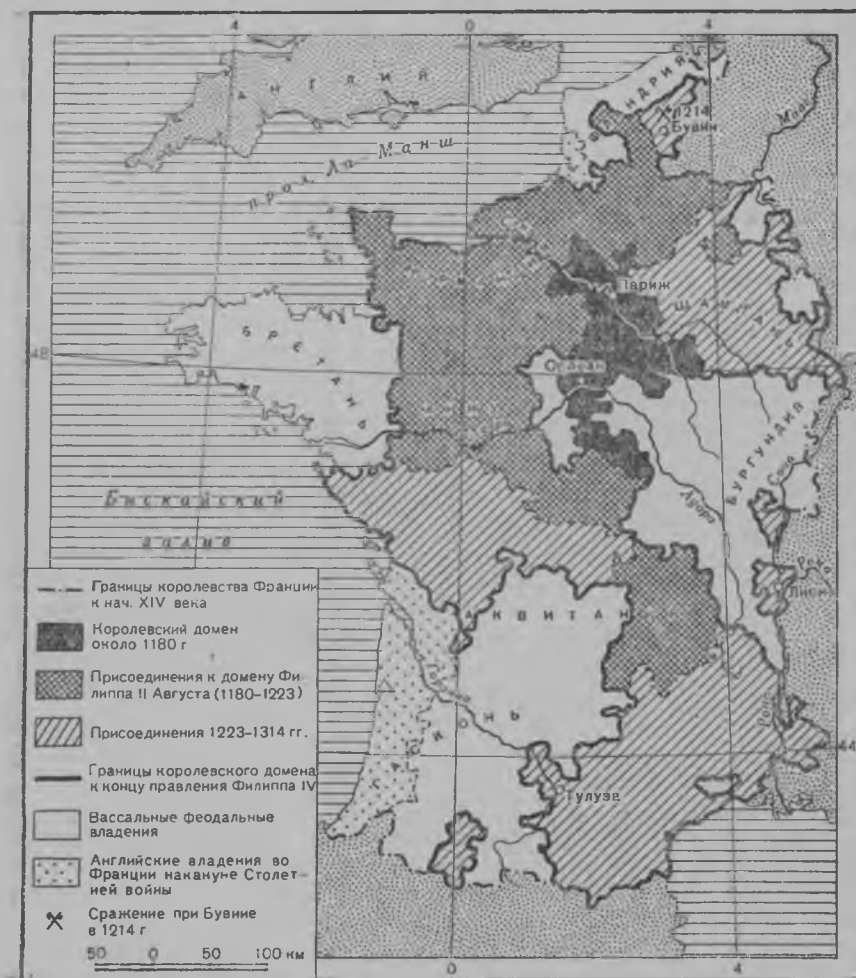
Король барон ден рыцарь-шамычым суд деч посна арестоватлаш огыл да нуным тургоч кугу налог дене темдаш огыл манын сoren.

Ола-шамычын икмыняр йодмыштымат шуктымо. Король самоуправленийлан олан праважым пенгыдемден. Барон-шамыч шке вассалыштан нунын деч йула почеш тулым налог деч моло оксам погаш огыл манын сorenыт.

Тиде хартийым шуктен толмым эскераш барон-шамыч шке коклашт гыч 25 еным сайленыт. Король тиде хартийым шукташ огеш тунгал гын, нине сайлыме ен-шамыч тудын ваштареш военный дейвийым тунгалшаш улыт улмаш, тыге тудлан хартийым окынеш шуктыкташ шоненыт.

Великий хартий феодал-шамычлан гына вольностьын великий хартийже лийын. Ола-шамычлан икмыняр уступкымыштыме улмаш гынат, населенийн тун массыже—крепостной кресаньык-шамыч—нимомат налын огыл, тудо умбакыжат шке озаштын кид йымаланышт кодыныт.

**Парламентын
тунгалтышыже** Ни Иоанн, ни тудым алмаштыше Генрих III (1216 — 1272) хартийын требоватлымыжым шуктен огытыл. Английский калык деч нуно-эре у да у налогом йодыныт. Барон-шамыч угыч восстанийым тунгалыныт. Нунын дек рыцарь ден олесе калык ушненыт.

Франций XIII курымьшто да XIV курым тўналтыште.

1264 ийыште нунын иктыш ушымо вийышт корольын войскажым кырен шалатен. Английыште власть барон-шамычын вуйлатышышт Симон де Монфор кидыш куснен.

Рыцарь-шамычын да олесе калыкын полшымышт дене гына барон-шамыч корольым сенен кертмым Монфор умылен. Сандене тудо тиде союзым пенгыдемдаш тыршен. 1265 ийыште тудо совещанийышке барон, епископ да аббат-шамычым веле огыл, но кажне область деч кок рыцарь гыч да кажне ола деч кок ег гыч ужын.

Тиде погынымаш первый английский парламент лийын. Парламентыш шолдра феодал-шамыч дене пырляк рыцарь-

ство ден олесе калык дечат представитель-шамыч ұжалтыныт. Король велке шогышо-шамыч тӧчен-тӧчен Монфорын войскажым сенген кертыныт. Монфорым пуштыныт. Но корольлан уступкым ышташыже верештын. Корольын властышым парламент шыгыремден. Парламент Монфорын погымо составше денак погынаш тӱгалын.

Английский парламент кӱшыл сословий-шамычын — барон-шамычын, высший духовенствын, рыцарь-шамычын, олесе поян-шамычын — гына представительствышт лийын. Ялысе да олесе населенийын массыже тушко шке енжым колтен огыл.

XIV курым гыч парламент кок палатылан шелалташ тӱгалын: кӱшыл палатылан, але лорд-шамычын палатыштан, да ӱлыл палатылан, але община-шамычын палатыштан. Лорд-шамычын палатыштышт барон-шамыч ден высший духовенство заседатленит, ӱлыл палатыште — рыцарь-шамыч ден олаште илыше-шамычын сайлыме представительышт. Парламент эркин-эркин шке праважым шарышаш верч кучедалын. Парламентын разрешенийже, деч посна король налогым поген огеш керт, манын пунчалыныт. Парламент тидын дене пайдаланен да король парламентлан йӧршӧ закон-шамычым лукташ келшен гын веле корольлан налогым погаш разрешитлен.

Тыгеракын, парламент эркин-эркин высший законодательный учрежденийыш савырнен. Парламент гоч барон ден рыцарь-шамыч олесе поян-шамыч дене пырля шке кидыштышт законодательство ден налогым кученыт. Тидын дене нуно шемер-шамычмат: кресаньык, ремесленник, подмастерье-шамычым шке кидыштышт кученыт.

Генеральный штат. Францийыштат английский парламент гай учрежденийышталтын — генеральный штат (вес семын манмаште „сословий-шамычын общий погынымашышт“). Генеральный штатыш король кум сословийын — духовенствын, дворянствын да олесе-шамычын — представительыштым ӱжын. Парламентыш ӱжмӧ семянак, генеральный штатыш кӱшыл класс-шамыч гына ӱжалтыныт, калык масса тушко йӧршеш ӱжалтын огыл.

Кум сословий гыч кажныже генеральный штатыште пашам посна кангашен да решитлен, эн пытартышлан гына корольлан вашмутым пуаш нуно пырля заседанийыш погыненыт. Но тыштат ик сословийын решенийже моло сословийытшлан обязательный лийын огыл.

Филипп IV
Красивый да
папа
Бонифаций
VIII.

Первый генеральный штатом французский король Филипп IV Красивый 1302 ийыште поген.

Филипп IV (1285 ~ 1314) королевский домен дек у мланде-шамычым ушен, нунын кокла гыч эн кугужо Шампань графство лийын, тудым

ярмингажлан кӧра чот паленыт. Филипп IV поян Фландрий графствым руалтен налаш шонен, тушто промышленностян да торгайыше ола-шамыч шуко лийыныт. Но Филипп IV-ын рыцарже-шамычым фландрский ремесленник-шамыч пеш чот кырен колтеныт. Филиппын войнажлан шуко окса кӱлын. Оксалан эрэ нужна лийын шогымаш корольым папа Бонифаций VIII дене ваш лиймашке конден. Бонифаций VIII, Иннокентий III семынак, папан властьшым чыла семынат нӧлташ тыршен. Тудо папан доходшым кугемдышаш верч чот тыршен. Папа, черкын мландыж гыч корольлан налогым тӱлыман огыл, манын духовенствылан кӱштен. Тидлан вашмутым луымо шот дене король Франций гыч шӧртнӧ ден шийым пукташ чарен, тыгеракын папа французский духовенство деч доходым налын кертын огыл.

Паша пеш келгыш каен: папа корольым карген, а королевский совет папам еретик манын увертарен. Папам корандаш манын Италийыш посол-шамычым колтеныт. Пенгыде политикым кучышо Бонифаций VIII-ым папский областысе феодал-шамычат йӧратен огытыл, сандене нунат посол-шамыч дек ушненыт. Посол-шамыч папан кенеж дворецшыкыже керылт пуреныт да тудым вурсаш, лӱдыктылаш тӱналыныт. Кугешныше шонго папа тиде мыскылымашым чытен кертын огыл да вашке колен. Филипп IV папалан француз Климент V-ым сайлыктен. Климент папский столицым Рим гыч Авиньон олаш кусарен. Тиде олаже французский корольын мландыжын границыштыже шога улмаш. Тыште папа-шамыч 70 ий наре (1308 — 1378) иленыт. Папа-шамыч пӱтынек французский корольын кид йымакыже логалыныт да тудын мутшым колыштшо орудийыш савырненыт.

Тыгеракын, тӱнъялан оза лияш правана уло, манын увертарыше кугешныше папа-шамыч корольын кидше йымакы логалыныт. Тулеч вара папа-шамычын влиянийышт иземаш тӱналын.

§ 2. Шӱдӧ ияш война да кресаньык-шамычын восстанийышт.

Шӱдӧ ияш
война.

1328 ийыште Францийыште Капетинг-шамычын династийышт пытен. Феодал-шамыч престолым Капетинг-шамычын родо-тукумышт улшо Филипп Валуалан пуэныт.

Вашке Англий ден Франций коклаште война тӱналын. Тудым варажым Шӱдӧ ияш война манаш тӱналыныт. Тудо кӱрылтын-кӱрылтын 1337 ий гыч 1453 ий марте шуйнен.

Войнам тӱналаш амалже английский король Эдуард III-ын французский престолыш шинчаш тӧчымашыже лийын. Тудо Филипп IV Красивыйын уныкаже, тудын Изабелла ӱдыржын эргыже улмаш. Но войнан тӱн амалже Англий ден Франций

коклаште Фландрий верч учашымаш лийын. Английский королят, французский королят тиде поян элым шке кид йымакышт налаш тыршенят.

Англичан-шамычын тун военный вийышт тарлыме пехота улмаш, тудым йонгеж дене пеш туран луен моштышо эрыкан английский кресаньык-шамыч кокла гыч погеныт. Тудын дисциплиныже сай улмаш. Французский рыцарский ополчений-шамыч гын дисциплиным пагален огытыл да пырля кредалаш тунемше лийын огытыл.

**Креси ден
Пуатье.**

Сандене англичан-шамыч куатлырак лийыныт. 1346 ийыште нуно Креси лишне французский войскам кырен шалатеныт. Кредалмашым англичан-шамычын йонгеж дене луйышышт решитленят. Французский рыцарь-шамыч, шкеныштын пехотыштым лаштыртен, шот деч посна тушкан чумырген английский армий дек лишемыныт, тидын годым англичан-шамычын лучникышт нуным лишычак луйылташ тунгалыныт. Француз-шамыч 1500 рыцарьым йомдареныт, а англичан-шамычын улыжат кум рыцарь да йонгеж дене луйышд 40 ег колен. Креси лишне кредалмаш чолга, но пырля кредалаш тунемдыме рыцарь-шамычым дисциплиным кучышо да командым колыштышо войскам сенген кертмыжым ончыктен.

Француз-шамыч Пуатье лишне тылечат неле сеналтмашке логалыныт (1356). Тиде кредалмаште пеш шуко французский рыцарьым пуштыныт, да шукуштым пленыш налыныт. Иоанн Добрый королят пленыш логалын, Францийын правительствыжым вуйлаташ тудын Карл эргыже шогалын.

**Парижыште
лийше
восстаний.**

Войнаште сеналтмаш Францийыште корольын правительствыже ваштареш пүтынь калыкын шыдыжым тарватен. Войналан кбра йорлешт пытыше кресаньык-шамыч веле огыл, война жапыште торгайымаш волымылан олесе-шамычат шыдешкеныт. Парижысе населений восстатлен, тудым купеческий старшина Этьен Марсель вуйлаташ тунгалын. Купец-шамычат, ремесленник-шамычат, олесе йорло ег-шамычат кыненыт, нуно чыланат войнан энгекшылан шыдешкеныт. Нунын темден шогымышт дене Карлан генеральный штатым погаш логалын. Тиде штатыште олесе-шамыч шукурак лийыныт. Штатын куштымжд почеш Карл „Великий ордонансым“ (указым) луктын. Ордонанс шке шонымо семын, корольын приказше деч посна погынаш штатлан пуымо правам пенгыдемден. Государствым виктарыме пүтынь пашам да налог погымашым эскераш штатын ойырен шогалтыме советлан куштымд. Тыгеракын, генеральный штат шке кидышкыже пүтынь властыым налын. Карл штатлан уступкым ыштен, но шкеже шыдыжым кызытеш шылтен да нине уступкым монгеш налаш йднан случайым гына вучен.

Дворянство ден духовенство штатын виянмыжым тушманлын онченят, вет ынде тушто шукужым олесе поян-шамыч

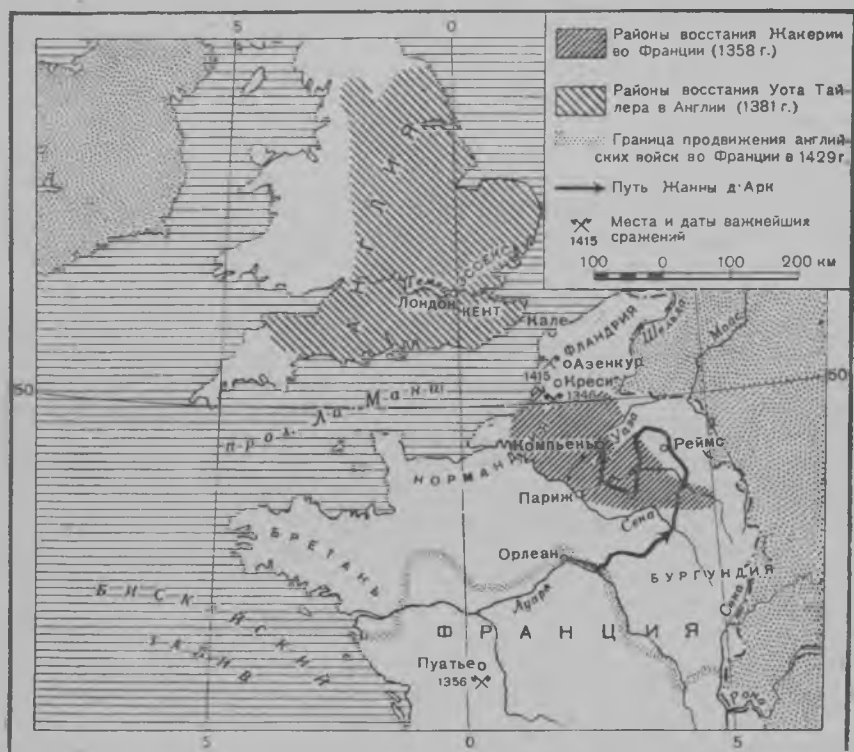

Шүдө ияш война жапыште кредалмаш.

лийынт. Оласе калык коклаштыжат ик ойым кучымаш лийын огыл. Штатыште палемдыме налог неле лийын, тудо шукужым йорло-шамыч ўмбак возын, тудым чын шеледен огытыл да погымо годымат чын поген огытыл. Калыкын шуқырак ужашыжлан штатын виктарымашыже корольын виктарымыж деч сай лийын огыл.

Штатын политикижым тыге шыдын ончымаш дене Карл пайдаланаш шонен да тошто порядкым мӱнгеш савыраш тӱчен. Но тунам Парижыште у восстаний ылыжын (1358). Оласе калык вооружитлалтын да дворецыш керылт пурен, тушто корольын шинча ончыланжак тудын кок придворныйжым пуштын. Карл шкеже Этьен Марсельын аралымыжлан кӱра гына колымаш деч улген: Марсель корольлан шкенжын упшыжым упшалген, тушто восстатлыше Парижын знакше канде да йошкар ташма кучалтын улмаш. Тунам Карл Париж гыч провинцийыш куржын. Тудо Париж ўмбак каяш шке йырже дворяншамычым погаш тўгалын. Парижыште илыше-шамыч Этьен Марсельын вуйлатымыже почеш олам аралаш ямдылалташ тўгалынт.

Шүдө ияш война да XIV курымышто Франций ден Английыште кресаньык-шамычын восстанийышт.

Жакерий. Тиде жапыште северный Францийыште кресаньык-шамычын восстанийышт ылыжын. Тудо крепостной праван пызырымыже да война жапыште кресаньык-шамычын йорлештмышт дене тунгалын.

Кресаньык-шамычын повинностыштым кугемдышашлан сеньор-шамыч чыла йонымат кучылтыныт. Французский кресаньык-шамычын положенийышт шүдө ияш война жапыште поснак неле лийын. Французский кресаньык-шамычым английский войска веле огыл, французский войска толен. Феодал-шамыч кресаньык-шамычым арален огытыл веле огыл, а йозакым угыч да угыч погымышт дене нуным эше утларак йорлештареныт. Война лийын кугу налогом тулаш логалын. Король да шуко сеньор-шамыч пленыш логалыныт, нуным сулен налаш окса кұлын, тидланат кресаньык-шамыч тўленют.

Крепостной порядкын темдымашыже да эксплуататор-феодал-шамыч ваштареш кресаньык-шамыч моткоч чот шыдешкеныт.

Крепостной праван темдымашыже ваштареш 1358 ий майыште тунгалше восстанийым Жакерий манын лумденют. Дворян-ша-

мыч „Жак-Простак“ манын кресаньык-шамычым мыскылен ойленыт. Кресаньык-шамычын восстанийышт ончылгоч шонал-тен ямдылыме план почеш огыл, а стихийно эртен.

Кресаньык-шамыч „чыла знатный ең-шамычым пытартыш ең марте пуштеден пытараш“ сөрөныт. Кресаньык-шамыч дек ялысе ремесленник-шамыч да олесе йорло-шамыч ушненыт. Восстанийым вуйлаташ Гильом Кальым сайленыт, тудо ончыч войскаште служитлен да военный пашам шинчен. Тудын польшкалыше еңже-шамыч лийыныт, нуно кресаньык-шамычын посна отрядлаштым вуйлатеныт.

Дворян-шамыч восстанийым вучен огытыл, сандене нуно тунгалтыш жапыште кресаньык-шамыч ваштареш организованно-кредал кертын огытыл. Кресаньык-шамыч феодальный замк-шамычым шалатылыныт да тушто илыше-шамычым пуштеденыт. Но Гильом Каль восстанийыште сөгышашлан олесе калыкын польшыжо кұлмым умылен.

Олесе йорло-шамыч кресаньык-шамыч верч шогеныт, но поян-шамыч нуным лудын да ушаныдымын онченыт. Этьен Марсель кресаньык-шамычын вийыштым король ваштареш кучедалмаште кучылташ шонен. Тудо кресаньык-шамыч дене кангашаш тунгалын. Но Этьен Марсель восстатлыше кресаньык-шамыч деч корольын войскаж дечат чот лудын. Сандене эн решительный жапыште тудо шке мутшым пудыртен да кресаньык-шамычлан нимогай польшымат пуэн огыл. Тидын дене тудо кресаньык-шамычын восстанийыштым сеналтмашке шуктен.

Дворян-шамычын первый лудмашышт эртен да нуно кресаньык-шамычын начар вооружитлалтше отрядыштым кок гана сененыт. Кресаньык-шамычын восстанийышт шалаталтын. Тудо улыжат кок арня гына шуйнен. Гильом Кальым ондален пленыш налыныт. Тудым „кресаньык-шамычын корольышт“ манын мыскылен, дворян-шамыч тудын вуйышкыжо корона олмеш тулеш когартыме күртнө кумйолым упшалтеныт да

XIV курымьсо английский помещикын пөртшө.

вара казнитленыт. Восстатлыше кресаньык-шамычым пеш осалын темдалыныт. Нуным пушенгеш пиктен сакаленыт, йулатеныт, чодраште ир яныкым поктылмо семын пок-тен курышталыныт. Нуным 20 тужем еңым утла пуштын пытареныт. Северный Францийын южо областышым йөршеш шалатен, пустанден пытареныт.

Тидын деч вара вашке йўдым крeдалмашеш Этьен Марселят колeн. Карл шкe войскажe дeнe Парижым налын.

Француз-шамычын сенымашышт.

Жакерий деч лўдшў дворянство ынде корольлан сенашыже да шкe властышым пенгыдемдашыже чыла семынат полшен. Войнам умбакыже шуяш ямдылалтын, королевский правительствo пеш кўлешан военный реформым эртарен. Креси ден Пуатье лишне крeдалмаште шкенжын вийдыме улмыжым ончыктышо, шотдымо да дисциплиныдыме рыцарский ополченийым тарлыме войска дeнe алмаштеныт.

Ситышын виан лиймыжым шижмеке, король англичаншамыч ваштареш виан наступленийым тўналын, тыге французский армий англичан-шамычын налме провинций-шамычым писын мбнгеш шупшын налын.

Француз-шамыч виан флотым ыштеныт да Английын серлажым пустанден коштыныт. Тиде войнаште крепость-шамычым налме годым француз-шамыч первый гана артиллерийым кучылташ тўнгалыныт. Пычал тарым китаец-шамыч шукертак шонен луктыныт, но нуно тудым фейерверклан веле кучылтыныт. Араб-шамыч тудым первый гана военный пашаште кучылтыныт. XIV курымышто кўртньб але той дeнe ыштыме осадный пушка ден мортир-шамыч пўтынь Европа мучко шарленыт. Ядром металл але кў дeнe ыштеныт. Пычал тар ден артиллерийым шонен лукмашын значенийже пеш кугу лийын. Тудо фeодал-шамыч ваштареш король-шамычын кучедалмашыштым куштылемден. Фeодал-шамычын замокышт артиллерий дeнe лўйылтым чытен кертын огытыл. Пычал тарым замок ден пенгыдемдыме ола-шамычын пырдыжыштым пудештарымаштат кучылтыныт.

Уот Тайлерын восстанийже.

Жакерий деч вара вашке кресаньык-шамычын восстанийышт Английыштат ылыжын. Англичаншамыч войнаште пачаш-пачаш сеналт шогеныт. Войналан эре у да у окса кўлын, да эн шуко оксажым кресаньык-шамычлан тўлашышт логалын. Тиде чылажат калыкын шыдыжым луктын. Кресаньык-шамыч налог ден фeодальный повинность-шамычын нeлылыкыштан вуйым шийыныт. Йорлошамыч поснак чот орланеныт. Йорло-шамыч коклаште тыгай шонымаш шарлен: мланде чылан кидыште лийман да чыла ет тўр лийман. Яллаште чўчкыдынак тыгай мутым колаш лийын: „Адамын куралмыже, а Еван кўнчылам шўдырымыжб годым кб дворян улмаш?“

Яллаште калык проповедник-шамыч лектыныт. Нуно калык деч оксам кўршб поян да виан черкын осал койышыжым почын ончыктеныт. Нуно тул гай шокшо мутышт дeнe фeодал, оксам йбратыше судья да королевский чиновник-шамычым когартеныт.

Калыкын проповедникше-шамыч кокла гыч шкe влиянийже дeнe поснак чот Джон Болл ойыртемалтын. Эксплоататор-фeодал-шамычын пызырымыштым Болл лўдде почын ончыктен.

Тудо монастырь-шамыч деч нунын кугу владенийыштым шуп-шын налаш да тудым йорло-шамыч коклаште пайлаш ўжын. Тудым ваненыт да арестоватлаш шоненыт, но калык тудым шылтен. Тӧчен-тӧчен кентерберийский архиепископын (Английыште тўн духовный егын) приказше почеш тудым руалтен кученыт да тюрьмаш петыреныт.

1381 ийыште восточный Английыште кресаньык-шамычын восстанийышт ылыжын. Кресаньык-шамыч налог погышо-шамычым поктен колтеныт, нунын кокла гыч южыжым пуштыныт. Восстатлыше кресаньык-шамыч дек у да у отряд-шамыч ушненыт, нуно йонез, шугыньо, товар, шаньык дене вооружитлалтыныт. Восстаний налог ваштареш кучедалме шот дене тўналын, но вашке калыкым пызырен илыше тўн вий—феодал-шамыч ваштареш кучедалмашке савырнен. Церковный феодал-шамыч — епископ ден аббат-шамыч — эн осал крепостник лийыныт, сандене кресаньык-шамыч нунылан поснак чот шыдешкен иленыт.

Кресаньык-шамычын отрядышт монастырь ден помещик-шамычын усадьбыштым шалатылыныт, вольыкыштым, погыштым нангаеныт да кресаньык-шамычын повинностьыштым возымо документ-шамычым йўлатеныт. Кресаньык-шамычлан олесе йорло-шамычат полшеныт.

**Лондоныш
пурымаш.**

Восстаний Английын Лондон дене пошкудо улшо юго-восточный областьлаштыже — Эссекс ден Кентыште поснак вяян лийын. Кентский кресаньык-шамыч тюрьма гыч Джон Боллым утареныт. Джон Боллнде класс тушман ваштареш колаш-илаш кредалаш ўжын. Тудо чыла феодал-шамычым да нунылан польшкалыше королевский судья-шамычым кыраш ўжын. Кунам пўтынь пого общий лиеш, кунам крепостноят, дворянат ок лий да чыланат тӧр лийыт, тунам иже Английыште паша сайын каяш тўналеш, манын ойлен тудо. Кентыште восстанийын вождышо яллаште оралтым леведын коштшо Уот Тайлер лийын. Тудын лўмжӧ дене 1381 ийысе восстанийым „Уот Тайлерын восстанийже“ манын лўмденыт.

Эссекс ден Кентыште восстатлыше кресаньык-шамыч кок кугу отряд дене Лондон дек лишемыныт. Лондонский мэр олан капкажым петыраш кўштен, но олесе йорло-шамыч тидым ышташ эрыкым пуэн огытыл. Знамям шарен, Уот Тайлер ден Джон Боллын вуйлатымышт почеш, кресаньык-шамыч нигогай торешланымашым вашлийде Английын столицышкыже пуреныт. Нуно королевский сановник-шамычын пӧртыштым шалатылаш да йўлаташ тўналыныт, озаштым южыжым пуштыныт. Кресаньык-шамыч тюрьмам почыныт да арестоватлыме ен-шамычым эрыкыш луктын колтеныт.

Кресаньык-шамыч Ричард II королым ужын мутланаш йодыныт да тудлан ятыр требованийым пуэныт. Король лўдмыж дене кресаньык-шамычын положенийыштым саемдаш сбрен

мутым пуэн. Тудо пўтынъ Английыште крепостной права ден барщиным пытараш сѳрен. Ончыкыжым кресаньык-шамыч помещиклан изиш оксам гына тўлышаш улыт улмаш. Восстанийыште участвоватлыше - шамычын „титакыштым“ король чылаштынымат кудалтен. Кресаньык-шамыч кокла гыч ик ужа-шыже тидын дене келшен да Лондон гыч лектын каен. Но восстатлыше-шамыч кокла гыч шукужо Уот Тайлер ден Джон Боллын вуйлатымышт почеш Лондонеш кодыныт да король дене уэш вашлияш йодыныт.

Тиде жапыште Лондонысо йорло-шамыч восстатленят. Нуно шкеныштын шыгыремдышыштан учым шукташ тўналыныт, контора ден магазин-шамычым шалатылыныт, поян купец, промышленник ден ростовщик-шамычым пуштеденят. Лондонысо поян-шамыч пеш чот лўдыныт да восстатлыше кресаньык ден Лондонысо йорло-шамыч ваштареш вооруженный вийым погаш тўналыныт. Корольлан кресаньык-шамыч дене мутла-наш уэш толашыже логалын. Нуно ынде у требованийым пуэ-ныт. Нуно епископ, монастырь, священник-шамычын чыла мландыштым шупшыш налаш да кресаньык-шамыч коклаште пайлаш йодыныт. Кресаньык-шамыч тугак Английыште чыла-лан тѳр правам пуаш требоватленят.

**Восстанийым
темдалмаш.**

Но тиде жапыште феодал-шамыч да Лондо-нысо поян-шамыч кредалаш ямдылат шуыныт. Король дене вашлийын кутырымо годом лон-донский мэр Уот Тайлерым предательски пуштын. Рыцарь ден олесе поян-шамычын кугу вооруженный отрядышт король-лан полшаш кудал толыныт. Шке вуйлатышышт деч посна кодшо кресаньык-шамыч кредалаш пижаш тоштын огытыл. Нунылан тўрлѳ сѳрымашым пуэныт, восстанийыште участво-ватлымылан огына шыгыремде, манын сѳренят да Лондон гыч лекташ келыштарен кертыныт.

Кресаньык-шамыч нунын йодмыштым король шукта манын ўшанен каеныт. Нунылан тетла барщиным нумалаш ок логал манын шоненыт, шкеныштым эрыкан енлан шотленят. Но тиде жапыште чыла рыцарь-шамычлан Лондоныш погынаш манын, король лўм дене пўтынъ Англий мучко приказым кол-тыл шуктеныт. Вашке кугу, сайын вооружитлалтше войска погынен. Рыцарь-шамыч кресаньык-шамычын отрядышт почеш поктен кудалыныт да нуным пеш осалын кырен шалатеныт. Варажым восстаний лийме областылашке корольын судьяже-шамыч миенят да калыкым пеш чот орландараш тўналыныт. Пўтынъ эл мучко сакен пуштмо кашталам ыштыме улмаш, но титаклыме-шамычлан туштат вер ситен огыл. Лондонышто па-зар площадьыште восстанийыште участвоватлыше нужна-ша-мычын вуйыштым пу тур ўмбалам руэныт.

Восстанийым вуйлатыше-шамычым пеш осалын казнитле-ныт. Нунын коклашке Джон Боллат логалын. Кресаньык-ша-мыч помещик-шамычын мутыштым колыштышт да восстаний

Уот Тайлерым пуштмаш.

деч ончыч нумалме чыла повинностыым нумалышт, манын король приказым колтылын.

Уот Тайлерын восстанийже французский Жакерий семынак сенгалтын. Кресаньык-шамыч иктыш ушнен да организованно кредалын моштен огытыл. Кресаньык-шамычын посна общинышт коклаште кыл кучымаш лийын огыл. Кажне верысе кресаньык-шамыч общий паша нерген огыл, а эн ончычак шке интересышт нерген шоненыт. Кресаньык-шамычын классовой умылымашышт але пеш вара шк кодшо улмаш. Английский кресаньык-шамыч кокла гыч шукуышт корольын шояк сьрымашыжлан куштылгын ушаненыт. Нунын движенийыштлан полпаш олесе йорло-шамыч эше пеш лушкыдо да организованный огыл лийыныт. А олесе поян-шамыч кресаньык-шамыч деч шкештат лудыныт да нунын тушманышт век—феодал-шамыч век—шогалыныт.

Туге гынат, кресаньык-шамычын восстанийышт феодализмлан кугу ударым ыштенят. Ынде феодал-шамыч кресаньык-шамыч деч барщиным требоватлаш да повинностыым кугемдаш тоштын огытыл. Англий ден Францийыште крепостной права эркын-эркын пыташ тунгалын. Крепостной права деч утаралт-

ше кресаньык лично эрыкан лийын да, шонен гын, помещик деч каен кертын. Но мланде помещикын собственностьшак лийын кодын. Кресаньык шкенжын мландешыже кодын гын, тудо помещиклан оксам тўлен да шке урожайжын ужашыжым пуэн. Ялыште феодальный отношений мынярлан гынат лушкы-демын, но йбршеш пытен огыл.

Войнам уэш тўгалмаш. XIV курым мучаште Францийыште феодал-шамыч коклаште государствыште власть верч кучедалмаш тўгалын. Английский король Генрих V тидын дене пайдаланен да угыч Францийыш керылт пурен.

Азенкур лишне кредалмаште (1415) англичан-шамыч француз-шамычым сененыт. Англичан-шамыч Парижым налыныт, Луара деч северышкыла Францийым чыла гаяк шупшын налыныт да пенгыдемдыме Орлеан олам авыренят.

Но англичан-шамычын сенымашышт ушанле лийын огыл. Французский мландым йот ен-англичан-шамычын шупшын налмашышт Францийыште патриотизмым нўталын. Вес эл гыч толшо завоеватель-шамыч ваштареш тушманлын шонымаш кресаньык-шамыч коклаште поснак виян улмаш. Кресаньык ден олаште илыше-шамыч англичан-шамыч ваштареш партизанский войнам ыштеныт да нуным Франций гыч поктен колташ тыршеныт. Орлеан англичан-шамыч кидыш верештеш гын, нунылан югышкыла каяшышт корно почылтеш улмаш. Сандене тиде крепостыым англичан-шамычын авырымашышт француз-шамычым чот ойгандарен.

Жанна д'Арк. Тиде жапыште Францийысе калык массым авалтыше патриотический нўталмашым Жанна д'Аркын кредалмаштыже раш ужна. Жанна д'Арк, восточный Франций гыч лекше самырык кресаньык Удыр, родиным осал тушман деч утараш „юмо мыланем пўрен“ манын пенгыдын ўшанен. Тудо корольым ужын кутырен кертын. Придворный-шамыч тореш лийыныт гынат, тудо военный отрядым пуаш да авырыме Орлеанлан полшаш тудым колташ корольым кельштарен шуктен. Калык тудым Францийын утарышыжлан шотлен саламлен. Рыцарский вооруженийым чиен, Жанна кредалмаште участвоватлен, первый радамыште кредалын да шкенжын чолгалыкше дене войскам таратен нангаен. Тудо раш ушан улмыжым да боевой обстановкышто шотым писын муын моштымыжым ончыктен. Англичан-шамычлан Орлеаным авырен шогымыштым чарнаш логалын. Англичан-шамычын руалтен налме шуко олам француз-шамыч мўнгеш налыныт. Но Францийыште кресаньык удырын чапше тынар чот шарлымылан придворный аристократий келшен огыл. Жанна д'Арк деч утлаш решитленыт. Тудо Компьень крепостыым арален. Ик гана тушман ваштареш лекме годым тудо француз-шамычын чакнымыштым петырен толеш улмаш. Но лач крепостыыш пурышаш годым крепостын капкаже петы-

Жанна д'Аркым плениш налмаш.

ралтын да кўвар нбталалтын. Жанна плениш логалын. Тудым утарышаш верч французский двор нимомат ыштен огыл. Англичан-шамыч Жаннам церковный судыш пуэныт. Судья-шамыч тудым юзо манын титакленыт да, тудо ия полшымылан кбра войнаште сенген кертын, манын умылтареныт. Нуно тўрлб семынат Жаннам лўдыкташ тыршеныт да чоя, куктештме йодыш дене тудым ағыртараш тбченыт. Но Жанна шкенжым пенгыдын кучен да шкенжын простой да раш вашмутшо дене судья-шамычым чактарен шоген. Туге гынат, тудым титаканлан шотленыт да тулеш йулатен пуштыныт (1431).

Шўдб ияш
войнан
пытымыже.

Орлеан воктене сеналтмышт деч вара англичан-шамыч Францийыште сенген налме мландыштым писын йомдараш тўналыныт. Вашке нуным Париж гыч поктен колтеныт. Англичан-шамычын пашашт утларак да утларак начарем толын.

Пытартышлан, 1453 ийыште мирым ыштеныт. Англичан-шамыч Францийыште кучымо мландыштым чыла гаяк йомдареныт. Нунын кидешышт ик Кале ола гына кодын.

§ 3. Франций ден Англий Шўдб ияш война деч вара.

Шўдб ияш войнаште сенымылан кбра Францийыште королевский власть пенгыдемын. Тыште военный да окса шотышто кулешан реформы ыштеныт. Жалованьым тўлен кучымо йолешке да имнешке войскам ыштыме, тудо король кидыштелиын. Тиде войскам кучаш лўмын налогым погаш тўналме.

тиде налогым талья маныныт. Налог погаш генеральный штатын келшымашыже ынде кўлын огыл, сандене генеральный штатим тлетла поген огытыл.

Людовик XI. Постоянный войска ден постоянный налогым пуртымылан кбра корольын властьше ятырак виянгын. Корольын властьше Людовик XI король годым поснак чот пенгыдемын (1461 — 1483). Тудын годым феодал-шамыч ятыр гана восстанийым нолталыныт. Восстанийым Бургундский воинственный герцог Карл Смелый вуйлатен. Людовик XI шкенжын тушманже-шамыч ваштареш оксала налын да тўрлб интрига дене кучедалын. Тудо Карл Смелый ваштареш чыла йбн денат кучедалын, тудын тушманже - шамычым таратылын, тыге тбчен - тбчен тудым сенен кертын.

Карл Смелый кредалмашеш колен (1477). Ындемоло феодал-шамычым Людовик XI куштылгын сенен кертын, Францийыште посна владений икте гына кодын — тиде Бретань герцогство. Тудым Людовик XI-ын колымекыже иже ушымо улмаш. Тыге Франций корольын властьше йыр ик государствышке ушалтын.

Людовик XI чоя да вожылдымо политик улмаш. Тушманым ондалаш да шке пуымо мутшым пудырташ тудлан нимомат шоген огыл. Шкенжын тушманже-шамычым тудо моткоч осалын пытарен. Тунамсе ег-шамыч тудым шке тушманже-шамычым кучаш энгыремышводом шыпак тодшо „тўнямбал энгыремыш“ маныныт. Тудо чытамсыр, еглан ушаныдыме, учым шукташ тыршыше улмаш, знатным чытен кертын огыл да шке йырже оласе-шамычым поген. Корольлан шогымо пытартыш ийлажым Людовик XI куп лонгаш ыштыме посна замобышто, тарлыме орол-шамыч дене авыралтын илен эртарен.

Францийыште посна область-шамычын озанлыкыштышт ожнысо семын посна-посна илимаш пытен, национальный рынок лектын. Санденак Францийым политически иктыш ушашкийын. Северный Франций гыч посто, юг гыч оливковый уй, Лион гыч порсын, Бургундий гыч йошкар арака пўтын эл мучко шарлаш тўнгалын. XV курым мучашлан Франций эконо-

Карл VII-ын армияже гыч имнешке воин.

Экономика шотыштат, политика шотыштат иктыш ушнен. Ончыч шке посна илышышт дене илыше шуко посна область, феодальный владений да ола-шамыч ынде ик территорийш ушненит. Верысе посна-посна йылме-шамыч дене йыгыреак пугтынь эллан общий французский йылме шочын да общий культура ышталташ тунгалын. Ончыч северный Францийыште илыше-шамычым гына француз манит улмаш; бургундец, нормандец, провансалец, бретонец, гасконец-шамыч шкеныштым Французлан шотлен огытыл.

Ынде французский наций лияш тунгалын.

Экономика да политика шотышто посна ойырлен шогышо феодальный владений-шамыч гыч Франций XV курым мучашыште национальный государствш савырнаш тунгалын.

XV курымшто Английыште лийше феодальный пудранымаш.

Английыште Шудб ияш война сеналтмаш дене пытыме деч вара феодальный пудранымаш тунгалын. Английский король-шамыч Шудб ияш войнаште тун шотышто тарлыме войскам кучылтыныт, но войнаште английский барон-шамычат участвоватленыт. Нуно шке вооруженный отрядыштым турлоб ен кокла гыч, поснак йорлештше тыгыде рыцарь-шамыч кокла гыч погеныт. Нине отрядышт дене английский барон-шамыч Францийым толеныт. Военный действий уке годым, нине отрядыштым нуно Английыште шке властыштым вияндышашлан кучылтыныт. Барон-шамыч тушманле партий-шамычлан шелалтыныт. Калык кушеш пойышашлан да казнам шке кидыш поген налшашлан нине партий гыч кажныже эл виктарымашым шке кидышкыже налаш тыршен. Шке отрядыштым вуйлатен, барон-шамыч пошкудо-шамыч дек толаш коштыныт, купец-шамычым толеныт да корольын войскаж деч нимынярат лудын огытыл.

Шудб ияш война чарнымеке Английыште тыныс паша дене илаш тунемдыме, кредалаш да толаш эре ямде улшо военный ен-шамыч шукин лектыныт. Нуно барон-шамычын военный свитышкышт окотан пуреныт. Барон-шамыч властым йорше-шак шке кидышкышт руалтен налыныт, сандене нунын шке шонымо семын ыштылмыштым нигбат чарен кертын огыл. Нуно шке пошкудыштын мландыштым да погыштым бкымеш шупшын наледеныт. Война чарнен гынат, йозак садак иземын огыл. Барон-шамыч ден корольын придворныйжо-шамыч казна гыч оксам вожылде шолыштыныт.

Шолдра феодал-шамыч ден нунын шайкыштын вожылде озаланымашышт кресаньык-шамыч, олесе калык да дворянствын ик ужашыже коклаште шыдым тарватен.

Тиде жапыште Английыште у дворянство шочаш тунгалын. Шуко дворян-шамыч ял озанлык продукт дене торгаяш тунгалыныт. Нуно шке мландешышт кугу куту дене шорыкым ашненыт да межым ужаленыт.

XV курымышто Английыште шерстяной промышленность чот виян, сандене тиде жапыште межым йодмаш пеш кушкын. Англичан-шамыч шке постоштым вес элашке шупшыкташ тўналынт. Английский торговый корабль-шамыч Европын чыла портлашкыжат пурен коштынт. Но Шудō ияш войнаште англичан-шамычын сеналтмашышт нунын тенгызыште торгайыме пашаштым пужен. Сандене купец, промышленник да у дворян-шамыч Английым сеналтмашке шуктышо барон-шамычлан шыдешкеныт. Нунылан английский промышленность ден торгаймашын интересыштым арален кертше виян королевский власть кўлын.

Кына роза
ден Ош роза
кокласе
война.

Тиде жапыште Английыште Ланкастерский династий корольлан шоген. Тудо пўтынек шолдра феодал-шамычын кидыштышт лийын. Сандене у дворянство олесе калык дене пырля вес династийлан, престолыш шинчаш тыршыше

Йоркский династийлан, полшен. Нине династий-шамыч коклаште война тўналын да 30 ийышкен шуйнен (1455 — 1485). Ланкастер-шамычын гербыштышт кына (ал) роза улмаш, Йорк-шамычын гербыштышт—ош роза. Сандене нунын коклаште лийше войнам Кына роза ден Ош роза кокласе война манынт. Барон-шамыч ден нунын военный бандышт кокла гыч шукуштан Кына роза ден Ош роза кокласе война фкымлаш да толен кошташ келшыше амал гына лийын. Барон-шамычын ик ужашышт Ланкастер-шамыч велне шогеныт, вес ужашышт — Йорк-шамыч велне. Войнам кок могырымат моткоч осалын эртареныт. Кажне кредалмаш деч вара сенгыше партийше сенгеме барон-шамычым казнитлаш, а мландыштым шупшыш налаш вашкен. Шуко барон-шамыч кредалмашеш коленыт. Тыге английский феодал-шамыч икте-весыштым пытареныт да вийыштым лушкыдемденыт.

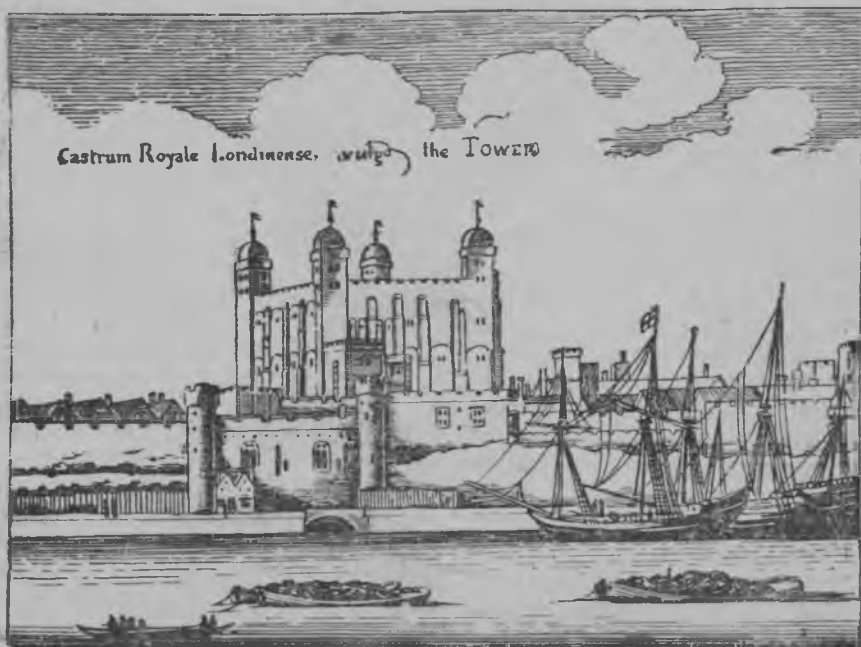
Южо феодал-шамычше, куштыла пайдалын койын, тушкыла лупшалтын, тебе ик велке, тебе вес велке вонченыт. Эн виян феодал-шамыч кокла гыч иктыжым, граф Уорвикым, „король-шамычым ыштыше“ манын лўмденыт. Тудо ончыч Йоркский партийыште шоген да Эдуард IV Йоркскийлан престолыш шинчашыже полшен. Ончысо корольжым, Генрих VI Ланкастерскийым, коранденыт да Лондонский замкогыш (Тауэрыш) шынденыт. Но варажым Уорвик Эдуардлан сырен: тудыжо пуйто Уорвикын полшымыжлан шагал тўлен улмаш. Тунам Уорвик престолыш мўнгеш Генрих VI-ым шындаш полшен. Эдуардлан Англий гыч Францийыш куржаш верештын. Но тудо вашке пўртылын, шке велкыже шогышо-шамыч дене пырля Ланкастерский партийым сенен. Уорвик кредалмашеш колен. Генрих VI-ым адакат Тауэрыш шынденыт да тушак шолып пуштынт.

Эдуард IV-ын колымежыже, английский престол тудын изи ийготан Эдуард V эргыжлан кодын. Опекунлан тудын Ричард

чүчүжым шогалтеныт. Но Ричард Эдуард ден тудын шолыжым Тауэрыш петырен да шкенжым Ричард III лум дене корольлан увертарен. Вашке корольын шолып приказше почеш кок эргымат тунчыктарен пуштыныт.

Кына роза ден Ош роза кокласе война Босвортышто (1485) крдалмаш дене пытен, тунам Ричард III-ым пуштыныт. Кок династийжат, Ланкастерскийжат, Йоркскийжат, Роза-шамычын войнашт годым колен пытеныт. Вуран пытыше английский престол Ланкастерский династийын мундур родотукымжо улшо Генрих VII Тюдор кидыш логалын. Тудо Тюдор-шамычын династийыштым тугалын.

У дворянство ден буржуазий Генрих VII-лан чыла семнат полшеныт. Английский торгайымым аралаш, шолдра феодал-шамычым шке кидыште кучаш да калык движением пызыралаш нунылан виан королевский власть кўлын. XV курымсо феодальный пудранымаш гыч Английште корольын властьше виан да пенгдем лектын. Англий ик виан национальный государствыш ушнен.

Тауэр — Лонденысо замек.

ФРАНЦИЙ ДЕН АНГЛИЙ XI — XV КУРЫМЛАШТЕ.

Франций.	Англий.
XI курым. Францийын политический шедедалтмашыже.	Вильгельм Завоеватель (1066 — 1087).
XII курым. Королевский властьын вянаш тунгалмыже. Филипп II Август (1180 — 1223)	Генрих II Плантагенет (1154 — 1189) Ричард Львиное Сердце (1189 — 1199).
XIII курым. Англичан - шамычым сенгымаш. Королевский домнын кушмашыже.	Иоанн Безземельный (1199 — 1216). Вольностьын Великий хартийже (1215). Генрих III (1216 — 1272). Парламентын тунгалтышыже (1265).
Филипп IV Красивый (1285 — 1314).	
XIV курым. Генеральный штатын тунгалтышыже (1302).	
Папа Бонифаций VIII ваштареш кучедалмаш.	
Валуа династийын тунгалтышыже (1328).	Эдуард III (1327 — 1377).
Ш У Д О И Я Ш В О Й Н А (1337 — 1453).	
Креси воктене кредалмаш (1346).	
Пуатье воктене кредалмаш (1356).	
Парижысе восстаний (1356 — 1358).	
Жакерий (1358).	Уот Тайлерын восстанийже (1381).
XV курым. Азенкур воктене кредалмаш (1415).	
Жанна д'Аркын выступленийже (1428 — 1431).	
Шүдө ияш войнан пытымыже (1453).	
Людовиг XI (1461 — 1483).	Кына роза ден Ош роза коклассе война (1455 — 1485).
Францийын ушнымашыже.	Тюдор-шамыч династийын тунгалтышыже (1485).

§ 4. Испаний XI — XV курымлаште.

Реконкиста. Пиренейский полуостровын северный ужашыже араб-шамыч кидыште лийын огыл. Тыште ятыр тосна изи государство-шамыч пенгыдемынот.

XI курымышто нине государство-шамыч араб-шамычым, Испанийыште ойлымо семын, мавр-шамычым, шыгыремдаш тунгалынт. Мавр-шамыч ваштареш кучедалмаш XI курым гыч XV курым марте шуйнен. Испанийын историйыштыже пүтын тиде периодым реконкиста (монгеш сенен налмаш) маньныт.

XII курымышто мавр-шамыч ваштареш кучедалме годым кум кугу государство лийын: 1) Кастилий, 2) Арагон ден Каталоний, 3) Португалий.

Нине государство-шамычын иктыш ушымо вийышт мавр-шамычым 1212 ийыште Лас-Навас-де-Толоса лишне пеш чот кырен шалатенот. Тидын деч вара мавр-шамычым чактарымаш пеш писын каяш тунгалын.

Испаний реконкиста жапыште.

XIII курым кыдалан мавр-шамыч кидеш полуостровын южный ужашыже — Гранадский эмират — гына кодын.

Реконкиста испанский народностын шкенжын эрыкше верч кучедалмашыже лийын. Тиде кучедалмашым кокла курымласе эпосын ик произведенийыштыже — „Сид нерген“ поэмыште ончыктымо. Поэма поян огыл дворянин Сидын мавр-шамычым сенгымыже нерген, тудын кугу кумылан улмыжо нерген, Сид ваштареш поян вельможа-шамычын түрлө осалым ыштылмышт нерген да нуным тудын сенгымыже нерген каласкала. Тиде поэмыште испанский калык Сидым национальный геройлан шотлен моктен.

Кастилий. Мавр-шамыч ваштареш кучедалмаште тун рольым Кастилий шуктен. Тудо Пиренейский полуостровын эн кугу ужашыжым налын шоген. Реконкиста

тун шотышто кресаньык-шамычын, олесе калыкын да тыгыде рыцарь-шамычын вийышт дене эртаралтын. Нуно граница воктене войнан пустагдыме верлаш шинчын иленыт, нигунамат манме гаяк оружийым кудашын огытыл да границым аралаш да походлан кеч кунамат ямде лийыныт. Но сенен налме мланде гыч пайдажым шукужо кугу владений-шамычым шупшын налше шолдра феодал-шамыч да духовенство налыныт.

Реконкыстыште участвоватлыше кресаньык-шамыч шке эрыкыштым арален коденыт. Нуно шке вуйлатыме община-шамычым ыштеныт. Община-шамыч кугу мланде оза-шамыч кокла гыч шкеныштым аралыше покровитель-шамычым ойырен налшаш улыт улмаш, но нуно шке покровительыштым „кечеш шым пачашат“ весе дене алмаштен кертыныт. Эрыкан кресаньык-шамычын общинышт лиймаш феодал-шамычын мландыштышт илыше кресаньык-шамычын положенийыштым вашталтен: нуно лично эрыкан лийыныт, нунын повинностышты раш ончыкталтын улмаш.

Кастилийысе ола-шамычат реконкыстыште активно участвоватленыт. Кастилийын олаже-шамыч налшаш лийдыме крепостыш савырненыт. Нунын населенийышт вооружитлалтын, мавр-шамыч ваштареш кредалмаште участвоватлен, сторожевой службам шуктен. Кастильский ола-шамыч шке эрыкыштым арален коденыт да ола корго пашаштым шке виктарен шогеныт. Нуно шке коклаштышт союз-шамычым — „эрмандадым“ (вес семын манмаште, братствым) ыштеныт.

Эрмандад-шамычын шкеныштын законышт лийын, нуно шке эрыкыштым феодал-шамыч дечат, король-шамыч дечат чот арален шогеныт.

Реконкыста жапыште Кастилийыште пеш шуко тыгыде дворян-шамыч лийыныт. Кредалаш йоратыше тыгыде дворянин („идалго“) пеш йорло улмаш, сандене тудо шылым рушарнян гына кочкын. Но тиде тудлан шкенжын рыцарский лумжо дене моктанаш мешаен огыл, тудо войнам гына рыцарьлан келшыше пашалан шотлен, а кеч могай моло пашам шорын ончен.

Кастилийыште эше XII курымыштак, Англий ден Францийысе дечат ончыч, сословий-шамычын представительышты („кортес“) шочын. Тушто дворян-шамычын, духовенствын да олесе-шамычын представительышты лийыныт. Юзгунам кортесын погынымаштыже эрыкан кресаньык-шамычын общинышт деч колтымо ен-шамычат лийыныт. Кортес корольын властышым иземден. Король-шамыч тыгай присягым шуышаш улыт улмаш: сословий-шамычын эрыкыштым пужаш огыл да элын законжым пудыртылаш огыл.

Арагон ден Каталоний. Арагоно-Каталонский государство шкенжын общественно-политический стройжо дене Кастилий деч ятыр ойыртемалтын. Тыште кресаньык-шамычын илышышт пеш неле улмаш. Феодал кресань-

ыкым кузе шонен, туге кучылт кертын, даже пушташат
праваже улмаш, кресаньыкын погыжым шупшын налын, кеч
могай повинностьымат йодын кертын, штрафым кўрын да
тўрлыжымат поген.

Арагоно-Каталонский государствын тўн политический вий-
же дворян-шамыч лийынт. Черке ден духовенствын влия-
нийышт Кастилийсе дечат кугу улмаш. Арагонышто ола-
шамыч политический илышыште нигунамат кугу рольым модын
огытыл. Каталонийыште тенгыз воктен ятыр кугу ола-шамыч
лийынт, нунын кокла гыч эн кугужо Барселона улмаш.
Ремесленник да олесе йорло-шамычын восстанийышт деч
лўдмышт дене олесе поян-шамыч феодал-шамыч дене окотан
ушненыт.

Арагоно-Каталонский государствыштат кортес ондак шочын,
но тушто шолдра дворян-шамыч гына озаланеныт. Король
шолдра феодал-шамыч деч тўрысnek зависитлен. Тудо корте-
сын заседанийыштыже сукен шинчын присягым пуышаш ул-
маш, тудо дворян-шамычын эрыкыштым пужаш огыл манын
товатлен. Дворян-шамыч шканышт келшыдыме король-шамы-
чым коранген кертыныт.

XIV — XV курымлаште Арагоно-Каталонский государство
тенгыз воктенысе кугу державыш савырнен. XIV курым тўнал-
тышыште арагонский король-шамыч Сицилийым шке кидыш-
кышт налыныт, изиш варарак Сардинийым да XV курымышто
южный Италийым налыныт.

Кастилий ден Арагоном иктыш ушымаш. Мавр-шамычын куатыштым лшкыдемдыме деч
вара феодал-шамычлан мавр-шамыч ваштареш
кучедалаш кресаньык-шамычын полишышт кў-
лын огыл, сандене нуно эрыкан кресаньык-ша-
мычын общиныштым шке кид йымакышт налаш тўналыныт.
Кресаньык-шамычын представительыштым Кастильский кор-
тесыш пуртым чарненыт. Шолдра феодал-шамыч деч духо-
венство пўтынъ властыым шке кидышкышт налаш решитленыт.
Кресаньык-шамычын илышышт эре нелырак да нелырак лийын
толын.

Арагон ден Каталонийыште кресаньык-шамыч эн нелын
иленыт, сандене тушто кресаньык-шамычын ятыр восстаний-
ышт лийын.

Феодал-шамычын шке шонымышт семын илаш тыршыма-
шышт ваштареш кучедалаш да кресаньык-шамычын движений-
ыштым темдалаш Кастилий ден Арагонысо королевский ди-
настий-шамычлан шке вийыштым иктыш ушаш кўлын. Тиде
арагонский король Фердинандын кастильский королева
Изабеллам марлан налмыже дене шукталтын. 1479 ийыште
Кастилий ден Арагон иктыш ушненыт, тыге ик Испанский
государство лийын. Тиде ушнымаш корольын властышым ятыр-
лан виянгден. Португалий посна государство лийын кодын.

Фердинанд ден Изабелла феодал-шамычын торешланымыш-

тым темдалыныт, нуньн зăмокыштым негыз марте шалатен пытареныт да знатын шуко мландыжым шупшын налыныт. Фердинанд ден Изабелла феодал-шамыч ваштареш кучедалаш оласе калыкын военный вийыштым кучылтыныт. Ола-шамыч „Священный эрмандадыш“ ушненыт. Эрмандадын шкенжын войскаже лийын. Тудо чыла корнылаш сторожевой пост-шамычым шогалтылын да феодал-шамычын толымашышт да ӱкымлымашышт ваштареш пеш виян кучедалаш тўнгалын.

Феодал-шамыч ваштареш кучедалаш ола-шамычым кучылтмо дене пырляк Фердинанд ден Изабелла ола-шамычын шке вужа вуйлатыме праваштым иземдаш да нуным корольын чиновникше-шамычын кид йымакышт налаш тўнгалыныт.

Шке властыштым пенгыдемден шуктымеке, Фердинанд ден Изабелла Испанийыште мавр-шамычын пытартыш владенийышт улшо Гранада ваштареш войнам тўнгалыныт. Война лу ий шуйнен да 1492 ийыште Гранадым сеген налме дене пытен. Тыге реонкыстым мучашыш шуктыммо улмаш.

Фердинанд ден Изабелла королевский властын тушманже-шамыч ваштареш кучедалаш католический черкым кучылтыныт. 1480 ийыште Испанийыште инквизицийым ыштыме да, мавр, еврей да „еретик-шамычым“ пеш чот шыгыремдаш тўнгалыныт. Тиде шыгыремдымаш Гранадым налкеме поснак чот талышнен. Еврей ден мавр-шамычлан я эл гыч лектын каяш, я христианствыш куснаш кўштеныт. Лу тўжем дене ен, шукужым ремесленник ден торгайыше-шамыч, Испаний гыч каеныт. Даже христианствыш куснышо еврей ден мавр-шамычымат эреак лўдыкшӱ ваген: нуно шкеныштын тошто вераштым кучат, манын иктаж кӱ чоген гын, нуным тунамак инквизицийын шучко судшо судитлен.

XVII курым тўнгалтыште Испаний гыч пел миллион наре „морискым“ поктен колтыммо улмаш (христианствыш куснышо мавр-шамычым тыге маныныт). Тиде шыгыремдымаш Испанийын озанлыкшылан моткоч кугу энгекым конден. Мориск-шамыч мланде пашам да порсын ыштыме пашам пеш сайын шинчат улмаш. Нуным поктен колтымеке, Испанийыште порсын ыштымаш йӱршеш гаяк чарнен.

Инквизиций еврей ден мавр-шамычым веле огыл, но черкым але корольым тушманлын ончышыла койшо испанец-шамычымат чаманыде поктылын. Титаклыме испанецым ересылан шотленыт да инквизицийын судышкыжо пуэныт.

Испанийыште еретик-шамычым казнитлымаш пайремыш савырнен. Тудым ауто-да-фе („вера паша“) маныныт. Еретик-шамычым площадьлаш йўлатеныт, тушко корольын дворжо, зная да оласе калык погынен. Религиозный гимным мурен, торжественный процессий дене духовенство лектын, тунам судитлыме-шамычым казнитлаш конденыт. Казнитлымаш тўшка дене эртаралтын. Инквизитор Торквемада поснак осал

Ауто-да-фе.

маш да кажныже шке илишыже дене илен. Оласе калык ден кресаньык-шамыч коклаште ушнымаш лийын огыл, сандене нуно шке эрыкыштым арален кертын огытыл.

Король, феодал-шамыч да духовенствын политикышт арабский Испанийын кукшү культурыжым йөршеш шалатен пытарымашке шуктен. Араб-шамыч годым Испаний поян да культурный эл гыч нужна да пычкемыш элыш савырнен.

§ 5. Русский государствын лиймыже (XIV — XV курымла).

Литовско-русский государство.

Татар-шамычын шалатен пытарыме западный руш мландын ужашыжым Литва ден Польша руалтен налыныт. Литва XIII курымын кокымшо пелыштыже виянаш туналын. Литовский великий князь-шамыч Гедимин ден Ольгерд годым (1345 — 1377) Литовский великий княжествыш ушалтыныт: Витебский ден

улмаш, инквизиционный трибуналым тудын вуйлатыме ийлаште кандаш тужем угла „чын огыл“ ден еретик-шамычым йулатен пуштыныт. Еретик-шамычым шыгыремдымаште инквизицийын тыршымышыже адак тидын денат талышнен: титаклен пуштмо ең-шамычын погыштын ик кумшо ужашыже инквизиторлан каен. Молымжым король налын.

Завоеватель-мавр-шамыч ваштареш шуко курым годсек кучедалмашеш Испаний государств шочын. Но тиде кучедалмашым шке ваче умбаланже нумал лукшо испаний калыкым деспотический королевский власть, феодал-шамыч, тунемдыме да фанатический духовенство шке кид йымакышт налыныт. Тиде теве мо дене умылтаралтеш: Испанийын посна областыше-шамыч эше чак ушалтын огытыл ул-

Полоцкий мланде, Волян, Чернигово-Северский мланде, Киев. XV курым тунгалгыште Литва дек Смоленским ушымо. Галицкий мланде Польшылан логалын.

Литовский великий князь-шамычын властышт йыр ушымо литовский да руш мланде гыч Литовский государство лийын. Тиде государствыште эн сай да эн поян мландыште руш-шамыч иленят. Литовец-шамыч руш мландыште йула ден законым вашталтен огытыл. Литовец-шамыч шкештат утларак кукшу руш культурын влиянийышкыже логалынт. Нуно русский грамотым пален налынт. Руш йылме литературын йылмыже лийын. Закон-шамычым иктыш поген „Русская правда“ семын лукмо сборник-шамыч тиде йылме дене возалтынт. Вильнюсшто великий литовский князын канцелярийыштыже чыла паша руш йылме дене шукталтын.

1385 ийыште Литва ден Польшым иктыш ушымеке, положений вашталтын. Польский престолыш шичшаш Ядвига польский пан-шамыч литовский великий князь Ягайлолан марлан пуэныт. Литвам Польша деке ушымаш руш областьласе мландым руалтен налаш да тусо кресаньык-шамычым шке кид йымаке налаш йбным пуа, манын польский пан-шамыч шоненыт. Тулеч посна, Литва ден Польшылан немецкий агрессий ваштареш пырля кучедалаш вийыштым иктыш ушаш кўлын. Ягайло литовец-шамычлан христианством, Польшысо семын, западный, католический йула почеш налыктен. Католик-шамычлан привилегийым пуэныт. Войскаште да государством виктарымаште кугу должностыым нуно гына налын кертынт. Тидлан кўра руш знатын ужашыжат шкенжын „православный“ веражым католический дене вашталтен. Верам вашталтыме дене пырля знать польский йылмым, йулам да культурым пален налын. Кресаньык ден ремесленник-шамыч шке кугезыштын вераштым да йылмыштым арален коденят.

Тыге юго-западный Русь северо-восточный Русь деч ойырлен. Юго-западный да северо-восточный Русь кужу жапышкен тўрлб исторический корно дене каеныт. Северо-восточный Русьышто эркин-эркин великорусский народность лийын, юго-западыште — белорусский ден украинский. Но кум народностьшат иктыш ушнаш кўлым умылен иленыт. Западный Русьышто знатын ужашыже гына полякыш савырнен да калык дене кыл кучымым чарнен.

Северо-
восточный
Русь.

Литовский государствыш да Польшыш татар-шамыч шуко гана шенгын пуреныт, олала ден яллам йулатеныт да толеныт, тўжем дене еным пленыш нангаеныт. Но монгольский темдымашын тунг нелылыкше северо-восточный Русь умбак возын. Руш мланде неле йозакым тўлен. Руш князь-шамыч монгол-шамычлан польшкалыше войскам пуышаш улыт улмаш. Адакшым восточный Русь монгольский отряд-шамычын эреак шенгын коштымшт дене кугу энтекем ужын. Золотой Ордан рынок-

лаштыже руш мланде гыч поктен кондымо пӧрӧен, ӱдраманш да йоча-шамычым ужаленыт.

Руш калык захватчик-шамычым чытен кертын огыл, шала-тыме озанлыкшым тыршен нӧлтен да чыташ лийдыме пызырымашым ваче ӱмбачше налын кудалташ вийым поген. Но тидлан феодальный шеледалташым сенаш кӱлын. Руш мландын иктыш ушнымо центрже Москва лийын.

Москва.

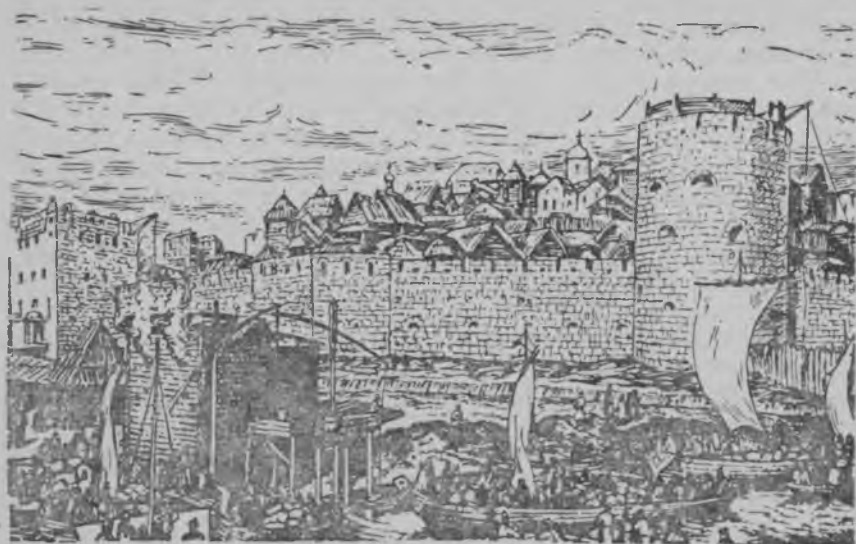
Москван географический верже пеш келшен. Москва ден Ока энгер-шамыч тудым Юл дене ушен шогеныт. Переяслав Рязанский дене Ока гыч Доныш пушым мланде ӱмбач шупшын вончештараш йӧнан улмаш, а тушечше Азовский ден Шем теңызыш да торгайыме пашан эн кугу центрлашкыже — Крымыш да Константинопольыш — корно почылтын.

Северный областьлашке кайыме вӱд корно-шамычат йӧнан лийыныт. Московский князь-шамыч чоян да шекланен ыштыме дипломатийышт дене золотоордынский хан-шамыч деч великий княженийлан ярлыкым налаш тӱнгалыныт да шке княжествыштым татар-шамычын шалатылмашышт деч арален моштенят. Пошкудо мландым изин-изин ушен шогымо дене нуно, первый Капетинг-шамычын шке доменыштым кугемдымышт семын, шке мландыштым кугемденят. Княжество кушкын, Москва олат кушкын. Кремльым тумо пырдыж дене авырен шынденят. Тушак кӱ собор-шамычым ыштеныт. Кремль йыр ремесленник ден купец-шамыч шинчын илаш тӱнгалыныт. Тыге эркин-эркин Московский княжествын вийже погынен. Уже Иван Калита годымак (1325 — 1341) северо-восточный Русьысо княжество-шамыч кокла гыч тудо эн виян лийын.

**Дмитрий
Донской.**

Великий князь Дмитрий Иванович (1359 — 1389) шкенжым татар-шамыч деч уже независимо кучен. Тудо руш мландыш пурышо татар-шамычын кугу войскаштым Вожа энгер воктене кырен шалатен (1378). Тидлан ӱчым шукташ шонен, хан Мамай, Москва ӱмбак иктыш ушымо вий дене керылташ манын, литовский великий князь Ягайло дене келшен. Но Дмитрий шкенжын тушманже-шамычын вийыштлан ушнаш эрыкым пуэн огыл, татар-шамыч ваштареш лектын да Донын кушыл мучашыже лишан Куликовский пасушто кредалмашеш нуным кырен шалатен (1380). Тиде сенгымашлан кӧра Дмитриийым Донской манын лӱмденят. Дмитрий Донскойын сенгымашыже Русьым татар-шамычын кид йымачышт йӧршешак утарен кертын огыл. Но тудо, монгол-шамычым сенаш ок лий, манын шонымашым кораш ден да ужмо шудымо игом налын кудалташ ӱшаным луктын.

XIV — XV курымлаште северо-восточный Русь монгольский завоеватель-шамычын ыштыме энгек деч тӧрланаш тӱналын. Кушкын шогышо Московский государствын аралымыже дене мланде паша саемян, ола-шамыч кушкыныт, торгайыме шотышто ваш-ваш кыл кучымаш пенгыдемын. Москва северо-вос-

Дмитрий Донской годымсо кӯ кремль (Васнецовын сӯретше гыч).

точный Русьын политический да озанлык центрышкыже савырнен.

Северо-восточный Русь мучко, тугак северо-западный Русьышто, Новгородский ден Псковский мландыште ик общий йылме — великорусский йылме — лпеш, монгол-шамычын шалатен кодымо культура уэш кушкаш тўналеш. Дмитрий Донской Кремльым шарен да тудын тумо пырдыжшым кӯ пырдыж дене алмаштен. Кремль йыр посад шарлен шоген, тушто куец ден ремесленник-шамыч иленыт. Москва Золотой Орда дене, Средний Азий дене, Византий дене, Западный Европысо элла дене чот торгаен шоген. Греческий, итальянский, мусульманский купец-шамыч Москвашке чучкыдын толын коштыныт.

Византий дене торгайыме шотышто веле огыл, но культура шотыштат кыл кучалтын. Русский образованный ең-шамыч греческий йылмым тунемыныт, Константиноиольыш коштыныт. Тушто эреак нашам ыштыше русский колоний лийын. Южнославянский элла денат — Болгарий да Сербий дене — кыл кучымаш пенгыдемын. Северо-восточный Русьышто культура кужу жапышкен волен шогымо деч вара уэш кушкаш тўналеш. Москва северо-восточный Русьын да ушнен шушо великорусский народностын культурный центрже лийын.

Тыге руш калыкын да Русский государствын единствошт кушкын да пенгыдемын. Руш мландын единствожлан кушкыше тудын озанлык шотышто ушнымашыже, олесе населенийын кушмашыже, ялысе калыкын ола дене сатум вашталтылаш тўналмыже, торгайыме шотышто кыл кучымашын

виянмашыже полшен. Тиде чылажат натуральный озанлыкын негызшым луштарен, феодальный озанлык-шамычын посна ойырлен илымашыштым пытарен, пўтын руш мландым озанлык шотышто ик тичмаш озанлыкыш савырен. Оласе калыкчан, купец ден ремесленник-шамычлан теве мо кўлын: государственнй властыым пенгыдемдаш, ласкан торгоен илаш мешайыше феодальный кредалмашым пытараш. Тыгыде феодал-дворян-шамычланат государственнй властыым пенгыдемдымаш кўлын. Руш калыкым эреак лўдыктен шогышо татар-шамычын осалын керылтмашышт деч аралалтшашлан населенийын чыла классшешамычат иктыш ушнышо, пенгыде государством ышташ шоненят. Лач шолдра феодал-шамыч гына — шке уделлаштышт шинчыше князь-шамыч — посна ойырлен шогышо мландыштым да эрыкыштым чаманен, иктыш ушнымо ваштареш кучедалыныт. Московский великий князь-шамыч нунын ваштареш чот кучедалаш пижыныт.

Иван III. Дмитрий Донскойын эргыже да уныкаже годым, Василий I да Василий II Тёмный годым, Москва деке у область-шамыч ушалтыныт. Василий II-ын эргыже, Иван III (1462 — 1505), пенгыде кумылан да кугу ушан ег, талантливый дипломат улмаш. Тудын годым Русский государствош Новгород ушалтын, а Новгородысо бояр-шамыч тудым литовец-шамычлан пуаш шоненят улмаш. Новгород шкенжын самоуправленийжым йомдарен, вечем пытарыме, сайлен шогалтыме властымат пытарыме улмаш да Новгородышто вуйлатыме паша Москва гыч колтымо наместник-шамыч кидыш логалын. Тверской княжестват ушалтын.

Иван III годым монгольский игом йбршеш сўмырен кудалтыме. Иван Золотой Ордан ханжылан йозак тўлымым чарнен. Хан Ахмет войскаже дене Москва ўмбака толаш лектын, но кредалаш пижаш тоштын огыл да мўнгеш савырнен каен.

Иван III-ын эргыже Василий III годым (1505 — 1533) Псков ден Рязань ушалтыныт.

Великий Литовский княжествыш пурышо руш мландешамыч верч эше Иван III годымак Москва ден Литва коклаште кучедалмаш тўгалын. Литва ваштареш Иван III-ын удачно кредалме войнаже-шамычлан кбра граница воктене ятыр княжество, нунын коклаште Северский княжестват, Москва дек ушалтыныт. 1514 ийыште Василий III Москва дек Смоленским ушен.

Иван III годым Русский государство кугу международный вий лийын. Римский папа-шамыч дене, Священный Римский империй дене, Венеций, Венгрий, Даний, Турций, Персий дене дипломатический кыл кучымаш тўгалын. Дипломатический пашам викараш Москваште лўмын „Посольский приказым“ почыныт.

Священный Римский империйын императоржо, Иван III-ым шке велкыже савыраш шонен, тудлан королевский титулым

пуаш сӧрен. Но Иван шкенжым император деч изилан шотлен огыл да кугешнен каласен: „Ме юмын порылыкшылан кӧра шкенан мландыште тун тунгалтыш гычак, шкенан первый кугезына-шамыч годсекак государь-шамыч улына, а мемнам юмо шогалтен“. Иван шкенжым пӱтынӱ руш мландым шке кидыштышт кучышо киевский великий князь-шамычын, Владимир ден Ярославын, шочшыштлан шотлен. Тудо шкенжым „пӱтынӱ Русьын великий князьше“ манын лӱмден, тыге тудо тун тунгалтыш гычак Русь кидыште лийше чыла мландылан, тиде шотыштак тунам Литва ден Польшыш пурен шогышо белорусский да украинский мландыланат, шке праважым пентгыдемден.

Тыге пашам виян ыштыме да геройла кредалме дене руш калык шке ӱмбачше шучко монгольский игом налын кудалтен, виян государствыш ушнен да Европысо моло государствошамыч коклаште почётный верым налын.

ХІІІ Г Л А В А.

ГЕРМАНИЙ XII — XV КУРЫМЛАШТЕ.

§ 1. Италийын мландыжым шупшын налмаш.

Германийын тыгыдын шеледалтмашыже.

Европысо ятыр моло элла дене тагастарымаште, Германий тошто семынак тыгыде ужашлан шеледалтше эл лийын кодын. Тиде теве мо дене умылтаралтеш: тиде эл экономика шотышто иктыш ушалтын огыл. Элын северже ден югшо ваш-ваш йӧршеш гаяк торгаен огытыл. Восток ден западат икте-весеышт дене кылым кучен огытыл. Элыште тудын посна ужашлажым иктыш ушен кертше виян центр лийын огыл. Тушто Российлан Москва, Францийлан Париж, Английлан Лондон лийме гай ола уке улмаш. Германский император-шамычын кужу жапышкен раш столицышт лийын огыл.

Германийыште император, рыцарь да ола-шамыч шке элыштым иктыш ушышаш верч огыл, а пошкудо эллаште толен илышаш да руалтен наледышаш верч тыршенят.

Захватнический план-шамыч Штауфен-шамычын (але Гогенштауфен-шамычын) династийышт гыч лекше император-шамычын политикиштышт поснак раш койын шога; нуно XII курым кыдал гыч XIII курым кыдал марте элым виктаренят.

Фридрих I Барбаросса.

Тиде династий гыч лекше император, Фридрих I Барбаросса (1152 — 1190), шке властьшым пеш кугуэш ужын. Тудо тыге шотлен: император — тиде древний Римын властьшым налше ен, сандене Европысо чыла государь-шамыч тудын мутшым колыштшаш улыт. Французский ден английский король-шамычым тудо шкенжын вассалжылан шотлен. Тудо пӱтынӱ Европылан веле огыл, но пӱтынӱ тунялан оза лияш шонен,

Фридрих Барбаросса да тудын эргыже-шамыч.

энертен, тыге ойлен: „государьын кумылжо—закон“. Тудо Ломбардийысе ола-шамычын шке шотышт дене вуйлатыме праваштым налын да тушто шкенжын должностной егже-шамычым шогалтен. Фридрих I-ын тиде пунчалжым илышыш пурташ тӧчымылан кӧра восстаний тӱналын. Тиде восстанийым вуйлаташ Ломбардийын эн кугу олаже—Милан шогалын.

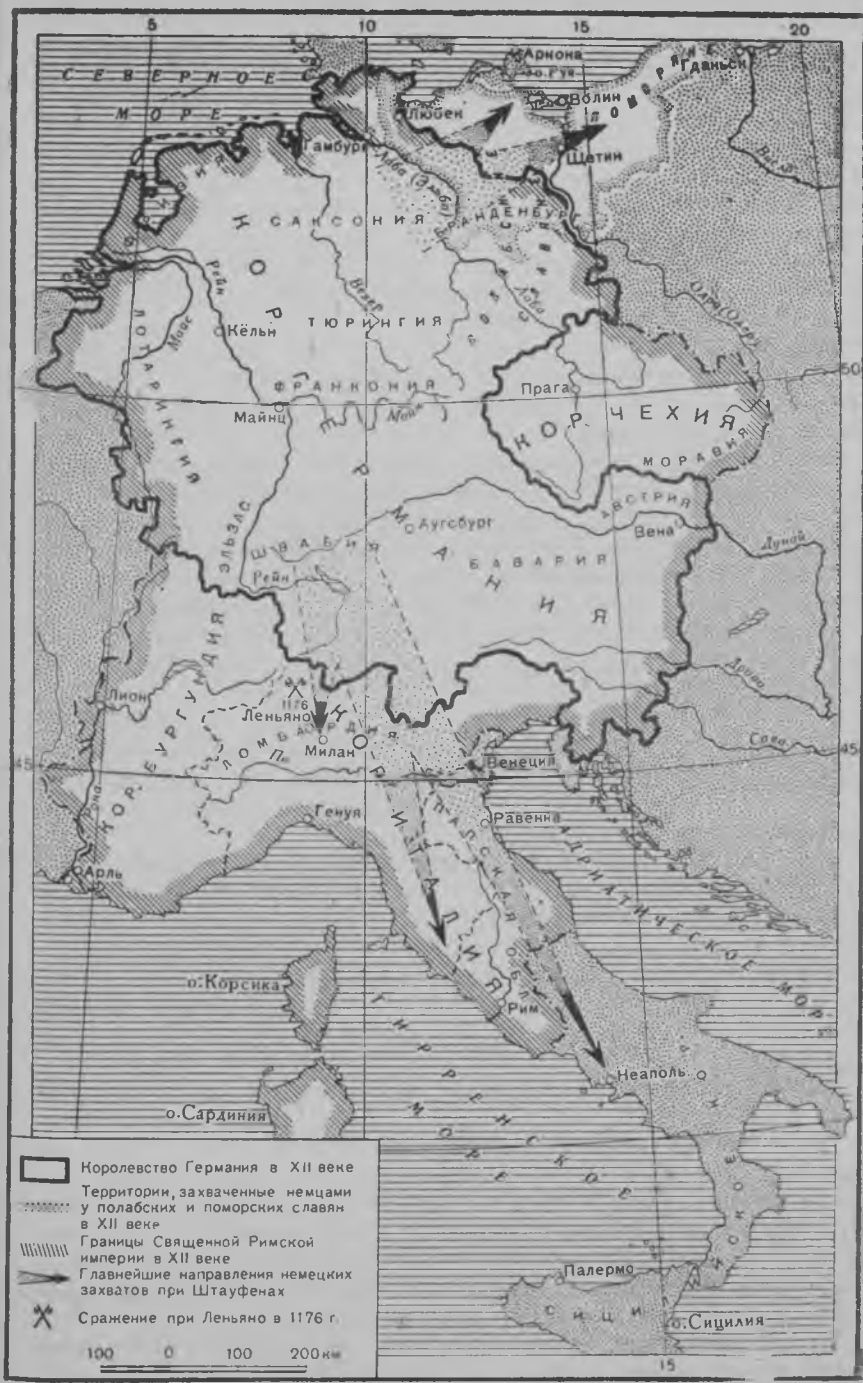
Фридрих Миланым авырен налын. Милан кок ий годым авырналт шоген. Ындыралт йӧсланыше ола, пытаргышлан, торешланымым чарнен. Сенгышын кӱштымыжым шукташ ямде улмыштым ончыктышашлан миланец-шамыч, шӱешышт шӧргам чиен, Фридрих дек поче-поче лектыныт. Фридрих олаште илыше-шамычым пошкудо яллашке луктын да нунылан барщина ден йозакым тӱлыкташ тӱналын. Олажым шалаташ, а ола шогымо олмыжым плуг дене курал эрташ кӱштен, тыге тудо ола илымым чарнымым ончыктынеже улмаш.

Фридрих I сенген гынат, тудын положенийже пенгыде лийын огыл. Ломбардийысе ола-шамыч союзым ыштеныт. Барбароссын завоевательный политикиже деч византийский император лудын улмаш, сандене Миланым угыч йол ӱмбак шогалташ тудо

Византийский империй ден мусульманский Востокумат шке кид йымакыже налаш шонен. Тиде жапыштак Германий кӧргыштак императорын властышым шотлыдымо князь-шамычат шукин лийыныт. Ег мландым шупшын налаш шонымо планжым Фридрих Италий гыч шукташ тӱналаш решитлен. Путьнь Европышто шкенжын властышым вияндышашлан да варажым путьнь тӱням шке кид йымакыже налшашлан тудо итальянский олашамычын поянлыкышт дене пайдаланаш шонен.

Фридрих I Ломбардийысе (северный Италийысе) олаам шке кид йымакыже налмаш гыч тӱналын. Фридрих римский законлан

Священный Римский империя XII курымышто..

окам колтен. Тиде окса дене Миланым восстановитленыт да тудо ола-шамычын союзыштым вуйлаташ шогалын. Кучедал-маш угыч тўналын. Фридрих I Италийыш у походым ыштен. Но Северный Италийысе ола-шамычын ополченийышт 1176 ийыште Леньяно лишан (Милан деч тора огыл) Фридрихын войскажым йѳршеш кырен шалатеныт. Императорым шкенжым имне ўмбач волтен шуэныт да, тудо пыкше-пыкше гына утлен.

Венециеш погымо съездыште Фридрих I-лан уступкым ышташыже верештын. Ломбардийысе ола-шамыч шке самостоятельностьштым пѳртылтеныт.

Фридрих кумшо крестовый походеш шке ўмыржым шуктен. Тушко тудо пўтынъ тўнялан оза лияш шонымо планжым шукташ каен улмаш. Тудо, Палестиныш миен шуде, энгер вўдыш пурен каен колен.

Немецкий император-шамыч ваштареш итальянский калыкын кучедалмашыже тидын дене чарнен огыл. Штауфен-шамыч Италиеш пенгыдемаш тыршеныт, тышак энгертен, умбакыже Востокысо эллам руалтен налаш шоненыт. Немецкий феодал-шамычын полышыштым налаш ўшанен, император-шамыч Германыйыште нунылан мом шонат, тудым ышташ эрыкым пуэныт.

XIII курым кыдалан Штауфен-шамычын династийышт пытен, тунам итальянец-шамыч шке элышт гыч немец-шамычым йѳршеш поктен колтеныт.

Германий Штауфен-шамыч деч вара. Италийым шке кид йымак налаш да тўнялан оза лияш шонышо Штауфен-шамычын политикишт Германыйыште феодал-шамычын властыштым вияндымашке да элым эше утларак тыгыдын шеледымашке гына конден.

Штауфен-шамычын пытымекышт Германыйыште императорский власть йѳршеш лушкен. „Междуцарствий“ манме жап тўналын (1254 — 1273). Германыйысе феодал-шамыч тиде жапыште икте-весеышт ваштареш чарныде кучедал шогеныт, купец-шамычым толеныт да кресаньык-шамычым шыгыремденыт. „Мўшкыndo права“ озаланен: кѳ мом шонен, тудым ыштен, шуко рыцарь-шамычше эртак толымаш да пуштедымаш дене гына иленыт.

Пытартышлан 1273 ийыште князь-шамыч императорлан Рудольф Габсбургскийым сайлен шогалтеныт. Тудо изи мландым кучышо второстепенный граф улмаш. Рудольф Италийыш походым ыштыме нерген шонен огыл. Феодал-шамычым сорлыклашат тудын вийже лийын огыл. У император уло вийжым ик пашалан пуэн: шке династийжылан иктаж могай кугу княжествым руалтен налаш. Тудо Австрий герцогствым шке кидышкыже налын кертын. Тулеч вара Австрий Габсбург-шамычын тўн владенийышт лийын.

Тыге Германский император-шамыч империйым вияндышаш нерген тетла шонен огытыл, а шканышт да шке династийыштан утларак мландым руалтен налаш гына тыршеныт.

Император-шамыч Германыйым иктыш ушен огытыл. Нунын политикышт тудым йӧршеш тыгыде ужашлан шеледалт: пытымашке конден.

§ 2. Востокушто ег-мландым шупшын наледымаш.

Славянский
мландыште
шупшын на-
ледымаш.

Германыйыште шолдра феодальный владетель-шамыч (князь-шамыч) коклаштат элым иктыш ушымо пашам ончык колтен кертше ег лийын огыл. Нунын кокла гыч кажныже ег мландым руалтен налшаш нерген гына шонен. Италий ваштареш агрессивыйым ыштыме жапыштак немец-шамыч Эльба деч востокуштыла славян-шамычын мландыштым шупшын наледенят.

Немец-шамыч эн ончычак полабский славян-шамычын да нунын пошкудышт улшо поморский славян-шамычын мландыштым руалтен налаш тыршенят. XI курымышто полабский ден поморский славян-шамыч немец-шамыч ваштареш виан кредалыныт да шке мландыштым араленыт. Нонуно общий тушман ваштареш кучедалаш вийыштым ушен кергын огытыл.

Эльба вес велнысе мландым империйын иктыш ушымовийже огыл, а посна немецкий князь-шамыч руалтен наледенят да шке колонийышкышт савыренят. XII курымышто Альбрехт Медведь Эльбан кокла ужашыштыже император деч мландым налын, тушко саксонский колонист-шамычым конден да йыгыре илыше славян-шамычын территорияштым шупшын налын. Альбрехт Медведь деч вара тудын тукумжошамыч славянский князь-шамыч коклаште лекше келшыдымаш дене чоян пайдаланеныт да шке мландыштым Одер марте, даже Одер вес могогыршкат шареныт. Тыште Бранденбургский марка шочын. Тудо пӱтынь империйыште эн кугу княжестволыйын. Тидын дене ик жапыштыракак (XII курым кыдал гутлаште) саксонский герцог Генрих Лев Балтийский тенызсер воктенсе мландым Одер марте сенен налын. XII курым мучашеш поморский князь-шамыч германский император деч вассальный зависимостьшто улмыштым признатленыт.

Славянский область-шамычым шупшын налме годым уловий дене торешланыше славянский населенийым мучко кыренят, орландареныт, кулыш савыренят. Славян-шамыч деч эн сай мландым шупшын налыныт да нуным канга, пасу пашалан йӧрдым мландышке шыгыремденят. Нуным крепостнойыш савыренят, неле йозакым тӱлыктеныт да барциныште пашамыштыктеныт. Южо вереже славян-шамычлан вуд ден купым гына коденят, сандене нуно энгер ден ер серлаште колым кучен шӱкшӱ яллаште иленят.

Славян-шамычым шке кид йымак налме ик йӧнлан нуным ӧкымеш христианствыш кусарымаш шотлалтын. Нунылан черке

жазнаш кугу оксам тўлыктенят. Шыгыремдыме, пызырналт илыше славян-шамыч шке йўлаштым, шке йылмыштым йомдаренят, нуным бкымецш немецш савыренят.

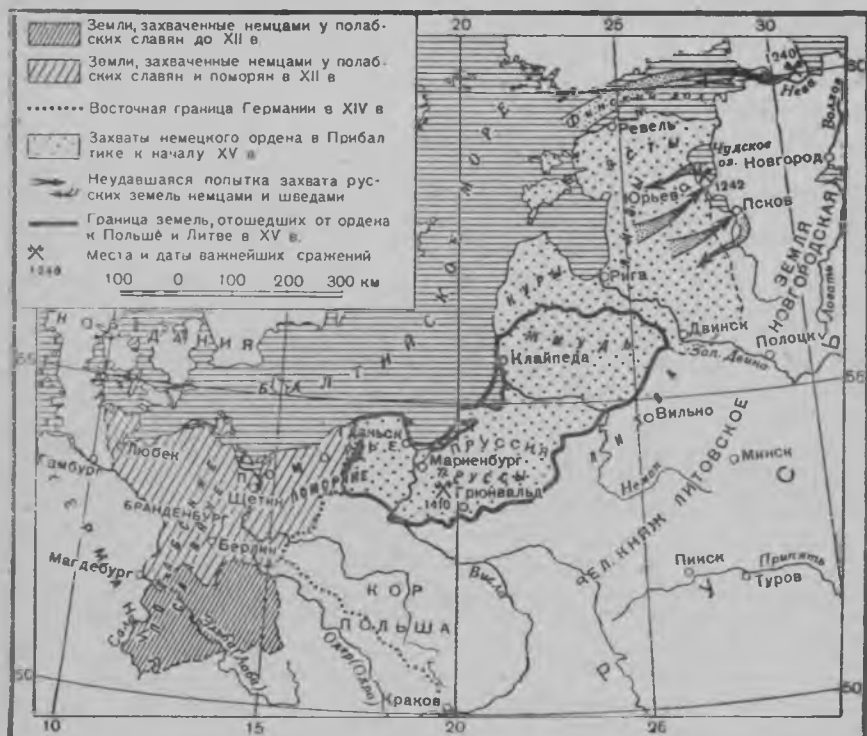
Йорлештше немецкий рыцарь-шамыч Германий гыч славян-шамыч деч шупшын налме мландыш логалаш тыршенят. Тыште немецкий рыцарь-шамыч знатный барон лийынат. Славян-шамычын мландешышт ыштыме немецкий монастырь-шамычат шуко мландым налыныт. Шке доходыштым кугемдышашлан рыцарь ден монастырь-шамыч немецкий колонист-шамычым ўжын конденят да, верысе населенийым шыгыремден, нунылан эн сай мландым пўчкын пуэныт. Колонист-шамыч йозакым тўлышаш улыт улмаш. Нуно славян-шамыч деч шупшын налме мландыш окотан каеныт, молан манаш гын, нуным мбнгыштышт феодал-шамыч пызырен иленят, а тыште сайрак илаш тўналаш шоненыт. Но колонист-шамычын ўшанышт арам лийын. Рыцарь ден монастырь-шамыч нунын деч повинностьюм утларак да утларак йодаш тўналыныт, варажым нуным крепостнойышко савыренят.

**Восточный
Прибалтикиш-
те шупшын
наледымаш.**

Ен мландым немец-шамычын шупшын наледымашышт славян-шамычын мландешышт чарнен огыл, тудо Балтийский тенгыз сер мучко эше умбаке, Финский залив марте шарлен. Уже XII курым кыдал гычак немецкий купец-шамыч Балтийский тенгызште торгайымаште виан участвоватлаш тўналыныт да руш-шамычын рынкышкышт коштмо корно-шамычым шке кидышкышт налаш тыршенят. 1201 ийыште нуно Двина энер анеш Рига олам ыштенят. Купец-шамыч почеш кызытсе Латвий ден Эстонийын мландышкышт немецкий духовенство ден рыцарство шўшкылт пураш тўналыныт. Прибалтикым сенген налшашлан Меченосец-шамычын духовно-рыцарский орденыштым ыштенят (1202). Христианством шарыме амал дене меченосец-шамыч верысе населенийын ужашыжым пуштын пытареныт, ужашыжым кулыш савыренят. Тидын годым немец-шамыч племя-шамыч кокласе келшыдымаш дене пеш чоян пайдаланеныт.

Югыштырак, Висла энер аныште, литовский племя улшо прусс-шамычын мландешышт Тевтонский (але Немецкий) орден пенгыдемын (1226), нуным прусс-шамыч ваштареш кредалше польский князь-шамыч ўжын конденят. Нине князь-шамыч шке границышт воктене шканышт могай шучко лўдыкшым ыштымышт нерген тунам шоналтенат огытыл. Орден прусс-шамычын пўтынь мландыштым сенген налын. Шупшын налме прусский областяште орден олалам шындылын да тушко олаште илыше немец-шамычым ўжын конден. Тукак немецкий кресаньык-шамычымат конденят, нунылан прусс-шамыч деч шупшын налме мландым пуэденят.

Прусс-шамыч немецкий колонизатор-шамыч ваштареш пеш жот торешланеныт да шкеныштын пызырышышт ваштареш

ХII — XV курумлаште западный славян-шамычын мландышкышт да Прибалтикышке немец-шамычын ыштыме агрессийышт.

шуко гана восстанийым тарватеныт. Кõ торешланен, нуным чылаштымат орден чаманыде пуштеден але кулыш савырен. Кõ йõршеш уншештын да христианствыш куснен, нунылан эрыкым пуэныт. А кõ орденлан служитлен да тудлан полшен шоген гын, нунылан дворянский лумым пуэныт.

1237 ийыште меченосец-шамыч Тевтонский орден дене ушненыт. Тевтонский орденже ынде Висла ан гыч Финский залив марте Прибалтикым шке кидыштыже кучен. Немец-шамыч востокышкыла эше умбак каяш да руш мландым шупшыш налаш шоненыт.

Чемец-шамыч да Русь.

Монгол-шамычын озаланымышт дене да руш калыкын кугу энгекыш логалмыж дене пайдаланен, немец-шамыч Русьын северо-западшым, Новгород ден Псковым, руалтен налаш шоненыт. Тидын деч изиш ончычырак швед-шамыч Финляндийым руалтен налыныт улмаш. Немец ден швед-шамыч ик ойым ыштеныт да руш мланде ваштареш пырля кредалаш ямдылалтыныт. Эн ончыч швед-шамыч кержалтыныт. 1240 ий кенежым нуно Нева

эгер серыш толын воленыт. Но новгородский ополчений самырык князь Александр Ярославичын вуйлатымыже почеш нуным йоршеш кырен шалатен. Швед-шамыч шке корабльышкышт шинчын каеныт. Тиде сенымашлан Александрлан Невский лумым пуэныт.

Тидын деч вара немец-шамыч шенгын пураш тунгалыныт. 1242 ий 5 апрельште Чудской ер ий умбалне немецкий рыцарь-шамыч ден Александр Невскийын войскаже коклаште пеш кугу кредалмаш лийын. Тиде кугу кредалмаш немец-шамычым йоршеш кырен шалатымаш дене пытен. Тиде кредалмашым „Ледовое побоище“ манят. Немец-шамычым руш граница деч ордышкы поктен колтеныт.

Тыге немец-шамычын руш мландым налаш точымыштышт шукталт кертывн огыл. Александр Невскийын сенымашыжлан кбра руш-шамыч немец-шамычын кулышкышт савырныме деч утленыт.

**Немецкий
агрессийын
сумырлы-
мыжб.**

XIII курым мучаш гыч орден шке властьюм Литвашке шараш тыршен. Немецкий рыцарь-шамыч Литвашке эреак керылт пуреденыт, литовский яллам йулатеныт да порьен, удрамах да йоча-шамычым кулыш ужалаш поктен нангаеныт. Польша ден Литва 1385 ийыште Ягеллон-шамычын династийыштын властьюе йыр ушненыт. 1409 ийыште Польша ден Литовский государство орден ваштареш „великий войнам“ тунгалыныт. 1410 ийыште Грюнвальд лишне пытартыш кредалмаш лийын. Орденлан полшаш турло немецкий мланде гыч шуко рыцарь-шамыч погыненыт. Нунын ваштареш поляк, литовец-шамыч, смоленский (руш) полк-шамыч да чешский отряд кредалыныт. Кредалмашым литовский конница тунгалын, тудо немец-шамычын войскаштын шола турышкыжб кержалтын. Ваштарешышт немец-шамыч ударым ыштеныт да литовец-шамычым темдалыныт, вара покташ тунгалыныт, тыге союзник-шамычын флангыштлан да тылыштлан лудыкшб лийын. Поляк-шамычат чакналтеныт, корольын знамяже мланде умбак йорлын. Неле положений гыч луддымб смоленский полк-шамыч утареныт, нуно пеш шуко еным йомдареныт гынат, центрыште пенгыдын шогеныт. Руш-шамычын пенгыдылыкыштлан кбра поляк-шамыч наступленийым тунгалыныт да орденский войскам кырен шалатеныт. Кредалмашеш великий магистр (орденым вуйлатыше) да шуко рыцарь коленыт. Грюнвальдский кредалмаш орденын вийжым сумыралын да Прибалтикиште немец-шамычын ег мландым шупшын налмашыштлан мучашым ыштен. 1466 ийыште орденлан шкенжын кучымо мландыж гыч ужаныжым польско-литовский государствылан пуаш да польский король деч вассальный зависимостьшто улмыжым признатлаш догалын.

§ 3. Ола-шамыч. Германийын шеледалтмашыж

Немецкий
ола-шамыч.

XII да XIII курымлаште Германийыште ола-шамыч кушкыныт. Но Германийлан иктыш ушнашыже ола-шамычат полшен кертыв огытыл. Купец-шамычым толышо да сату шупшыктымылан кугу пошлиным налше темдыме рыцарь-шамыч ваштареш кучедалаш южный немецкий ола-шамыч XIV курымышто союзыш ушнаш төченыт. Но ола-шамычын самостоятельностьшт виянме деч лүдшө немецкий князь-шамыч нунын ваштареш шогалыныт да нуным шалатен пытареныт.

Германийын северыштыже улшо ола-шамыч XIV курымышто „Немецкий ганза“ манме куатле союзым ыштеныт. Ганзейский союз XIV курымышто 80 наре олам ушен шоген. Нунын кокла гыч эн кугужо Любек ден Гамбург лийыныт. Ганзеец-шамыч германский ола-шамычын обций интересышт нерген огыл, а торгайыме шотышто шкеныштын пайдашт нерген шоненыт. Ганза Северный ден Балтийский тенызлаште кумдан торгаен. Тудын Торгайыме тун корныжо Новгород ден Лондон коклаште киен. Тиде корно умбалне Ганза кеч куштат торгаяш шканже посна правам налаш да чыла моло купец-шамычым тушеч шыгыремден лукташ, акым шке диктоватлаш, шулдын налаш да шергын ужалаш тыршен. Ганзеец-шамыч тыге ойленыт: „Ме англичан-шамыч деч рывыжым грошлан налына да нунылан рывыж почшым талерлан ужалена“. Ганзеец-шамыч шке шонымыштым шуктышаш верч чоам ыштылыныт да ондалкаленыт, а тидат полшен огыл гын, кидыш оружийым налыныт. Нуно Даний ваштареш кок гана кредалыныт да тудлан Ганзан привилегийжым признатлыктеныт веле огыл, но датский корольым сайлымаште участвоватлаш Ганзалан правамат налыныт.

Ганзан торгайыме пашаже тун шотышто тудын Лондоньысо, Брюгьысо, Бергеньысе (Норвегий) да Новгородьысо конторылаштыже шукталтын. Ганзеец-шамычын вес элласе конторышт шке шотышт дене крепость гай лийыныт: тудым күкшү савар дене авырен шындыныт, оружиян орол да пий-шамыч оролен шогеныт. Кажне

Ганзейский корабль.

XV курымысо Нюрнберг ола.

конторышто торговый, складской да илыме помещений лийын. Тыште дисциплиным пенгыдын кучышо, ватыдыме пörьен-шамыч гына иленют.

Союзын общий пашажым Любекыште ганзейский ола-шамычын делегатыштым погымо съездлаште кангашеныт.

Россий дене торгайыме шотышто кылым Ганза новгородский торговый контора („Немецкий двор“) гоч кучен шоген. Ганзеец-шамыч Новгородыш моло западный купец-шамычым пурташ огыл манын тыршеныт да новгородский купец-шамычлан Западыш кошташышт мешаеныт. Российлан виянгашыже йöн ынже лий манын, нуно военный пашалан кўлшö сатум (металлым, имньым) Российыш колтен огытыл. Ганзейский купец-шамыч ударак сорт постом чаплылан шотлен ужаленыт, вискалыме годым ондалкаленыт, сандене новгородец-шамыч нунын чояланымыштан чўчкидынак вуйым шийыныт. Новгородым Москва деке ушымеке, московский правительство „Немецкий дворым“ петырен.

Немецкий ола-шамыч элым иктыш ушаш полшен огытыл веле огыл, но, мöнгешла, тудын тыгыде ужашлан шеледалт-машыжым пенгыдемденют веле. Нунын союзышт шкеныштын частный интересышт верч тыршеныт. Ганза южно-немецкий ола-шамычлан князь-шамыч ваштареш кучедалашышт полшен огыл. Аугсбург, Нюрнберг гай кугу торговый ола-шамыч йöршеш посна ойырлаш тыршеныт. Нуным „имперский“ ола маныныт, вес семын манмаште, нуно император деч гына зависитленыт. Чынжым нуно незавизимый ола-шамычын республи-

қышт лийыныт. Нуно элын шеледалтмашыжым иземден огытыл,
а кугемденят веле.

Германийын шаланымыже. Германыйште элым иктыш ушен кертше вий
лийын огыл. Агрессийым ышташ да ег мландым
руалтен налаш тыршыме политика Герма-
нийын вийжым утларак лушкыдемден. Эльба вес велне да
Прибалтикыште мландым руалтен налме жапыштак Германий
шкенжын тун владенийжым йомдарен шоген. XIII курым мучаш
тыч тунгалын империй деч ятыр альпийский мланде ойырлен,
нине мланде-шамыч посна Швейцарский союзым ыш-
теныт.

Германий утларак да утларак посна территорий-шамычлан
шеледалтын. 1356 ийыште император Карл IV Золотой бул-
лам луктын (вес семын манмаште, шортнб печетан грамо-
тым). Тиде грамота князь-шамычлан шке мландыштышт зави-
ситлыдыме государь улмо чыла праваштым пенгыдемден. Им-
ператорым шым курфюрст (тиде „сайлыше князь-шамыч“
манме лиеш) сайлен шогалта, манын тиде грамотыштак он-
чыктымо. Курфюрстшо империйын эн поян духовный да свет-
ский князьше-шамыч лийыныт. Империйысе чыла князь-шамыч
жапын-жапын имперский сеймыш — рейхстаг манмашке —
погыненыт. Рейхстагыште имперский ола-шамычын представи-
тельыштат участвоватленыт.

Английыште парламент, Францийыште генеральный штат,
Испанийыште кортес лийме семын, рейхстаг пүтынь элысе
кушыл сословий-шамычын представительыштыт лийын огыл.
Тиде независимый государь-шамыч ден олаласе республика-
шамычын съездышт лийын. „Имперский рыцарь-шамычат“ тұ-
рысnek зависитлыдыме лийыныт. Нуно Штауфен-шамыч годым
императорлан служитленыт, а Штауфен-шамычын сұмырдыме-
жышт государственный службым нумалым чарненыт. Герма-
нийыте, поснак Рейн воктене да югышто, нуно шукын лийыныт.

Нуно шке деч кұшнб шогышо нимогай властымат шотыш
налын огытыл, нуно шукыжым толен да пуштеден иленыт.
Государство тыге чот шеледалт шогымо годым империйын
общий законжат, судшат, казнажат лийын кертын огыл. Кажне
князь, имперский рыцарь але ола шке владенийыштыже йбр-
шеш вольна лийын.

XV курымышто императорский властын чапше моткоч чот
волен, санденак тунамсе ег-шамыч, шкеныштын императо-
рышт улмо нерген немец-шамыч йбршеш гаяк монденят,
манын ойленыт. Южо областьше-шамыч империй деч чылтак
ойырленыт. Кодшо областьлаштыже князь-шамыч виян шоген-
ныт, император нунын ваштареш торешланаш тбченат огыл,
молан манаш гын, тудын оксажат, войскажат уке улмаш.
Тыге, Россий, Франций, Англий да Испаний дене танастарымаш-
те, Германыйыште пенгыде центральный власть лийын огыл,
немецкий княжество-шамыч ик государствыш ушнен огытыл.

**ЧЕХИЙ XII — XV КУРЫМЛАШТЕ ДА
ГУСИТСКИЙ ДВИЖЕНИЙ.**

Чехий формально Священный Римский империйыште шотлалтын, но тудо тўрысnek шке шотшо дене илен. Чехийын эл кбргб паша коклашкыже пураш императорын праваже уке улмаш. Чешский король курфюрст улмаш да моло куд курфюрст дене пырля императорым сайлымаште участвоватлен. Немец-шамыч Чехийым „Богемий королевство“ маныныт.

Немецкий колонизаций.

Чехий христианством немец-шамыч деч налын, тышак ыштыме монастырь-шамыч кокла гыч шукушт немецкий лийыныт. Черкым вуйлатымаште тўн должностыым немец-шамыч налын шогеныт.

XII курым мучаш гыч Чехийыште ола-шамыч кушкаш тўналыныт. Оласе торговой да ремесленный населенийт Чехийышке шукужым Германий гыч толын, а тушто тиде жапыште уже шуко ола улмаш. Чешский король-шамыч ола деч кугу пайдам налаш шоненыт. Сандене нуно у ола-шамычым ышташ полшеныт да тўрлө льгота дене тушко Германий гыч ег-шамычым кондаш тыршеныт. Олалаште чешский ремесленный населений шочын, но патрициатыште эртак гаяк немец-шамыч шинченыт.

XII курымышто поян чешский рудник-шамычым починыт. Тушеч рудам лукташ чешский король-шамыч адакат тиде пашам шинчыше немец-шамычмак ўжыныт. Тыгеракын, рудник-шамычат немец-шамыч кидыш логалыныт. Предприниматель-шамыч лукмо рудан ужашыжым корольлан пуышаш улыт улмаш, но нунылан шканыштат шуко кодын, нуно писын поеныт.

XIII — XIV Шкенжын кугу доход-курымлаште шылан кбра, поснак ший Чехийын лукмо рудник гыч нал-вьянмыже. ме доходшылан кбра, чешский король Европысо король-шамыч кокла гыч эн поян король улмаш.

Карл IV-ын статуйжо.

Карл IV (1346 — 1378) ик жапыштак чешский король да германский император лийын. Прага империйын столицышкыже

да эн поян да культурный центрышкыже савырнен. 1348 ийыште Прагеш университетым почыныт.

Но Чехийыште шемер калыкын илышыже пеш писын нелем толын. Кресаньык-шамычым шукуштым крепостнойыш савырен-ныт да нуно шке озаштлан неле повинностьым шуктен шо-геныт.

Рудниклаште шахта кучышо поян-шамыч озаланеныт, нуно пашазе-шамычым пеш чот эксплуатироватленыт. Олалаште патрициат ремесленник-шамычым пызырен. Олалаштат, яллаш-тат кугу шыде кыненыт.

**Путьнь
калыкын
движенийже.**

Шолдра феодальный господа-шамыч коклаште немец-шамыч шуко лийыныт. Рудник оза-ша-мычат немецак улыт улмаш. Немец-шамычак олалаште патрициатыште шинченыт. Сандене чеш-ский калык немец-шамычым тун угнетательлан шотлен. Монастырь-шамыч шукушт немец-шамыч кидыште лийыныт. Высший церковный должностным шукужым немец-шамыч налын шогеныт. Церковный феодал-шамыч кресаньык-шамычым эн чот эксплуатироватленыт. Чехийысе шемер калык кок-лаште немец-шамыч ваштарешат, католический черке вашта-решат шыде кушкын.

Немец-шамыч ден католический черке ваштареш шыдеш-кымаш чешский населенийын моло классше-шамыч коклаштат кушкын толын. Чехийыште, Европысо моло элалаше семынак, йорлештше рыцарь-шамыч шукын лийыныт, нунылан вес элаш-те военный службыш тарлалт кошташ верештын. Нуно немец-шамычын да католический черкын поян мландыштым шум шелын онченыт.

Олалаше населенийын поян ужашыже — промышленник ден торгайыше-шамыч — олам вуйлатымаш паша путьнек немецкий патрициат кидыште улмылан когарген коштын. Нуно черкынат тушманеш ужыныт, тудо немец-шамычын озаланымашыштым, турло юлан ушанымашым, ондалкалымашым шаркала, маныныт. Черке моткоч шергыш шуэш, тудын мландыжым шупшыш налаш кӱлеш, манын шотленыт нуно. Даже южо шолдра чеш-ский феодал-шамычат немец-шамыч ден католический черкын поянлыкыштым ончен шыдешкеныт.

Тыге Чехийыште немец-шамыч ден католический черке ваштареш путьнь калыкын движенийже тарванен.

**Ян Гус ден
гусит-шамыч.**

Немец-шамыч ден католический черкын озала-нымышт ваштареш кучедалаш эн ончыч Праж-ский университетын профессоржо Ян Гус ужын. Гус католический духовенствын темдыме улмыжо ваштареш, индульгенцийым ужалыме ваштареш ойлен, черке деч мландым шупшыш налаш требоватлен. Гус церковный книга-шамычым калыкын умлыдымо латинский йылме гыч чешский йылмыш кусарен. Тудо папа-шамычын властиштыт ваштареш чот шоген. Гусын проповедьшым чешский обществом чыла ужашыжат

Ян Гус.

кугу кумыл дене вашлийын. Тудо шке калыкым утарышаш верч кучедалме движенийын чын вождышо лийын.

Немец-шамыч Гусым чытен кертын огытыл да шыгыремденыт, сандене тудым кошарташ тыршеныт.

Тиде жапыште католический черкын высший духовенствын Соборжо Констанцеш погынен улмаш, тиде собор Гусым мут кучаш шогалташ требоватлен. Констанцыш каяш кўлмѳ але кўлдымѳ шотышто Гус тайныштын, но германский император Сигизмунд тудлан нимогай лўдыкшат оклий манын сѳрен да аралыме грамотым пуэн. Гус, шкемын чынлыкемын соборлан умылтарен кертам, манын

шонен. Но соборыш погынышо высший духовенство тудлан ик мутым каласашат эрыкым пуэн огыл; тудым шыдын кычкырен вашлийыныт, тюрмаш петырен шынденыт да йўлатен пушташ судитленыт. Сигизмунд тудым пыдал налаш шоналтенат огыл. Гуслан шке шонымашыжым кудалташ кўштеныт, но тудо колымашым чакнымаш деч сайраклан шотлен. 1415 ий 6 июльшто тудым йўлатен пуштыныт. Тыге онтален пуштмаш пўтынъ Чехий мучко национально-освободительный движенийым эше утларак веле ылыжтен. Гусын лўмжѳ дене тиде движенийым „гуситский движений“ манын лўмденыт, а тудын туныктымжо почеш кайыше-шамычым „гусит“ маныныт. Населений католический поп-шамычым покташ тўнгалын.

1419 ийыште паша ваш пижын кредалме восстанийышке шуын. Прагыште чешский населений, шукыжым ремесленник-шамыч, черке ден монастырь-шамычым шалаташ тўнгалын. Оласе ратушеш городской советын членже-шамыч тўкылалт шинчыныт улмаш. Ремесленник-шамыч ратушым сенен налыныт да городской советын членже-шамычым окна гыч луктын кудалтеныт. Чех-шамыч Сигизмундын шке государыштан шотлымым чарненыт. Чехийын самостоятельностьюым пызыралаш да тудым немецкий император ден католический черкын кид йымакыже налаш шонен, папа крестовой походым увертарен. Тиде крестовой походыш шукыжым немец-шамыч погыненыт, нунын деке католический Европысо чыла эласе рыцарь-шамыч ушненыт. Император Сигизмундын вуйлатымыже почеш нуно Чехий ўмбака тарваненыт, но нуным гусит-шамыч кырен шалатеныт. Тунам крестоносец-шамыч Чехий мучко шаланен каеныт, аралатдыме чешский яллам толеныт да пустанденыт. Учылган гусит-шамыч католический храм ден монастырь-шамычым шалатылыныт, мландыштым шупшы налыныт, тугак католический феодал-шамычын мландыштымат шупшын наледеныт.

**Умеренный
ден таборит-
шамыч.**

Гусит-шамыч коклаште кок лагерь лийын. Иктышт, умеренныйрак-шамычше, черкын погжым конфисковатлаш да чешский черкым посна ойыраш требоватленйт. Нунын коклаште торгайыше промышленник, поян кресаньык-шамыч да тугак Пражский университетын профессоржо-шамыч лийыныт.

Шемер чех-шамыч — кресаньык ден ремесленник-шамыч — шкаланышт посна „таборит-шамыч“ партийым ыштенйт. Нуным шке вийышт дене ыштыме, пенгыдемдыме Табор ола лум дене тыге лумденйт. Таборит-шамычын тун вийышт кресаньык-шамыч лийыныт, нуно крепостной права ден феодальный повинность-шамычым пытараш, духовенством шке эрык дене сайлен шогалташ требоватленйт. Кресаньык-шамычлан немец-шамыч ваштареш кресталмаш помещик-шамыч ваштареш кресталмаш лийын.

Таборит-шамычын движенийышт, чынжым гын, Жакерий да Уот Тайлерын восстанийже семынак феодал-шамыч ваштареш кресаньык-шамычын ыштыме восстанийышт улмаш.

Южо таборит-шамыч, тун шотышто олесе да ялысе йорлошамыч ден рудникласе пашазе-шамыч, частный собственностьюым йоршеш пытараш да погылан чылан оза лияш требоватленйт. Таборит-шамыч деке южо йорлештше рыцарь-шамычат ушненыт. Нунын коклаште опытный воин-шамыч лийыныт. Нунын кокла гыч иктыже Ян Жижка гуситский войскаан йоратыме вуйлатышыже лийын.

**Гусит-
шамычын
военный
организаци-
йышт.**

Немец-шамыч гусит-шамыч ваштареш вич крестовый походом ыштенйт (1420 — 1431). Нуно чыланат немец-шамычым кырен шалатыме дене пытеныт. Чехийыште куатле революционный армий-шамыч шочыныт. Немец-шамычын имнешке рыцарьышт-шамыч ваштареш Ян Жижка пеш чапле пехотым да ораваш шынден кондышмо куштылго артиллерийым ыштен. Шинчыр да онга дене ваш-ваш пижыктылме тыглай кычкыме орава дене Жижка чакше мяш лийдыме укрепленийым ыштен. Тыгай куснылшо крепость-шамычым арамаште ўдрамаш-шамычат кугун полшенйт.

Ян Жижка.

Ик кресталмашеш Жижка сусырген да сокыр лийын. Но

Орава-шамыч дене авырыме гуситский лагерь.

тудо гуситский войскам умбакыжат вуйлатен да родинылан шкенжым чаманыде служитлен. Тушман тудын лумжӧ дечак лудын. Гусит-шамыч тудым ача маныныт. Гусит-шамычын войскашт пеш писын кусныл коштыныт, сандене чӱчкыдынак тудо йбршеш вучыдымо верыш кенета миен лектеш улмаш. Гусит-шамычын орава йӱкыштым колмекак крестоносец-шамычын войскашт куржаш туналыныт, манын ойлат. Гусит-шамычын армийышт общий воинский повинность негызеш погалтын. Тушто пенгыде военный дисциплиным пуртымо улмаш да революционный кумыл нӧлталтмаш чот шарлен. Гусит-шамыч аралалтмаш гыч наступленийыш кусненыт. Нуно Германийыш походом ыштеныт, Балтийский теҥыз марте шуыныт. Нуно чыла вере шке туныктымашыштым шареныт, тудым Германийсе шемер массат кумылын вашлийын. Немецкий поп ден феодал-шамыч тиде туныктымашым „чешский яд“ маныныт. Гуситский война-шамыч тун шотышто таборит-шамычын вийышт дене эртаралтыныт. Умеренный-шамыч таборит-шамыч деч шкештат лудыныт, сандене немец-шамыч дене келшаш йӧным кычалыныт.

Умеренный-шамычын ужалалтмышт. Гуситский войнан результатше.

Пытартышлан император Сигизмунд умеренный-шамычын требоватлымыштым шукташ келшен. Тудо черке деч шупшын налме мландыштым нуныланак кодаш, чешский черкын самостоятельностьшым признатлаш келшен. Тунамак умеренный-шамыч Сигизмундым шке государыштан шотлаш туналыныт.

Но таборит-шамыч тиде келшымашым признатлен огытыл да тудым изменылан шотленыт. Тунам умеренный ден таборит-шамыч коклаште кредалмаш тўналын. Умеренный-шамыч изменник семын таборит-шамыч ўмбак кержалтыныт да нуным Липан воктен кырен шалатеныт (1434). Таборит-шамычым пеш осалын темдалыныт.

Кресаньык-шамычын моло кугу движенийышт—Жакерий ден Уот Тайлерын восстанийже семянак, таборит-шамычын движенийыштат сенгалтмаш дене пытен. Движенийыште участвоватлыше оласе йорло-шамыч кресаньык-шамычым сенгемашке нангаен кертын огытыл, молан манаш гын, нуно шкештат але вийдыме лийыныт да организоватлалтын огытыл.

Чехийлан гуситский движенийын значенийе кугу лийын. Тудо немец-шамычын озаланымашыштан мучашым ыштен. Чехийыште национальный йылме ден национальный культура вянаш тўналын.

Чешский калык шкенжын национальный геройжо-шамыч дене — Ян Гус да Ян Жижка дене — кугешна.

XV Г Л А В А.

ИТАЛИЙ XIII—XV КУРЫМЛАШТЕ.

Италийын
шелледалтма-
шыже.

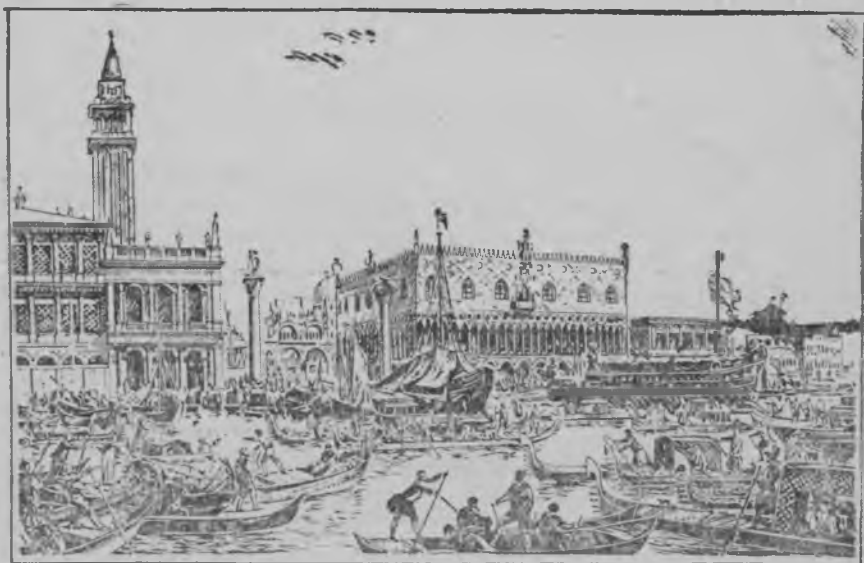
Италий, Германий семянак, ик государствыш ушнен огыл.

Западный Европысо моло элла дене тагастарымаште, Италийыште торгаймаш ондак вянаш тўналын, ола-шамыч пояш тўналыныт. Востоковысо да Западный Европысо элла коклаште торгайыме шотышто Италий эн кугу коклазе лийын. Италийысе ола-шамыч элым иктыш ушышаш верч огыл, а Востоковышто верым налын пенгыдемдаш да Западысе элла дене вянаш торгайышаш верч тыршеныт. Тиддечат коч, торгайыме шотышто икте-весеышт дене ўчашымаш нуным ваш-ваш кредалмашке шуктен да Италийым эше утларак тыгыде ужашлан шеледен.

Священный Римский империйын императоржо-шамычат Италийым иктыш ушен кертын огытыл. Нуно Италийым толеныт да шалатылыныт гына, пўтынь калыкын шыдыжым луктыныт, санденак калык нуным поктен колтен.

Папа-шамыч кидыште Италийыште кугу Папский государство лийын, нунат Италийым иктыш ушен кертын огытыл. Папа-шамыч Италийым ушаш огыл, а пўтынь тўнялан оза лияш шоненыт. Нунын планышт шукталтдеак сўмырлен, нуно шкештат Италий гыч кужу жаплан каеныт да французский король-шамычын кид йымакышт логалыныт.

Сандене Западный Европысо эн поян да пелед шогышо эл тыгыде ужашлан шеледалтшак кодын да, эреак ваш-ваш

Венеций ола.

кредал ылыше посна областьлаже тудын вийжым лушкы-дежденит.

Италийын северный ужашыже эн поян улмаш. Тыште ола-шамыч йырышт кийыше мландым шке кидышкышт налыныт да посна республика-шамычым ыштеныт. Нуно торгайыме пашам кумдан шареныт, нунын промышленностьышт виянгын. Тенгыз воктенысе кок республика — Венеций ден Генуя — да промышленностян поян ола — Флоренций — эн куатле лийыныт.

Венеций ден Генуя. Руш ола-шамыч Новгород ден Псков семьяк, Венеций ден Генуя аристократический республика лийыныт. Нине ола-шамычын поянлыкышт шолдра купец-шамыч кидыште улмаш, нуныжо пүтынь властым кучен шогеныт.

Венецийын шкенжын сайлен шогалтыме правительже лийын, тудым до ж маныныт. Властын эн кұшыл органже Большой Совет улмаш. Советын членже-шамыч сайлен шогалтымылан шотлалтыныт гынат, чынжым тушко поян-шамыч веле логал кертыныт. Дожым Большой Совет сайлен.

Купеческий олигархийын озаланымашыже Венецийысе населений коклаште шыдым тарватен. Правительство ваштареш чўчкыдынак заговор-шамыч ышталтыныт. Шкенжым нунын деч арален кодышашлан купеческий олигархий XIV курым тўналтышыште лу еган Советым ыштен. Лу еган Советын шуко шолып агентше улмаш. Нуно ег умбак чоленыт, озаланыше группылан келшыдыме але лўдыкшў улшо ег-шамычым

улак пусакеш шолып пуштеденят. Чыла должностной егым, тиде шотыштак дожым шкенжымат, лу еган Совет шолып эскерен. Венецийште шпионаж да террор шарлен.

Поян Венеций мотор деч мотор зданий-шамыч дене сылнештаралтын. Тушто ола уремлаште канал шуко лийын, нине каналла гоч сылне кўварым ыштеныт, олаш кугу зданий-шамычым нолтеныт. Венецийын тўн площадьше—святой Маркын площадьше—поснак моторын сылнештарыме улмаш. Тыште византийский стиль дене ыштыме моточ мотор собор шоген, тыштак дож-шамычын йытыра дворецшты улмаш.

Венеций шкенжын чоя дипломатийже дене ойыртегалтын. Тудо шкенжын пошкудыжо — Византийский империй деч шукулан тунемын. Венецианский дипломат-шамыч пеш чоя лийыныт да олтален моштеныт. Венецианец-шамыч кō дене торгаеныт, нине эллаште чыла вереат нунын шпионышт да увертарен шогышо егышт лийыныт. Нине шпион-шамыч купец, монах, врач лийын иленыт. Венецианец-шамыч эн первый вес эллаште шкеныштын постоянный посольствыштым ыштеныт. Венецианский посол-шамыч политический илышыште да торгайыме пашаште лийше чыла уверым шке правительствыштылан колтыл шогеныт. Европысо моло эл-шамычат дипломатический пашалан венецианец-шамыч деч тунемыныт.

Венеций дене ўчашен кушшо вес олаже Генуя лийын.

Венеций ден Генуя Восток дене Сирий да Египетын гаваньлашт гоч торгаен иленыт.

Нине гаваньлашке сатум мусульманский Востокын лишыл эллаже гыч веле огыл, но Китай гычат, Зондский островла гычат, Индий гычат конденят. Тенгыз корно Кантон гыч, Малаккский полуостровым коран эртен, Цейлоныш, варажым Индий сер воктеч Персидский заливыш толын. Торгайыме вес корно Китай гыч кукушо мланде дене, пустынь, степь да курыкла гоч, Средний Азий гоч Шем тенгыз ден Азовский тенгыздек каен.

Венеций ден Генуя нине торгайыме корно-шамычын мучашпунктыштым шке кидышкышт руалтен налаш тыршеныт. Нуно-

Венецианский дож.

Жафеш (кызытсе Феодосий) да Танеш (кызытсе Азов) торговый факторийым ыштеныт. Нине факторий-шамыч тугак Рос-сий дене да Польша дене италянец-шамычын торгайыме центрышт лийыныт. Венецианец ден генуэзец-шамыч тышке Западный Европа гыч постом да моло сатум конденыт да руш-шамычын киндыштым да Восток гыч кондымо сатум наледеныт. Нуно татар-шамыч деч да Кавказыште кул-шамычым на-лыныт, варажым Востокуш, Западный Европыш нангаен ужаленыт. Кул кучымашым тыште шукертак крепостной права дене алмаштеныт гынат, сурт кокласе паша ышташ чўчкыды-нак кул-шамычым ашненыт. Нуным тугак эн неле пашашкат шогалтеныт. Кул-шамыч (тугак военнопленный ден преступ-ник-шамыч) кольмо дене куэн нангайыме неле суднаште — галерыште пашам ыштеныт.

Венеций ден Генуя коклаште тенгзыштат, мланде умбал-нат вўр вузык крдалме война лиеден шоген, тиде крдал-машке моло италянский государство-шамычат ушалтыныт. Нине война-шамыч Италийым эше утларак шеледеныт.

Флоренций. Венеций ден Генуя торгайымашеш поеныт. Флоренций промышленность ден банковский паша дене поянылым чумырен. Флоренцийын тўрлў тўсан сукнажым пўтынь Европышто веле огыл, но азиатский рынклаштат чот йодыныт. Флорентийский банкир-шамыч папский двор дене да Европысо тўрлў элан государышт дене шолдра окса пашам ыштылыныт. Европейский столицылаште нунын конторышт улмаш. Английский король Эдуард III Шудў ияш война тўналме деч ончыч флорентийский банкир-шамыч деч тудо жапыште пеш кугу сумма улшо оксам — миллион кумшўдў тўжем шўртньў монетым арен. Варажым король шке парымжым тў-лаш отказатлалтын. Флорентийский банкир-шамычлан тиде пеш кугу энгек лийын, но Флоренций вашке тўрланен кертын.

XIII курым мучаш гыч Флоренцийыште пўтынь властьшым „старший цех“ кидыш логалын. Тиде „старший цехышкыже“ поян промышленник, банкир, врач да юрист-шамыч пуреныт. Нине поян ен-шамычым „коя калык“ маныныт. Тыгыде ремес-ленник ден пашазе-шамычым „канга калык“ маныныт.

Флоренцийым вуйлатымаште лўмын ыштыме совет — „се-ньорий“ шоген. Тиде советын индеш членже гыч шымытшым „старший-шамыч“ сайленыт.

Промышлен-ностьым орга-низоват-лымаш. Поян промышленник-шамыч межым кугу партий дене Английыште, Фландрийыште, Испанийыш-те налын шогеныт. Тиде межым кугу мастер-скойлаште постош савыреныт, тыгай мастер-скойлаште лу дене даже шўдў дене пашазе пашам ыштен, нуно тўрлў специальностян лийыныт. Иктышт межым мушкыныт, весышт коштеныт, кумышышт лўлыныт, южышт сукнам йўреныт, шўртылажым пўчкеденыт, чиялтеныт да мойын. Южо пашажым кугу мастерскойлаште огыл, а па-

Флоренцийыште „Сеньорийыи дворецше“.

пашазе-шамычын мѳнгыштышт ыштеныт. Шудыраш да куаш шукужым мѳнгыштышт пашам ыштыше пашазе-шамычлан луэныт.

Тыге шолдра предприятий-шамыч сочыныт, нунын озашт пеш поян ег кокла гыч гына лийын кертыныт. Сырьелан, мастерскойлан да чыла ўзгарлан, даже куышо ден шўдырышў-шамычын мѳнгыштў паша ыштыме ўзгарыштанат нуно оза лийыныт. Пашазе-шамычын вийышт дене ыштыме сукно предприятийым кучышо озалан каен, тиде сатум ужален налме чумыр пайдажымат оза налын. Пашазе-шамычлан пашада-рым моткоч шагал тўленыт да нуным тўрлў семын ондалка-леныт да шыгыремденыт.

Тыгеракын, Италийыште XIV курымыштак, Европын моло ужашласыже деч ондак, тарлыме пашазын вийжым эксплоати-роватлыме негызеш капиталистический производ-ство сочын. Нине шолдра промышленный предприятий-ша-мыч варарак лийше фабрика-шамыч деч тидын дене ойырте-малтыныт: тушто але машиным кучылтын огытыл, а чыла паша кид дене ышталтын. Сандене тыгай предприятий-шамы-чым „мануфактура“ маныныт (мануфактура латыньла „кид дене ыштыме производство“ лиеш). *Мануфактура капиталисти-ческий производствын эн тўналмыш формыжо лийын.*

**Чомпи-шамы-
чын восста-
нийышт.**

Флоренцийыште *историйыште первый гана пашазе-шамычын кугу восстанийышт ылы-жын; тиде восстанийым чомпи-шамычын вос-станийышт* маныныт (Флоренцийыште тарлыме куышо пашазе-шамычым тыге лўмденыт).

1378 ий 20 июльышто чомпи ден тыгыде ремесленник-ша-мыч чаг йўк почеш уремыш лектыныт. Ончыч нуно сеньо-рийын пѳртшым налаш тѳ-ченыт. Но налын кертын огытыл, тунам оласе поян-шамычын пѳртыштым шала-тылаш тўналыныт. Кок кече гыч чомпи-шамыч сеньо-рийымат налыныт. Сеньо-рийын членже-шамыч лў-дын куржын пытеныт.

Имнешке кондотьерын статуйжо.

„Коя калыкын“ власть-шым сўмырал кудалтеныт. У сеньорийым вуйлаташ чомпи-шамычын вождьыш-тым меж вискалыше Ми-кель Ландом шогалтеныт. Но Ландо предатель улмаш. Буржуазий тудлан оксам пуэн шке векеже савырен, тудо пашазе-шамычын ин-

тересышт верч огыл, а поян-шамычын погыштым аралышаш
верч тыршен.

Шолдра предприниматель-шамыч калыкын восстанийжылан
вашмутым пуымо шот дене шке предприятийштым петыре-
ныт. Пашазе-шамыч паша деч посна кодыныт, шужумаш тў-
галын. Чомпи-шамыч у восстанийым нўталаш тўченыт, но
тыгыде ремесленник-шамыч нунылан полшен огытыл, молан
манаш гын, поян-шамыч нунын политический праваштым ку-
гемдаш сўреныт. Восстанийым темдалыныт. Пашазе-шамычым
пеш чот шыгыремдаш тўгалыныт. Шуко пашазе-шамычлан
Флоренций гыч куржашышт логалын. „Коя калык“ уэш вла-
стыым шке кидышкыже налын.

Тыге пашазе-шамычын первый восстанийышт сеналтын.
Властыым шке кидыштышт кучен кодаш пашазе-шамычын ви-
йышт эше шагал улмаш, шкештат шагал лийыныт да начар
организоватлалтыныт.

Чомпи-шамычын восстанийышт „коя калыкым“ лўдыктен.
Восстаний деч лўдышты дене нуно олам вуйлатыме у фор-
мым кычалаш тўгалыныт.

**Медичин
тиранийже.**

XV курымышто власть Флоренцийын эн кугу
банкирже улшо Козимо Медичи кидыш
логалын. Тудо официально нимогай должно-
стыыштат шоген огыл, но олам виктарыме чыла шўртў тудын
кидыштыже лийын. Сеньорий член-шамычым да моло долж-
ностной ег-шамычымат тошто семьянак сайленыт, но сайлыма-
шым лўмын пеш чоян эртареныт, сандене чыла должностыышко
Медичи велке шогышо-шамыч гына логалыныт. Сеньорийын
нимогай значенийжат кодын огыл, чыла паша Медичин при-
казше почеш ышталтын.

Калык массым шке велке савырышашлан да нуным кредал-
маш деч корандышашлан Медичи кугу строительный пашам
тўгалын. У зданий-шамычым ыштымаште Флоренцийысе йор-
ло-шамыч пашадарым налын кертыныт.

Медичи-шамыч Флоренцийыште веле огыл, но пўтынь Евро-
пыштат пеш кугу банкир лийыныт. Ятыр кугу олалаште нунын
банкыштын отделенийышт лийын. Медичи-шамыч король-ша-
мычлан оксам арымеш пуэныт. Тидлан кўра Медичин между-
народный влиянийже кушкын.

Козимон колымекыже, власть тудын эргыж дек, а варажым
уныкаже-шамыч дек куснен. Флоренцийыште Козимон уныкаже,
Великолепный манын лўмдымў Лоренцо кужу жапышкен
виктарен шоген. Тудо чоя да писе политик улмаш, шке шо-
нымыжым шуктышаш верч нимо дечат ўрын шогалын огыл.
Шке чапшым утларак кўш нўлташ шонен, тудо шке йырже
художник, учёный, поэт-шамычым чумырен, нуныжо тудым
тўрлў семнаат моктеныт. Медичи-шамыч Флоренцийын коро-
новатлыдыме династийже семын лийыныт.

Тыге Флоренцийыште нимо денат шыгыремдалтдыме

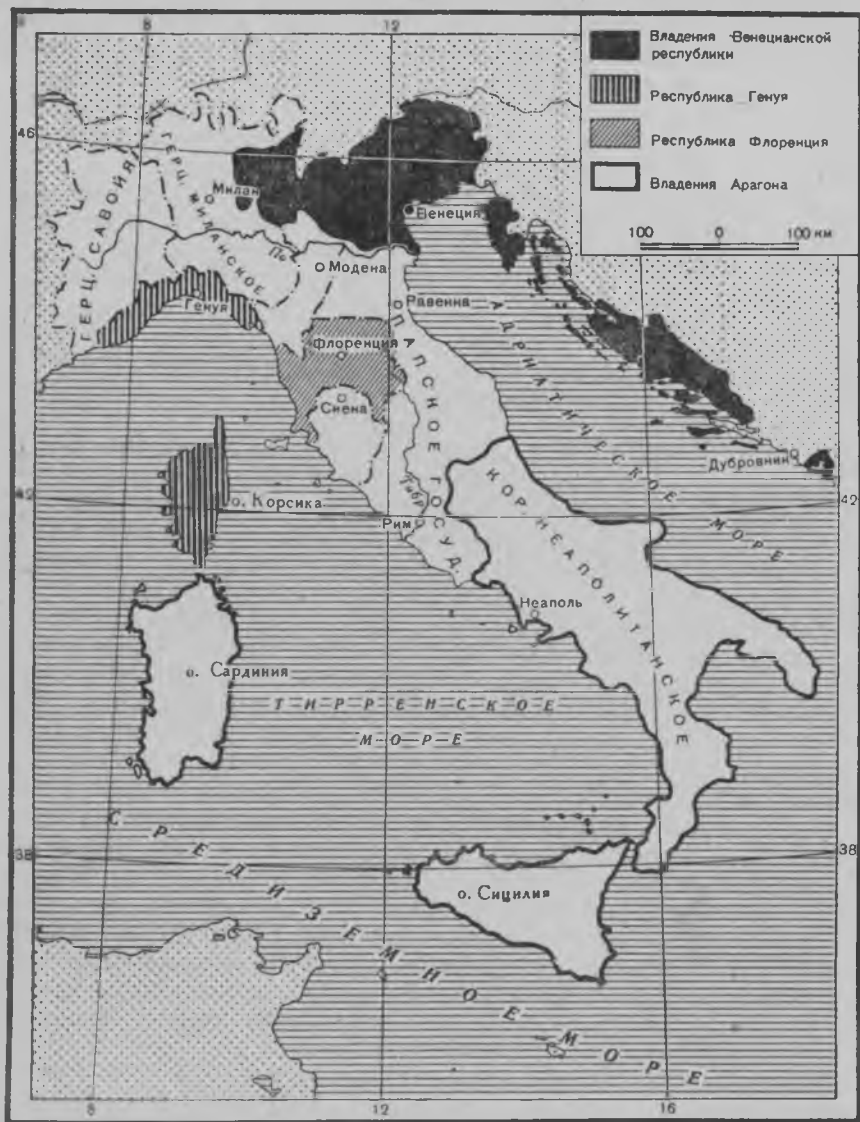
Лоренцо Медичи.

ик егын властьше шочын. Олам виктарыме тыгай формым тираний манаш тўналыныт, а госу- дарым шкенжым тиран маныныт. Тираний Италий- ын ятыр моло олалаштыжат лийын. Тудын шочмо при- чиныже чыла вереат иктак улмаш: калыкын восстаний- же деч лўдмаш. Тиран- шамыч шукуж годым знат- ный феодальный тукым гыч лекше лийыныт. Юж- гунам тарлыме отряд-ша- мычын начальникиштат — „кондотьер-шамыч“ — тиран лийыныт. Шке кок- лаштышт эреак лийын шо- гышо войналан итальянский

ола-шамыч профессиональный воин-шамычын отрядыштым тар- леныт. Ола деч пўлекым налме деч посна, отряд эше кредал налме погын ужашыжым налын. Кондотьер-шамыч ден нунын отрядышт Италийлан чылтак кугу ойго лийыныт. Италийыште тарлалтше банда-шамыч шолын гына коштыныт, нунылан кў угларак тўлен, нуно тудлан служитленыт. Нине тарлалтше тўшкаште шукуж годым йот эл гыч толшо-шамыч — фран- цуз, немец, англичан-шамыч лийыныт. Южо кондотьерже тудым тарлыше олам шкенжымак руалтен налын. Поян Милан олаште XV курым кыдалне властым кондотьер Сфорца кучен.

Италийышке
йот эл-
шамычын
керылт
гурымышт.

Тунам Западный Европысо элла кокла гыч эн поян да культурный эл улшо Италий тыге политически иктыш ушыде кодын да тудын посна ужашлаже коклаште эреак ваш-ваш кре- далмаш лийын шоген. Поян да эл кўргыштў кредал илыше Италий пошкудо эл-шамычлан куштылгын сенаш лийшашла койын. Германский император- шамыч шкеныштым алят Священный Римский империйын императоржылан шотленыт, нуно Италийым угыч сенен нал- шаш нерген шонкаленыт, но тидлан нунын вийышт шутен огыл. XIV курымышто нуно Италийыш ятыр гана походым ыштеныт. Чыла нине поход-шамыч сенымашке конден кертын огытыл. Эн лўдыкшў пошкудыжо вяян королевский властан кугу госу- дарство-шамыч Испаний ден Франций лийыныт. Уже XIV курым тўналтыштак арагонский король-шамыч Сицилийым, а XV курым кыдалан южный Италийым сенен налыныт. Арагон ден Кастилийым иктыш ушымеке, нине область-шамыч иктыш ушы- мо Испанский королевство кид йымаке логалыныт.

Италий XV курым мучаште.

XV курым мучаште (1494) Людовик XI-ын эргыже французский король Карл VIII виян войска дене Италий умбак керылт пурен. Тудо Италийын ятыр кугу ужашыжым руалтен налын, но итальянский государство-шамычын иктыш ушмо вийышт тудым эл гыч шыгыремден луктын. Италийым сеген налаш тӧчымаш чарнен огыл. XVI курым тунгалтышыште Ита-

лийыште озаланышаш верч кужу жапышкен шуйнышо войнашамыч тўналыныт. Нине войнаште Франций, Испаний, Германый участвоватленыт. 1527 ийыште испанско-немецкий войскашамыч Римым налыныт да тудым моткоч чот шалатылыныт, тыгай кугу шаланышашым Рим Аларих ден Гензерих деч вара нигунамат ужын огыл улмаш.

Йот эл-шамычын шенгын пурымашышт Италийым йорлештарен, тудын промышленностьшылан да торгайыме пашажлан кугу энгекым ыштен.

XVI ГЛАВА.

ЮГО-ВОСТОЧНЫЙ ЕВРОПА ДЕН АЗИЙ XIV — XV КУРЫМЛАШТЕ.

Балканский
государство-
шамыч.

Нылымше крестовый поход да Латинский империй годым западный крестоносец-шамычын моткоч чот шалатылмышт деч вара Византийский империй тлетла нигунамат тўрланен кертын огыл.

Тудо второстепенный государствыш савырнен, тудо шкенжын тошто годсо культурыжо дене да шкенжын историйжым шарналтен гына кугешнен кертын. Тудын торгайыме пашажым генуэзец ден венецианец-шамыч руалтен налыныт. Север гыч тудым Византий кид йымач XII курымашто утлышо славянский государство-шамыч Сербий ден Болгарий шыгыремденит. XIII курымашто Балканский полуостровышто эн виан государство Болгарий улмаш, XIV курымашто Сербий лийын. Сербий тиде жапыште чот поен. Тушто курыкласе поянлыкым — шўртным, шийым, вульным, вўргеньым — луктыныт. Адриатический тенгыз тўрыштў шогышо славянский Дубровник ола гоч тудо Средиземный тенгызыште торгайымаш дене кылым кучен шоген. Дубровникым „славянский Венеций“ манит. Венеций семынак, Дубровник купеческий республика улмаш. Тушто пўтынь власть купеческий аристократий кидыште лийын, тудо гына советыште, але „вечеште“, лийын кертын. Дубровник Византий дене, Италий, южный Франций дене, Средиземный тенгызысе азиатский да африканский гавань-шамыч дене пеш кумдан торгаен шоген. Сербий Дубровник дене пеш лишыл кылым кучен шоген да тудын гоч металлым да ял озанлык сырём ужален. Король Стефан Душан годым (1331 — 1355) Сербский государство эн чот нўталалтын.

Стефан Душан Болгарийым шке кид йымакыже налын, Византий деч кугурак ужаш мландыжым шупшын налын. Тудын кучымо мландыже Эгейский тенгыз марте шуын. Стефан Душан Константинопольым руалтен налаш ямдылалтын. Тудо „серб ден грек-шамычын кугыжашт“ лўмым налын да шке двoryшкыжо византийский двoryсо гай йўлам пуртен. Стефан Душан годым, сербский закон-шамычым иктыш поген, „Закон-

Балканский государство-шамыч XIV курымышто.

никым“ лукмо. Стефанын колымекыже Сербийыште феодал-шамычын ваш-ваш кредалмашышт тўналын, санденак тудо шкенжын политический значенийжым йомдараш тўналын. Балканский государство-шамыч — Сербий, Болгарий да Византий — эре гаяк ваш-ваш кредал илимышт дене икте-весыштын вийыштым лушкыдеденыт.

Турок-осман-шамыч. XIV курым тўналтыште Балканский эл-шамычын осал тушманышт — турок-осман-шамыч лектыныт. Малый Азиеш туркмен-шамычын (весе семынже нуным турок манынг) ыштыме княжество-шамыч кокла гыч XIII курым мучаште Османын (1299 — 1320) эмиратыш чот нўлталалташ тўналын. Малый Азийысе турецкий владений-шамычын шукрыак ужашыжым Осман ик государствыш ушен. Тиде государствым тудын лўмжў дене Османский манаш тўналыныт. Осман ден тудын Урхан эргыже (тудыжо султан титулым налын) Малый Азийыште Византийын владенийжым чыла гаяк руалтен налыныт да шке границыштым Мраморный ченгыз лишке шареныт.

Шке коклаштышт крeдалме война годым Византий, Болгарий да Сербий чўчкидынак турук-осман-шамыч деч полышым йодынт. Турук-шамыч Балканский полуостровыш керылт пуреденыт да ваш-ваш крeдал илыше балканский эл-шамычым куштылгын сенаш лиймым пален налыныт. Турук-шамыч Балканский полуостровеш пeнгыдем шинчаш тўналыныт. 1361 ийыште нуно Адрианопольым налыныт да шке столицыштым тушко кусареныт.

Ваш-ваш крeдалмашеш лушкыдемше Болгарий ден Сербий турук-шамыч ваштареш чот шогал кертын огытыл. Султан Мурад 1389 ийыште Косово пасуэш серб-шамычым кырен шалатен да, Сербийлан турук-шамыч деч зависимый улмыжым признатлаш верештын. Косово пасушто крeдалме нерген сербский калык поэт-шамыч шуко мурым возеныт, мурылаште тиде сеналтмаш калыкын пеш кугу ойгыжо семын ончыкталтеш. Сербийын ик изи областыше гына — Черногорий шке эрыкшым арален коден. XIV курым мучашыште турук-шамыч Болгарийымат сeгеныт. Византий йыр турук-шамычын владенийышт лийыныт, но Азийыште кугу ваш тўкнылмаш лиймылан кўра тудо кызытеш сеналтде кодын.

Тимур да
Тимурид-
шамыч.

XIV курымышто Азийыште монгол-шамычын озаланымашышт волен шоген. XIV курым кыдалан монгольский игом Китай налын кудалтен. Восстатлыше китайский калык монгольский император-шамычым да нунын войскаштым шке элже гыч поктен колтен. Монгольский держава шуко тыгыде феодальный владений-шамычлан шеледалтын, нуныжо ваш-ваш эре крeдал иленыт. Азийыште кугу империйым среднеазиатский эмир-шамыч кокла гыч иктыже — Тимур — ыштен. Европеец-шамыч тудым Тамерлан маныныт. „Тамерлан“ мут тудым лўмдыл ойлымо Тимур-Ленг (окшак Тимур) гыч лектын. Ик крeдалмашеш Тимур сусырген улмаш да окшак лийын. Ончычшо Тимур военный дружинын начальникше улмаш. Тудо шке дружиныж дене Средний Азийысе моло эмир-шамычлан служитлаш тарлалтеш улмаш. Варажым тудо войналан да толен кошташ Средний Азийысе кусныл коштшо племя-шамычым иктыш ушен кертын. Посна-посна ойырлен илыше феодальный владений-шамыч тудын ваштареш шоген кертын огытыл.

Тимур дипломат ден полководец улмо талантым иктыш ушен. Дипломат олмышто тудо феодальный князь-шамыч кокласе келшыдымашым моштен кучылтын, икте-весыштым сырыктылын. Полководец олмышто тудо писын да виян ударым ыштыме дене тушманым пытарен моштен. Тудо сеналтмашым шинчен огыл.

Тимур Арменийым, Азербайджаным да Грузийым шалатен да толен. Тудо Россий мландыш шенгын пурен, Елец марте шуын да тудым шалатен, вара Крымыш савырнен пурен, тушто торгаен илыше поян Тана ден Кафа олалам толен каен. Тудо

Турция XIV — XV курымлаште.

Золотой Орда столицыжым — Сарайым шалатен да Золотой Орда кугу ужашыжым шке владенийже дек ушен. Индийыш походом ыштымыж годым тушеч пеш шуко погым конден.

Икмынар лу ий коклаште Тимур шке владенийжым пеш кугу территорийыш шарен — Средний Азия, Иран, северный Индия, Сирий, Малый Азия, Золотой Орда ужашыже тудын кидыштыже лийынт. Шке столицыжлан тудо Самаркандым ыштен.

Тимур моткоч осал койышан улмаш. Изишак тореш лийме годымат тудо нимынярат чаманен огыл. Тудын Индийыш коштымж годым моткоч кугу шалатылмаш лийын. Шуко ола-шамыч,

тудо шотыштак пелед шогышо Дели олат, пудырго ораш савырненыт. Исфаганыште мятежым лыпландарыме годым тудын кўштымыжѳ почеш 70 тўжем еным пуштыныт. Нунын вуй конгырашт дене башным ыштенят.

Сенен налме элла гыч Тимур Самаркандыш моткоч шуко пояндыкым шушшыктен. Тудо тушко пеш шуко ремесленник, художник, учёный-шамычым поген конден. Мландым вўдыштарыме канал-шамычым ыштыме шотышто тудо пеш кугу пашам организоватлен. Тудын годым Самаркандыште моткоч мотор зданий-шамыч ышталтыныт да, Самарканд Востокашты образанностьын ик эн кугу центрже лийын.

1402 ийыште, Малый Азийыш походом ыштымыж годым, Тимур турок-осман-шамыч дене ваш тўкнен. Тудо Анкара лишне турок-шамычым йўршеш кырен шалатен да османский султан Баязидым пленыш налын. Тимурын колымыжо дене (1405) тудын умбакыже сенен кайымашыже кўрылтын. Тудын ыштыме государствыже ятыр ужашлан шеледалт шаланен, Тимурын тукумжо (Тимурид-шамыч) кидеш Средний Азий гына кодын.

Тимурын тукумжо-шамыч Средний Азийысе олалам кў полат-шамыч дене сылнештареныт. Тимурын уныкаже Улугбек науком вяндаш полшен. Тудо шкежат тудо жаплан пеш кугу астроном лийын. Тудо Востокасы эн сай астроном-шамычым Самаркандышке ўжын конден, столица лишан кугу обсерваторийым ыштен.

XV курым мучаште Средний Азийыште Тимурид-шамычын мландыштым узбек-шамычын кусныл коштшо племяшт сенен налыныт. Узбек-шамыч кусныл коштмаш гыч ик вереш шинчын илымашке куснаш тўнгалыныт, Средний Азийысе ола-шамычын тошто годсо культурыштым пален налыныт да шкеныштын национальный культурыштым вянденыт. Узбекский культурын ик пеш кугу представительже великий философ, историк да поэт Алишер Навои улмаш. Шке произведенийлаштыже Навои айдемын пиалже верч кучедалше искусство ден пашам моктен возен. Тудын ик поэмыжын геройжо, царевич Фархад, лўддымѳ, чолга воин веле огыл, тудо тугак художник, уста архитектор, мланде вўдыштарыме каналым ыштыше ен улеш. Навои Фархадым калыкын орлыккан илышыжым куштылемдаш тыршыше ен, калыкын танже семын сўретлен ончыктен.

Тимурын тукумжо гыч улшо Бабурым узбек-шамыч Средний Азий гыч шыгыремден луктыныт да, тудо шке дружиныже дене пырля курыкла гоч Индийыш каен (1526). Тиде элын тыгыде ужашлан шеледалтмашыже дене пайдаланен, тудо северный Индийын кугурак ужашыжым сенен налын да государствым ыштен, тиде государствым европеец-шамыч „Великий Моголын империйже“ манын лўмденыт (Могол — монгол дене иктак). Могол-шамычын империйышт Индийын кугурак ужашышкыже да Афганистанын ужашышкыже шарлен.

Константино-
польын
сенгалтмыже.

Анкара лишне турок-шамычым кырен шалаты-
маш нунын ег мландым руалтен налмашыш-
тым ик жаплан чарен. Но варажым нуно уэш
Византийым шыгыремдаш тўнгалыныт.

1453 ийыште султан Мехмет II кугу войска дене Кон-
стантинопольым авырен налын. Грек-шамычын вийышт шагал
улмаш, а турок-шамычын Европышто эн сай осадный артил-
лерийышт лийын. Адакшым нунын кугу кў моклакалам кыш-
кыше орудийышт — „бомбардышт“ лийын. Византиец-шамыч
Константинополь гаваныш пурымо аным шинчыр дене тўкы-
лен шынденыт, но турок-шамыч йўдым 70 корабльым коя
шўрыман ога-шамыч ўмбач шупшын вончештареныт.

Константинопольым 53 кече авырен шогеныт. Варажым
1453 ий 29 майыште Константинопольым штурм дене налыныт.
Византийын пытартыш императоржо Константин Палеолог кре-
далмашеш колен. Мехмет II Константинопольыш торжественно
пурен да тушак шке государствыжын столицыжым ыштен.
Константинопольым Стамбул манын лўмденыт. Восточный Рим-
ский империйын тошто годсо столицыже улшо Константино-
польын сенгалтмашыже Европышто пеш кугу впечатленийым
ыштен.

1453 ийыште Константинопольым руалтен налкеме, турок-
шамыч ег мландым шупшын налаш тыршыме политикыштым
эше утларак вянгденыт. Нуно Балканский полуостровысо да
Малый Азийысе эше шке эрыкышт дене ылыше ятыр владе-
нийым руалтен налыныт, Крымский ханствым шке кид йыма-
кышт налыныт, крымский татар-шамыч дене пырля Крымыште
итальянский факторий-шамычым шалатен пытареныт, а тушто
ылыше ег-шамычшым кулыш ужаленыт. Турок-шамыч Сири-
йым, Палестиным, Египетым сенен налыныт, мусульман-ша-
мычын священный олалашт Мекка да Медина дене пырля
Аравийым шке кидышкышт налыныт. Востокушто турок-ша-
мычын сенен налме мландышт Кавказ ден Месопотамий марте
шуын. Варажым турецкий султан чыла мусульман-шамычын
духовный главашт улшо халиф титулым налын. Османский
империй султан Сулейман II годом (1520—1566) эн чот
вянгын улмаш. Сулейман II-ым европеец-шамыч Великолеп-
ный манын лўмденыт.

Сулейманын тунамсе жаплан пеш кугу вийлан шотлалтше
250 тўжем утла еган войскаже, тўняште эн сай 300 пушкан
артиллерийже, 300 утла кораблян флотшо улмаш. Сулейман
Венгрийын ятыр ужашыжым шупшын налын. Султанын ар-
мийже Австрийым пустанден, Венам авырен шоген. Тенг-
зыштат нуно сенен толыныт. Турецкий корабль-шамыч Ита-
лий ден Испанийын серыштан лўдыкшым ыштен шогеныт.
Северный Африкым пўтынек гаяк турок-шамыч сенен налы-
ныт. Кулешан торгайыме корно-шамычым шке кидыштышт

Султан Мехмет II.

кученыт. Турок-шамыч торгайымылан кугу пошлиным кұрыныт, тидыже султанын казнажым пойдарен.

Сенен налме калык-шамыч кокла гыч шукуышт турок-шамычын кид йымакышт шке кумылышт дене ынешт логал улмаш. Нуно мутым колыштышт манын, турецкий знать эн осал мерым ыштылын. Турок-шамычын кажне походыш годым олала ден ялла шалаталтыныт, лу, шүдө түжем дене ең-шамыч пытеныт але кулыш логалыныт.

Тыге пеш кугу Османский империй шочын, тудо Европылан эреак лұдыкшым ыштен шоген.

Турок-осман-шамыч Византийын, Сербийын, Болгарийын, Арменийын культурыштым шалатеныт. Нуно Грузийыште шалатылыныт. Турецкий иго арабский эл-шамычын культурышт виянмашым кужу жаплан кучен шоген. *Турок-шамыч кид йымак логалше Восток шуко шүдө ий годсек волен шоген да почеш кодын толын.*

Но турок-шамычын сенгеме калык-шамыч шкеныштын осал тушманыштан пеш чот шыдешкеныт. Нунын эрыкыш лекташ шонымыштым турок-шамыч йбрьктен кертын огытыл. Утаралтшаш верч чарныде кредал шогымаш серб, болгар, грек, армян-шамычым шуарен, нунын национальный шижмашыштым да эрыкыш лекташ шонымыштым нолтен. Тиде кучедалмаш окымлымаш да вий дене гына кучен шогымо турецкий государством эркын-эркын лушкыдемден, тудо турок-шамычын вийыштым кучен шоген да умбакыже ең мландым сенген налашышт нунылан эрыкым пуэн огыл.

Византийский империйын шаланымыже дене Россий Востокышто эн виян христианский государство лийын кодын. Тошто годым Восточный Римский империйын налын шогымо значенийже ынде Россий дек куснен, манын шоненят московский государь-шамыч. Великий князь Иван III пытартыш византийский императорын племянницыжым — Софьям марлан налын. Иван III-ым „кугыжа“ манах тунгалынт. Российыште византийский императорым ончыч тыге маныныт. Российын пүтын туняште кугу исторический значенийым налмышым умылымаш „кумшо Рим“ нерген ученийым шочыктен. Московский политический писатель-шамыч тыгай шонымашым шаркаленят: первый Рим почеш „кокымшо Рим“ лийын — тиде Константинополь, но нуно коктынат пытенят, а ынде нуным Москва алмаштен. „Кок Рим пытен, кумшыжо шога, а нылымшыже ок лий“.

XVII ГЛАВА.

ЕВРОПЫН XIV — XV КУРЫМЛАСЕ КУЛЬТУРЫЖО.

§ 1. Итальянский Возрождений.

**Италийсе
буржуазный
культура.**

Италийыште Европысо моло элла деч ончыч у класс — буржуазий шочын. Тиде классышке поян купец, промышленник, банкир-шамыч пуренят. Итальянский пояншамыч статуи да сурет дене сылнештарыме мотор дворецлаште илаш шоненят, нуно литература ден искусствын эн сай произведенийышт дене шке илышыштым сорастараш шоненят. Нунылан вес эллаште шке пашаштым виктарен шогаш уста дипломат-шамыч кұлыныт. Шочын шогышо наука ден техникым нуно шке поянлыкыштым кугемдышаш верч кучылташ тыршенят. Тиран-шамыч, мемнам поэт-шамыч шке почеламутыштышт моктышт, нунын подвигыштым историк-шамыч книгаш возышт да нуно властым закон почеш кучат манын доказатлышт, манын шоненят. Тыге итальянский олалаште буржуазный интеллигенций — архитектор, художник, скульптор, юрист, дипломат, учёный, врач, писатель ден поэт-шамыч — кушкыныт. *Тыгай условийыште у, буржуазный культура шочын, тошто, феодальный культура деч тудо кугун ойыртема тын.* Феодальный культура умбалне черке ден религий озаланенят. У культура черке деч ордыжеш кушкын, светский характеран лийын. Буржуазий „вес тунясе“ илыш нерген шонен огыл, тудо мланде умбалнyse илышыште кузегнат сайынак илышаш верч тыршен. Буржуазий ден буржуазный интеллигенций юмо нерген огыл, а айдеме нерген да айдемын илышыже нерген шоненят. Нуно христианин семян юмылан келыштараш точышаш верч огыл, а айдемын ушакылже дене кап-кылжым чыла могурымат

в и я н д ы ш а ш в е р ч т ы р ш е н ы т. Нуно айдемым черкын темдымашыж деч утараш, черкын туныктымыжо почеш тўрлў шояклан ушанымашым айдемын уш-акылже сенгыже, манын тыршенят. Сандене культурын тиде у направленийжым „гуманизм“ манаш тўналыныт (латинла „гуманус“ айдемут гыч), а тиде корно дене кайыше ең-шамычым „гуманист“ маныныт.

Писатель-гуманист-шамыч шке произведенийыштан сюжетым черкын легендыж гыч огыл, а йырысе илыш гыч налыныт. Нуно „святойым“ огыл, идеализированный лўддымў да порокумылан рыцарь-шамычым огыл, а илыше ең-шамычым ончыктеныт. Художник-шамыч ең-шамычым да пўртўсым илыш деке кузе гынат утларак лишемден сўретлаш тыршенят.

Черкын темдымашыж деч утарыме наука ден искусство тиде жапыште пеш писын кушкын толыныт. Сандене культурын у направленийжым адак Возрождений, але Ренессанс (французла), манын лўмденят. Тиде направлений адак теве молан возрождений маналтеш: гуманист-шамыч античный искусство ден античный литературын моторлыкыштым кўкшўн акленыт, тудым тунемыныт, шкат нунын семын келыштараш тыршенят, античный культурым „угыч шочыктеныт“. *Но Возрожденийын пеш чапле культурыжо итальянский обществын кўшыл ужашыжым гына авалтен.* Шке образованностьшо дене кугешныше итальянский буржуазий эксплуатироватлыме калык массым кўшычын, игылтын гына ончен, тудым туныктышаш верч шонен огыл.

Итальянский Возрождений годсо буржуазный гуманизм пўтынъ айдеме тукумын чын гуманизмже деч, Маркс — Энгельс — Ленин — Сталинын гуманизмышт деч тидын дене ойыртемалтеш. „Маркс — Энгельс — Ленин — Сталинын гуманизмыштын цельже — чыла раса ден нацийын паша калыкшым капиталын кўртньў кид копаже йымач тўрысnek утарымаш улеш“ (Горькийын мутшо).

Данте. Кокла курымласе пеш кугу итальянский писатель флорентиец Данте улмаш (1265 — 1321). Тудо тошто годсо церковный ден у гуманистический культура коклаште шоген. Тудын тўн произведенийже — „Божественный комедий“. Тиде — итальянский йылме дене возымо кугу поэма. Тушто Данте христианинын ушыштыжо сўретлалтше вес тўнясе илышым ончыктен. Поэма кум ужашлан шелалтеш: Тамык, Чистилице (тамык ден рай кокласе вер) да Рай. Сылын сўретлен ончыктен моштымо шотшо дене тудын „Тамыкше“ тўнямбалсе литературын ик моткоч чапле произведенийжылан шотлалтеш. Дантен шўлыккан фантазийже мланде йымалнысе тўняште шучко кў курыкла ден пундашдыме шелшылам, языкан ең-шамычын чыташ лийдымын орланымыштым сўретлен ончыктен. Иктышт йўлышў ерыш логалыныт, весышт пеш кылмен шинчыныт, кумышыштым кугу тўтан.

Леонардо да Винчи. Автопортрет.

Рафаэль. Автопортрет.

южышто пӧрдыктыл коштыкта. Тамыкын ик кругыштыжо Данте тунам эше илыше папа Бонифаций VIII-лан ямдылыме тул вынемым ужеш.

Но Данте шкенжын йӧратыме античный писательже-шамычым тамыкыш логалтен огыл, нуныжо язычник улмыштлан черкын мутшо почеш тушко логалшаш улыт улмаш. Дантен книгаштыже нуно тамык омса воктен гына шогат, а туштыжо нимогай орланымашат уке. „Божественный комедийыште“ Данте черкын туныктымашыже деч але ойырлен шуын огыл. Но тушто у, гуманистический культурын шӱлышыжӧ уже шижалтеш. Данте тӱням пален налаш тыршымашым мокта.

**Петрарка,
Бокачио.**

Итальянский гуманист-шамыч кокла гыч ик эн первый гуманистше Петрарка лийын (1304 — 1374). Тудо самырыкше годымак книгам пеш йӧратен, чылан палыме римский писатель-шамычын произведенийыштым лудын. Тудо античный автор-шамычын мондалтше рукописьыштым кычалын. Тыгай рукописьым мумыжо годым Петрарка кажне гана шке дневникешыже кугу событий лийме семын палемден.

Петрарка шуко литературный произведенийым возен коден. Тудо итальянский йылме дене лирический почеламутым — сонетым возен, тушто Луарам йӧратымыже нерген мурен. Тунам Петраркан чапше пеш кумдан шарлен улмаш. Римыште тудын, вуешыже торжественно лавровый венокым упшалтеныт.

Вес кугу гуманистше Петраркан лишыл йолташыже Бокачио улмаш (1313 — 1375). Тудын тунг произведенийже „Де-

Моисей. Микель Анджело.

мыштлан кѳра поян да культурный эл тарлалтше шайка-шамыч ден йот эл гыч толшо захватчик-шамыч кидыш логаледен. Тидыже гуманистический культурын представительже-шамычым пеш чот ойгандарен. Нуно Италийым утарыме эн чын йѳнлан тудым иктыш ушымашым шотленят. Италийым иктыш ушаш чылан палыме флорентийский историк да политик Макиавелли ўжын (1469 — 1527). Макиавелли тошто годсо республиканский Римын политический устройствежым эн сайлан шотлен. Но тудо, Италийым, Франций ден Испанийысе семын, виян монархический власть гына иктыш ушен кертеш, манын шонен. Макиавелли айдемын поро кумылжылан ўшанен огыл, сандене вий дене гына элым иктыш ушаш лиш манын. Тидын годым тудо ондалашат, чояланашат, кеч могай осалым ышташат лиш манын, иктыш ушнышо, виян Италийым ышташ мо полша, тудо чыла сай, манын тудо. Шкенжын политический шоньмашыжым Макиавелли „Государь“ луман сочинениешыже возен.

Леонардо да Винчи. Италийыште культурын виян кушмашыже пеш шуко тўрлѳ шинчымашан, моткоч ушан ег-шамычым шочыктен. Леонардо да Винчи тыгай ег-шамычым (1452 — 1519). Тудо гениальный художник, скульптор, музыкант, поэт, инженер, изобретатель, естествоиспытатель улмаш. Леонардо искусствын цельжылан пўртусым чын сўрет-

камерон“ (грекла тиде „Лу кече“ лиш). Бокачио тыге каласкала: Флоренцийыште чума чер пеш осалланьме годым лу самырык пѳрѳен ден ўдрамаш чума чер деч утлаш шонен ола деч ѳрдыш каенят: нуно кече еда пырля погыненыт да кажныже ик онгай ойлымаш гыч каласкален. „Декамерон“ — тиде посна ойлымаш-шамычым иктыш поген лукмо книга. Нине ойлымашлаште Бокачио поп ден монах-шамычын осал койышыштым да шоякыштым почын игылтеш. Тудо шке кумылым тўрысnek шуктен, куанен, илаш ўжеш. Петрарка семынак, Бокачио античный литературым йѳратен лудын, античный рукопись-шамычым кычалын да поген.

Макиавелли. Италийын политический шеледалтмыжлан да посна ужашлажын ваш-ваш эреак крeдал шогы-

Римыште святой Петрын храмже,

Рабле.

тыше машинам ыштыме шотышто умлен налаш шонен, тудо кайыкын чонештымыжым шымлен. Химий, физика, геологий шотышто тудо ятыр пален налын. Тиде гениальный ег уло умыржым теде миланский тиран дене, теде флорентийский сеньборий дене, теде папа дене, теде французский король дене служитлен эртарен. Тудын эреак оксаже лийын огыл, шке опытшым ыштылаш оксам муын огыл, варажым шочмо мланде деч ордыжеш йорлештын колен. Тудын гениальный научный сочиненийже-шамыч печатлалтын огытыл, сандене кужу жапышкен тудо палыдыме кодын.

Микель-Ан-
жело.
Рафаэль.

Флорентиец Микель Анджело Буонаротти (1475 — 1564) художник, скульптор, архитектор да поэт, пеш талантан ег улмаш.

Иот эл гыч шенгын пурымаш да эл коргышто ваш-ваш кредал илымаш Италийын чапшым кузе волтым ужын, тиде шокшо шуман патриот чот йосланен. Шке произведенийлаштыже тудо шыдын ончышо, вурс гай пенгыде мускулан, патыр ег-шамычым ончыктен. Чылан палыме Давид ден Моисейын статуиышт тыгай улыт. Шке шинчыржым курлаш тыршыше шинчырлыме кулым ончыктышо статуиыштыжо кугу, шыде вий коеш. Тудын пүтын творчествоштыже родным пызырен ылыше-шамыч ваштареш шыде кынелмым, уло вий дене торешланаш ужмашым ужуна.

Пеш чапле художник Рафаэль улмаш (1483 — 1520).

лен ончыктымашым шотлен. Тидлан тудо айдемын кап-кылже кузе ышталтым, тудын кузе тарванылмыжым тунемын. Тудо колышо егын капшым пүчкеден, а тидым ышташ черке чарен улмаш.

Леонардо да Винчи шкенжын кажне произведенийжым шуко ий годсек сүретлен, тудым эре саемдаш тыршен. Тудын произведенийже - шамыч кокла гыч эн сайже „Мона Лиза Джиоконда“ — Флорентий олаште ылыше ик удрамашын портретше. Тудым Леонардо да Винчи моткоч сайын сүретлен. Леонардо да Винчи наукушто эреак у корным кычалын. Чонеш-

Шкенжын сүретлаштыже тудо мотор, шыма ўдрамаш образ-шамычым пуэн. Тудо азам кучен шинчыше самырык авам сүретлаш эн чот йўратен. Тудын произведенийже-шамыч кокла гыч „Сикстинский мадонна“ эн сайлан шотлалтеш.

Тиде жапыште архитектура пеш чот вянгын. Античный образец-шамычлан келыштараш тыршен, итальянский архитектор-шамыч зданийлан кузе гынат утларак гармонийым да сылнылыкым пуаш тўченят. Зданий-шамыч античный жапысе гай колонна-шамыч дене сылнештаралтыныт, йытыра купол дене кошарталтыныт. Тудо жапысе эн чапле архитектурный произведенийлан Римыште святой Петрын храмже шотлалтын. Тудым Браманте ден Микель Анджело Буонароттин вуйлатымышт почеш ыштеныт.

§ 2. Английысе, Францийысе, Нидерландысе да Германийысе гуманист-шамыч.

Буржуазный культура Европын моло элаштыжат эркын-эркын виянгын. Английысе, Францийысе, Нидерландысе да Германийысе учёный, писатель, художник-шамыч итальянский Возрожденийын деятельже-шамыч деч шукулан тунемыныт.

Англий. Английыште XIV курым гыч литература национальный йылме дене виянаш тўналын.

XIV курымышто Английын ик пеш кугу поэтше Чосер возен (1340 — 1400). Тудын ачаже поян купец улмаш, тудо шкеже королевский двор дек лишне шоген, дипломатический паша дене Италийыш миеден, Европа мучко шуко коштын, Петрарка ден Бокачиом шкежак пален. Тудын эн сай произведенийже — „Кентерберийский ойлымаш-шамыч“. Тўрлў обществственный положения ең-шамыч, Лондон гыч Кентерберийш пырля кайышыштла, черет дене тўрлў онай историйым каласкалат. Чосер тыште рыцарьым, монахым, индольгенций ужа-лышым, купецым, студентым, поян кресаньыкым, врачым да молымат ончыкта. Чосерын пўтынъ произведенийыштыже реализм коеш. Тудо чын ылыше ең-шамычым раш сүретлен ончыкта. Олаште ылыше-шамычым сай могырым сүретла, кресаньык-шамычланат шўмын шога, но духовенствым чаманыде игылтеш.

Франций. Французский гуманизмын ик кугу представительже Рабле улмаш (1494 — 1553). Тудо „Гаргантюа ден Пантагрюэль“ лўман сатирический романже дене нигунам мондалтдыме чапым налын. Тиде романыште кок великан корольын — Гаргантюа ден Пантагрюэлын да нунын сподвижникиштын лийын кертдыме тўрлў приключенийышт нерген мыскара семын каласкалыме амал дене Рабле пўтынъ феодальный культурым пеш чот критиковатлен. Шарлатанла шойышт арам кутыркалыше учёный богослов-шамычым, аңыра

Эразм Роттердамский.

**Нидерланд ден
Германий.**

Нидерландский гуманист Эразм Роттердамскийын (1467 — 1536) влиянийже шке шочмо элыштыже веле огыл, тугак Германийыштат, Францийыштат, Английыштат пеш кугу лийын. Тудын „Ангыралыкын моктен каласыме мутшо“ луман сатирыже поснак кумдан шарлен. Тыште тудо Ангыралык (Глупость) луман удрамаш кугыжам ончыктен. Тиде кугыжа шкенжын куатше дене моктана да тудым пагалыше-шамычым шотлен ончыкта. Илыш йула шотышто пужлышо да темын кертдыме католический духовенство ден кугу учёныйла койын түрлө кўлтымышым ойлыштшо богослов-шамыч Ангыралыкым пагалыше-шамыч коклаште эн кугу верым налыт. Папа шкежат айдемын ангыралыкшылан кбра гына веселан илен кертеш. Эразмын книгаже шуко пачаш лукталтын да пўтынъ Европа мучко кумдан шарлен.

Германийысе ик гуманистический кружокын лукмо „Пычкемыш ен-шамычын письмашт“ луман сатирыжат пеш кумдан шарлен улмаш. Тыште ангyra да пычкемыш монах ден богослов-шамычын ваш-ваш возгалымышт амал дене черкын учёноштым игылт воштылмо да католический духовенствын ондалкалымыжым, йўмыжым, илыш йула шотышто пужлымыжым почын ончыктымo.

„Пычкемыш ен-шамычын письмаштым“ возымаште Герма-

да пычкемыш духовенствым папаге мoге, оксала ужалалтше взяточник-судья-шамычым, кўлеш-оккўллан войнам тўналаш эре ямде улшо буняче феодальный сеньор-шамычым тудо чаманыде игылт воштылеш. Чыла тиде ангыралык, сутлык да шыдылык ваштареш Рабле айдемын шочынак поро улмыжлан келгын ўшанымашым шында. Тудо ўшана: шке шонымышт семын ышташ тўрыс эрыкым налше ен-шамыч шкештат пиалан лийыт, моло-шамычланат пиалым пуэн кертыт. Раблен романжым пеш йбратен лудыныт, а черке тудлан пеш чот сырен да тудым лудаш чарен.

нийысе ик пеш кугу гуманист — кусныл коштыш рыцарь да поэт У л ь р и х ф о н Г у т т е н (1488 — 1523) участвоватлен. Тудо шокшо шұман патриот улмаш, сандене Германияште римский папа ден католический поп - шамычын заланымыштым шыдын ончен. Папам тудо „чыла осал койыш дене черланыше бандит“ манын. Ян Гусын пашажым аралаш шогалше да шке родиныжым поп ден монах-шамыч деч утарыше чешский герой Ян Жижкым тудо уло кумылжо дене шарналтен. Тудо Германиян эн кугу тушманже улшо папа ваштареш кучедалаш Германиям иктыш ушышаш верч тыршен.

Печатлыме станок.

**Книгам
печатлымаш.**

Книгам печатлаш тунеммаш буржуазный культурылан шарлашыже кугун полшен. Книгам печатлымашым XV курым кыдалан Майнцыште (Германий) И о г а н н Г у т е н б е р г шонен луктын. Ту марте книгам кид дене возен луктеденыт. Тудым монах-шамыч лұмын „возгалыме мастерскойышто“, „скрипторий“ манмаште, возен шинченыт. Книгам пергаментеш возеныт, чұчкыдынак тўналтыш букважым сылнештарен сўретленыт да книгаже пеш шергын шоген. Тудым поян ег-шамыч веле налын кертыныт. Олаште культура кушкын толмо семын книгам йодмашат кушкын. Олалаште лұмын книгам возымо цех-шамыч почылташ тўналыныт. XIV курым мучаште кагазеш возымо книга лекташ тўналын, тудыжо пергамент деч ятыр шулдыраклийын. Книгам механически печатлен шукемдаш тўчымашат лийын. Тидлан страничысе пўтынть текстым пу онаш мўнгешла шрифт дене пўчкеден луктыныт, онаш чиям шўреныт да тушеч кагазеш печатленыт. Тыгай йўн пеш шергыш шуын да йўсў лийын.

Гутенберг буква пўчкедыман пу онам посна буква-шамыч дене алмашташ, а букважым металл дене ышташ решитлен. Тиде печатлыме пашам пеш куштылемден да кугу книгам писын погаш йўным пуэн. Печатлаш Гутенберг лұмын ыштыме станокым кельштарен, тиде станокышто винтым пўрдыктымў дене кагазым набор ўмбақ шыман тўр темдалаш лийын.

Книгам печатлыме паша Европысо чыла эллашкат писын шарлен. Шуко типографий почылтын да книгам у йўн дене печатлаш тўналыныт. Книга ятырлан шулдештын да тудым

шукыжо налын кертын. Книга дене торгайымаш кушкын. Буржуазный культурым шарымаште книга печатлымаш виян орудий лийын.

§ 3. Восточный Европын культурыжо.

Византий. Латинский империй шаланымеке да византийский государством уэш ыштымеке, Византийыште культура ятырак кушкеш тунгалын. Византийский учёный ден писатель-шамыч, шке элыштын эртыше мотор жапшым шарналтен, древнегреческий культурын чапшым шарналтен, шке кумылыштым куандареныт. Нуно древнегреческий писатель ден философ-шамычым виян тунемаш тунгалыныт, шкеат нунын возымышт дене келыштараш тыршеныт. Нуно черкын озаланымыже ваштареш шогалыныт да айдемын шонымашыжлан эрыкым пуаш йодыныт. Византийский учёный-шамыч итальянский гуманист-шамыч дене вик кылым кучен шогеныт. Итальянский гуманист-шамыч нунын деч греческий йылмым да древнегреческий поэт ден философ-шамычым умлаш тунемыныт. XV курымышто чылан палыме византийский учёный Гемист Плифон ик жапыште Флоренцийыште илен; кугу итальянский гуманист-шамыч тудын лишыл йолташыже да ученикше лийыныт. Плифон Византийский государстве тошто годсо Элладым угыч кынеташ шонен.

Возрождений византийский живописыштат лийын. Церковный живописын кумалтше, строгий фигурыжо олмеш илыше еглан утларак келшыше фигура-шамыч ышталыныт. Художник-шамыч движенийым ончыкташ тыршеныт, пуртуслан лишке толшо чиям кычалыныт.

Южнославянский эллаштат, поснак Сербийыште, культура кушкын шоген.

Турок-шамычын сенгымыштлан кбра византийский учёный-шамычлан вес эллашке куржашышт логалын. Нунын кокла гыч шукушт Италийыш каеныт. Молышт Российыште шканышт верым кычалыныт. Южнославянский эллесе образованный ег-шамычат турок-шамыч деч утлаш шонен Российышкак куржыныт.

Россий. Татарский иго руш культурын виянмашыжым кучен гынат, великий калыкын шке государствежым утараш да виянден колташ тыршымыжым тудо пытарен кертын огыл.

Руш мландым иктыш ушаш шонымаш да историйыште тудын кугу рольым шуктышашыжым умылымаш монгол-шамыч озаланыме эн неле жапыштат йомын огыл. Руш калыкын илышыштыже лийше кугу событий-шамычым, йот эл гыч толшо тушман-шамыч ваштареш кучедалмаште тудын сенымашыжым руш литература палемден коден. XIV курым тунгалтыште „Александр Невскийын илышыжым“ возымо, тудым руш мландын чыла луклаштыжат йбратен лудыныт. Куликовский кредалмаш нерген ятыр литературный повестьым возымо. Ну-

нын кокла гыч иктыже „Задонщина“ „Слово о полку Игореве“ семен возалтын. Искусстват кушмыжым чарнен огыл, поснак Новгород ден Псковышто виянгын, нуно татаршамычын шалатылмышт деч Ырдыжеш кодынот. Нине олашамыч шуко храм дене сылнештынот, нуным епископ, бояр, купеческий гильдийшамыч ыштенот. Византийский да славянский искусствышто тунам лийын шогышо возрождений Российышкат шарлен. Новгородский живописецшамычын чапышт кўзен, нуно храмлаште тўрлемым ыштымышт годым реализмом, движенийым утларак пурташ тыршенот.

XIV — XV курымлаште Россиям иктыш ушышо центр лийше Москва тудын культурный центрышкыжат савырнен. Москваште Россиям эртен кодшо илышыжым ончыктышо исторический произведенийшамыч возалтынот, Москваште кокла курымласе ик пеш кугу живописец Андрей Рублёв илен (1430 ий гутлаште колен). Андрей Рублёвм религиозный живописыше моткоч йытыра, линий ден чияже келшен толмо да кўргў шонмашым раш почын пуэн моштымаш дене ойыртемалын. Руш енгшамыч тудын произведенийжым кўкшўн акленот. Пожар годым Рублёвм ик сўретше йўлымым летописыште кугу ойгылан шотлен палемдыме. Рублёвм ученикше да тудын семен ышташ тыршышешамыч шукын лийынот. Тудын школыжо русский живописыым кўш нўлталын.

Москва Византий дене да южный славяншамыч дене культурым вияндыме шотышто кылым кучен шоген, Запад дене кыл кучымашым ышташ тыршен. Турокшамычын кырен шалатымышт деч утлаш шонен, шуко образованный грек ден сербшамыч Москваш каенот. Образованийым Италийыште налше кугу греческий гуманист Максим Грек XVI курым тўналтыште Москвашке толын. Тудын йыр образованный енгшамыч погыненот, нуно Россиям политический илышыштыже лекше вопросшамычлан шке йўкыштым писын пуэнот.

Московский мастершамыч итальянский Возрожденийын архитекторжошамычын строительный техникыштым пален налынот. Иван III-ын ўжмыжў почеш Москвашке чылан палыме итальянский архитектор Ф и о р а в а н т и толын улмаш. Туд-

лан Московский Кремльште Успенский соборым ышташ пуэ-
ныт. Фиораванти руш архитектурын тошто годсо образецше-
шамычым сайын тунем налын. Тудын вуйлатымыже почеш ыш-
тыме собор русский искусствын ик пеш чапле памятникше
лийын кодын. Кремльсе вес пеш чапле соборым, Благо-
вещенский соборым, тудо жап гутлаштак псковский мастер-
шамыч ыштеныт. Кремль йыр кукшӯ кӯ пырдыжым ыштеныт.
Великокняжеский дворецым ышташ тунгалме улмаш. Нине
строительный пашам ыштымаште итальянский мастер-шамыч
участвоватленыт. Сылне кӯ храм ден дворец-шамыч татарский
ягом сұмырал шумо почеш кушкын шогышо Русский госу-
дарствын моло олаштыжат ышталтыныт.

КУМШО УЖАШ
КОКЛА КУРЫМЛАН ПЫТАРТЫШ
ЖАПШЕ

XVIII Г Л А В А.

ГЕОГРАФИЙЫШТЕ У ЭЛЛА ДЕН КОРНЫЛАМ ПОЧМАШ
ДА КОЛОНИЙ-ШАМЫЧЫМ РУАЛТЕН НАЛЕДАШ
ТҮНГАЛМАШ.

Патикымше — латвизымше курымлаште феодальный обществом илышыштыже кугу вашталтыш-шамыч лийыныт. Промышленность да торгайыме паша виянгыныт, ола-шамыч кушкыныт. Но тиде виян-маш чыла вере ик семын каен огыл. Восточный Европысо да Азийысе эллаште кочевой орда-шамыч шенгын коштыныт, нуно нине эллан озанлыкыштым шалатылыныт да нунын виянмашыштым кученыт. Восточный Европа, псснак Россий, кочевник-шамычын шенгын пурымышт деч Западым арален шоген. Сандене Западный Европысо эл-шамыч озанлык ден культура шотышто Востоком эртен каяш тунгалыныт. Западный Европышто феодальный строй Восто-кысо семынак озаланен, но Западный Европын ончыл эллаш-тыже, эн ончычак Италийыште, капиталистический отношений лияш тунгалын.

У класс-шамыч лектыныт: буржуа-капиталист-шамыч да нунын эксплуатироватлыме тарлалтше пашазешамыч. Тарлалтше пашазешамыч крепостной кресаньыкшамыч деч тидын дене ойыртемаптыныт: нуно лично зрыканлийыныт, но зато нунын мландыштат, илаш кўлмō моло амалыштат нимат лийын огыл. Шужен колаш огыл манын, нунылан шке паша вийыштым капиталист-шамычлан ужалаш верештын.

Европеец-шамычын торгайыме у корнылам да ты марте шинчыдыме у элам почмашышт капиталистический отношеийын вианмашыжым эше утларак писемден.

§ 1. Америкым да Индийыш кайыме тенгыз корным почмаш.

**Востокрыш
корным
кычалмаш.**

Европеец-шамыч Востокрым, Индийым, Китайым йомакысе гай поян элан шотленит, сандене XV курымышто тушко вик корным пеш чот кычалаш тўгалыныт. Европейский купец-шамыч нине элла дене торгаен кугу пайдам налаш шоненыт. Пурис, корица да кочкишыш тамым пуртышо моло тўрлō сатулан арабский купец-шамычлан арам кугу оксам тўлаш логалын. Европейский купец-шамыч европеец-шамычын палыдыме нине мўндўр элла дене вигак кылым кучаш тўгалаш шоненыт. Нуно шергакан кў-шамычым лукмо, мучашдыме шōртнō кийыме йомакысе гай поян эллаш миен шуаш шоненыт. Приключений ден куштылго илышым кычалше йорлештше дворян-шамычын ушыштышт шōртнō пōрдын. Торгайымаш кушмылан кōра тиде жапыште шōртнō эн шергын аклалтын. Шōртнылан чылажымат налаш лиеш улмаш. Шōртнō поянылыкым, почётым, властьюм ончыктен.

Европышто шōртнō шагал лийын, да улыжат Восток гыч кондымо сатум налаш арабский купец-шамыч кидыш каен шоген. Адакшым турук-шамычын сенымыштлан кōра Восток дене торгаяш эре нелырак да нелырак лийын толын. Турук-шамыч Крымым налыныт, эркын-эркын Средиземный тенгызын восточный сержат нунын кидыш логалын. Европеец-шамыч Востокрыш кайыме у корным кычалаш тўгалыныт. Руш купец-шамыч Иран дене да Востокрысо моло элла дене вик кыл кучымашым ышташ тōченит.

Тверской купец Афанасий Никитин 1467 ийыште Иран гоч Индийыш миен шуын да тушто кум ий илен. Шке коштымыжо нерген тудо „Кум тенгыз вес велке коштымаш“ лўман книгам возен коден.

**Португалец-
шамычын
почмашышт.**

Португалец-шамыч Африкын западный серлажым шукертсек шинченит. Сандене Востокрыш кайыме тенгыз корнымат нунак кычалаш тўгалыныт. Португалец-шамыч тенгызыште коштыш йоратыше, кул дене торгайыше, еным толен илыше пират

улыт улмаш, нуно парус дене коштмо у тип корабльым — каравеллым, мундур корныш кошташ лийше, писын савырнылше судном шонен луктыныт. Африкын западный серже воктене эркын-эркын эре югышкырак да югышкырак каен, нуно Добрый Надежда мыс марте миен шуыныт, Африкын эн югысо мучашыжым эртен каеныт да Индийышкат миен шуаш лийшашым умылен налыныт. Африка йыр савырнен, Индийыш кайыме корным эн ончыч Васко да Гама почын, тудо 1498 ийыште Индийыш миен шуын.

Христофор Колумб.

Колумбын путешествийже. Изиш ончычрак, 1492 ийыште, вос-

точный Азийыш у корным кычалаш Испаний гыч Христофор Колумб каен. Колумб генуэзский куышо пашазын эргыже улмаш. Тудо пеш самырыкше годымак моряк лийын. Тудо западышкыла тенгыз дене каен, мланде шар йыр савырнаш гын, Индийышке корным муаш лиеш, манын шонен. Тыгай шонымашым тунам ушдымо енгын шонымашыжлан шотленыт. Шке ойжылан ушандараш шуко пачаш арам тӧчымеке, Колумб испанский королева Изабеллам пыкше-пыкше таратен шуктен. Тудлан кум изи корабльым пуэныт. 1492 ий 12 октябрьыште, 70 кече годсек тенгыз дене кайымеке, изи эскадра ик изи островыш миен шуын, Колумб тудым Сан-Сальвадор манын лумден. Тиде Багамский островшамыч кокла гыч иктыже улмаш. Варажым Колумб Куба ден Гаити островлам почын. Тылеч вара ыштыме кум экспедицийже годым тудо эше икмыняр островым почын да Южный Америка сер воктеке миен шуын. Европеец-шамыч Индий ден Дальний Востоком йомакысе гай поян эллан шотленыт, а Колумбын почмо мландыже нужна улмаш, тушто дикарь-шамыч гына иленыт. Испанский правительство Колумбым у корным кычалаш колтымышлан ӧкынен. Колумбым чыланат монденыт, тудо йорлешт колен.

Колумб пеш кугу у материкым почмыжым шинчен огыл. Тудо, Индийыш корным муынам, манын шонен. Вес путешественник гына, флорентийский астроном Америго Веспуччи пален налын: Колумб тунян у ужашыжым почын улмаш.

Америгон лўмжб дене тудым Америка манаш тўналыныт. Но Америкыште илыше тўн населенийжым садак „индеец-шамыч“ маныныт, а центральный Америкын островлажым „Вест-Индий“ (вес семынже, Западный Индий) манаш тўналыныт. Восточный, азиатский Индийжым „Ост-Индий“ маныныт.

Магеллан.

Веспуччи тыгай шонымашым каласен: угыч почмо материкым юг гычла савырнен каяш гын, Азийн восточный серлашкыже миен шуаш лиеш, манын. Тиде планым испанский правительство шуктен. Тудын кўштымыжб почеш Магелланын вуйлатыме экспедицийже Южный Америкым эртен, варажым Магелланым лўмжым пуымо пролив деке лектын, Тихий океаным вончен да Азий ден Африкын серлаже воктеч Европышко пўртылын. Путешествий кум ий шуйнен (1519 — 1522). Тиде пеш неле корно лийын. Магеллан шкежат, экипаж гычшат шукышт корнеш коленыт. Магеллан дене пырля лекше 265 ег гыч, мланде шар йыр савырнен, 13 ег гына пўртылын. Магелланым экспедицийже тўня йыр савырныме первый путешествий лийын.

§ 2. Европеец-шамычын колониальный политикишт.

Америкыште испанец-ша- мычын руал- тен налма- шышт.

Колумбын почмо мландыже Азийн вочточный серже огыл улмым европеец-шамыч пален налыныт. Но европеец-шамычын тўняште эн чот муаш шонымышт лачак угыч почмо мландыште улмаш, — тушто шўртным муыныт. Йорло да кредалаш йўратыше кастильский дворян-шамыч (идалго) кокла гыч куштылго илышым кычалше-шамыч шўртным руалтен налаш вакшеныт.

Шуко шўртньо ден ший запас Центральный ден Южный Америкыште илыше калык-шамычын, Мексикыште илыше ацтек-шамычын, Перушто илыше инк-шамычын кугыжашт да знатышт кидыш погынен улмаш. Нуно тошто годсо культуран калык лийыныт. Нунын олалашт да крепостышт лийын. Нунын знатышт чапле скульптура, мраморный мозаика, фонтан да ковёр дене сылнештарыме мотор дворецлаште иленит, шўртньо дене да ший дене ыштыме ўзгарышт шуко улмаш, олача вургемым чиеныт. Ацтек ден инк-шамыч шке кид йымакышт налме племя-шамыч кўсеш иленит; нине племя-шамыч нунылан кугу йозакым тўленит, шергакан металл, продуктым, кул-шамычым пуэн шогеныт. Нунын кид йымалне илыше племя-шамыч шке орландарышыштым йўратен огытыл. Нине племя-шамычын полшымышт дене испанец-шамыч кугу государство-шамычым куштылгын сеген кертыныт. Адакшым Америкыште илыше-шамыч тар дене лўйымб оружийымат, имныымат шинчен огытыл. Имнешке-шамычым ужын, пычал дене лўйымб йўкым колын, нуно пеш чот лўдыныт. Ончыч саламанский университетыште тунемше студент, вара-

жым книгам шлага дене ваш-
талтыше испанский авантю-
рист Кортес 400 енан отряд
дене Мексикыште ацтек-ша-
мычын государствыштым се-
нен налын (1521). Тылечат изи
шайка дене безграмотный бан-
дит Писарро Перушто инк-
шамычын государствыштым
сенен налын (1531). Завоева-
тель-шамычын кидышкышт
моткоч шуко шергакан ме-
талл, пеш поян шӧртньӧ лукмо
верла да ший лукмо рудник-
шамыч верештыныт. Испанец-
шамыч сенгеме калык-шамы-
чын мландыштым шупшын
налыныт, а населенийжым шке
кулышкышт савыреныт. Испа-
нец-шамычлан сенгашышт пол-
шышо племя-шамычат тыгай
положенийшкак логалыныт.
Европеец-шамыч шке почмо

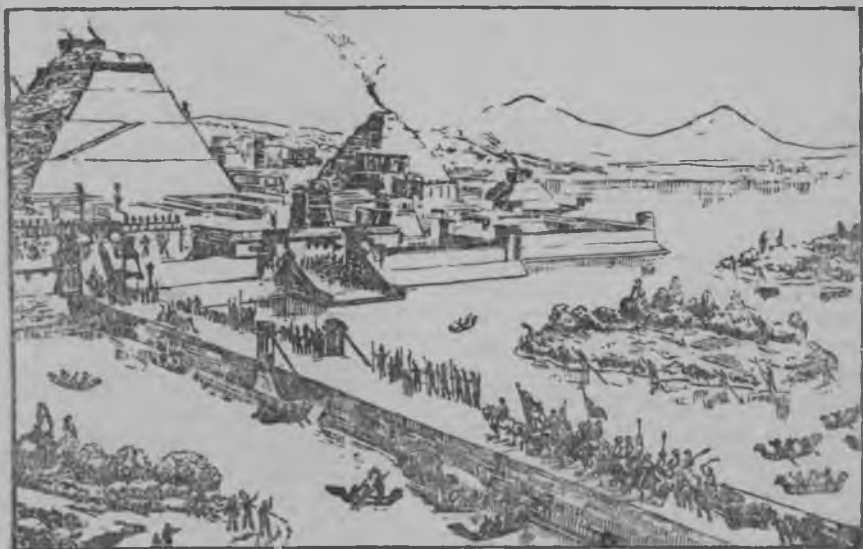

Колумбын каравеллыже

эллаштышт колониальный куллыкым пуртеныт, нуно тошто
годсо рабовладельческий стройын осаллыкше дечат чот орлан-
дареныт.

Испанец-шамыч шупшын налме мландыштым индеец-ша-
мычлан курал-ӱдыктеныт. Нуным сакыр тросник куштымо
плантацийлаште орландарен пашам ыштыктеныт. Шӧртньӧ ден
ший лукмаште паша тулечат шучко улмаш. Ен-шамыч тӱшка
дене ярнен коленыт. Кажне рудникыш пурымаште шӱдӧ дене
колышо енын капышт киен, айдеме шыл кочкаш толшо кут-
кыж кайык-шамыч пылла чонештылыныт. Изиш тореш лийме
годымат ялге йӱлатеныт. Торешланыше-шамычым тулеш йӱла-
теныт, йӱлатымым лӱмынак ватыштан, йочаштан да авашт-
лан ончыктеныт. Кул илышын чыташ лийдыме орлыкшо деч
утлышашлан ойган индеец-шамыч кокла гыч шукушты шке
илышыштым шке пытареныт. Чӱчкыдынак племяштге пытеныт.
XVI курым кыдаллан Куба ден Ямайка островлаште илыше
верысе населений йӧршеш пытен. Тунам испанец-шамыч Аме-
рикысе колонийлашкышт Африка гыч негр-шамычым кондаш
тӱнгалыныт. Африкыште ен-шамычым поктыл кучаш тӱнгалы-
ныт. Ойган негр-шамычым шинчырлен, пич трюмлаш петырен,
Америкыш нангаеныт, нунын кокла гыч пельже корнешак
ярнен, черланен коленыт. Европеец-шамыч колониальный эл-
лашке культурым огыл, а куллыкым да орландарен пуштма-
шым намиеныт.

Кажне кум ий гыч Америка гыч Испанийыш чот воору-

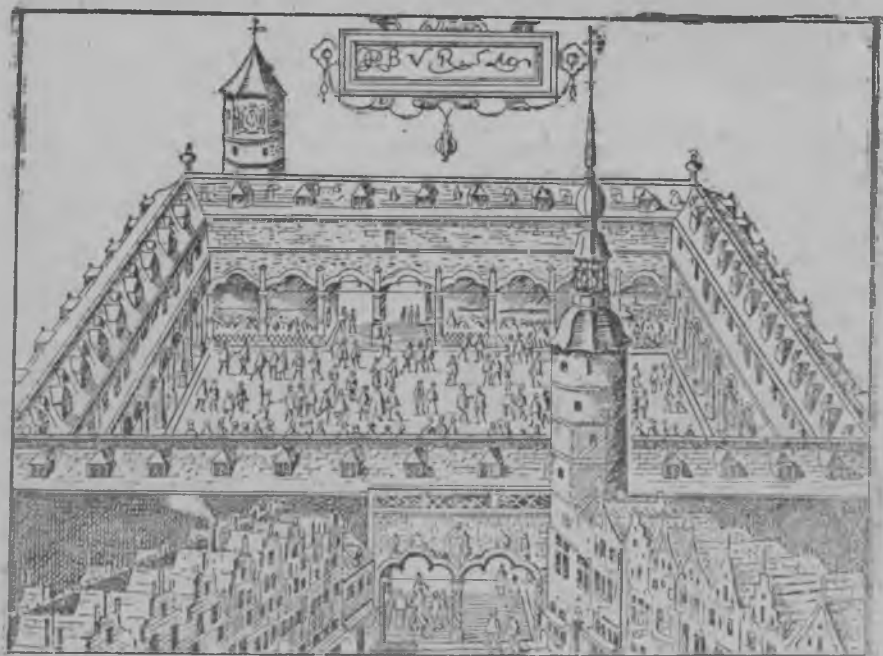
Кортесын Мексикыш пурмыжо

житлыме „ший флот“ каен шоген. Тудо орландарен пуштмо айдеме илыш дене налме ший ден шӱртнӱым нангаен. Шергакан погым руалтен налаш шонышо моло европейский хищник-шамыч тудым корно умбалне ваненйт.

Португалец-шамычын колонийышт.

Индийыш, Зондский ден Молуккский архипелаг-шамычын островлашкышт корным почшо португалец-шамыч нине шуко миллион еган эллам сенен кертын огытыл, тидлан нунын вийышт шутен огыл. Нуно серла воктен разбойник-шамычын пенгыдемдыме пыжашыштым ыштеныт да пират лийын толен илаш тӱналыныт. Нуно тиде верлаште торгайыше арабский купец-шамычым шыгыремден лукташ тыршенйт. Португальский эскадрын начальникше Альбукерк Аравийын серлаже воктене ятыр олалам шалатен пытарен, тудо шке осаллыкше дене калыкым моткоч чот лӱдыктылын. Варажым тудо Востокуш эше умбаке каен, Малабарский сер воктене Гоам руалтен налын, верысе населенийым пуштын пытарен да тышак португалец-шамычын тӱн базыштым ыштен. Изиш лиймек тудо Малаккым налын, а туштыжо пряность дене торгайыме тӱн рынок улмаш. Тунам португальский факторий-шамыч Молуккский островлашат ышталтыныт. Руалтен налме базылашт гыч теңызыш лектын, португалец-шамыч индийский ден арабский корабль-шамычым авыркаленйт. Нуно грузым руалтен налыныт, а корабльыштым экипажыштге теңыз пундашыш колтеныт. Пленыш налме ең-шамыч кокла гыч южыжын нержым да пылышыжым лӱчкын луктын колтеныт. Нине орлыкан ең-шамыч,

Биржа.

торгайымаште португалец-шамычын монополиийыштым кӧ пудырта, чыламат тыгай ойго вуча, манын пӱтӱнь Восток мучко уверым шаркылышаш улыт улмаш. Португалец-шамыч, южный Индийын политически шеледалт илимыж дене пайдаланен, верысе населенийым эреак толаш тӱналыныт. Нуно верысе южо князь-шамычым шке кид йымакышт налыныт да пурысым, гвоздикым, имбирьым, мускатный пӱкшым, тканьым я йозак олмеш яра, я шулдо ак дене кондыктен шогаш тӱналыныт. Тиде чылажат Европышто 700—800 але тулечат кугу процентан пайда дене ужалалтын. Сатулан ак ынже воломанын, португалец-шамыч Индий гыч сатум 5—6 корабль дене гына конден шогеныт. Ак волаш тӱналме годым утосатужым пытареныт.

Тыге европейский колониальный владений-шамычлан тӱналтыш пышталтын. Посна ойырлен шогышо изи эл гыч Западный Европа XVI курымышто пеш кугу колониальный владений-шамычын центрышкышт савырна. Европышко колонийлагыч пеш шуко руалтен налме поянлык толын шогаш тӱналеш. *Колоний ден колониальный калык-шамычым толымаш да нуным чаманыде эксплуатироватлымаш Западный Европышто капитализмын виянмашыжым писемден.* Но капита-

Лизм океан вес велнысе колоний шамычым эн первый руалтен
шалаше эллаште огыл, а вес эллаште виянын.

Антверпенысе биржа. Испаний ден Португалий йорло да почеш кодшо эл лийыныт. Испанский король ден феодалшамыч кидыш логалше кугу поянлык айдалийше кучылт шалаталтын. Испаний ден Португалийын промышленностьышт начар виянше лийын. Чылажымат вес эллаште наледаш верештын, санденак толен кондымо поянлыкын шуко ужашыже вес эллесе купец-шамыч кидыш логалын. Восток гыч пряностыым кондышо португальский корабль-шамыч эртен кайышыштла гына Лиссабонеш шогалыныт, а умбакыже Антверпеныш каеныт. XVI курымышто Антверпен Европышто торгайыме эн кугу центр лийын. Колонийла гыч кондымо сату дене торгайымаш Антверпеныш чумырген. Тышкак Англий ден Фландрий гыч постом, Германия гыч вулным, вургеным да кўртным конден шогеныт. Антверпенысе биржыш Европысо чыла элла гыч поян купеческий фирма-шамычын представительышт чумыргат улмаш. Тыште Европысо чыла йылмымат қолаш лийын. Антверпенысе биржа идалык мучко ок петырне улмаш. Ярминга деч биржа тидын дене ойыртемалтын: тушто кондымо сатум огыл, а кондалтшаш сатум ончылгоч ужаленыт. Сатум образец почеш ужаленыт, налыныт. Тыге налме годым ондалалташат лийын, спекуляцийым ышташ тудо кугу йбным пуэн. Ужалыше ден налше сатун мыняр да могай качеством лийшашыже нерген да ак шотышто ончылгоч кутырен келшеныт. Но мыняр сату толым ончен ак эре вашталт шоген. Сатум кондышо корабльым тўтан шалатен кертын, корнышто тудым пират-шамыч руалтен налын кертыныт, кенета тўналше войналан кбра тудым конфисковатлен кертыныт. Сатум биржыште налме дене писын пояшат, йомашат лийын. Антверпенысе биржыште, тўрлб уверым шўм вургыжын колыштын, кече еда пеш шуко торгайыше калык шогылтын. Биржыште ты марте нигунам кучылтдымо кугу оксам кучылтыныт. Войналан кўлшб оксам король-шамыч Антверпенысе биржыште муын кертыныт. Но король-шамычлан оксам арымеш пуаш лўдыкшб улмаш. Нуно мбнгеш тўлымб деч чакнен кертыныт. Сандене купец ден банк-шамыч нунылан оксам пеш кугу процент дене гына арымеш пуаш келшеныт. Тиде процентым тўлышашлан король-шамыч шемер-шамычлан налогым кугемденыт.

Тыге колонийлаште толымо сатум конден шогымаш Европышто торгайыме паша ден кредитым виянден да чоя делецшамычлан писын пояшышт йбным пуэн. Йбн мушо, чоя купец, банкир да спекулянт-шамыч кидыште ты марте нигунам колдымо кугу окса чумыргаш тўналын. Аугсбургышто (южный Германия) Фуггер-шамычын торговый да банкирский пўртышт шуко миллионан поянлыкым поген чумырен. Фуггершамыч оксам папалан, король ден император-шамычлан ары-

меш пуэденыт. Тидлан нуно кугу пайдам пуышо рудниклаште шийым, вургеньым да ргутьым лукташ правам налыныт. Германский курфюрстшамычлан оксам пуэн, нуным шке велкыже савырашыже испанский король Карл Габсбурглан Фуггер-шамыч оксам пуэныт да тыге Габсбургым Германыйын императоржылан сайлаш полшеныт (1519).

Карл V-ын империйже.

Карл V лұмым налын император лийше Карл

Габсбург шке кидыштыже пеш кугу государством кучен. Тиде государстве лийыныт: Испаний да тудын американ-

ский колонийже-шамыч, южный Италий, Сицилий, Германский империй да Нидерланд (кызытсе Бельгий, Голландий, Люксембург да северный Францийсе область-шамыч). „Тудын владенийштыже кече нигунамат ок шич“, маныныт тунам. Америкын шбргньб ден ший лукмо рудниклаже тудын кидыште лийыныт. Тулечат шуко доходым Нидерланд пуэн шоген, вет тушто шерстяной промышленность чот виянын улмаш да торгайыше поян ола-шамыч лийыныт, нунын кокла гыч эн кугужо Антверпен улмаш. Тудлан тунамсе Европысо эн поян банкиршамыч — Фуггер-шамыч — оксам арымеш пуэн полшеныт. Но утыж дене чот шарлыше державылан роскотшат кугу кұлын. Карл Италийым кучышаш верч Франций дене войнаш варнен. Война кужун шуйнен. Италий пеш кугу энтекеым чытен да, французский корольынат, Карл V-ынат казнашт арам пустант шоген. Турок-шамыч французский король дене союзым ыштеныт, тыге французский флот Карл ваштареш турок-шамыч дене пырля кучедалаш тўнгалын. Империйым аралаш да ег мландым руалтен налшаш верч ыштыме авантюрылан окса шуко кұлын. Турлб верлаште шала кийыше да шуко турлб калыкан империйыште властым пентгыдемдаш да подданный-шамыч деч у да у налогым пунчал лукташ йбсырак да йбсырак лийын. Кугу государстве чыла луклаштыжат калыкын шыдыже кушкын. Кастильский ола-шамыч восстатленыт, нунын деке кресаньык-шамыч ушненыт. Пеш кугу вийым пыштыме дене гына Карл тиде восстанийым темдал кертын. Нидерландыштат шыде кушкын. Германыймат революционный движений авалтен.

Карл V.

РЕФОРМАЦІЙ ДА КРЕСТЬЯНСКИЙ ВОЙНА.

§ 1. Германій реформаций вашеш.

Германійыште революционный движений тўгалмаш.

XV курым мучаштак Германійым революционный движений авалтен улмаш. Кресаньык-шамычын пудранымашышт элым эреак чытырыктыл шоген. Тиде жаплан кресаньык-шамычын ылышышт пеш нелемын. Торгаен да спекуляций дене пойышо олесе поян-шамыч ўмбак кресаньык-шамыч кбранен онченят, а поян-шамычше кресаньык-шамыч деч эре у да у повинностям йодыныт, нунын деч пытартыш кумыр оксаштым пунчал лукташ тыршенят. Нуно ончыч кресаньык-шамычын кидыштышт улшо общинный мландым — кўтў коштыктымo верым, чодрам, олыкым, кол кучымо верым — руалтен наледеныт. Помещиклан окса йозакым тўлышашлан кресаньык-шамыч олесе ростовщик-шамыч деч оксам араш верештын, а тидланже ростовщик-шамыч кугу процентым налыныт. Крепостной зависимость деч утлышо кресаньык-шамычым помещик-шамыч уэш крепостнойыш савыраш тыршенят. Кресаньык-шамычым черкат чаманыде пунчалын, кресаньык тудлан „десятиным“ — пўтынъ урожай гыч луымшо ужашыжым тўлен.

Кресаньык-шамыч коклаште пудранымаш тўгалын. 1476 ийыште Вюрцбург ола лишне кўтўзб, ялысе музыкант Ганс Бегайм тыге умылтараш тўгалын: чыла ен-шамыч изак-шояк улыт, поянат, йорлат лийман огыл, сеньор ден духовенство деч мландым шупшын налаш да кресаньык-шамычлан пуаш кўлеш. Тудын ойлымыжым колышташ шуко калык погынен. Епископ Бегаймым еретик манын руалтен кучаш кўштен. Тудым судитленыт да тулеш йўлатеныт, но кресаньык-шамычым тиде лыпландарен кертын огыл. Нунын коклаште пашам шолып ыштыше организаций-шамыч шарлаш тўгалыныт. Нуно шке знамяшышт кресаньык башмакым сўретленыт, тудо дворянинын кемже ваштареш виктарыме восстанийын эмблемыже лийын.

Олалаштат кугу шыде кынелын. Тыште олесе управленийлаште властым шке кидыштышт кучышо патрициат ден олесе населенийн кокла ужашыже — Германійыште нуным „бюргер“ маныныт — поян ремесленник, кевыт оза-шамыч коклаште кучедалмаш каен шоген. Поян патрициат налогын уло нелылыкшым бюргер-шамыч ўмбак пыштен, пўтынъ торгайыме пашам шке кидышкыже поген налын.

Олесе населенийн ўлыл ужашыжат, подмастерье, пашазе-шамыч, пудыранен. Калыкын эн чот пызырналт ылыше тиде ужашыже пызырналт ылыше кресаньык-шамыч дене ик оян улмыжым шижын шоген да нунын дене пырля кредалаш ямде лийын.

Революций черке шотышто реформым ышташ требоватл-маш гыч тунгалын.

**Католический
черке.**

Католический черкылан шукертак чылан шы-дешкеныт. Папа-шамычын ончычсо чапышт во-лен. Король-шамычын властышт пеггыдем шу-меке папа-шамыч тунялан оза лияш шонен кертын огытыл. Тудын олмеш нуно шкеныштын личный доходыштым кугем-дышаш верч тыршаш тунгалыныт. Нуно епископ ден аббат-шамычым верыш шогалтымылан кугу оксам налыныт, ин-дугенций дене торгайымашым вожылде шарен колтеныт. Нуно йуын-кочкын иленят, илыш - йула шотышто пужлен пытеныт, пеш кугу поянлыкым погеныт, шке родо-тукымыштан поя-шышт полшеныт.

Папа Александр VI Борджиа (1492—1503) шучко па-шам ыштылын, сандене тудын деч чыланат лудыныт, тунамак пеш чот шыдешкеныт. Шкенжым пойдарышаш верч тудо ни-могай осал паша ончыланат шогалын огыл. Ондалымаш, яд, шолып пуштедыме кинжал—тудын политикыштыже эре ку-чылтмо орудий лийыныт. Александрым алмаштыше папа-ша-мычат тудын деч почеш кодын огытыл. Католический епи-скоп ден монастырь-шамыч пеш кугу мландым, тужем дене крепостной кресаньыкым кученыт, пеш кугу доходым налы-ныт. Пеш шуко монах ден поп-шамыч шемер-шамыч шотеш орден, модын-воштыл иленят. Духовенствын пайрем гай илы-шыжым, илыш - йула шотышто пужлымыжым да пычкемыш-лыкшым ончен, чыла ег моткоч чот шындешкен.

Инквизицийын шпионжо ден разведчикше-шамыч илыш де-не келшыдыме-шамычым кычалын куршталыныт. Тужем дене еным орландареныт, тулеш йулатен пуштыныт, а нунын погышт темын кертдыме черкым пойдараш каен.

Англий ден Францийште королевский власть вяня лийын, сандене тушто черкын доходшым иземденят. Но Германий-ыште католический черкылан пеш вольна улмаш да тудо ка-лыкым вожылде толен. Населенийын чыла классше коклашат католический черке ваштареш шыде куикын. Шолдра феодал, князь-шамычлан черке калыкым лудыктен, мутым колыштык-тен шогышашлан кулын, но даже нунат, тыгай орудий пол-шымо дене озаланымаш пеш шергыш логалеш, манын шот-леныт. Нуно черкын пеш кугу владенийжым да кугу доходшым шум шелын онченят да тудым шке кидыш руалтен налаш шоненыт.

**Гуманист-
шамыч.**

Олаште илыше-шамыч черкым моткоч чот йо-ратен огытыл. Оласе буржуазий коклаште гу-манист-шамыч шукын лийыныт. Гуманист-ша-мыч католический черкым пеш чот критиковатленыт. Черкын турло шояклан ушанаш туныктымыжо да чын шинчымаш ваш-тареш шогымыжо, тудын сутлыкшо да осаллыкше гуманист-шамычым пеш чот шыдештарен.

Гуманист-шамычын произведенийышт, Эразмын „Ангыралыкын моктен каласыме мутшо“, „Пычкемыш ег-шамычын письмашт“ да поснак папа-шамыч ден католический духовенствын озаланымашыштым пытараш Ульрих фон Гутенын ўжмашыже Германияшты кумдан шарленыт да, калык тидым йбратен вашлийын. Калык коклаште листочка-шамычым шаркаленыт, тушто католический духовенствын осал пашажым почыныт да игылт воштылыныт.

§ 2. Реформацийын тўналтышыже.

**Лютеры
выступлений-
же.**

1517 ийыште Виттенбергский университетын (Саксонийыште) профессоржо Мартин Лютер (1483—1546) черке шотышто реформым ышташ ўжын. Тиде ўжмашлан амалже тыгай лийын: Германияшты черке индульгенцийым ужалаш тўналын. А тидыже теве молан кўлын: архиепископский верым налшашлан майнцский архиепископ папалан кугу оксам тўлен, а оксажым тудо Фуггер-шамыч деч арен улмаш; лач тиде парымым тўлышашлан индульгенцийым ужалаш тўналыныт. Индульгенцийым ужалыше монах дене пырля Фуггер-шамычын агентышт коштын, индульгенцийым ужалыме дене погымо оксам чыла тудо налеш улмаш. Ужалыме годым индульгенцийым ъкымешак тушкен ужалкаленыт. Лютер Виттенбергыште черке омсаш „95 тезисым“ возен сакен, тушто индульгенций нерген туныктымашым да тудын дене торгайымашым вурсен.

Лютерын выступленийже нерген пўтынь Германияшты мучко пеш писын пален налыныт. Тудым чыла вереат куанен вашлийыныт да тудын велке шогалыныт. Папа Лютерым черке деч ойырен, но Лютер папан буллыжым тулыш кудалтен. Лютер йыр Рим ден католичество ваштареш кугу движений кынены. Но реформацийым чыланат ик семен умылен огытл. Князь-шамыч черкым папа деч утараш да тудын кугу поянлыкшым руалтен налеш шоненыт. Нуно черкым шке кид йымакышт налеш да тудын полшымыжо дене шемер-шамычым пызыраш, толеш да эксплуатироватлаш шоненыт.

Буржуазий шкенжын интересшылан служитлыше черкым вучен. Тудо феодальный католический черкым буржуазный черке дене алмашташ шонен.

Лютер.

Буржуазият католический черке деч погым шупшын налаш шонен, но тудым князь ден дворяншамыч кидыш пуаш огыл, а шке кидыш налаш шонен. Тудлан буржуазный порядком священыйлан шотлышо, пашазе ден ремесленник-шамыч пашам утларак ыштышт, а шке йорлылыкышт нерген ынышт ойгыро, манын туныктышо черке кўлын. Лютерат тыгак шонен.

Кресаньык ден оласе йорлошамыч реформацийым йбршеш вес семен умыленят. Нуно черкым пужен ыштымаш пашам пўтынъ общественный стройым тўр права негызеш пужен ыштымаш дене ушаш шоненят. Германияысе шемер калык коклаште таборит-шамычын туныктымашышт илен, Германияысе шемер-шамыч княжеский да буржуазный реформацийым огыл, а калыкын реформацийжым требоватленят.

Томас Мюнцер.

Тиде калык движенийын вождышо да геройжо великий революционер Томас Мюнцер (1493 — 1525) лийын.

Мюнцер тугай общественный стройым ышташ шонен, кушто эксплуатироватлышат, эксплуатироватлымат ок лий, чыланат тўр праван лийыт да чыла пого пўтынъ калык кидыште лиеш. Классыме социалистический общество могай лийшашым тудо вудакан умылен. Мюнцер шкенжын организатор да вождь улмо талантшым феодальный строй ваштареш кучедалмаште чыла революционный элементшамычым иктыш ушышаш верч кучылтын.

Мюнцерын эксплуататор-шамыч ваштареш да нунылан полшышо власть ваштареш виктарыме шокшо мутшо озаланыше класс-шамычым пеш чот

Папам койдарен ыштыме карикатура.

Томас Мюнцер.

лұдыктен да нунн шыдыштым луктын. Мюнцер ден тудын почеш кайыше-шамычым шыгыремденят. Тудлан чұчкыдынак ик вер гыч вес верыш кусныл кошташ логалын, тудын ученикше-шамыч шыгыремдыме деч Германийын тұрлб верлаштыже шылын иленят. Но тыге революционный агитаций эре кумданрак шарлен шоген. Мюнцер ден тудын почеш кайыше-шамычын проповедьыштым калык ұшанен колыштын.

1524 ийыште власть Мюнцерым кучаш төчен; тунам тюрингенский курык пашазе-шамыч, кидышкышт шке киркаштым налын, йбратыме вождыштым арестоватлыме деч арален коденят. Калык пудранен. Населений черке-шамычым петыркален, католический поп-шамычым поктен луктеден. Кресаньык-шамыч шке озаштлан повинностыым шуктымым чарненыт да кидыш оружийым кучаш тўналыныт.

§ 3. Крестьянский война.

Германийыште кресаньык-шамычын восстанийышт.

Восстаний Германийын юго-западыштыже (Швабийыште) тўналын да 1525 ий кенезлан Германийын пўтынъ южный да рўдб ужашыжым авалтен. Восстатлыше кресаньык-шамыч шке требованийыштым „12 статьяш“ возеныт.

Нине статья-шамычым печатленят да пўтынъ Германий мучко шаркалаш тўналыныт.

Кресаньык-шамыч теве мом требоватленят: нунн деч сеньор-шамычын шупшын налме чодрам, олыкым да волык коштыктымо верлам мбнгеш пбртылташ, нунылан энэрлаште, ерлаште кол кучаш да чодраште кайык ден янлыкым лўяш разрешитлаш, барщина ден йозакым иземдаш да кресаньык-шамычым крепостной зависимость гыч утараш, шке священникыштым сайлен шогалташ кресаньык-шамычлан шканышт разрешитлаш да черкылан тўлымб „десятины“ ужашыжым отменитлаш, а кодшо ужашыжым священник ден йорло-шамычым ашнаш кучылташ.

Феодал-шамыч ден феодальный эксплуатаций ваштареш виктарыме крестьянский восстаний дене олесе буржуазийын утларак лўддымб ужашыже пайдаланаш шонен. Олаште илыше-шамыч кокла гыч южышт восстанийыш ушненыт да шке программыштым луктыныт. Эн ончыч лукшо ола лўм дене тиде программ Гейльбронский маныныт. Тушто тыгай шонымаш каласалтын: пўтынъ Германийым иктыш ушаш, кутыш ден нелыт вискалыме икгай висам, икгай оксам ышташ, князь ден сеньор-шамычын властыштым лушкыдемдаш, икманаш — буржуазийлан вянашыже да пенгыдемашыже чыла йбныш пуаш. Восстатлыше-шамыч дек южо рыцарь-шамычат ушненыт. Мюнцер веке шогышо-шамыч шке программыштым луктыныт. Нуно эксплуататор-шамыч дене кеч могай келшы-машымат коранденыт, чыламат нунн ваштареш кредалмашке

ушнаш ұжыныт, кб кучедалмаш деч брдыжеш кодын, нуным чылаштымат тушманлан шотленыт.

Германийысе крестьянский война Жакерий ден Уот Тайлерын восстанийже дечат ятыр кумдан шарлен. Кресаньык-шамыч кугу отрядлам ыштеныт. Нуно замок ден монастырь-шамычым шалатылыныт, олалам руалтен наледеныт, шкеныштым пызырыше осал озаштым пуштеденыт. Туге гынат, восстатлыше кресаньык-шамыч шке вийыштым иктыш ушен, ик ой дене кредалын кертын огытыл. Кресаньык-шамычын отрядышт посна-посна ойртемалт шогеныт. Нуно икте-весеыштлан жапыштыже полишым пуэн огытыл. Адакшым поянрак кресаньык-шамычше тушман дене кутырен келшашат ямде лийыныт.

Князь, дворян да олесе поян-шамыч иктыш ушненыт да чоя, моткоч осал полководец Трухзесын вуйлатымыже почеш кресаньык-шамыч умбак кугу вийым колтеныт. Теве предательын полшымыжо дене, теве ондален, теве вий дене Трухзес кресаньык-шамычын посна-посна кредалше отрядыштым кырен шалатен. Тудо пленыш налме кресаньык-шамычым пуштеден, а движенийым вуйлатыше вождь-шамычым пеш чот орландарен пуштеден.

Тюрингийыште движений эн революционный характеран лийын, тушто Мюнцер шке вуйлатен улмаш.

Тыште движенийыште подмастерье, йорло да горняк-шамыч активно участвоватленыт. Революцийын центрже Мюльгаузен ола лийын. Олаште оружием ямдыленыт, пушкым веленыт, ополченец-шамычым туныктеныт. Мюнцер тушман ваштареш — сеньор ден поп-шамыч ваштареш кынешаш ола ден ял-шамычым шокшо мутшо дене ұжын. Кресаньык-шамыч замок ден монастырь-шамычым йулатеныт, шалатылыныт.

Князь-шамыч Мюнцер ваштареш кугу вийым колтеныт. Тидын ваштареш Франкенгаузен воктен кредалмашеш Мюнцерын отрядше шаланен. Мюнцер шкеже пленыш логалын, тудым пеш чот орландареныт да казнитлен пуштыныт. Германский калыкын пеш кугу геройжо тыге колен.

Вооруженный вийышт ятыр пачаш кугу лийын гынат, князь-шамыч кресаньык-шамычын восстанийыштым кужу жапышкен темдал кертын огытыл. Тироль курыклаште кресаньык-шамыч эн кужун — 1526 ий кенгеж марте — кредалыныт.

Сенгыше-шамыч восстатлыше калыкым моткоч осалын темдалыныт. Тужем дене ялым йулатеныт, лу тужем дене кре-

Восстатлыше кресаньык-шамыч.

Кресаньык-шамыч рыцарьым авыренят.

саньыкым орландарен пуштыныт. Илен кодшо-шамычлан моткоч кугу контрибуцийым тӱлыкненыт.

Лудын чытырыше буржуазий сегыше феодал-шамыч ончылно шке полшыжым ончыкташ тыршен. Лютер кресаньык-шамычым эн шучкын орландарен пызыралаш князь-шамычым ӱжын. Тудо тыге возен: „Орышо пийым кузе пуштат, нунымат тугак кажныже викат, шолыпат шурыжо да пиктыже“. Тудо дворян-шамычлан барщинным кугемдаш да чыла кресаньыкым крепостнойыш савыраш темлен.

Мюнстерский коммуна.

Революцийн пытаргыш йӱкшӧ Нидерланд граница воктенесе Мюнстер олаште шергылтын. Тушто оласе йорло-шамыч восстанийым нӧлталыныт (1533 — 1535). Восстатлыше-шамыч олан сеньоржо улшо епископым ола гыч поктен луктыныт, властым шке кидышкышт налыныт да епископын да тудлан полшышо моло князь-шамычын войскашт ваштареш шогалыныт, олам арален шогеныт. Поян буржуазий ола гыч куржын. Олам вуйлаташ ончычсо ургызо Иоанн Лейденский шогалын. Тудо пеш кугу организатор улмыжым ончыктен.

Авырен налме олаште у порядкым ыштеныт. Шке шӧртньышт ден шийыштым чыланат обций казнашке пуышаш улыт улмаш. Оласе калыкын вургемжым, сурт кӧргыштӧ кучылтмо ӱзгаржым чылалан иктӧр пайлен пузныт. Окса деч посна пырля кочмашым организоватленыт. Олаште илыше чыла калык коммунын кулешыжлан пашам ыштышаш улмаш. Но пӧртым, усадьбысе мландым да паша ыштыме ӱзгарым кучаш тошто семьянак частный собственностиным арален коденыт. Тиде паша

ыштыме тыгыде ўзгарлан оза улшо тыгыде ремесленник-шамычын коммунизмышт лийын. Нуно паша ыштыме ўзгарым иктыш ушаш огыл, а продуктым тѳр пайлаш гына требователынт.

Епископын войскаже ваштареш ола 16 тылзе годсек геройла кучедал шоген. Олаште шужымаш тўналмеке гына епископ предательствылан кѳра Мюнстерым руалтен кучен кертын. Олам йѳршеш шалатен пытареныт. Сегыше-шамыч ўдрамашымат, йочамат чаманен огытыл. Мюнстерский коммунын вождышо-шамыч, нунын коклаште Иоанн Лейденскийт, пеш чот орландарымеке казнитлалтыныт.

Кресаньык-шамычын сенгалтмашыштын результатше.

Революцийын сенгалтмышлан кѳра Германый пеш кугу энгекыш логалын, тиде сенгалтмаш Германыйын вянгмашыжым шуко шўдѳ ийлан кучен шоген. Контрреволюцийын сегымашыже князь-шамычын, вес семын манмаште шолдра феодал-шамычын, сегымашышт лийын, сандене тудо феодализмын озаланымашыжым да элын политически шеледалт шогымашыжым кужу жаплан пенгыдемден коден. Тўн революционный классын — кресаньык-шамычын — сенгалтмашыже тудын начарын организаватлалтмыж дене, поян кресаньык-шамычын тыш-туш тайныштмышт дене, тугак нунын коклаште предатель-шамыч улмо дене умылтаралтеш. Оласе йорло-шамыч да пашазе-шамыч движенийым вуйлаташ шагал лийыныт, нунын вийыштат шагал улмаш да тунам организаватлалтынат огытыл. Немецкий буржуазий лўдмыж дене революцийым вожылде ужален. Шкенжын идейный вождышо Лютер дене пырля тудо князь-шамыч ончылан сукен шинчаш вашкен да шкенжын уло шыдыжым революционный кредалмаш дене лўдыктышѳ кресаньык дене оласе йорло-шамыч ўмбакактарен.

§ 4. Кокла шотан реформацийым пенгыдемдымаш.

Лютеранский черке. Революцийым шалатыме дене князь-шамычлан пайда лийын. Нунын кокла гыч шукышт шке денышт реформацийым ыштеныт. Нунын реформацийышт лўдын чытырыше буржуазийын идейный вождышо Лютерын темлыме реформацийже гай лийын. Князь-шамыч эн ончычак черкын поянлыкшым шке кидышкышт погалтен налыныт.

Реформацийым приниматлыше кажне княжествыште черкым князь шке вуйлатен. Проповедник-шамыч (пастор) государственный службышто шогеныт. Пастор-шамыч калыкым начальствын кўштымыжѳ семын гына тунуктышаш улыт улмаш. Тыгеракын, лютеранский черке князьын кид йымалныже улшо учрежденийыш савырнен. „Шулдо“ черкым ышташ шонышо буржуазийын йодмыжо почеш Лютер черкысе йўла

шуктымаш ден юмылан кумалмашым куштылемден. Юмоҗа-шамычым пытареныт, святой ден нунын капыштан кумалмым чарненыт.

Реформаций верч шогышо-шамычым „протестант“ ма-наш тунгалыныт. Но протестантством шке денышт чыла князь-шамычак пуртен огытыл. Революций деч эн чот лудшю южно-немецкий князь-шамыч, феодальный порядкын эгертышыжлан шотлен, тошто верамак кученыт. Но нунат черке погын ятыр ужашыжым шке кидышкышт погалтен налыныт. Лудын чыты-рыше католический духовенство нунылан тореш лийын огыл.

Император ден князь-шамыч коклаште кредалмаш.

Император Карл V француз ден турок-шамыч ваштареш кучедалын да Италийыште у мландым руалтен налаш тыршен, сандене тудо Германыйын паша коклашкыже пураш ярсен огыл. Но князь-шамычын властышт да нунын самостоятельностьышт виянмаш тудын императорский корныжлан лудыкшым ыштен. Тудо француз-шамыч ваштареш кредалмаш чарналтыме дене пайдаланен да Германыйыште шке властышым пенгыдемдаш пижын. Тунам протестантский князь-шамыч тудын ваштареш союзым ыштеныт. Эн виян протестантский князь-шамыч кокла гыч иктыжын, Мориц Саксонскийын, изменым ыштымыжлан кбра император союзым сенен кертын. Но тидыже католический князь-шамычымак кожгатен, нуно императорын властыше виянже манын йоршешат шонен огытыл. Протестантский да католический князь-шамыч шке императорышт ваштареш француз-шамыч дене союзым ыштеныт. Нунын дек „иуда“ Морицат ушнен. Карл V-ын войскажым кырен шалатеныт, а Карл шкеже Мориц дек пленыш изиш гына логалын огыл.

Император ден князь-шамыч коклаште Аугсбургеш ыштыме мир почеш (1555) тыге пунчалыныт: кажне князь могайым шона, тугай религийым — протестантскийым але католическийым — ойырен налын кертеш. Но подданный-шамыч князьын религийжым кучышаш улыт. Тыгай правило лектын: „Кон эл — тудын вера“. Тиде келшымаш „Аугсбургский религиозный мир“ лумым налын.

Тиде 1555 ийыштак кужун шуйнышо, арам эртарыме вой-наш нойышо Карл V престол гыч каен. Тудо вашке колен. Тудын державыже шеледалтын. Австрий ден императорский корона Фердинанд шольжын кидыш пурен. Испанийым тудын американский колонийже-шамыч дене да Нидерландысе ден Италийысе владенийлаже дене пырля Карл V-ын эргыже—Филипп II налын. Нунын деч Габсбургский династийын кок во-жо каен — австрийский да испанский.

Германыйын волымашыже. Императорым князь-шамычын сенгымашышт Германыйыште политический шеледалмаш ден феодализм озаланымашыжым йоршешлаш пенгыдемден. Буржуазий йукым лукташ тоштын огыл. Адак-

шым Германийын озанлыкшат волаш тўналын, тидыже тудым кужу жаплан шенгек налын кудалтен. Торгайыме тўн корно-шамыч ынде Атлантический океаныш кусненыт да Европын западный серлаже воктен каеныт. Италий Запад ден Восток коклаште торгайыме пашам виктарыме тошто значенийжым йомдарен. Ончыч Италий гоч торгайыме дене пелед шогышо южногерманский ола-шамычын значенийыштат ынде волаш тўналын. Фуггер-шамычын кугу чап налше торговый ден банкирский пўртыштат йорлештын. Ганзан значенийжат волен. Виянше государство-шамыч, Англий ден Россий, шке ола-лаштышт ганзейский контора-шамычым петыреныт да торгайымаште Ганзан привилегийжым пытареныт.

§ 5. Кальвинизм. Католический реакцией.

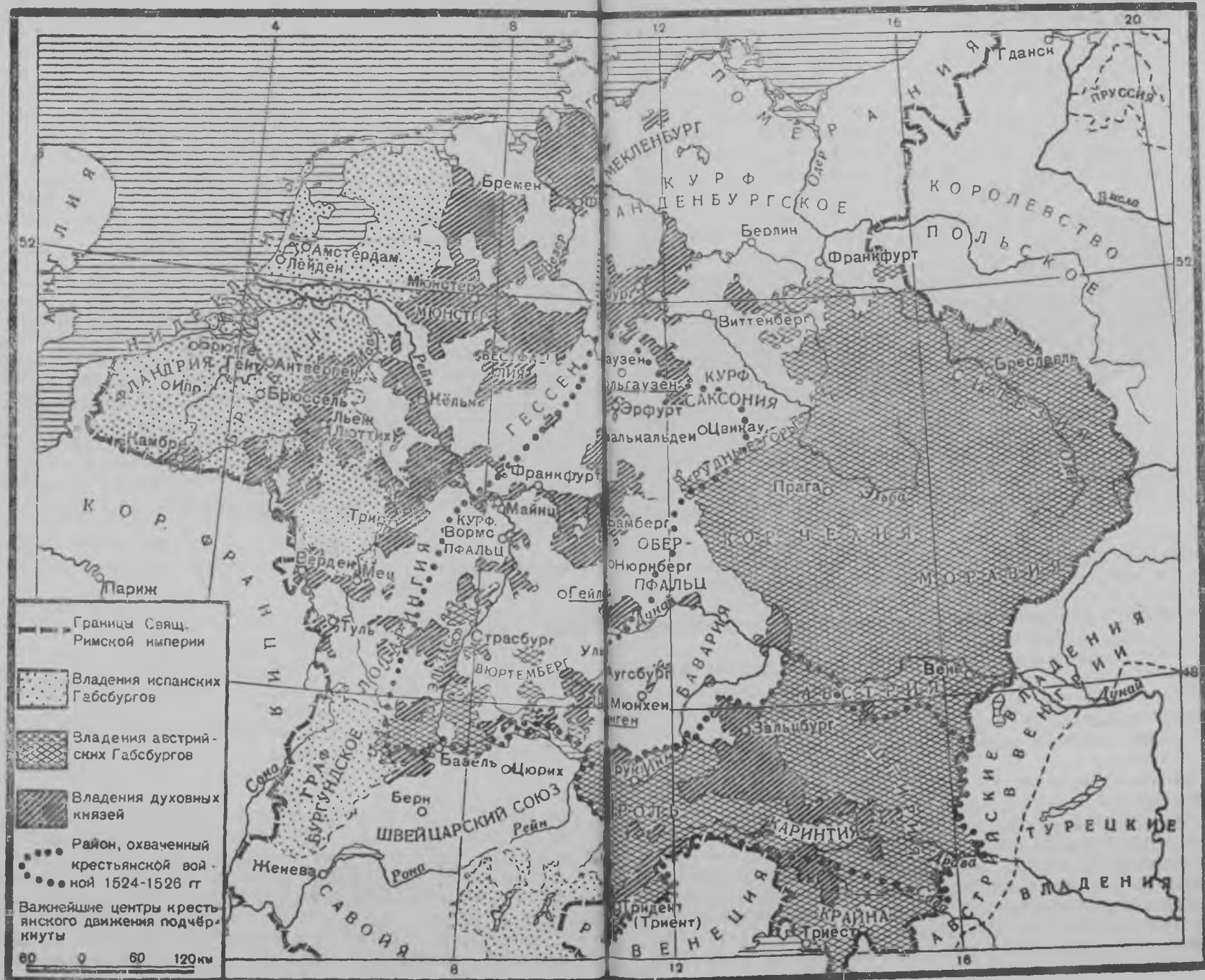
Европысо
моло эллаште
реформаци-
йым ышты-
маш.

Черке шотышто реформаций Германийыште ве-
ле огыл, моло эллаштат лийын. Тудо Англи-
йыш, Шотландийыш, скандинавский государ-
ствылашке (Швейцийыш, Данийыш да Норве-
гийыш), Нидерландыш да Швейцарийыш шарлен.
Буржуазий чыла вере Германийысе гай лўдшў^о
да мут колыштшо лийын огыл. Тудо шке требованийжым Швей-
царийыште пеш пенгыдын каласен. Тушто шуко ола-респуб-
лика улмаш, нине олалаште власть буржуазий кидыште ли-
йын, сандене тудо тушто реформацийым кузе шонен, туге
эртарен кертын.

Буржуазный реформаций К а л ь в и н ы н (1509—1564) ту-
ныктымаштыже эн раш койын шоген. Кальвин Женевыште
илен да проповедоватлен.

Кальвинист-шамыч туге шоненыт, пуйто юмын ойырен нал-
ме енге-шамыч улыт, нунылан тудо мланде ўмбалне поянлы-
кым, вес тўняште райым пуа, а молышт мланде ўмбалнат йор-
лылыкым гына ужыт, вес тўняштат эреак орланаш тўналыт.

Кальвинист-шамыч поянлыкым „юмын порылыкшылан“, а
поян-шамычым „юмын ойырен налме“ егыштан шотленыт.
Сандене йорло-шамычым эн чот эксплуатироватлымашым юмын
кўштымў пашалан шотленыт да колониальный куллыкым
„юмын ыштымыжлан“ шотлен чыныш луктыныт. Эн кугу по-
ро пашалан нуно аныклымашым шотленыт. Мо аныклымашке
ок намие, тудым чылажымат нуно языклан шотленыт. Куанен
модмашым, поэзийым, искусствым осал пашалан шотлен ко-
ранденыт, поснак театрым шыгыремденыт. Енлан пуаш чама-
нымаш, пенгыде кумылан лиймаш, ег кумыл шуктымым да
егым чаманымым йбршеш чытыдымаш — теве мом нуно „юмын
ойырен налме“ ег-шамычын тўн достоинствыштан шот-
леныт. *Тиде капиталистический накопленныйым ыштыме
религий, капиталист-шамычын шочын шогышо классыштын
религийышт улмаш.*

Германий реформаций да янскии война жапыште.

Кальвин.

Кальвин шке черкыжлан республиканский организацийым пуэн, тидыже буржуазийлан озаланашыже пеш келшен. Кальвинистский черкым вуйлатымаш тыгай лийын: кажне черке общиным проповедник ден старшина-шамыч (пресвитер) вуйлатеныт, санденак кальвинистский черкым южгынам „просвитерианский“ маныт. Кальвинистский общиныште тун власть старшинашамыч кидыште лийын, а старшиналан поян да влиятельный еншамыч сайлалтыныт.

Сандене кальвинистский черке эн тунгалтыш гычак поян буржуа-шамыч кидыш верештын. Общый пашам решитлаш черке общинын представительже-шамыч съездыш — синодыш погыненыт.

Кальвинист-шамыч пүтынь Западнй Европа мучко шке религийштым шаркаленыт. Турло национальность кокла гыч кальвинистский проповедник-шамычым ямдылаш Женевеш лумын академийым почыныт.

Кальвинизм европейский буржуазийын эн ончыл да активный ужашыжын вераже лийын.

**Католический
реакций.** Реформаций Западнй черкым кокыте шелын: католичество ятыр элым, Германия ден Швейцарийын кугурак ужашыштым, Английым, Шотландийым, скандинавский эллам йомдарен. Правительствышт католический лийын кодшо эллаштат реформационный туныктымаш шарлен шоген.

Но католичество эше пеш виян улмаш. Германский император-шамыч — Габсбург-шамыч да германский князь-шамыч кокла гыч ужашыже католикак лийын кодыныт. Католичество Испанийште, Францийште, Италийште озаланен. Испанийште инквизиций корольлан полшен. Францийште черкын доходшым король ден папа пайленыт.

Католик-шамыч шканышт лудыкшо лиймым шижын налыныт да реформаций ваштареш виян кучедалаш тунгалыныт. Тиде движений „католический реакци“, але „контрреформаций“ маналтеш.

Иезуит-
шамыч.

Католический реакційын ик тун орудийже монашеский орден лийын. Тудым „Иисусын обществыже“, але „иезуит-шамычын орденышт“ манынт (латинла „Иезус“ — Иисус). Иезуит-шамычын орденыштым испанский идальго Лойола ыштен да папа 1540-ийыште пенгыдемден. Лойола фанатический католик улмаш да, католичествылан сенашыже кеч могай йонат келша, манын ушанен. „Йоным цель чыныш луктеш“ манме мутым иезуит-шамычын мутыштан шотлат.

Иезуит-шамыч монастыреш тукылалтшаш огытыл улмаш, Монгешла, нунылан обществыште илаш, общественный ылышыште участвоватлаш, чыла вере пураш, чыла вере кылым кучаш кусталтын, влиятельный ег-шамычын, государь ден сановник-шамычын пашаштым католичествылан полшымашке виктарышашлан нунын кумылыштым шке век савыраш тыршаш кусталтын. Моктымаш, оксала шке век савырымаш, ондалымаш, шойыштмаш, шолып мутым шаркалымаш, лудыктымаш, кулеш лийме годым яд ден кинжалым кучылтмаш — нунын йоратен кучылтмо йонышт улмаш. Иезуит-шамыч монах вургемым чиен коштын огытыл да орденыште шогымыштымат нимоденат палдарен огытыл. Путын орден пеш пенгыде дисциплина дене кытат шоген. Тудын кажне членже шке начальникшын кустымыжым ик тореш мутым каласыде турс шуктен шогышаш улмаш. „Мыланна ошын койшо узгарым черке шемеманын гын, ме тунамак тудым шемылан шотлышаш улына“, манын ойлалтеш орденын правилыштыже.

Орденын интересше йодеш гын, кажне иезуитлан кеч могай „колышаш языкыш“ кайыман, манын ойлен тиде правило.

Иезуитын пеш шуко оксаже улмаш. Ондален, шояк завещанийым возгален, нуно поян ег-шамычын погыштым шканышт налыныт, спекулянт ден ростовщик лийыныт. Иезуит-шамычын кугу мландышт, мануфактурышт, шкеныштын корабльышт, Америкыште кул-шамычлан курал-удыктым пеш кугу территорийышт улмаш. Шкеныштын поянлыкынт, кыл кучымашышт да дисциплинышт дене нуно католичествын тайнышташ тунгалше положенийжым пенгыдемден кертеныт. Нуно католический эллаште „еретик-шамычым“ пытарымаште пеш чот полшеныт. Нунын политикиштан полшыдымо государь-шамычым нуно „тиран“ маныныт да тудым пушташ ужныт. Школым шке кидыш поген налаш да самырык тукумым католичествылан туныктышаш верч нуно поснак чот тыршеныт.

Католичествым вияндыме вес йонжо инквизицийын осал судшым пенгыдемдымаш лийын. Папа-шамыч книга ден наукам шыгыремдаш тунгалыныт. Чын католик-шамычлан лудаш чарыме книга-шамычлан списком — „Индексом“ — ыштен улмаш. Тиде спискышке пеш кугу научный произведений-шамыч верештыныт.

Адак тидымат каласыде ок лий: эрыкан шонымашым чытен кертдыме да шыгыремдыме шотышто, түрлө шояк вийлан пеш чот ушаныме шотышто лютеран ден кальвинист-шамыч католик-шамыч деч нымынярат почеш кодын огытыл. Испанский учёный Сервет христианствын южо тунуктымыжо йонгылыш манын ойлен, тидлан Кальвин тудым арестоватлаш күштен. Кальвинын ойжо почеш Серветым йулатен пуштыныт. Кальвинист ден лютеран-шамыч, католический инквизиций семьинак, нимогай титакдыме ең-шамычым „локтызылан“ шотлен шыгыремденыт да йулатеныт.

XX ГЛАВА.

ФРАНЦИЙЫСЕ АБСОЛЮТНЫЙ МОНАРХИЙ.

§ 1. Королевский властьын пенгыдеммашыже.

**Королевский
власть да
дворянство.**

XV курым мучаште Франций пүтынек корольын властыше йыр ушалтын улмаш. Король жалованьым түлен шке армийжым кучен. Тудо ынде феодал-шамычын военный службышт деч зависитлен огыл. Тудо населений деч „талья“ манме налогым поген шоген. Налог погаш разрешенийым налаш тудлан ынде генеральный штат кўлын огыл, сандене штатым поген огыл. Король Францийын нимогай мешанчыкым шинчыдыме, але „абсолютный“, монархше лийын. Тудо шке указешыже тыге возен: „Мыйын волям тыгай“. У законом пенгыдемдаш тиде мут ситышылан шотлалтын.

Виян монархий дворянствылан кўлын, Францийыште тудо озаланыше класс улмаш. Виян монархий тудлан шкенжын озаланыме положенийжым аралаш да кресаньык-шамычын восстанийыштым темдалаш кўлын. Французский кресаньык-шамыч кокла гыч шукуышт тиде жаплан оксам түлен шке сеньорышт деч утлен шуыныт улмаш. Кресаньык шке сенорьжо деч каен кертын. Но тудо сеньорын мландешыже кодын гын, тудлан оксам тўлашыже верештын, шке урожайже гыч ужашыжым пуэн, барщина пашаш коштын. Тудым сеньорын судшо судитлен. Сеньор-шамыч кресаньык-шамычлан эре у да у повинностью шонен луктыныт. „Эрыкан“ кресаньыкын положенийже крепостной кресаньыкын деч кугунак ойыртемалтын огыл. Кресаньык-шамыч коклаште сеньор-шамыч ваштареш виктарыме движений чарнен огыл, сандене дворянствын интересшым аралаш военный вийым колташ эреак ямде шогышо виян правительство сеньор-шамычлан пешак кўлын.

Шуко дворян-шамыч корольлан служитлаш каеныт. Знатный феодал-шамычлан придворный должностью пуэденыт, туштыжо нимом ыштыде яра илаш да король деч кугу жалованьым да пөлекым налын шогаш, Парижыште королевский двор пелен модын-воштыл илаш лийын.

Йорлырак дворян-шамычше армияшты офицерский долж-
ностью налыныт. Тиде должностьшто нуно шке пашаштым
төрлатен кертыныт, войнаште толаш, салтак-шамычын жало-
ваньышт ден кочкишыштым шолышташ лийын.

Тыге ожно шке шонымо семен илаш тунемше дворян-ша-
мыч корольлан служитлаш, тудын деч түрлө амал дене оксам
налын илаш тунемыныт.

Поян королевский дворым да дворянский офицерстван кугу
армийым кучаш кугу окса кұлын. Тудым мумо тун йөнжө
кокыт улмаш: налог да война. Абсолютный монархий эре у да
у налог-шамычым пуртен да чарныде войнам ыштен шоген.

Налогшо тун шотышто кресаньык-шамыч умбак возын, ну-
ныжо тулеч поснат сеньорыштылан мучашдыме повинностьюм
тулен орланеныт. Сеньор да корольын налог погышыжо кре-
саньык деч ик семеняк кушкедыныт. Кресаньык-шамыч ни-
ныштымат, нуныштымат чытен кертын огытыл.

Двор ден армиялан оксам мумо вес йөнжө война лийын.
Уже XV курым мучаштак французский король поян, но поли-
тически шеледалт шогышо Италий умбак кержалтын, тудым
куштылгын сенаш лиеш, манын шонен. Но тыште франций вес
хищником вашлийын. Испанийын корольжо да Германийын
императоржо улшо Карл V тугак Италийыште мландым руал-
тен налаш тыршен. Тудын ден французский король Ф р а н-
ц и с к I коклаште кужун шуйнышо война тунгалын, тиде
война когыныштынат вийыштым арам пытарен да Италийлан
пеш кугу энгекым ыштен.

Абсолютный монархийлан олесе буржуазият
Королевский власть ден буржуазий. Пашазе ден тыгыде ремесленник-ша-
мычым чаманыде эксплуатироватлыше буржуа-
зийлан военный вийым кучышо виян монархий
кұлын. Буржуазийлан тугак вес эллаште французский купец-
шамычын интересыштым аралаш виян монархий құлын.

Буржуазий монархий деч моло түрлө пайдамат налын. На-
логым шке чиновникше-шамыч гоч погымо олмеш правитель-
ство тиде налогын пұтынъ суммыжым банкир-шамыч деч
ончылгоч налын, а банкир-шамычлан тиде суммым населений
деч погаш правам пуэн. Тыгай системым „откуп“ маныныт.
Банкир-шамыч населений деч оксам правительствылан тұлы-
мышт деч шуко погеныт, сандене налоглан откупым ышты-
маш буржуазийлан пояшыже пеш чот полшен, Тидын дене эн
кугу энгекшым населений, эн ончычак кресаньык-шамыч
чытеныт.

Адакшым банкир-шамыч король-шамычлан кугу процент
дене кугу оксам арымеш пуэныт. Тидын денат нуно кугу пай-
дам налыныт. А чылажланат кресаньык-шамыч туденыт, нуны-
лан тидын верч эше кугурак налогым тұлаш верештын.

Тыге французский буржуазий французский калык кұсеш
абсолютный монархий деч пайдам налын шоген.

Дворянство ден духовенством налог тўлымдеч утареныт. Буржуазий налог тўлымдеч утаралтын огыл, но поян буржуй-шамыч налог тўлымдеч утлаш тўрлб амалым муыныт. Абсолютный монархийын кугу расхоншо калык масса ўмбак, эн ончычак кресаньык-шамыч ўмбак возын.

Король ден черке.

Францийыште озаланыше религийлан католическ шотлалтын. Король Франциск I папа дене договорым, „Болонский конкордат“, манмым ыштен. Тиде договор почеш черке шотышто пўтынъ власть король кидыш логалын, а черкын доходшым король ден папа пайленыт. Чыла высший духовный ег-шамычым король знатный дворян-шамыч кокла гыч шогалтен.

Сандене французский король католический черкым аралышылан шотлалтын да „христианнейший король“ титулым нумалын. Тиде титул тудлан католик Карл V ваштареш мусульмантурок-шамыч дене союзым ышташ мешаен огыл. Францийыште протестантство шарлаш тўналмеке король „ересь“ ваштареш шогалын. Франциск I-ын эргыже Генрих II годым „ересь“ ваштареш кучедалаш да „еретик-шамычым“ тулеш йўлаташ лўмын „Тулан падата“ манме судилищым ыштыме улмаш.

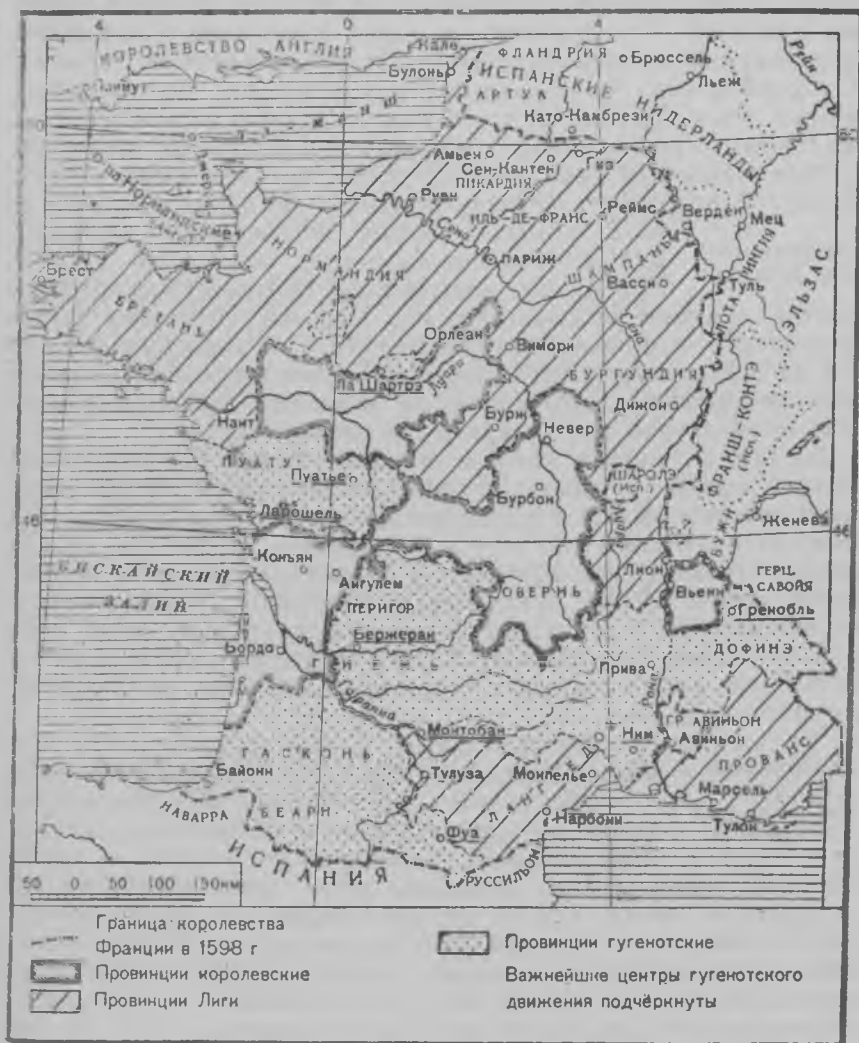
Дворян-шамычын оппозицийышт.

Французский абсолютный монархий дворянский государство улмаш. Но французский дворянство чылажак тудын велке шогалын огыл. Ятыр шолдра сеньор-шамычын, поснак Францийын югыштыжо, тошто годсо феодальный самостоятельностьышт деч ойырлымышт шуын огыл, нуно, германский князь-шамыч семын, шке владенийыштышт посна государь лияш шоненыт. Тыгыде дворян-шамыч коклаштак корольын властыше дене келшыдыме-шамыч шукын лийыныт. Королевский службышто чылаштланак пайдале верым налаш логалын огыл. Нуно католический черкын поянлыкшым шўм шелын онченыт да тудым руалтен налаш шоненыт. Французский дворянствын король дене келшыдыме ужашыже коклаште кальвинизм шарлаш тўналын. Францийыште кальвинист-шамычым гугенот маныныт. Кальвинизм абсолютный монархий дене келшыдыме дворянствылан ямде организаций-шамычым — черке община ден синодым пуэн. Францийын югыштыжо гугенотский дворянство абсолютный монархий ден католический черкылан тушманле улшо партийым ыштен.

§ 2. Францийыште лийше гражданский война.

Гугенот-шамычын войнашт.

Генрих II-ын колымекыже (1559), 30 ий годсек престолым тудын агырарак да пушкыдо кумылан эргыже-шамыч налын шогеныт. Тиде жапыште Францийыште адакат феодальный кредалмаш тўналын. Власть ончычшо северный Францийыште пеш кугу сеньор улшо герцог Гиз-шамыч кидыш логалын,

Франций гугенотский война-шамыч жапыште.

нуно пеш осал католик улыт улмаш да „еретик-шамычым“ пеш чот шыгыремденыт, тидын дене гугенот-шамычын шыдыштым луктыныт. Паша католический ден гугенотский дворянство коклаште ваш пижын кредалмашке шуын. Католический дворянствыжым Гиз-шамыч вуйлатеныт, а гугенотскийжым королевский портын родо-тукымышт — Бурбон-шамыч вуйлатеныт. Религий шотышто келшыдымаш кок партий-yse сеньор-шамычланат амал гына лийын. Чынжым нуно шке

самостоятельностьюштым пѳртылташ да шке властьюштым вияндаш шоненыт. Эл кѳргыштѳ ваш-ваш кредалмаш Францийлан кугу энгекым конден. Кок могыржат кредалмаштышт тарлыме салтак-шамычым, шукужым немец-шамычым, кучылтыныт, нуныжо элым толеныт да шалатылыныт. Война паша коклашке Францийым лушкыдемдаш тыршыше вес эл-шамыч пуреныт. Гугенот-шамычлан Германийысе протестантский князь-шамыч да Англий полшеныт. Католик-шамычлан Испаний полшен.

Варфоломей-ын йѳдшѳ.

1572 ийыште нуным келыштараш тѳчымаш лийын. Гугенот-шамычын вождышт Генрих Бурбон ден король Карл IX-ын шужарже Маргаритан сѳанышт лийшаш улмаш. Сѳанлан Парижыш шуко гугенотский дворян-шамыч погыненыт. Но корольын аваже, чоя да шыде интриганка Екатерина Медичин вуйлатен шогымо католик-шамыч гугенот-шамычым иканаште кошартышашлан тиде онай случай дене пайдаланаш решитленыт.

23 ден 24 август кокласе йѳдым, святой Варфоломейын кечыже вашеш, ончылгоч келшыме жапыште Парижысе чыла чан-шамычым кыраш тѳналыныт. Нимогай лѳдыкшым вучыдымо гугенот-шамычым тиде сигнал почеш пуштедаш тѳналыныт. Нунын илыме пѳртыштым ончылгочак пор дене палемденыт улмаш. Тиде пуштедымаш историеш „Варфоломейын йѳдшѳ“ лѳм дене палемдалт кодын. Провинцийысе ятыр ола-лаштат тыгаяк пуштедымаш лийын. Тунам шуко тѳжем еным пытареныт, нунын коклаште гугенотский партийын кугу вождьшо-шамыч коленыт.

Гугенотский союз ден Католический лига.

Но Варфоломейын йѳдшѳ гугенот-шамычым шыдештарен да ваш-ваш кредалмашым эше утларак талыштарен. Гугенотский дворянство пенгыдын ушнен шогышо союзым ыштен, тудын шкенжын управленийже, казнаже, судшо, военный вийже лийын, икманаш, тиде государство кѳргысѳ государство лийын. Тидлан вашмут пуымо шот дене католический дворянство Католический лигым ыштен. Париж шкенжын посна позицийжым налын, тушто буржуазий вуйлатен шоген. Парижский буржуазий дворян-шамычын ваш-ваш кредалмышт дене шеледалт шогышо Францийым уэш иктыш ушаш кѳлешлан шотлен. Парижан-шамычын лозунгышт тыгай лийын: „Ик король, ик вера“ (вес семен манмаште, католический вера). Но Парижысе буржуазий дворянский Католический лигыланат, Валуа династий гыч пытартыш король улшо аныра, пушкыдо кумылан да илыш-йѳла шотышто пужлышо Генрих III-ланат ушанен огыл. Тиде корольым Париж гыч куржыктеныт. Парижыште шкеныштын посна правительствышт лийын. Тыге Францийыште ик жапыштак ныл правительство лийын — король Генрих III, герцог Генрих Гиз, Генрих Бурбон да пытартышлан, парижский правительство. Генрих Гизым Католический лига королевский троныш шындаш шонен,

Генрих Бурбонжым гугенот-шамыч корольлан шогалтынешт улмаш.

„Кум Генрих“ гыч кокытшо вашке коленыт. Корольлан Генрих Гизен лудыкшӧ соперникла койын, сандене тудо эн ончычак тудым кошарташ шонен. Корольын кӱштымыжӧ почеш Генрих Гизым пуштыныт. Тидыже Католический лигын шыдыжым пеш кугун луктын. Католический духовенство ӱчым шукташ ӱжаш тӱналын, тыге Генрих III-ым ик фанатик-монах пуштын (1589).

Тыге Валуа династий пытен (1328 — 1589). Французский престолыш шинчаш шонышо-шамыч кокла гыч ик Генрих Бурбон гына кодын.

**Генрих IV
Бурбон.**

Генрих IV Бурбон-шамычын у династийыштым тӱналын. 30 ий годсек шуйнышо гражданский пудыранымаш дене Франций ноен. Ола-шамычланат, дворянствын кугурак ужашыжланат мир кӱлын да нуно у корольым корольлан шотлаш ямде лийыныт. Адакшым дворян-шамычын ваш-ваш кредалмышт дене нелым ужшо кресаньык-шамыч ден олесе йорло-шамычын лудыкшӧ движенийышт тӱнал шоген. Ятыр вере кресаньык-шамыч восстатленыт да, католик але гугенот улмым ончыде, чыла дворян-шамычым кыраш тӱналыныт. Тидлан кӧра дворян-шамыч шке коклаштышт улшо келшыдымашым монденят да у король йыр чумыргеныт.

Париж гына чакнен огыл. Парижский буржуазий тошто семьянак „Ик король, ик вера“ манме лозунгшым кучен да гугенотым корольлан шотлен огыл. Париж аралалташ ямдылалтын. Тушто гугенот-шамыч дене келшыдыме католик-шамыч да испанский войска погыненыт. Религийым айда лийже ончышо Генрих Бурбон тунам католичеством приматлен. Тидын нерген тудо „Париж обедням шога“ манын каласен. Париж тудлан капкам почын.

Кресаньык-шамычын восстанийышт. Гражданский война деч вара пӱтынъ эл шаланыше шинчен. Корольын казнаштыже окса лийын огыл. Налог тӱлаш кресаньык-шамычын оксашт уке улмаш, сандене налог пурен огыл.

Промышленность ден торгайыме паша йбршеш пужлен. Шалатылмаш да толымаш ялыштат, олаштат чарнен огыл. Кресаньык-шамычын шуко восстанийышт тӱналын, нуно провинцийым авалтеныт да идалык дене шуйненыт. Кресаньык-шамыч обший тушман ваштареш кучедалмашке ушнаш чыламат ӱжыныт, тушманлан эн ончычак налог погышо-шамычым шотленят. Вооружитлалтше кресаньык-шамыч дворян-шамычын усадыбыштым шалатылыныт да корольын войскаже ваштареш виян кредалыныт. Южо провинциялаште восстанийым сененыт. Но моло вереже правительство кресаньык-шамыч деч погымо налогом иземдыде кертын огыл.

Шке коклаште ваш-ваш кредалмаш да кресаньык-шамычын восстанийышт французский дворян-шамычлан тидым ончыктын: шке классовый озаланымашым арален кодышашлан дворянствылан тошто годсо самостоятельностьшо нерген мондыман да королевский властьюм пенгыдын кучен шогыман. Буржуазият корольын властьюшлан чыла семынат полшаш ямде лийын, вет корольын властьюе гына элым феодал-шамычын ваш-ваш кредалмашышт деч арален кертын, а тиде кредалмашыже промышленность ден торгайыме пашалан пеш кугу энгекым конден шоген. Виян властьюм буржуазий оласе йорло-шамычын пудыранымашышт деч аралалтме ушанле йонлан шотлен.

Сандене дворянство ден буржуазий Генрих IV-лан полшен. Францийыште гражданский война лийме жапыште лушкыдемше королевский абсолютизм Генрих IV годым пенгыдем.

§ 3. Францийыште абсолютизмын пенгыдеммыже.

Генрих IV-ын политикыже. Генрих IV чоя да шекланен ыштыше политик улмаш да шке пашажым вашталт шогышо условийлан кельштарен моштен. Католическыш куснымыжо дене тудо гугенот-шамыч дене келшен кертын. 1598 ийыште тудо Нантский эдиктым луктын. Кальвинизмом разрешитлыме религийлан шотлен увертарыме, гугенот-шамычлан католик-шамыч дене тюр правам пуымо

Генрих IV.

улмаш. Нунылан икмыняр крепостным пуэныт, нуно тушто шке гарнизоныштым кучен кертын. Тыгай условий дене гугенот-шамыч католик-король дене келшен.

Генрих IV умылен: йорлешт пытыше кресаньык-шамыч деч нимомат налаш ок лий да, казнан интересшым ончен, нунылан тюрланен шуашышт йонным пуаш кӱлеш. Сандене налогом изиш волтеныт. Государствын расходшым иземдыме шотышто мерым ыштен, король государствын парымжым тӱлен пытарен да изиш аныкымат ыштен кертын.

Генрих IV-ын правительстве выже промышленностьлан вянгашыже полшен. Генрих IV годым казӱнный да частный

мануфактура шуко почылтын. Нуно шукужым сълнештарыме узгарым ыштеныт (порсын тканьым, художественный ковёр, фаянсым). Шке коклаште ваш-ваш кучедалме дене лийше энгекем эл эркин-эркин пытарен толын.

Генрихын протестант-шамычым чытен илымашыже иезуит-шамычын моткоч кугу шыдыштым луктын. Нуно тудым пушташ решитленыт. Тудым пушташ шуко гана арам тӧчымӧ деч вара иезуит-шамычын колтымо ик енышт тудым шураштен пуштын (1610).

Генеральный штат.

Ваш-ваш кредалме жапыште генеральный штат ятыр гана погалтын, но сословий-шамыч келшымашке шуын кертын огытыл да, штат кажне гана нимом ыштен шуктыде шаланен. Генрих IV штатим ик ганат поген огыл. Генрих IV-ым алмаштыше Людовик XIII-ын (1610 — 1643) изи ийготан улмыжо годым 1614 ийыште уэш штатим погаш тӧченыт, но тунамат нимогай результат лийын огыл. „Кумшо сословийын“ (буржуазийын) представительже-шамыч сословий-шамычым „иза-шольо-шамыч“ манын лумденыт, тидым дворян-шамыч мыскылтышлан шотленыт. „Кем ургышо-шамычын эргышт мемнам иза-шольо манмым ме чытен огына керт, — маныныт дворян-шамыч. — Господин ден лакей коклаште могай ойыртыш уло, мемнан ден нунын коклаштан ойыртыш тугаяк“. Штат нимом ыштен шуктыдеак шаланен (1614). Тулеч вара тудо 175 ий годсек, вес семын манмаште Французский буржуазный революций марте, погынен огыл.

Ришелье.

Францийыште абсолютный монархий Людовик XIII-ын министржылан кардинал Ришелье (тудын вуйлатыме жапше 1624 — 1642 ийла) шогымо годым нӧршеш пенгыдемдын. Король чыла пашамат шке министржылан ушанен пуэн, чынжым Францийыште тудо шкетшак чыла пашам виктарен шоген. Шкенжым мучашдымын пагалыше, чоя интриган улшо Ришелье тунамак целым раш умылышо шонымашке шушаш верч чакныде пенгыдын шогышо кугу политик улмаш. Тудо тыге ойлен: „Мыйын первый целем корольын величийже ыле, мыйын кокымшо целем королевствын куатлыкше ыле“.

Ришелье гугенот-шамычын политический независимостьыштым пытарен. Нунын деч нунын пенгыдемдыме олалашт ден зӓмоклаштым шупшыш налыныт. Но религиозный кучаш эрык аралалт кодын.

Ришелье феодальный сеньор-шамычын независимостьыштын чыла кодшыжо ваштареш виян кучедалын. Шке вуя ыштыме кеч могай пашаланат тудо знатный вельможа-шамычым арестоватлен да даже казнитленат. Тудо пенгыдемдыме феодальный зӓмок-шамычым чыла шалатен пытараш кӱштен. Дворян-шамычлан икте-весеыштым луйкалаш — дуэльым ышташ чарен. Дворян-шамыч корольлан служитлымашеш гына шке вурьыштым йоктарен кертыныт.

Ришелье

винцийлаштыжат эреак лийын шоген. Но нуно пеш осалын темдалалтыныт. Восстатлыше-шамыч ваштареш Ришелье вес элла гыч тарлен кондымо салтак-шамычым колтен, молан манаш гын, нуно чаманаш огыт тўнал, манын шонен тудо. Кодымаш тўрыш шушо кресаньык-шамычын восстанийыштым массовый казнитлымаш дене темдалыныт, а налог эреак кушкын шоген.

Центральный властым пенгыдемдышашлан Ришелье провинциялашке чиновник-шамычым колтылаш тўгалын, нуным „интендант“ (надзиратель) маныныт. Нуно поян огыл еш гыч шогалталтыныт да тўрысnek правительство деч зависитленыт. Верлаште эркин-эркин пўтынъ власть нунын кидыш пуалтын. Интендант-шамыч верлаште сеньор-шамычын властьыштым, ола-шамычын самостоятельностьыштым, провинцияшамычын самоуправленийыштым эркин-эркин пытарен толыныт. Франций централизованный бюрократический монархийыш савырнен шоген.

Казнан доходшым кугемдышашлан Ришелье промышленность ден торгайыме пашалан полшен шоген. Тудо Российыш посольством колтылын, Востокусо элла дене торгайыме шотышто кылым кучаш тўгалаш тыршен. Тидын дене французский купец ден мануфактурист-шамыч пайдам налыныт.

Внешний политикаштыже Ришелье Францийын пошкудыжо-шамычым — Испаний ден Германийым — лушкыдемдаш тыршен. Кардинал, вес семын манмаште католический черкын высший сановникше, католический корольын министрже, Ришелье Германийыште католический император ваштареш ку-

чедалше протестантский князь-шамычлан полшен, император ваштареш войнам ыштышт манын, Даний ден Швейцарийын протестантский корольыштлан оксам пуэн шоген. Французский монархыйын куатшым пенгыдемдыме пашалан кўлшō политикым шукташ кардинал Ришельелан религий нигунамат мешаен огыл. Тудын годым Франций Европын международный политикыштыже пеш кугу рольым шукташ тўнгалын.

Мазарини ден Фронда. Ришельен колымекыже (1642), а тудын почеш вашке Людовик XIII-ын колымекыже (1643), Францийыште адакат ваш-ваш кредалмаш тўнгалын. У король Людовик XIV эше аза улмаш, сандене власть чоя италянец кардинал Мазарини кидыш логалын, тудо королевский властьюм вияндыме шотышто Ришельен тўналме политикыжым умбакежы шуен. Туге гынат, тудо шке шонымыжым Ришелье семьюн пенгыдын виктараш тоштын огыл, шукыжым чоялык дене да оксала шке век савырыме дене шуктен шоген.

Мазарини годым королевский власть ваштареш дворян-шамычын пытартыш восстанийышт лийын. Тиде восстанийым „Фронда“, але модыш, манын лўмденыт. Восстатлыше дворян-шамыч государственнй переворотым ышташ шонен огытыл: нуно толен кошташ да правительство деч утларак окса ден почестыым кўрын налаш гына шоненыт. Мазарини знаян шерге пōлекым пуэн шке велкыже савырен да тидын дене Фрондым кошартен кертын.

Французский дворян-шамыч тылеч вара королевский власть ваштареш кыненын огытыл. Поян пōлекым налын шоген да калык движений деч лўдын, нуно ынде королевский абсолютизмлан чыла семьюнат полшеныт.

Тыге XVII курым кыдалан Франций король-шамычын неограниченный (абсолютный) властьюн дворянский государство лийын. Тиде государственнй строй калык массым, эн чотшо кресаньык-шамычым, чаманыде эксплуатироватлыме дене шоген. Феодално-абсолютистский строй деч буржуазий шуко пайдам налын, сандене тудлан полшаш ямде лийын.

XXI Г Л А В А.

АНГЛИЙ XVI КУРЫМЫШТО ДА XVII КУРЫМ ТЎНАЛТЫШТЕ.

§ 1. Английыште капитализмын виянаш тўналмыже.

Мануфактура. Промышленность виянме шотышто Англий XVI курымышто Европышто ик первый верым налын. Англий шкенжын пеш мотор межше дене шукертак чапым налын. Тиде межым вес эллашке, поснак Фландрий ден Италийыш шуко нангаен шогеныт, нине эллаште тиде меж

дене эн сай сорт постом ыштенят. Но посто ыштымаш Английыштат виянғын. Англичан-шамыч межым шке элыште обработатлен, вес эллашке ямде постом ужалаш тўналаш пайдалырак улмым пален налыныт. Посто ыштымаш тўн шотышто яллаште шарлен. Поян купец-шамыч постом ялысе мастер-шамыч деч наледеныт да кугу партий дене вес эллашке колтылыныт. Ялысе мастер-шамыч постом налше купец-шамыч деч тўрысnek зависитлаш тўналыныт. Купец-шамыч межым шкак налыныт да тудым постош савыраш ялысе мастер-шамычлан пуэныт. Паша ыштыме ўзгарымат мастер-шамычлан купец-шамычак пуэденят. Ыштен ямдылыме пўтынь посто купецын собственностышо лийын. Мастер-шамыч шке пашаштлан изи пашадарым гына налыныт. Тыге постом налше ең купец гыч кугу предприятийын — м а н у ф а к т у р ы н о з а ш к ы ж е с а в ы р н е н . М а н у ф а к т у р ы ш т о ш ў д ў д е н е м а с т е р - ш а м ы ч п а ш а м ы ш т е н ы т .

Мастер-шамыч пашам ик помещенийыште пырля огыт ыште, а кажныже шке мўнгыштыжў ышта гын, тыгай промышленный предприятийм ш а л а м а н у ф а к т у р а м а н ы н ы т .

Мастер-шамычын паша ыштымыштым сайынрак эскераш да нунылан пашам кузе гынат шуқырак ыштыкташ шонен, мануфактурым кучышо оза-шамыч кугу зданийым ыштыктеныт да чыла пашам тушто ыштыкташ тўналыныт.

Тыгай предприятий-шамычым иктыш чумырым о (централизованный) м а н у ф а к т у р а м а н ы н ы т . В а р а р а к л ы и ш е ф а б р и к а д е н т у д о т и д ы н д е н е г ы н а о й ы р т е м а л т ы н : т у ш т о п а ш а м м а ш и н а д е н е о г ы л , а к и д д е н е ы ш т е н ы т .

Тыге ялысе ремесленник тарлыме пашазыш савырнен. Мануфактура капиталистический предприятий лийын. Мануфактурысо пашазе-шамыч шке озаштлан — капиталист-шамычлан пашам ыштенят. Нунын, ремесленник-шамычын гай, паша ыштыме ўзгарышт лийын огыл. Нуно капиталистлан шке паша вийыштым ужаленыт. Нунын ыштен ямдылыме пўтынь продукт капиталистын кидышкыже пурен.

Английыште XVI курым гыч капиталистический йўн дене пашам ыштымаш шарлаш тўналын, у класс-шамыч — капиталист ден тарлыме пашазе-шамыч — лияш тўналыныт.

Мландым печен налмаш. Капиталистический промышленностин виян-мыжлан кўра ял озанлыкыштат кугу вашталтыш лийын. Межым йодмаш пеш чот кушкын. Шорыкым ашнымаш кугу пайдам кондаш тўналын да мланде паша дечат пайдалырак лийын. Английский дворян-шамыч куралме мландыштым шорык кўтымў верыш савыраш тўналыныт. Тидат ситен огыл, нуно кресаньык-шамычым мландышт гыч поктен колташ да нунын деч шупшын налме мландымат шорык кўтымў верыш савыраш тўналыныт. Кресаньык-шамычым ўкымеш мланде деч посна кодымо годым шуко осалым ыштылыныт. Кресаньык-шамычым ешыштге ожнысек илыме

суртышт гыч луктын кудалтеныт. Пүтынъ ялге кожгатылыныт. Шупшын налме мланде помещик мландышке савырнен. Тиде мландым печен налыныт да кўтў коштыктымо верыш савыреныт. Сандене тиде шупшын налмаш дене кресаньык-шамычым мланде деч посна кодымашым „печен налмаш“ („огораживание“) манаш тўнгалыныт.

Вўран законодательство. Мландышт гыч поктен колтымо кресаньык-шамыч шканышт пашам вигак муын кертын огытыл. Нуно Английын корнылаже мучко кугу тўшка дене йодышт, кўчен коштыныт. Правительство пашадыме-шамычым чылаштымат паша деч лўмын коранаш тўчышў бродягылан шотлен увертарен. Осал закон-шамыч лукталтыныт, тудым Маркс „экспроприироватлыме-шамыч ваштареш лукмо вўран законодательство“ манын лўмден. Өкымеш суртпече деч посна да кочкаш кинде деч посна кодымо орлыккан ен-шамыч преступниклан шотлалтыныт; пашадыме-шамычым когартыме кўртнў дене клеймитленыт, лупш дене кыреныт, кулыш ужаленыт, даже казнитлен пушташ приговорым луктеденыт. Тыгай осал мера дене нуным эн изи пашадарланат паша ышташ тарлаш шоненыт.

Английский кресаньык-шамыч шкеныштын осал тушманышт ваштареш шуко гана восстатленыт, но правительство нине восстанийым кажне гана чаманыде темдалын. Эн виян восстаний 1549 ийыште восточный Английыште Роберт Кетын вуйлатымыже почеш лийын. Восточный Английыште поснак шуко мландым печен налыныт улмаш. Кресаньык-шамыч печен налмашым пытараш, шупшын налме общинный мландым мўнгеш пўртылташ, шорык ашнымашым шагалемдаш требоватленыт. Восстатлыше кресаньык-шамыч ваштареш правительство тарлыме салтак-шамычым колтен. Нуно кресаньык-шамычын войскаштым кырен шалатеныт. Восстанийым пеш осалын темдалыныт. Кресаньык-шамычым шўдў дене сакен пуштыныт. Восстанийым вуйлатыше Роберт Кетым орландарен пуштыныт.

Тыге Английыште паша ыштымаште (производствышто) у, капиталистический йўн шочын.

§ 2. Королевский абсолютизм ден реформаций.

Тюдор-шамычын абсолютизмышт.

Дворян-шамыч ден буржуазийлан виян государственный власть кўлын, тудо нунылан кресаньык ден пашазе-шамычым толаш да эксплуатироватлаш полшышаш, калык движенийым темден шогышаш да вес элла дене торгайымаште Английын интересшым аралышаш улмаш. Сандене дворянстват, буржуазият Кына роза ден Ош роза коклаште лийше война деч вара английский престолыш шичше (1485) Тюдор-шамычын у династийыштан полшеныт. Францийысе семынак, Английыштат нимо дене шыгыремдалдыме королевский власть лийын.

Тюдор-шамыч шогымо жап (1485—1603) английский абсолютизмн жапшылан шотлалтеш. Французский король-шамыч генеральный штатм погымо деч коранаш тыршенят гын, Тюдор-шамыч парламентын полшымыжо дене элым виктарен шогеныт. Тошто феодальный аристократий шукужо Кына роза ден Ош роза коклаште война лийме годым колен пытен. Лорд-шамычын палатышкышт темше у аристократийым король пожалованийым пуэден ыштен да тудо король деч вуйге зависитлен. Улыл палатыште дворянство ден буржуазийын представительышт шинченят, нуно Францийысе семын, ваш-ваш каргашен огытыл, а общий интерес дене иктыш ушнен шогеныт. Французский дворянство кресаньык-шамыч деч феодальный повинностыым налын шогымо дене, казнам шолыштво да войнаште толымо дене илен гын, английский у дворянство шорык ашнымаш гыч межым да моло ял озанлык продуктым ужалымаш гыч налме доход дене илен. Тудо английский промышленность ден торгайыме пашам вияндымаште пайдам ужын, тидыже тудым буржуазий дене кылден шоген. Шемер-шамычым толымо да шке кид йымак налме шотышто дворянстват, буржуазият ик семынак тыршенят, а тиде шотышто нунылан правительствын полышыжо кўлын.

Сандене парламент чыла шотыштат король-шамычым колыштын да чыла шотыштат тудлан полшен шоген.

Английыште
реформа-
цийым ышты-
маш.

Тюдор-шамычын династийышт гыч первый король пешкыде Генрих VII лийын (1485—1509). Тудо Кына роза ден Ош роза кокласе войнаш колыде кодшо, мут колыштымо феодал-шамычым йбршеш кырен шалатен да нунын мландыштым поген налын. Тудын эргыже, Генрих VIII (1509—1547), осал, ўскырт, оксам кышкылтше тиран, но писе да раш ужын моштышо политик, Английыште реформацийым эртарен. Английский реформаций черкым турысnek корольын кид йымакыже налме дене пытен. Генрих VIII-ын требоватлымыже почеш парламент тыгай законом луктын: черке шотышто папан властыше пытаралтеш да черкым вуйлаташ король шогалталтеш. Король чыла монастырьым петырен да нунын кугу владенийыштым конфисковатлен. Оксалан эреак нужна улмыж дене нине владений-шамычым ужалаш тўналын. Английыште конфисковатлыме мландым ужалкалымаште моткоч кугу спекуляций тўналын, тидын годым тудын ятыр ужашыже купец ден промышленник-шамыч кидыш логалын. Мландым налмыкышт, нуно дворянин лийыныт, нуно монастырский кресаньык-шамычым мландышт гыч кожгатен колтеныт але тошто озашт дечат чот эксплуатироватлаш тўналыныт. „Англиканский“ черке государственный черке лийын. Чыла англичан-шамыч тиде черкыште кумалшаш улыт улмаш, уке гын, нуным государственный преступниклан шотлен шыгыремденят. Тул ора-

шамыч ылыжыныт, тушак католик-шамычым да, кѵ корольым черке вуйлатышылан шотлен огыл, нуным чылаштымат йўлатеныт.

Торгайме паша ден промышленностын вянгмашышт внешний политика шотышто Англий ончылан у задача-шамычым шынден. Англичан-шамыч тенызыште вянг тушманым — испанский державым вашлийыныт. Тюдор-шамыч годым Английын внешний политикыштыже Испаний ден кыл кучумаш эн кўлешан сомыл улмаш. Английын феодальный круглаже феодальный Испанийын польшыжым вученыт, Англий ден Испанийым лишемдаш тыршенит. Торговопромышленный кругла ден удворянство Испаний ваштареш вянг кучедалаш ўжыныт.

Испаний Европышто католичествын тўн энертышыже лийын шоген. Сандене Испанийын тушманже-шамыч — буржуазий ден у дворянство — католичествын тушманже лийыныт, а Испаний велке шогышо феодал-шамычше Английыште уэш католический религийым пўртылташ шоненыт. Нуно тидым кўчўк жаплан ыштен кертыныт. Нуно Генрих VIII-ын 1553 ийыште престолыш шичше Мария ўдыржым испанский престолыш шичшаш Филипп II-лан (император Карл V-ын эргыжлан) марлан пуэныт. Мария Тюдор Английыште уэш католичеством пуртен. Корольын кумылжым колыштшо парламент папа деч проценыйым сўрвален йодын. Ынде реформаций верч шогышо-шамычым йўлаташ тўналыныт. „Еретик-шамычым“ пеш шучкын шыгыремдымыжлан Мариям „Кровавый“ („Вўран“) манын лўмденит. Но правительство монастырский мландым налше спекулянт-шамыч деч тиде мландым мўнгеш шупшын налаш тоштын огыл.

Мариян колымекыже, у королева Елизавета годым (1558 — 1603) Англий тенызыште оза лийшаш верч Испаний ваштареш кучедалме корныш шогалын. Тидын дене пырляк королева ден парламент уэш английский черкым пўртылтеныт. Ынде Английыште адакат католик-шамычым пытараш пижыныт.

Католик-шамыч веле огыл шыгыремдалтыныт. Английский буржуазий коклаште Кальвинын туныктымыжо шарлен. Кальвинист-шамычым Английыште „пуритан“ маныныт (латинский „пурус“ — яндар мут гыч). Нуно англиканский черкым „эрыкташ“, вес семын манмаште тудым Кальвин семын пужен ышташ да корольлан подчинитлалт шогымаш гыч утараш шоненыт.

Английыште тугак вес религиозный учений шарлен, тудо кеч могай государственный черке ваштареш шоген да, религиозный община-шамыч нигѵ дечат зависитлышаш огытыл, манын туныктен. Нуным „индепендент“ (независимый) маныныт.

Нине учений верч шогышо-шамычлан шыгыремдымаш деч гылын илашышт логалын. Нунын кокла гыч шукушт Англий гыч куржыныт.

§. 3. Торгайыме шотышто кучымо политика.

Тенгызыште
торгайымаш.

Тюдор-шамыч годым Английыште тенгызыште торгайымаш писын кушкын шоген. Английский корабль-шамыч английский сатум, поснак английский постом, Европын чыла гаваньлашкыжат шупшыктеныт. Английский купец-шамыч Балтийский тенгызышкат, Средиземный тенгызышкат коштыныт. Балтийский тенгызыште нуно ганзеец-шамыч дене, Средиземный тенгызыште итальянский купец-шамыч дене учашен торгаеныт. Судно ыштымаш ден теныз вес велне торгайыме пашалан правительство уло кумылын полшен да вес эллаште английский купец-шамычын интересыштым арален. Английыште ганзеец-шамычын привилегийыштым пытареныт, Лондонышто нунын конторыштым петыреныт.

Теныз вес велнысе элла дене торгаяш лумын торговый компаний-шамычым ыштеныт. Нине компанийлаште поян купец-шамыч веле огыл, но дворян-шамычат участвоватленыт. Торгаен коштмо у корнылам англичан-шамычат чот кычалыныт. Испанец ден португалец-шамыч Индий ден Китайыш кайыше корным югышто кычалыныт гын, англичан-шамыч северыште кычалыныт. Эше 1497 ийыштак Кабот Атлантический океанын северный ужашыж гоч вончен да Северный Америкын континентшым почын.

1552 ийыште Азийын северный серлаже йыр савырнен, Индийыш кайыме корным кычалаш Англий гыч кум корабль лектын. Кок корабльже шаланен, а кумыжо Ченслерын командоватлымыже почеш Северный Двина аныш миен шуын. Ченслер Москваш толын шуын, Иван Грозный кугыжа дене лийын да Русский государство дене торгаяш разрешенийым налын.

1554 ийыште Английыште „Москва, Персий да северный элла дене торгаяш ыштыме компаний“, але кучыкын „Московский компаний“ ышталтын. Русский правительство тиде компанийлан элышке вольнан пураш да пошдина деч посна торгаяш правам пуэн. Россий дене чын дипломатический да торговый кыл кучымаш ышталтын. Россий гыч английский кораблестроенийлан кулшо чодрам, мушым нангаеныт. Англичан-шамыч Россий гоч Кавказ, Средний Азий да Иран дене торгаяш шоненыт. Турций, Марокко, Вест-Индий дене торгаяш ятыр компанийым ыштеныт. Гвиней дене торгаяш компанийым ыштыме улмаш, тушеч шортным, тугак Америкыш ужалаш нангаяш шем кул-шамычым кондаш шоненыт. Нине компаний-шамыч кокла гыч эн поянже 1600 ийыште ыштыме „Ост-Индский компаний“ лийын; тудо Индий дене шкетше гына торгаяш монопольный правам налын. Нине компаний-шамыч кокла гыч шукыжо торгайыме дене пырляк пират лийыныт, толен коштыныт.

**Испаний
ваштареш
кучедалмаш.**

Английын торгайыме пашаже мынар утларақ-виянын, Испаний дене ваш тўкнылмаш тунар писынрак лишем шоген. Англичан-шамыч Испанийын серлажым да Америкыште испанский колоний-шамычым толеныт, испанский судно-шамычым авыркаленыт, ший кондышо флотыштым руалтен налаш тыршеныт. Испаний ваштареш кредалмаш королева Елизавета годым энчот талышнен. Королева английский пират-шамычым арален шоген да толен кондымо сатуштын ик ужашыжым шканже налын шоген. Елизавета испанский корольын тушманже-шамычлан кеч куштат полшен шоген. Тиде жапыштак испанский король Филипп II шкенжын посолжо да шпионжо-шамыч гоч Английыште королева ваштареш заговорым ыштен.

Тиде заговорыш шотландский королева Мария Стюарт варнен улмаш. Мария Стюарт католичествым пеш чот арален. Шотландийыште реформаций лиймеке, властым кальвинист-шамыч налыныт, тунам тудлан Английыш куржаш верештын. Елизавета тудым арестоватлен шинчыктен. Английский католик-шамыч Испанийын полшымыжо дене королева Елизаветым трон гыч налын кудалташ да тудын олмеш Мария Стюартым шындаш шоненыт. Ятыр тыгай заговорым почмеке, Елизавета Мария Стюартым казнитлаш кўштен.

Филипп II йыгыштарыше тушманым кошарташ решитлен. Тудо Английым сенен налаш ямдылалташ тўналын. 1588 ийыште Английын серлаже воктек пеш кугу эскадра толын шогалын, тудым „Сенаш лийдыме армада“ маныныт. Тиде эскадрыште 131 судно, 7500 енан экипаж да 17000 салтак лийын. Но тиде моткоч кугу экспедиций тўвыт йомын. „Сенаш лийдыме армадын“ ик ужашыжым англичан-шамычын писын савырнылше, куштылго судношт пытареныт, вес ужашыже кугу тўтан годым пытен. Тудын пеш шагал ужашыже гына Испанийыш пўртылын. „Армадын“ пытымашыже Испанийын теңызысе куатшылан моткоч кугу энгекем ыштен да Европысо теңыз воктенысе элла коклаште Английым ик ончыл верыш луктын.

**Парламент-
ский оппози-
ций.**

XVI курым мучашлан английский буржуазий ден у дворянство пеш чот поеныт да пенгыдемыныт, сандене нунылан королевский властын аралымашыже кўлдымў лийын. А английский король-шамыч, французский ден испанский король-шамыч семынак, умбакыжат нигушечат шыгыремдалтде виктарен шоген кертына, манын шоненыт. Но английский король-шамычлан парламент мешаен. Буржуазий ден у дворянстын парламентыште шинчыше представительышт элым шке шонымышт семын виктараш да шкеныштын внешний политикиштым шуктен шогаш шоненыт. Нуно, король парламентлан подчинитлалтше, маныныт. Сандене король ден парламент коклаште власть верч кучедалмаш тўналын.

Парламент ден королевский власть коклаште ваш тўкныл-маш эше корслева Елизавета годымак тўналын улмаш, но тудын деч вара эше чот талышнен.

Стюарт-шамычын династийышт.

Елизаветын колымыжо дене Тюдор-шамычын династийышт пытен. Английский престолыш Мария Стюартын эргыже шотландский король Яков I Стюарт шинчын. Тудо 1603 ий гыч 1625 ий марте виктарен.

Ангыраак да кутыркалаш йбратыше Яков королевский властьюм шыгыремдаш лийдыме нерген ойлышташ йбротен да Европысо виан монарх-шамычым шўм шелын ончен. Пуритан-шамыч корольын абсолютный властьюшлан тушман лийыныт. Яков нуным утларак шыгыремдаш тўналын. Община-шамычын палатыштышт шуко членже пуритан-шамыч кокла гыч лийыныт да правительствын черке шотышто шуктымо политикыже ваштареш ойленыт.

Парламент ден король коклаште келшымаш ий гыч ийыш утларак да утларак пужлен толын. Королевский правительствын финансовый политикыжлан парламент поснак чот шыдешкен. Парламент у налог-шамычым пенгыдемдымым чарнен.

Яков почеш шогалше король Карл I годым (1625—1649) король ден парламент коклаште кучедалмаш моткоч чот талышнен. Ятыр гана ваш тўкнымеке король 1629 ийыште парламентым шалатен колтен да латик ий годсек шкетын виктарен шоген.

Корольлан кангаш пуышо эн лишыл советникше граф Страффорд лийын. Страффорд нимом ончыде „шенгын каяш“ да корольын политический тушманже-шамычым чаманыде шыгыремдаш ойым пуэн. Страффорд дене ик ойым кучышо ег кентерберийский архиепископ Лод улмаш. Тудын годым тюрьмалаште тичак пуритан-шамыч шинченыт, нуным лупш дене кыраш судитленыт, когартыме кўртнѳ дене клеймитленыт, неррожыш кошаргым керын нерыштым кушкедыныт, пылышыштым пўчкedenыт.

Правительство, парламентым погыдеак, у налог-шамычым пуртен шоген. Населений шенгеч ойлышташ тўналын. Английыште революций лишем шоген.

XXII Г Л А В А.

НИДЕРЛАНДСКИЙ РЕВОЛЮЦИЙ.

§ 1. Нидерланд Испанийын кид йымалныже.

Нидерланд ден Испаний.

Нидерланд Западный Европысо эн поян элла кокла гыч иктыже улмаш. Кызытсе Бельгийым, Францийын ужашыжым, Люксембург ден Голландийым налын шогышо тиде изи элыште калык чўчкыдын

илен. Тушто 300 утла ола да 6 500 ял улмаш. Нидерландын Антверпен олаже XVI курымшты европейский да колониальный торгаймаш пашан центрже лийын. Нидерландский буржуазий кумдан торгаен шоген. Элыште шолдра капиталистический мануфактура виянн, тушто тарлыме пашазе-шамыч ден ялысе тыгыде ремесленник-шамычым эксплуатироватленыт.

Шке озанлыкшым вияндыме шотышто ончылно шогышо тиде эл Западный Европысо ик эн почеш кодшо элын — Испанийын кид йымалныже лийын. Нидерланд Карл V-ын империйышкыже пурен. Престолям кудалтымекыже, тудо Испанийым, тудын колонийлажым да Нидерландым шкенжын эргыжлан — Филипп II-лан коден.

Испанийын корольжо да дворян-шамыч тун шотышто Нидерланд кусеш иленят. Нидерландыште погымо налог шортньо да ший лукмо рудник-шамычан Америка деч 8—9 пачаш шуко оксам Испанийлан пуэн шоген.

Филипп II. Филипп II шагал шинчыше, мыжык ушан ег улмаш.

Тудо пенгыдын ушанен, пуйто абсолютизм ден католичеством пенгыдемдымыж дене тудо юмын куштымыжым шуктен шога. Тудо шкенжын кугу государствыжым шкенжын кабинетше гыч виктараш шонен. Тудо ег-шамыч дене кутыраш йбратен огыл, санденак илышым шинчен огыл, тудым шотышкат налын огыл, нимогай тореш мутым колмыжо шуын огыл да чыла пашам канцелярий гыч кагазым колтылмо дене виктараш тӧчен. „Еретик-шамычым“, политический эрык верч шогышо-шамычым инквизицийын полшымыжо дене шыгыремден. Инквизицийже католичество ден абсолютизмын тушманыштым пытарен веле огыл, но корольын казнажымат пойдарен, казнитлыме-шамычын погышт гыч $\frac{2}{3}$ ужашыже корольлан да $\frac{1}{3}$ ужашыже черкылан каен. Нидерланд самоуправлений права дене кумдан пайдаланен да тушто „ересь“ шарлаш тунгалын, сандене Филипп II Нидерландым йбратен огыл. Нидерландский буржуазий кальвинизм велке лупшалташ тунгалын. Калык масса коклаште вера кучымо шотышто эрыкым да

Филипп II.

пүтынъ общественный стройым тѳр права негызеш пужен ышташ ұжшѳ учений-шамыч шарлаш тўналыныт.

Нидерландыште „ересь“ ден политический эрыкым темдалаш гын, тиде эл гыч эше утларак доходым налаш лиеш, маным Филипп II шонен.

Герцог Альба

цийым колтен. Туге гынат, тиде делегаций нимомат ыштен кертын огыл.

Инквизиций ден испанец-шамыч ваштареш кучедалаш тыгыде дворян-шамыч шолып союзым ыштеныт.

§ 2. Нидерландысе революций

Революций
тўналмаш.

шенгын пурен, юмогам, статуйым да моло ұзгарлам пудыртылаш тўналын.

Герцог Альба. Филипп II движенийым чаманыде темдалаш решитлен. Нидерландыш шке фанатизмже да осаллыкше дене ойыртегалтше герцог Альбан вуйлатымыже почеш испанский войскам колтен. Элыште тудо пеш осал террорым тўналын. Нидерландыш толмекыже, тудо „Мятеж нерген пашам ончышо совет“ лўман судилищым ыштен. Калык тиде судым „вўран совет“ маным лўмден. Пеш шучкын орландарен пуштедымаш тўналын. „Вўран советын“ ындырен пуштво-шамыч 8000 егымат вонченыт.

Альба революционный движений ден „ересь“ ваштареш кучедалаш веле огыл, адакшым испанский корольын казнажымат пойдараш шонен. Террор шукыжым высший дворянство ден поян буржуазий ваштареш виктаралтын. Конфисковатлыме пого ден окса штраф испанец-шамычлан пеш кугу сумма оксам пуэныт. Торгайымылан Альба Нидерландыште кугу на-

логым пыштен. Тидыже купец ден промышленник-шамычым йбршеш йорлештарен. Торгайыме паша чарнен, мануфактура-шамыч петыралтыныт, тужем дене ег паша деч посна кодын.

Поян-шамыч вес элашке куржаш тыршенят. Нидерландыште эн поян да кугу влияниян феодал Вильгельм Оранскийт Германийыш куржын. Тудо Филиппын политикыж дене келшыдыме дворян-шамычын вуйлатышышт улмаш. Испанец-шамыч ваштареш кредалаш Нидерландский эмигрант-шамыч вес элаште вооруженный ег-шамычым тарлаш тунгалыныт.

Партизанский война.

Испанский войска ваштареш калык партизанский войнам тунгалын. Иктышт чодрашке каеныт да тушто „чодра гез-шамычын“ отрядышкышт ушненыт (нидерландский революционер-шамычым „гез“ — кушкедлыше вургеман — маныныт). Нуно вучыдымо верлаште испанец-шамыч умбак кенета кержалтыныт. Весышт „теныз гезыш“ каеныт. Нине партизан-шамыч тензыште да теныз сер воктене кредалыныт, нуныжо испанец-шамычлан эше утларак лудыкшö лийыныт. Теныз нидерландец-шамычлан шочмо суртышт гаяк улмаш. Теныз гез-шамыч испанец-шамычланат, испанец-шамычлан полшышо нидерландец-шамычланат эрыкым пуэн огытыл. Нидерландский эмигрант-шамычын поген чумырмо военный отряд-шамыч Нидерландыш толаш тунгалыныт.

Северысе восстаний.

Вашке элын пүтнь северыштыже испанец-шамыч ваштареш кучедалме война шарлен. Вильгельм Оранскийым северный провинций-шамычым вуйлагышылан увертареныт (1572). Испанийын озаланымыже ваштареш шогышо-шамыч чыланат тышке погынаш тунгалыныт.

Альба восстанийым темдалаш войскам колтен. Тудо руалтен налын кертме олалаште населенийым пеш чот орландарен. Но торешланымаш эре вияг шоген. Испанский войска Лейден олам авырымеке, населений теныз гыч мландыш вуд ташлен лекме деч аралыше пүам урыктарен колтен да шлюзым почын. Испанец-шамычлан вашкен чакнашышт логатын. Паша-пужлен шогы-

Полн испанец.

мылан шыдешкыше Филипп II Альбам мѳнгеш ѳжыктен. Но тиде политикым вашталтымым ончыктен огыл. Король тошто-семьнак нимо шотыштат чакнен огыл. Испанец-шамыч элым, даже восстанийыш ушныдымо областьамат пеш осалын пустанденыт. Тыге испанец-шамыч южный Нидерландысе эн поян Антверпен олам толен пытареныт. Олан эн чапле ужашыжым йѳлатеныт. Кандаш тѳжем еным пуштыныт. Окса ден шергакан ѳзгарым йыгылен, шукуштым колымешкышт орландареныт. Испанец-шамычын толен налме оксашт миллион шѳртнѳ монет дене шотлалтын. Тиде шалатылмаш деч вара Антверпен тетла нигунамат тѳрланен кертын огыл. Испанец-шамычын осаллыкышт да поснак Антверпеным шалатылмаш пѳтынѳ эл мучко кугу шыдым нѳлталын. Южный провинций-шамыч северный провинцийла дек ушненыт да общенидерландский союзым ыштеныт (1576).

Южный провинций-шамыч.

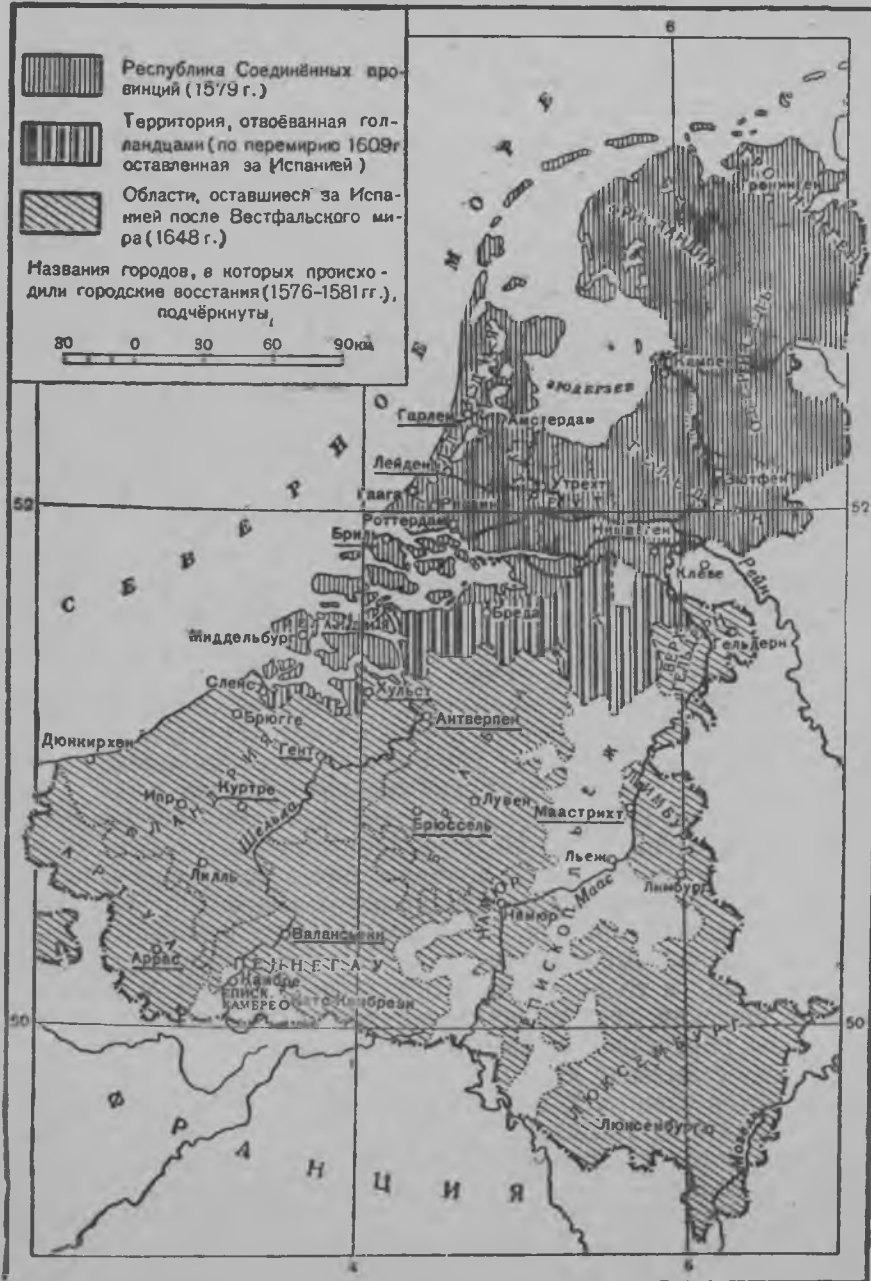
Но тиде союзын ѳмыржѳ кужу лийын огыл. Южный Нидерландысе калык масса, поснак оаласе пашазе ден ремесленник-шамыч, испанец-шамыч ваштареш кучедалмашым вуйлатыме пашам шке кидышкышт налыныт. Нуно олам вуйлаташ да войналан кѳлшѳ налогым погаш олалаште комитет-шамычым ышташ тѳналыныт, тидын годым лѳдшѳ да тайныштше дворян-шамыч ден буржуазийым ѳрдыш коранденыт.

Тунам дворян-шамыч, буржуазий да южный провинцийлаште виян улшо католический духовенство, калыкын властьше лийме деч утлаш шонен, осал испанец-шамыч дене келшаш решитленыт. Нуно калык комитет-шамыч ваштареш шогалыныт да уэш Филипп II кид йымалне лияш ямде улмышт нерген каласеныт.

Северный провинций-шамычын союзышт.

Тидлан вашмут пуымо шот дене северный провинций-шамыч 1579 ийыште союзым („Утрехтский уний“ манмым) ыштеныт. Нуно „пуйто ик провинцийыште шогымо семын курымешлан ушнаш“ да испанец-шамыч ваштареш кредалаш сѳреныт. Тидын деч вара нуно Филипп II-ым трон гыч корандымылан шотлен увертареныт. Северысе поян буржуазий у государством виктараш корольым шогалташ шонен да эн келшыше кандидатурылан Вильгельм Оранскийым шотлен. Но 1584 ийыште Вильгельм Оранскийым иезуит-шамычын тарлен колтымо енышт пуштыныт. Северный Нидерландыште аристократический республика лийын, тудым поян буржуазий вуйлатен. Тыге Нидерланд кок ужашлан шелалтын. Северный Нидерландыште посна государство лийын. Южный Нидерландше дворянствын, буржуазийын да духовенствын предатлымыштлан кѳра, испанский корольын кид йымаланже кодын.

„Иктыш ушымо провинций-шамыч“, але „Голландский республика“ (провинций-шамыч кокла гыч эн кугу провинцийжын лѳмжѳ дене) манын лѳмдымѳ у государствылан шке

XVI курымсо Нидерландский революций.

эрыкше верч Испаний ваштареш эше кужу жап годым кредалаш логалын. Англичан-шамыч ваштареш кредалмашке ушнымо дене да Францийште эл кӧргыштӧ ваш-ваш кредалме паша коклаш пурымо дене Испаний Голландский республикым сенен кертын огыл. „Сенаш лийдыме армадын“ пытымыже дене Испанийын международный положенийже начаремын. 1609 ийыште Испаний ден Голландий коклаште перемирий лийын, тидын почеш Испаний у государством независимыйлан шотлен.

Тыге Нидерландыште революций пытен. Тиде — *Европышто сенгыше первый буржуазный революций лийын*. Тудо Испанийыште феодальный абсолютизмын сеналтмыже дене да нидерландский революцийын сенгымыже дене пытен. Тиде событийын кӱлешан прогрессивный значенийже тыште.

Буржуазий революцийыште калык массын активно участвоватлымышлан кӧра гына сенен кертын, но тиде сенымашын чыла саскаж дене буржуазий шкетынак пайдаланен.

§ 3. Голландий XVII курымышто.

Голландийын
торгайыма-
шыже.

Буржуазный революций Голландийым Европышто теныз воктенысе эн ончыл да торгайыше державыш савырен. Голландийын торговый флотшо судно шотшо дене Европысо чыла мо-ло держава-шамычын флотышт деч кугу лийын.

Голландец-шамыч колониальный политикым виян эртарен шогеныт. 1602 ийыште голландский Ост-Индский компаниям ыштыме. Индий дене торгайымашым голландец-шамыч пӱтынек шке кидышкышт руалтен налаш да тушеч испанец, португалец да англичан-шамычым шыгыремден лукташ тыршенят. Ост-Индский компанийн самостоятельностьшо кугу улмаш, тудо монетым чеканитлен, шке войскажым кучен, олада ден крепость-шамычым ыштылын, шке шотшо дене войнам эртарен. Компанийын чыла пашаже шолып ышталт шоген. Чынжым гын, тудо торгайыме пашам тунарак ыштен огыл, а толен да шалатыл коштын. Тудо Индонезийым — Зондский ден Моллукский островлам руалтен налын да тушеч португалец-шамычым шыгыремден луктын. Осаллыкышт да сутлыкышт дене голландец-шамыч португалец-шамычымат эртен каеныт. Южо сатум (пурсым, гвоздикым, корицым, мускатный пӱкшым, кофем) вигак толен налыныт, южо сатужым йозак тӱлыктымӧ шот дене налыныт, южыжым верысе населенийлан кӱлдымӧ ӱзгар дене ӧкыменп вашталтен налыныт. Компаний моткоч кугу пайдам налын, тудын пайдаже 1000%-ыш шуын. Кӱкшӱ акым кучышашлан компаний курык виса сатум йӱлатен. Населенийым варварла пытареныт але кулыш савыреныт. Кул-шамычын вийышт дене обработатлыме плантация-шамыч ышталтыныт. Маркс тыге ойла: „Гол-

ландский колониальный озанлыкын историйже, — а Голландий XVII курым гыч образцовый капиталистический эл лийын, — предательством ыштыме, оксала шке век савырыме, пуште-дыме да түрлө шакшым ыштылме шотышто нигунам уждымо суретым ончыкта“ (Маркс ден Энгельс, Соч., XVII том, 322 стр.).

Голландий Китай дене да Японий дене торгаяш тўналын. Китай гыч Европыш голландец-шамыч чайым эн первый кондаш тўналыныт. Америкыште голландец-шамыч Антильский островла гыч икмынар островым руалтен налыныт да тушак сакыр куштымо плантацияым ыштеныт. Тыштат кул-шамычым пеш осалын эксплуатироватленыт.

Голландий пўтынъ Европа дене торгаен. Балтикыште да Русский государство дене Голландийын торгаймашыжын значенийже кугу лийын. Голландский купец-шамыч Россияшты торгаймышт годым кугу льгот дене пайдаланеныт да тышеч Западный Европыш киндым, мушым, смолам, матчылык чодрам, янлык коваштым да моло сатумат шупшыктеныт.

Голландийын экономический илышыжын центрже Амстердам ола лийын. XVII курым тўналтыште тушто 100 тўжем ег илен. Амстердамын значенийже торгаймаште да промышленностьышто веле огыл улмаш. Тушто окса кучылтмо шотышто Европылан эн поян да эн кугу банкирский контора-шамыч лийыныт.

Пашазе-шамычым эксплуатироватлы-маш.

Голландийыште класс-шамыч коклаште келшыдымаш Европысо чыла моло элласе деч чот вянгын. Тынар шуко пролетарий моло эллаште нигуштат уке улмаш. Паша кече кужу лийын, а пашадаржым моткоч шагал тўленят. Мануфактурылаште ўдрамаш ден йоча вийым кумдан кучылтыныт, а тидыже пашадарым эше утларак волтен.

„Голландийысе калык масса эше 1648 ийыштак түргоч шуко пашам ыштыме дене йбсланеныт, Европын моло элласе калык массыж деч йорлырак лийыныт да нунын деч ятыр чот пызыралт иленят“, — манеш Маркс (Маркс ден Энгельс, Соч., XVII том, 824 стр.).

Политический строй.

Соединенный королевствысе деч моло вере буржуазий нигуштат тыгай власть дене пайдаланен огыл. Олалаште пўтынъ власть шолдра буржуазий кидыште лийын. Тудо провинцияласе штатлашке да Гаагыште заседательше генеральный штатышке депутат-шамычым колтен. Генеральный штат внешний политикым, военный, теңыз паша ден финанс пашам ончен да высший чиновник-шамычым шогалтылын. Генеральный штатын исполнительный органже государственный совет лийын, тудым штатгальтер вуйлатен шоген. Тудак военный вийым кучен.

Штатгальтер-шамыч чыла гаяк Оранский тукум гыч шогалталтыныт. Нуным наследственный президентлан шотленыт.

Соединенный провинцийлаште буржуазно-аристократический строй озаланен. Но феодальный монархийын пызырен шогымо моло эллесе буржуазийлан Голландий эрык улмо шотышто образцовый элла койын.

Северный Нидерланд книга печатлыме да книга дене торгайыме центрыш савырнен, тиде паша эн чотшо Лейден ден Амстердамыште виянган улмаш.

Газет-шамыч пеш кумдан шарленят. Нуно Европын чыла луклаже гыч торгайыме паша кузе кайыме нерген да политический илыш нерген уверлам печатленят веле огыл, но лудшо-шамычым интересоватлыше политический илыш шотыштат возен шогенят.

Голландийыште чыла түрлө религийым кучашат кумда эрык пуалтын. Голландийышке вес эллаште шыгыремдыме „еретик-шамыч“, Англий гыч пуритан-шамыч, Франций гыч гугенот-шамыч, Испаний гыч еврей-шамыч куржынат.

Испаний кид йымалан кодшо южный Нидерланд мерчен. Буржуазийын кугурак ужашыже шкенжын капиталжыге Голландийыш куснен каен. Антверпен шкенжын тошто значенийжым йомдарен, тудын олмеш ынде Амстердам виянган шоген. Южный Нидерланд Европышто эн ончыл да эн поян эл гыч испанский государством второстепенный провинцийышкыже савырнен.

XXIII ГЛАВА.

РОССИЙ ДЕН ПОЛЬША XVI КУРЫМЫШТО ДА XVII КУРЫМЫН ПЕРВЫЙ ПЕЛЫШТЫЖЕ.

§ 1. Российын шуко национальностян централизованный государствыш савырнаш тўналмыже.

Российыште
центральный
властьын пен-
гыдеммыже.

Иван III (1462—1505), Василий III (1505—1533) да Иван IV (1533—1584) годым Русский государствыш Северо-Восточный Русьын пытартыш посна княжествыже-шамыч ушалтынат. 1547 ийыште Иван IV кугыжа лияш торжественно венчатлалтын. Кугыжан титулжо императорын титулжо дене тбр улмылан да корольын титулжо деч күшнө шогымылан шотлалтын. Тиде титулым налмыже дене Иван IV моло элла коклаште Русский государствын могай күкшү верым налын шогымыжым ончыкташ веле огыл, но эл кбргыштө руш государьын властышымат нблталаш шонен. Европысо ятыр моло эллесе семьяк (Францийыште, Английыште, Испанийыште), Российыштат центральный власть пенгыдем шоген. Нине эллесе семьяк, Российыштат виян монархий дворян-шамыч ден олесе калыкклан энгертен шоген. Кресаньык-шамычым шке кид йымалнышт кучен шогаш дворян-шамычлан виян центральный

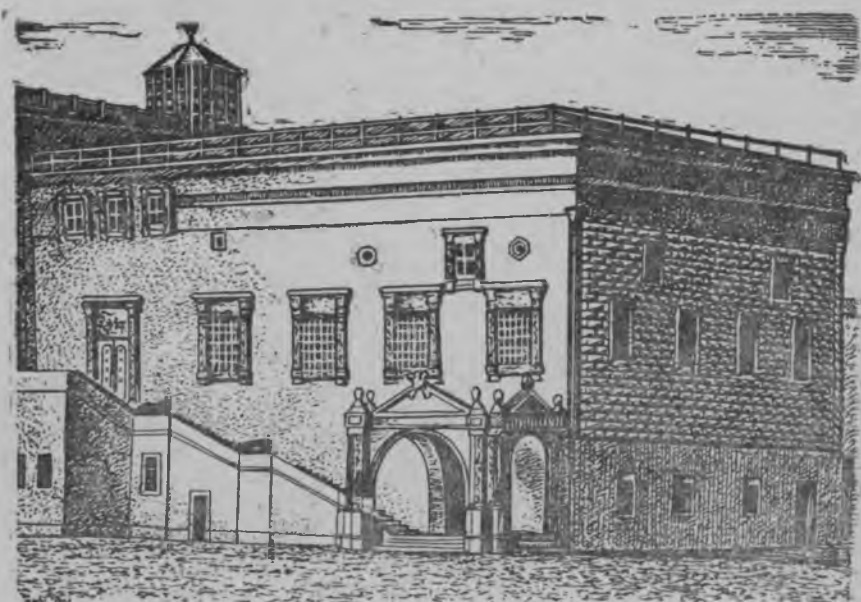
власть кўлын. Дворян-шамыч югышто да востоқышто кумдан шарлен кийыше мландым сенен налаш шоненыт, тидланат виян государственньй власть кўлын. Дворян-шамыч государствын тўн военный вийже лийын шогеныт. Нуно государство деч мландым („поместьем“) налын иленыт, а тидлан нуно военный службым нумалшаш улыт улмаш да кугыжан ўжмыжб почеш шкеныштын вооруженный егышт дене толыныт. Российыште дворянство „служилый сословий“ улмаш, а Франций ден Английыште дворян-шамыч феодальный службыш коштым шукуртак чарненыт да нимогай обязанностьым шуктыдеак мландым шке кидыштышт кученыт. Оласе калык-лан, купец ден ремесленник-шамычланат кугыжан виян властьюше кўлын, молан манаш гын, тудо нунын торгайыме пашаштым арален да тудлан у корно-шамычым почын шоген.

Иван Грозный.

Кугыжан властьюше населенийын тўн массыже ўмбак—кресаньык-шамыч ўмбак неле нумалтыш лийын возын. Дворян-шамычын интересыштым шуктен, кугыжан правительство кресаньык-шамыч шотышто помещик-шамычын властьюштым виянгден шоген, кресаньык-шамычлан ик помещик деч вес помещик дек каяш эрыкым пуэн огыл, кресаньык-шамычым крепостнойыш савырен. Кресаньык-шамыч ўмбак государствын неле налогшо-шамыч возыныт. Кресаньык-шамыч кугыжан ужалалтше да сут койышан бюрократийже деч орлыкым чытеныт. Но кресаньык-шамычланат виян государственньй власть кўлын; тиде власть Российым тушман деч арален шоген; уке гын, кресаньыкын озанлыкшым тушман толен да шалатыл коден, шуко тўжем дене кресаньык-шамычым пленыш поктен нангаеден.

Шолдра феодал-шамыч — князь ден бояр-шамыч кугыжан властьюшым тушманлын онченыт, нуно шке независимостьыштым йомдарымылан чаманеныт да тудым уэш пўртылташ шоиеныт. Нунын планышт пўтынъ Русский государствылан шуч-

Москваште Грановитый палата.

ко улмаш, молан манаш гын, тудо государствын вийжым лустарымашке да тудын самостоятельностьшым йомдарымашке конден кертеш ыле.

Шолдра феодал-шамыч ваштареш, князь ден бояр-шамыч ваштареш, Российым узш тыгыде ужашлан шеледаш нунын тыршымашышт ваштареш кучедалмаш Русский государствын пеш күлешан задачиже лийын.

Внешний политика шотышто шуктышаш задача.

Россий йыр осал тушман-шамыч авырен шогеныт. Восток гыч да юг гыч Российым ончысо Золотой Ордан кодшыжо-шамыч — Казанский, Астраханский да Крымский ханство-шамыч — эреак лудыктыл шогеныт. Казанский ден Астраханский ханство-шамыч Юл вуд корным — Восточный Европын торгайме тун корныжым, Каспийский теңызыш, Закавказьеш, Ираныш, Средний Азийыш кайыме корным — налын шогеныт. Крым эреак осал отряд-шамычым колтылын, нуно элын югшым толен шогеныт, руш ен-шамычым кудыш ужалаш „колоныш“ нангаеныт. Восток дене торгайме пеш күлешан пункт-шамычым XV курымышто италянец-шамыч деч шупшыш налкышт, нуно Крымский татар-шамыч кидыш верештыныт. Татарский хан-шамычлан пеш виан пошкудо — турецкий султан полшаш туналын. Крымский хан тудын вассалже лийын. Дон анеш ончысо Тана олмеш виан турецкий крепость Азов ышталтын, тудо руш-шамычлан Азовский ден Шем теңызлаш лек-

ше корным петырен шоген. Шке виянмаштыже эн кўшкō кўзен шушо Турецкий держава Астрахань ден Казаньым шке кид йымакыже налаш, Русский государством юг гыч, восток гыч авыраш да шке кид йымак налаш понен. Руш мландылан турецкий кид йымак логалме деч шекланаш верештын.

**Востокышто
эртарыме
война.**

Тораш ужын моштышо политик да кугу стратег Иван IV пенгыдем шушо Русский государствын вийжым эн ончычак Юлым сенен налмашке викарен. 1552 ийыште авырен шогыктымек, штурм дене Казаньым налын. 1556 ийыште руш войска Астраханский ханствым налын. Юл вўд тўнгалтыш гыч мучашке шумешке Русский государство кидыш пурен. Турок-шамычын авырен налын кертмышт лўдмаш пытен.

Юлым сенен налмашын саскаже пеш кугу лийын. Русский государствылан шке колонийышкыже савыраш Поволжье ден Заволжье почылтыныт. Юл вўд мучко торгайыме корно почылтын. Ятыр торгайыме ола-шамыч ышталтыныт: Самара, Саратов, Царицын. Югышкыла, степьлашке „ир пасу“ манмашке колонизаций писын шарлен шоген. Уралыш да Сибирьыш, мучашдыме поянлыкым пуаш сōрышō, эше пален налдыме у эллашке корно почылтын.

Поволжьем сенен налме дене русский национальный государство шуко национальностян государствыш савырнаш тўнгалын: тушко татар, марий, чуваш, удмурт, башкир, ногаец-шамыч пуреныт.

Тидын деч вара Иван IV кугыжан правительствыже внешний политикиште вес пеш кўлешан задачым решитлаш пижын. Российлан Запад дене торгайыме да культурым вияндыме шотышто кылым кучен шогаш кўлын. Монгол-шамычын шенгын пурымышт деч Русьын авырен кодымо Запад культура шотышто да поснак техника-шотышто Восточный Европым эртен каен шуктен. Кумшўдō ий утла шкенжын уло вийжым татарский иго ваштареш викарен шогышо Россий шке виянме шотыштыжо Запад деч почеш кодын. Тиде почеш кодмашын сенемаш Русский государствын пеш кўлешан задачыже улмаш. Российым Балтийский тенгыз деч авырен шогышо Западный пошкудо-шамыч — Польско-Литовский государство, немец-шамыч (ончыч Меченосец-шамычын орденышт, ынде Ливонский орден манме), швед-шамыч — Российын виянмыж деч лўдыныт да тудлан Запад дене кыл кучашыже лўмынак мешанчыкым ыштылыныт. Нине эл-шамыч руш мландыш стратегический сатум (поснак металлым), военный специалист, инженер, архитектор, руда пелтыме пашам шинчыше ен-шамычым лўмынак колтен огытыл, а нуныжо Российлан пешак кўлыныт. Ливоний тудын границыж гоч Российыш вончаш тōчымылан казнитлен пуштмо дене лўдыктылын.

Россий ончылно тыгай задача шоген: тудым Запад деч

ойырен шогышо пырдыжым шўташ. Тиде пырдыжыште эн лушкыдо верже Ливоний улмаш. Ливонский орден йбршеш шаланышаш тўрыштõ шоген. Кажне барон шкенжым нигõ деч зависитлыдыме государь семын кучен. Ончыч дипломат-шамычын мутланен келшымышт почеш Запад гыч Российыш мастер-шамычлан толашышт ынже мешае манын руш-шамыч Ливонийым колыштараш тыршенят. Но тиде тыршымаш нимогай саскамат пуэн огыл. Тунам руш войска Ливонийын границыжым вончен. Ливонский война тўналын (1558 — 1583).

Англий дене кыл кучымаш.

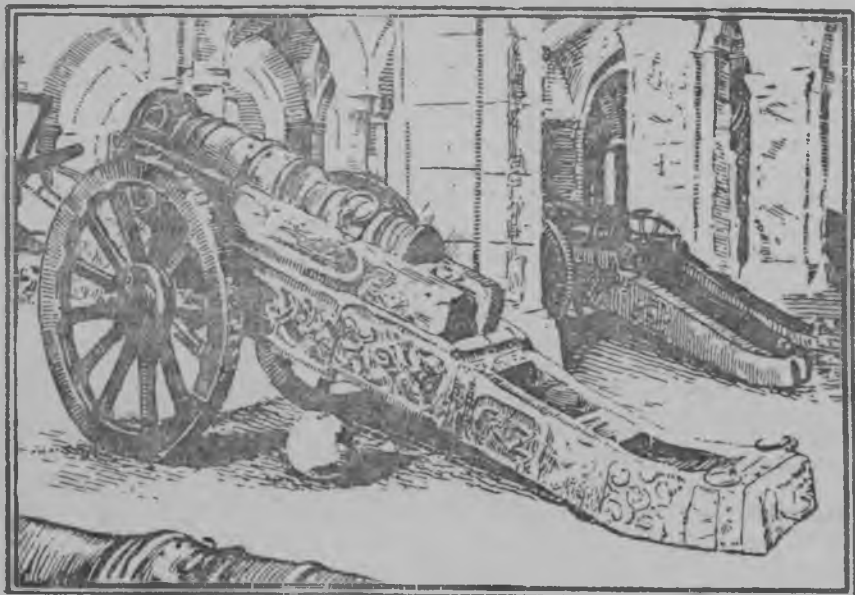
Ливонский война тўналме деч изиш ончычрак Россий ден Запад коклаште Ош тенгыз ден Ледовитый океан гоч кыл кучымаш тўналын. Ченслерын английский экспедицийже Северный Двинан агышкыже толын. Ченслер Москваште лийын. Английыште „Московский компанийым“ ыштеныт. Иван IV Англий дене чак кылым кучен шогаш тўналаш тыршен. Но Архангельск ден Ош тенгыз гоч кайыме корно Российлан пеш кўлешан лийын гынат, тудо Запад дене кылтен шогышо вичкыж шўртõ гына улмаш. Тиде северный корнышто кошташ неле улмаш да тиде корно дене талукушты кум тылзе гына кошташ лийын. *Русский государство ончылно эн кўлешан задача шоген: Балтийский тенгыз серыш лекташ.*

Ливонский война.

Казаньысе кремль.

Ливонский войнаште Россий ончычшо сенген шоген. Руш-шамыч Нарвам, Юрьевым налыныт да Ливонийым пўтынек гаяк сенген шуктеныт. Тидыже Польша ден Шведийым кожгатен. Нуно Ливонский государствын владенийже-шамычым пайлен налаш вашкеныт. Ужашыже Польша кидыш верештын, ужашыже — Шведий кидыш. Лушкыдо Ливоний олмышты ынде Россий ончылно виян тушман-шамыч: Шведий ден Польско-Литовский государство шогеныт, Российлан лўдыкшõ улшо тиде жапыште Иван Грозный духовенство да бояр-шамычым да дворян ден олесе калыкын сайлен колтымо егыштым Земский соборыш поген. Собор войнам умбакыжат шуйышаш верч шогалын (1566).

XVI курымысо орудий.

**Феодалный
реакций.**

Тиде жапыште Российыште феодалный реакциын вийже тарванылаш тунгалын. Шолдра феодал-шамыч, князь ден бояр-шамыч кугыжан властьше виянгым тушманлын онченят. Нуно кугыжан властьше виянгме деч лудыныт да сандене Ливонский войнаште сенаш шонен огытыл. Нуно родинылан изменым ышташ да тушман велке вончедаш тунгалыныт. Ик руш армияын начальникше — князь Курбский — Литваш куржын да польский король деч кугу мландым полекеш налын. Тудо Россия ваштареш кредалше польско-литовский армия-шамыч кокла гыч ик армияжым вуйлаташ шогалын. Москваштат измена лийын улмаш. Бояр-шамыч Иван IV-ын политикаже ваштареш шогалыныт. Нунын кокла гыч южышт, Иван IV-ын самовластный политикажым чытен илымешке, властым польский король кидыш пуаш гын, сайрак лиеш, манын шоненыт. Новгородысо бояр ден купец-шамычат Москван властым тушманлын онченят, сандене нунат Новгородым Литва кид йымак пуаш шоненыт.

Опричина. Тунам Иван Грозный бояр-шамычын изменыштым йбршеш пытараш да государстве феодалный шеледалтмашын чыла кодшыжым пытараш тунгалын. Тидлан тудо опричниным ыштен. Шкенжын посна, „опричный“ владенийышкыже Иван Грозный ятыр областым ойырен налын, нине областьлаште ончысо удельный князь-шамычын пеш кугу феодалный владенийышт улыт улмаш. Нине шолдра феодал-шамыч деч владенийыштым шупшын налме да нунын

олмеш кугыжан ұшаныме шагал мландан дворян-шамычым илаш колтым. Нуно лұмын „Опричник-шамычын“ корпусыш-тым ыштеныт.

Шолдра феодал-шамыч ваштареш чаманыдыме террорым ыштыме. Изменым ыштышылан шотлымо годым князь ден бояр-шамычым уло тукымжыге пытареныт. Новгородым пеш шучкын шалатыме улмаш. Тыгыде да кокла шотан дворян-шамыч да посадский ен-шамыч Грозныйын политикижлан полшенныт. Шолдра феодал-шамычым шалатен пытареныт да лудыктылыныт. Тылеч вара опричина кұлдымб лийын. Шке шонымышт семен ыштылмыштлан да толымыштлан опричник-шамычым калык йбратен огыл, сандене 1572 ийыште Иван опричинным отменитлен.

**Ливонский
войнан
пытымыже.**

Опричина тўн шотышто шке цельжым шуктен. Тудо кугыжан властышым да централизованный государствын вийжым пенгыдемден. Руш ар-мий-шамыч Ливонийыште эше ятыр сенымашым ыштеныт. Но шолдра феодал-шамыч ваштареш кучедалмашеш да Иван Грозныйын кўрылтде гаяк шуйнышо войнажлан кōра государствын вийже лушкыдемын.

Иван шке тўналме пашажым мучашыш шуктен кертын огыл. 1575 ийыште польский престолыш кугу полководец Стефан Баторийым шындыныт. Тудо польский армийым пужен ыштен, тудым тарлыме немецкий да венгерский полк-шамыч дене виянден, артиллерийым саемден. Тудо руш мландыш керылт пурен, Полоцкым налын, Псковым авырен шын-ден. Тудын дене ик жапыштак швед-шамыч наступатлаш тўналыныт. Нуно Нарвын налыныт да Карелийым сегенныт.

Иван Грозныйлан Польша да Швейцария дене мирым ышташ да Ливонийым налаш шонымаш деч чакнаш логалын. Россий-ым Западный Европа деч ойырен шогышо пырдыжым сўмырал шуаш шонымаш шукталтде кодын. Тиде задачым шукташ Русский государствын вийже эше шутен огыл.

Казачество. Ливонский война руш калыклан, поснак кресаньык-шамычлан, кугу нелылыкым конден. Кресаньык-шамычлан дворян-шамычын войскаштым чиктен-шогалтен войнаш колташ, неле йозакым тўлаш да войнаш шалатылмашыжым чыташ логалын. Южо область-шамыч пўтынек пустаныныт. Озаштын да кугыжан правительствын шыгыремдымыже деч шылын, кресаньык-шамыч яра мландыш, шукужым Дон воктек, куржыныт. Вольна илышым кычалше ен-шамыч шукертсек тушко каят улмаш. Нуным „казак“ маныныт. Казак-шамыч Крымский ханствыш керылт пуреденыт, турок-шамыч ваштареш кредалыныт. Нуно турок ден татар-шамычын вийыштым кучен шогеныт да Русский государством нунын толымышт деч араленыт. Московский правительство донской казак-шамычлан кинде, окса да военный припас дене полшен шоген.

Соли Вычегодскийыште Строгановмытын суртышт.

Иван IV кугыжалан шогымо годым эрыкан казак-шамыч тугак Терек воктеке миен лектыныт. Казачество руш калыкын илыме областьшым шарен да руш мландын границыжым арален.

**Урал ден
Сибирьым
колонириро-
ватлымаш.**

Иван IV годым руш-шамычлан колонизироватлаш Поволжьен, Заволжьен, Уралын, Сибирьын кумда у верлашт почылтын. XVI курымын кокымшо пелыже гыч Урал вес велнысе палыдыме пеш кумда мландым шымлаш, колонизироватлаш да шке кидыш налаш тунгалме. Урал ден Сибирьын поянлыкштым шке кидыш налмаште купец Строгановшамыч кугу рольым шуктаныт. Строгановмыт Иван Грозный деч Кама воктене кол кучымо да шинчал лукмо веран кугу мландым налыныт. Нунылан крепостыым ышташ, военный вий ден артиллерийым кучаш, колонист-шамычым ужын кондаш да востокышкыла эше умбак, Урал вес велке да Сибирьыш шенгын пураш правам пуэныт.

Тиде жапыштак Ош тенгыз сер воктене илыше руш-шамыч (помор-шамыч), янлык коваштым кычалын, Урал вес велке кошташ, пуш дене Карский тенгызыш, Обь агыш, даже Енисей марте кошташ тунгалыныт. Нуно пенгыдемдыме илемлам („острожкым“) ыштылыныт да верысе населений деч йозакым янлык коваште дене погеныт.

1581 ийыште Строганов-шамыч казак Ермак Тимофеевичын вуйлатымыже почеш Урал вес велке экспедицийым колтеныт. Урал вес велне, Западный Сибирьыште, кийыше мланде тунам Золотой Орда деч ойырлен кодшо Сибирский ханство кидыште лийын. Татар-шамыч янлык поктымо дене

иышысе верысе племя-шамыч деч йозакым погеныт. Сибирский хан Кучум Ермакын изи отрядше ваштареш кучедалаш төчен, но руш-шамычын тар дене луйымб пычалышт улмаш. Верысе племя-шамыч Кучумлан полшен огытыл да сеныше-шамычлан йозакым тўлаш сбреныт.

Ермак Сибирский ханствым сенген налме нерген Иван Грозный кугыжалан увертарен. Ермакын отрядшылан полшаш войскам колтеныт. „У Сибирский мланде“ Русский государствыш пурталтын. Востокушкыла эше умбак, Восточный Сибирышке корным янлык коваштылан поян улшо мландым кычалаш кайыше „промышленный ег-шамыч“ почыныт. Нунын почешышт военный отряд-шамыч каеныт, нуно пенгыдемдыме олаам ыштылыныт. Луддымб-шамычын тыгыде отрядлашт палыдыме элыш эре келгышкырак да келгышкырак пурен шогеныт, европеец-шамычын нигунам уждымо кугу, лопка энгерлам вончеденыт, тўрдымб-мучашдыме чодра дене эртенит. Европейский Россий гыч Сибириыш кресаньык-шамыч кусненыт да мланде пашалан келшыше верлаш шинчын илаш тўналыныт.

Иван IV.

Иван Грозный тунамсе ег-шамычлан кугу впечатленийым коден. Тудо кугу ушан да пенгыде волян ег улмаш. Тудо бояр-шамычын „крамолыштым“ шалаташ, кугыжан властышым кугу кўкшытыш нблталаш да Российын чапше ден куатшым моткоч кўш нблталын пенгыдемдаш тудлан „пўралтмылан“ шкеже пенгыдын ўшанен. Тудо дворян-шамычын кугыжашт лийын. Тудо мом ыштен, тиде чылажат эн ончычак дворян-шамычлан кўлын. Тудлан купец-шамыч полшеныт. Бояр-шамыч тудым йбратен огытыл да тудын деч лўдыныт. Иваным оккўлланак шыдеш ужын осал деспотлан шотлен ойлыштмашат бояр-шамыч кокла гычак лектын. Кбм государствын тушманжылан шотлен, Иван шке шыдыжым тудын умбак гына виктарен. Россий нерген возышо иностранец-шамыч, Иванын ыштыме пашажын политический смыслжым умылен шуктыде, тудын „осал улмыжо“ нерген шыдешкен каласкалат. Южгунам енган ўшаныдыме да чаманыде шыгыремдыше лиймыжлан варажым Иван шкежат ойгырен. Но Иванын шыгыремдымашыжым западысе абсолютизмын деятельже-шамычын осал пашашт дене, Людовик XI-ын лўдшб да предательский шыдыж дене, Генрих VIII-ын келесырланен осалланымыже дене, Филипп II ден Альбан чаманыде, йўштб шўм дене пуштедымышт да шалатылмышт дене тагастарашат ок лий. Новгородым шалатылмаш арам ыштыме осаллык лийын, но Варфоломейын йўдшб але испанец-шамычын Антверпеныште янлык семян пуштедымашышт тулечат шучко лийыныт.

Борис Годунов.

Грозныйын политикыжым умбакыже боярин Борис Годунов шуен, тудо кугыжалан анырарак Федор Иванович шогымо годым (1584 — 1598) тўрыс праван правитель лийын; йочадыме Федор

колымо деч вара Земский собор Борисым престолыш сайлен да тудо 1598 ий гыч 1605 ий марте кугыжалан шоген. Чап йӱратыше да чоя, пашам вашкыде да шекланен решатлыше, тудо шолдра феодал-шамыч ваштареш кучедалмашым умбакыже шуен да дворян-шамычын положенийыштым пенгыдемден. Тунамак тудо Российын международный положенийжымат вияндаш тыршен. Тудо Швейцарий ваштареш кредалын да Финский залив воктене швед-шамычын руалтен налме руш олашамычым мӱнгеш сенен налын, крымский татар-шамыч ваштареш южный границым пенгыдемден, Оштеныз гоч Запад дене торгаймашым вияндаш тыршен. Англичан-шамыч деч посна, тушко Голландий гыч, Франций да Даний гыч купецшамыч толын коштыныт. Годунов Кавказ весвелнысе элла дене кылым кучен шогаш тыршен. Эше кугыжалан Федор шогымо годымак Иран ден Турцийын шыгыремдыме Грузий Россий деч полышым йодын улмаш. Кахетийын кугыжаже Александр шкенжым руш кугыжан вассалжылан шотлаш тунгалын.

Кресаньык-шамычын илышышт нелемаш.

Годунов ушан да мундурко ужын моштышо правитель улмаш, но тудын тушманже шуко лийын. Тудо шолдра феодал-шамычым — князь ден бояр-шамычым шыгыремден, сандене нуво тудым йӱратен огытыл. Калык массын эреак кушкын шогышо шыдыжат тудын ваштареш виктаралтын. Дворян-шамычын интересыштым арален шоген, государство кресаньык-шамычым эксплуатироватлымашым эре утларак виянден толын.

Дворян-шамычын интересыштым шукташ шонен, кресаньык-шамычлан ик помещик деч вес помещик дек каяш талукушты ик кечым гына пуэныт („Юрий кече“), вара тиде права ик жаплан отменитлалтын да пыртатышлан йӱршеш пытаралтын. Шылын куржшо кресаньык-шамычым мӱнгеш пӱртылташ помещик-шамычлан права пуалтын. Кресаньык-шамычым эксплуатироватлымаш эре виян шоген.

XVI курымышто барщина чот кушкын. Правительство ончыч эрыканлан шотлымо ен-шамычымат крепостнойш савыраш тунгалын. Тиде чылажат кресаньык-шамыч коклаште пудранымашым тарватен. Кресаньык-шамыч Борис кугыжан дворянский правительствыжын политикижлан шыдешкеныт. Шуко кресаньык-шамыч шке помещикышт деч югыш да западыш, Польша воктенысе мландышке, Дон воктек куржыныт. Борис Годуновын кугыжалан шогымо жап мучаште шужымо ий-шамыч лийыныт, тунам калык утларак чот шыдешкен. Кресаньык-шамыч коклаште восстаний тунгаледен.

Российште калыкын шыдешкымашыже дене Польша пайдаланен. Польский пан-шамыч Российым шке кид йымакышт налаш шоненыт.

§ 2. XV — XVII курымлаште Польшышто пан-шамычын озаланымашышт.

**Польшышто
шляхта ден
кресаньык-
шамыч.**

Литва дене иктыш ушнымеке (1385) да Тевтонский орденым кырен шалатымеке, Польша Европышто эн кугу да эн виян государство-шамыч кокла гыч иктыже лийын. Тевтонский орден шкенжым Польша деч вассальный зависимость-ышто улмыжлан шотлен да шке владенийлаже гыч ужашыжым, тидын шотышто Балтийский тенгызыште пеш кӱлешан Гданьск (Данциг) портымат, тудлан пуэн.

Ынде польский магнат ден шляхтич-шамыч (дворян-шамыч) Западный Европылан кӱлшӧ ял озанлык продукт дене виян торгаяш тӱнгалыныт. Киндым, йытыным, вольыкым, коваштым да чодрам налаш западный элла гыч Польшыш купец-шамыч толаш тӱнгалыныт. Дворян-шамычлан продуктым вес эллашке пошлина деч посна луктын ужалаш правам пуэныт. Гданьск гоч киндым вес эллашке колтылмаш XV курым мучаш гыч XVII курым кыдал марте 10 пачаш кушкын.

Тиде чылажат польский кресаньык-шамычын илышыштым чот нелемден. Ужалаш кузе гынат шукрыак киндым налаш тыршен, польский пан ден шляхтич-шамыч кресаньык-шамычын мландыштым иземден, шке озанлыкыштым шараш тӱнгалыныт, крепостной кресаньык-шамычым эксплуатироватлымашым вияндыныт, барщиным кугемденыт. Кресаньык-шамыч шуко вере арняште вич кечыжым помещиклан пашам ыштеныт. Кресаньык-шамычы положеийышт пӱтынь XVI курым мучко нелем шоген. XVII курымышто польский „хлоп“ (кресаньык) помещикын собственностьышкыжо савырнен. „Быдло“, вес семынже „пашазе вольык“, — польский пан-шамыч кресаньык-шамычым тыге мыскылен лӱмденыт.

**Польшын
политический
шелодалтма-
шыже.**

Польшышто, Российысе, Английысе, Францийысе, Испанийысе семын, виян централизованный власть лийын огыл. Тидын тӱнг причиныже тыгай лийын: Польша востокушто украинский ден белорусский калык-шамыч илыме шуко мландым руалтен налын улмаш.

Польский пан-шамыч Галицкий Русьым руалтен налыныт да тусо калыкым шке кулышкышт савыреныт. 1385 ийыште Литва дене унийым ыштымаш (ушнымаш) польский пан-шамычлан Литовский государствыш пурышо украинский мландым шупшын налаш да кулыш савыраш йӧным пуэн.

1569 ийыште, ик шотшо дене Ливонийыште руш оружийын сенымыже деч лӱдын, польский пан-шамыч Польша ден Литвам ик государствышке эше чотрак ушымо шотышто сенымашке шуыныт („Люблинский уний“ манме). Тиде ушнымашын ик условийже тыгай лийын: украинский мланде Литван кид йымакше пӱтынек Польшын кид йымакше куснышаш улмаш. Украиньште пеш кугу феодальный владений-шамыч

ышталтыныт. Шуко калык илиман тўр мландылаште илише магнат-шамыч Польшышто центральный властьлан виянашыже эрыкым пуэн огытыл да государством тыгыде ужашлан шеледаш полшенят, тидыже ваш-ваш кредалмашке да анархийыш конден. Украинский магнат-шамыч коклаште поляк-шамычат лийыныт (Калиновский, Потоцкий-шамыч), тугак католическтыш куснышо да полякыш савырныше ончысо руш князь-шамычын тукумыштат лийыныт (Острожский, Вишневецкий-шамыч). Литваште белорусский мландеш польский да полякыш савырныше литовский да руш знатын (Радзивилла, Сапега-шамыч) ятыр шолдра магнатский владенийышт лийыныт.

Польшын озаже — кугу пан-шамыч — магнат лийыныт, нуно лу дене олам да шўдб дене ялым шке кидыштышт кученыт. Нунын кокла гыч кажныже армийым луктын шогалтен кертын да королевский двор деч начар огыл улшо дворым кучен. Центральный властын лушкыдылыкшо пан-шамычлан пайдале улмаш. Тиде лушкыдылыкым нуно дворянствын „шўртнб эрыкшылан“ шотленят. Се й м ы н келшымыже деч посна король нимогай у законымат луктын кертын огыл. Сеймыште сенат ден „посольский пўрт“ улмаш. Сенатыште эн шолдра вельможа-шамыч ден духовенство шинченят, а „посольский пўртышкб“ тыгыде шляхтын верласе погынымашлаже — сеймик-шамыч деч толшо депутат-шамыч погыненыт.

Вуянче да дисциплиныдыме шляхта деловой пашам ыштен кертын огыл. Тудо король-шамычым колыштын огыл. Южгунам походыш кайыме лугыч шляхтич-шамыч войнам умбакыже ышташ шоныдымышт нерген корольлан кенета каласат улмаш.

Ягеллон-шамычын династийышт пытымеке (1572), Польшышто корольын властыне сайлалташ тўналын. Корольым дворян-шамычын общий съездышт сайлен; тиде съездышке шуко лу тўжем дене магнат ден шляхтич-шамыч погыненыт. Сайлен шогалтыме король шляхтын привилегийжым пудырташ огыл манын обязательством пуышаш улмаш. Король обязательствыжым пудырта гын, шляхта корольын мутшым колыштмым чарнен да тудын ваштареш восстанийым нблтал кертын. Тыге пан-шамыч ден шляхта шке вольнаштым шыгыремдыме деч лўдымышт дене центральный властьлан виянашыже эрыкым пуэн огытыл.

Польша феодально шеледалтше эл лийын кодын, тушто дворян-шамыч шке шонымышт семян озаланеныт. Государствыште пўтынъ власть магнат-шамычын изи тўшкашт кидыште лийын, а нунын деч пеш шуко улшо шляхта зависитлен.

Украинец ден булорус-шамычым национально пызырымаш. Польский пан-шамыч ден шляхтын кидышт йымалне поляк, украинец, белорус, литовец, еврей, немец, татар-шамыч иленят. Польский шляхта шке государствыжым „Речь Посполитая“ (вес семянже „Республика“) манын лўмден.

Тушко шуко тўрлб национальностян, икте-вesityт дене начарын кылдалт шогышо мланде-шамыч пуреныт.

„Речь Посполитыйыште“ национальный да религиозный пызырымаш озаланен. Украинец ден белорус-шамычм полякыш савырышашлан польский шляхта нуным католичествош кусараш тыршен. 1596 ийыште Брестыште унийым увертареныт, вес семын манмаште тиде — Польша кидысе мландыште православный черкым римский папылан подчинитлымаш лийын.

Унийым пенгыдемдыме да полякыш савырыме политикым иезуит-шамыч пеш виян да осалын илышыш пурташ тыршеныт. Польшышто иезуит-шамычын влиянийышт кугу улмаш.

Пан-шамыч эрыкан украинский да белорусский кресаньык-шамычым крепостнойыш савыренят, нунылан барциныште пашам ыштыктеныт.

Национальный да религиозный шыгыремдымаш Запорожский **Сечь** деч, пан-шамычын пызырымашышт деч шылын, калык югыш „ир пасушко“ куржын. Улыл

Днепрыште, „лондем вес велне“, ниго деч зависитлыдыме, кредалше запорожский казачество лийын; тудым Запорожский Сечь манын лумденят. Нунын деч польский пан-шамычат, крымский татар-шамычат, турук-шамычат пеш лудыт улмаш. Пушыш шинчын, нуно Шем тегыз гоч вонченят да Малый Азийын серлажым толеныт. Украинец ден белорус-шамыч шке тушманыштым — польский пан-шамычым, католический духовенством да иезуит-шамычым — моткоч чот йбратен огытыл. Нуно руш калык дене пырля илымыштым шарненыт. Тиде пырля илыме нерген руш калыкат шарнен.

§ 3. Российыште крестьянский война да польско-шведский интервенций.

Лжедмитрий. Польский пан-шамыч, белорусский да украинский мланде дене пырля Литвам Польша деке ушымо семынак, Российымат Польша деке ушаш шоненыт. Нуно шке шонымашыштым шуктышашлан Борис Годуновын правительствеже ваштареш калыкын шыдешкымашыжым кучылташ тыршенят. Нуно шкеныштын самозванецыштым шонен луктыныт, тудлан Иван IV-ын колышо эн изи Дмитрий эргыжын лумжым пуэныт. Дмитрий кузе колен, тидыже тунам раш огыл улмаш. Самозванецлан польский пан-шамыч, король Сигизмунд III да иезуит-шамыч полшенят. Сигизмунд III-лан Лжедмитрий руш мландын ужашыжым пуаш сбрен, иезуит-шамычше Российым папалан подчинитлаш шоненыт. Лжедмитрий шолып католичествош куснен. Российыште шолдра феодал-шамыч коклаште, князь ден бояр-шамыч коклаште, польский магнат-шамычын шке шонымышт семын илымыштым кбранен ончышо-шамычат лийыныт, сандене нуно, Российыштат Польшысо гай стройым ышташ гын, сай лиеш ыле, манын шоненыт.

Лжедмитрий шке войскажым польский ден литовский шлях-

та кокла гыч да запорожский казак-шамыч кокла гыч поген. Тудын деке донской казак-шамыч кокла гыч ужашыже да восстатлыше кресаньык-шамыч ушненыт. Кресаньык-шамыч, Годуновын правительствыжын нунын умбак пыштыме нелылыкым Лжедмитрий налын кудалта, манын шоненыт. Годуновым йбратыдыме шуко бояр-шамыч Лжедмитрий велке вонченыт. Воевода-шамыч тудлан олалам кредалдеак пуэныт. Тиде жапыште Борис кугыжа колен. Тудын колымыж дене паша йбршешак Лжедмитрийлан пайдалын савырнен. Тудо Москвашке торжественно пурен да кугыжалан шогалын (1605). Кресаньык ден казак-шамыч Лжедмитрийлан сенашыже полненыт. Но нуно онталалтыныт. Лжедмитрий кресаньык ден казак-шамычын пеш осал тушманышт улшо польский пан-шамычын шогалтыме егышт улмаш. Лжедмитрийын Польша деч да иезуит-шамыч деч зависитлымыже вашке пале лийын да, Российысе населенийын чыла классше-шамыч коклаште кугу шыде лектын. 1606 ий майыште Москваште восстаний ылыжын. Лжедмитрийым пуштыныт. Бояр-шамыч престолышко Российысе эн кугу феодал-шамыч кокла гыч князь Василий Шуйскийым шынденыт.

Иван Болотниковын восстанийже.

Но тиде жапыште тунгалше калык движений калыкым шыгыремдыше-шамыч ваштареш олесе да ялысе населенийын кумда массыжын общий восстанийышкыже савырнен. Восстаний государствын турло верлаштыже ылыжын. Тудо эн виян 1606—1607 ийлаште Иван Болотниковын вуйлатымыже почеш шарлен.

Восстатлыше-шамыч Москва лишкак толын шуыныт. Кугу вийым пыштыме дене гына Василий Шуйскийын правительствыже восстанийым темдал кертын.

Кугыжан куштымыжб почеш Болотниковым вуд йымак пуртен колтен пуштыныт. Шуйскийын правительствыже восстатлыше кресаньык-шамычым казнитлен пуштеден да кресаньык-шамычым крепостнойыш савырыме нерген у указ-шамычым луктеден.

Польский интервенций.

Тиде жапыште польский пан-шамыч у самозванецым, пуйто куржын утлышо Лжедмитрийым, шонен луктыныт. Руш-шамыч тудым „вор“ маныныт. Но польский правительство вашке самозванец-шамыч гоч диверсийым ыштымаш гыч вигак интервенцийым ыштымашке куснаш решитлен. Король Сигизмунд III Смоленским авырен шынден. Шуйскийым престол гыч налын кудалтеныт, а властым шке кидышкышт налше бояр-шамыч московский Кремльын капкажым поляк-шамычлан почыныт. Москва интервент-шамычын кидышкышт верештын. Кужу жап годым геройла аралалт шогымеке Смоленск Сигизмундлан сдатлалтын. Швед-шамыч Новгородым руалтен налыныт. Поляк-шамыч да нунылан полышкалыше-шамыч Москваште осалын озаланеныт. Нуно Сигизмунд корольым руш кугыжалан шогалташ да

Русский государством панский Польшын кид ймакше пуаш ямдылалтыныт.

Государство колышаш тұрыш шумо гай койын. Поляк-шамычын да тұрлб „чолга ең-шамычын“ отрядышт эл мучко шенын коштыныт, нуно калыкым толеныт, шалатылыныт. Тунамсе ең-шамыч тыге ойленйт: „тугай шучко жап толын, ең-шамыч нимогай утаралтмашымат ужын огытыл, пұтынь Россий, манаш лиеш, пустанын“.

**Интервенци-
йым кырен
шалатымаш.**

Шочмо мландым утараш ұжмаш Нижний Новгородысо посадский ең-шамыч деч лектын. Тиде движенийым вуйлаташ земский староста Кузьма Минин шогалын. Ополченийын военный начальникшылан князь Пожарскийым шогалтеныт. Минин ден Пожарскийын ополченийышкышт эртак у вий ушнен шоген, тушко руш-шамыч веле огыл, но татар, марий, чуваш, удмурт-шамычат ушненыт. Ополчений Москва умбак каяш тарванен. Кремлеш тұкылалт шичше поляк-шамыч 1612 ий октябрьыште капитулироватлалтыныт. Российысе калык-шамычын да эн ончычак пұтынь руш калыкын пенгыдылыкыштан да патырлыкыштан кбра тушманын интервенцийже кырен шалаталтын.

§ 4. Русский государство XVII курымын первый пельштыже.

**Россий
интервенций
деч вара.**

Земский собор у кугыжам — Михаил Федорович Романовым сайлен шогалтен (1613 — 1645). Российыште польско-литовский интервенций годым лийше пеш кугу шалатылмаш деч вара тиде сусырым тбрлаташ да у вийым погаш Российлан шулал-тыме жап пеш кұлын. Сандене русский правительствылан Швейций да Польша дене мирым ышташ верештын.

Швейций дене мирым Столбове шыштыме (1617), тиде договор почеш швед-шамыч Новгородым мбнгеш пбр-тылтеныт, но Ладожский область ден Нева агым шке киде-шышт коденыт. Польша дене перемирийым Деулинеш ыштыме (1618). Тиде перемирий почеш Польша руш калыкын тошто годсо мландыжым — Северский ден Смоленский мландым шканже налын.

Нине условий-шамыч пеш неле лийыныт гынат, Русский государство шканже шулалташ пешак кұлшб жапым налын. Тунам тудын тушманже-шамыч коклаште — Швейций ден Польша коклаште — Балтийский теныз серла верч кучедалмаш каен шоген. Русский государствылан тидат полшен. Тиде кучедалмаште Россий шкенжын тун тушманже улшо панский Польша ваштареш кучедалаш Швейцийлан полшен.

Шаланыше калык озанлыкым восстановитлыме шотышто Русский государство ончылно пеш кугу задача шоген. Шуко ялже пустанын, шуко олаже шаланыл пытен улмаш. Куралме мландеш чашкерла кушкын шинчын. Эл мучко разбойник-ша-

мычын шайкышт пуштеден да толен коштыныт. Элын посна ужашлаже коклаште да вес элла дене ваш-ваш торгаймаш пужлен.

Российлан неле улшо тиде жапыште Земский собор кугу значенийым налын. Тушто высший духовенство, бояр-шамыч, дворянство ден купечество деч сайлен колтымо ен-шамыч участвоватленыт.

Торгаймаш эркин-эркин вийнаш тўналын. Михаил Федоровичым кугыжалан шогалтымеке, Англий, Голландий, Турций, Германский империй дене дипломатический да торгайме кыл кучымашым уэш ыштыме. Россий гоч Восток дене, поснак Иран дене, торгаяш тўналаш шонен, Ришельен правительствеже Российышке шке агентше-шамычым колтылын. Москва торгайме шотышто эн кугу центрыш савырнен, Европышто ик эн кугу ола лийын. Руш купец-шамыч кугу капиталым чумыреныт. Московский купец-шамычын приказчыкышт западный олалашке, Китайыш, Ираныш коштыныт. Российыште мануфактура вянаш тўналын. Кўртнѳ ўзгарлам ыштыше промышленность эл аралыме шотышто кугу значенийым налын. Тулаште верысе руда дене пашам ыштыше железодельный заводым починыт. Военный вийым пенгыдемдаш мерым ыштыме улмаш: постоянный стрелецкий войскам кугемдыме, имнешке ден йолешке полк-шамыч ышталтыныт, нуным вес элла гыч кондымо ен-шамыч туныктеныт.

Уло вийым пыштен пашам ыштыме дене олаласе да яллесе шемер-шамыч шаланыше озанлыкыштым кынетленыт. Кудалтыме мландеш угыч ўдаш тўналыныт, пустанше верлаште уэш калык илаш тўналын, шаланыше олала ден яллам тўрлатеныт.

Правительством озанлыкым восстановитлаш да государственнй порядкым пенгыдемдаш тыршен. Но тудо крепостной озанлыкым восстановитлаш да дворянский государством пенгыдемдаш тыршен. Сандене восстановитлымашын пўтынь нелылыкше шемер калык ўмбак, эн ончычак кресаньык-шамыч ўмбак, возын. Тудым крепостной повинностят, государством кўрмѳ налогшат темден шогеныт.

Шке мландыштышт пашам ышташ паша вийым ситарышашлан дворян-шамыч крепостной-шамычым казақыш, Сибирьыш, ен вотчиныш кайыме деч кучаш тыршенит. Сандене нуно кресаньык-шамычым мланде пелен йѳршешлан пенгыдемдаш тыршенит. Правительством дворянство военный службыш коштышо да налог тўлышѳ-шамыч ѳрдышкѳ ынышт кае манын тыршен. Дворян-шамыч, кресаньык-шамыч деч тўргоч кугу повинностыым кўрын, шкеныштын шаланыше озанлыкыштым тўрлатеныт. Нуным пеш пенгыдын кученыт гынат, кресаньык-шамыч, эрык илышым кычалын, государством мўндўр луклашкыже куржыныт. Дон воктене, Уральыште казак-шамыч шукемыныт. Кресаньык-шамыч коклаште пудыранымаш тўналын. Кресаньык-шамычын у восстанийышт ямдылалтын.

Алексей Михайлович кугыжаланап тўналмеке (1645—1676), Россиянын ятыр олаштыже ятыр восстаний лиеден. Неле налог пызырыме да правительствын агентше-шамыч ден феодал-шамычын шыгыремдымышт дене оласе населенийын шемер массыже кресаньык-шамыч семьяк орланен илен.

1648 ийыште правительество Земский соборым поген, тушто шукужым дворян ден купец-шамыч лийыныт. Собор, Русский государствын чыла законжым иктыш чумырен, „Соборный уложенийым“ луктын. Тиде уложений кресаньык-шамычым шке озаштлан йѳршешлан пенгыдемден да шылын куржшо кресаньык-шамычым кычалаш чыла ограниченныйым пытарен. Олаласе тыгыде торговец ден ремесленник-шамычым шке олашт пелен пенгыдемденет, нунылан вес вере илаш каяш чарыме улмаш.

Уложенийын тўн шонямашыже кугыжан самодержавный властьюм пенгыдемдымаш лийын. 1653 ий деч вара Земский собор погынен огыл. *Россияныште абсолютный крепостнический монархий пенгыдемын.*

**Шола серысе
Украинным
ушымаш.**

Тиде жапыштак Украинаныште кугу событий ямдылалтын. Украинский калыкым пан-шамычын крепостнойыш савыраш тѳчымышышт ваштареш украинский калык пеш виян шогалын. Украинский кресаньык-шамыч ден оласе калык шкеныштын национальный культурыштым, йылмыштым, ача-кочаштын вераштым арален коденыт да пан-шамычын, польский правительствын да иезуит-шамычын Украинным кулыш, католикыш да полякыш савыраш тѳчымыштлан торешланеныт. Кушкын шогышо шыгыремдымашлан нуно ятыр вўран восстаний дене вашмутым пуэныт. Украинский восстаний-шамычын центрышт Запорожский Сечь лийын. 1630 ийыште сайлыме гетман Тарас Федоровичын вуйлатымыже почеш украинский калыкын восстанийже лийын. Тиде восстанийым польский правительество темдалын. Но восстаний икте почеш весе кынелын. Калык коклаште, полишым Москва деч йодаш кўлеш, манын ойленет. Польский правительество ден пан-шамыч калык восстанийлан осалын казнитлымаш да у шыгыремдымаш дене вашмутым пуэныт. Но тиде калыкым шыдештарен веле.

1648 ийыште Запорожский войскам гетманже Богдан Хмельницкийын вуйлатымыже почеш путынь Украина мучко общий восстаний тўгалын. Ончыч восстаний сенген каен. Хмельницкий польский войскам ятыр вере пеш чаплын сенген. Но ончыч казак-шамычлан полшаш тўналше крымский ханын варажым изменным ыштымыжлан кѳра украинский войскам-шамыч сеналтыныт. Угыч казнитлен пуштедымаш тўгалын, пан-шамыч украинский мландым руалтен наледеныт. Украинский кресаньык-шамыч Русский государствын мландышкыже кугу тўшка дене куснен каяш тўгалыныт. Хмельницкий Украинным Русский государство дек ушымо нерген русский правительество

Переяславский рада.

деч йодын. Москваште погымо Земский собор (1653) Украиным шке деке ушым нерген да Польшылан войнам увертарыме нерген пунчалын. 1654 ий январьыште Переяславлеш Хмельницкийын ужмыжӧ почеш погынышо казацкий „рада“ Украиным Русский государствыш ушым нерген ик ой дене пунчалын. Украина Русский государствын составышкыже автономный ужаш лийын пурен, тудым гетман вуйлатен. Гетманым казацкий старшина-шамыч сайленят да кугыжа пенгыдемден.

Тидын почеш Польша ваштареш тӱналше война Украина верч веле огыл, но Белоруссий верчат кучедалме война лийын. Кужу жап годым шуйнышо тиде война 1667 ийыште Андрусовский перемирий дене пытен. Тиде перемирий почеш Россий Смоленский ден Северский мланде-шамычым да пӱтынь восточный (шола серысе) Украиным Днепр марте налын. Днепрын пурла серыштыже шинчыше Киев олат руш-шамыч кидеш кодын. Украина ден Белоруссийын моло ужашлашт эше кужу жаплан польский пан-шамыч кидеш кодын.

Класс-шамыч коклаште кучедалмаш да национальный келшыдымаш, дворян-шамычын шке шонымышт семын озаланмашышт, эреак лиедыше восстаний-шамыч, виян пошкудо-шамычын авырен шогымашышт панский Польшын вийжым лустареныт да тудо писын волен шоген.

**КУМЛОИЯШ ВОЙНА ДА XVII КУРЫМ КЫДАЛНЫСЕ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ПОЛОЖЕНИЙ.**

**XVI куры-
мышто да XVII
курым тўнал-
тыште Герма-
нийын волы-
мыжо.**

XVII курымын первый пелыштыже Европа пўтынек гаяк кужун шуйнышо войнаш ушнен. Тиде войнам „Кумлоияш война“ манын лўмденыт. Тиде войнаште тўн верым Германийысе событий-шамыч налын шогеныт. 1525 ийыште кресаньык-шамычын восстанийыштым кырен шалатымеке, Германий писын волен шогаш тўнгалын.

Кресаньык-шамычым эксплуатироватлымаш виянгын, барщина ден крепостничество калыкын ваче ўмбакаже эше нелынак возыныт. Шке владенийышт ден пайдаштым кугемдыме нерген гына шонышо шолдра феодал-князь-шамыч гына пайдам налыныт.

Германий ваш-ваш эреак кредал илыше шуко посна феодалный княжество-шамычлан шеледалтын. Вес элла дене торгайымаш шагалемын, элын посна ужашлаже коклаште кыл кучымаш утларак да утларак лушкыдемын.

Императорын властыше Габсбург-шамычын наследственный владенийышкышт — Австрийышке гына шарлен. Венгр ден чех-шамыч ўмбака турок-шамычын керылт пурымашышт дене пайдаланен, Габсбург-шамыч шке владенийышкышт эше Чехийым да Венгрийын ужашыжым ушеныт.

Австрийский Габсбург-шамыч тукым гыч лекше император-шамыч испанский Габсбург-шамыч гаяк осал католик лийыныт. Испаний ден Австрий Европышто католический реакциийын тўн центрже лийын шогеныт.

Австрийский Габсбург-шамыч шке властыштым пўтынь Германий мучко шарышаш да тудым католичествылан подчинитлышаш нерген шонымым чарнен огытыл. Тиде шотышто нунылан иезуит-шамыч пеш тыршен полшеныт.

**Чехийысе
восстаний.**

Германийыште князь-шамыч ваштареш кучедалаш император-шамычын вийышт лийын огыл, но шкеныштын австрийский владенийлаштышт нуно „еретик-шамычым“ пеш чот шыгыремденыт. Католический верам пенгыдемден шоген, нуно шке властыштым пенгыдемдаш тыршеныт. Нуно чешский гусит-шамычымат шыгыремденыт.

1618 ийыште чех-шамыч император ваштареш восстанийым нўлталыныт. Император Фердинанд II, иезуит-шамычын ученикышт, „еретик-шамычым“ чыла вере пытараш сўрен да чех-шамыч ваштареш армийым колтен. Тиде армий чешский войскам Прага лишне Ош курык воктене кырен шалатен (1620).

Сенгыше-шамыч Чехийым пеш осалын темдалыныт. Южо верлаште ончычсо населенийын кумшо ужашыжат кодын огыл.

XVII курымышто олам авырымаш.

Чешский дворян-шамычым ужашыжым пуштын пытареныт, ужашыжым поктен колтеныт, нунын мландыштым императорлан полшышо-шамычлан, шукужым немец-шамычлан, пуэденыт. Кресаньык-шамыч у оза-шамычлан неле барциным шуктышаш улыт улмаш. Элышке иезуит-шамыч толын темыныт. Нуно „ересьым“ пытареныт веле огыл, но чешский национальный культурым пытараш да чех-шамычым немецыш савыраш тыршеныт. Нуно чыла чешский книга-шамычым чаманыде пытареныт. Иезуит-шамыч кидыш Пражский университетат логалын. Элын озанлыкше йөршеш шолдырген. Тудын поян рудникше-шамыч кудалталтыныт.

**Войнаш
Данийын
ушнымыжо.**

Императорын сенымашыже Германияштыште протестантский князь-шамычым кожгатен. Нуно, мыланнат чех-шамыч семын лияш логалеш, манын лудыныт. Нуно датский король Христиан IV дене союзым ыштеныт. Императорын виангмыж деч лудшо Англий, Франций да Голландий Данийлан оксам пуэн полшеныт. Нунын оксашт дене кугу войскам поген, Даний 1625 ийыште войнам тунгалын.

Тиде неле жапыште императорлан мланде кучышо кугу магнат Валленштейн полшен. Тудо чешский дворян-шамыч деч конфисковатлыме именьи-шамычым наледыме дене чот поен улмаш. Тудо шке оксаж дене кугу армийым тарлаш ойым ыштен. Фердинанд тиде ойым пеш куанен вашлийын.

Валленштейн кугу организатор да полководец улмо талант-шым ончыктен. Кучык жапыште тудо 50 тўжем еган кугу армыйм поген. Тарлалше салтак шотышто ситыдымаш лий-ын огыл. Тарлыме армыйышке мланде деч посна кодшо кресанык-шамыч да пашадыме ремесленник-шамыч каенит. Война жапыште нунын деке шалатылме оласе да яллесе калык ушнен, нунылан моло-шамычым толаш гына кодын. Валленштейнын армыйже шке осаллышке да толымашыже дене ойырте-малтын.

1626 ийыште Валленштейнын войскаже Балтийский тенгыз воктенyse мландым сеиген налын, датчан-шамычым да нунын немецкий протестантский союзныкштым шалатен пытаренит. Датский корольлан мирым ышташ верештын (1629).

Императорлан шке цельышкыже шуаш уже шукат кодын огылла койын. Но императорын властьше угыч виянмаш протестантский князь-шамычын эрыкыштан веле огыл, но католический немецкий князь-шамычын эрыкыштанат лудыкшым ыштен кертын. Нунын ойышт почеш Валленштейнын армыйжым шалатен колтымо улмаш.

Валленштейн.

Густав-Адольф.

**Войнаш
Швейцарийын
ушнымыжо.**

Тиде жапыште император ваштареш вес тушман лектын — тиде Швейцарий. Швейцарийлан кардинал Ришелье полшен. Тудо, германский императорын властьше виянмаш Францийлан лудыкшым ышта, манын шотлен. Швейцарий дене Ришелье переговорым тунгалын да, тудо император ваштареш войнам тунгалеш гын, шведский король Густав-Адольфлан идалык еда кугу субсидийым (оксам) пуэн шогаш сьрен.

Войнаш ушнымаш Швейцийн интересшылан келшен. XVII курымлан Швеций северный Европышто кугу вийыш савырнен. Тудо захватнический политикым шуктен шоген. Швед-шамыч Балтийский теныз воктенысе серлам чыла гаяк шке кидышкышт налыныт. Нуно Ливоний деч Эстлендийым руалтен налыныт, Россий деч Столбовский мир почеш Ладожский областтым да Нева агым налыныт. Польша деч нуно Лифляндийым шупшын налыныт. Финляндийым нуно XII курым гычак шке кидыштышт кученыт. Швеций шкеже шагал торгаен, но егмландым шуко шупшын налмыж дене Балтийский портлаште торгайыше моло эл-шамычын корабльышт деч кугу пошлыным налын шоген. Балтийский тенызын немецкий серлаже швед-шамыч кидыш логалеш гын, Балтийский тенызыште торгаймаш гыч налме пошлина пўтынек Швейций кидыш верештеш ыле. Сандене Густав-Адольф Ришельен ойжо дене куанен келшен. Тиде жапыште швед-шамычын армийышт Западный Европышто эн чапле армий улмаш, тушто тарлыме салтак-шамыч лийын огытыл, а эрыкан кресаньык-шамыч кокла гыч воинский повинность почеш погымо войска улмаш. Густав-Адольф армийышке пенгыде дисциплиным пуртен. Тудо пехотын кредалме тактикыжым саемден. Тушманын ик гана лўйымб жапыште тудын салтакше кум гана лўен кертын. Тудо шке войскажлан куштылго да писын кусныл кертше полевой артиллерийым пуэн да кавалерийский атакым ыштыме годым у построенийым пуртен. Ончыч имнешке-шамычын неле да келге стройыштым ишке форманым ыштат улмаш, тудо кредалмашке йортен пурен. Густав-Адольф тидын олмеш кавалерийым кок могырыш кумдан шарен, ик линейыш шогалтен, атакым ыштыме годым кавалерий талын кудал пурен. Кавалерийын кенета атакватлымашыже шукыж годым сенымашке конден.

Густав-Адольф 1630 ий кенежым Германияыш миен лектын да ятыр вере кугу сенымашым ыштен. Австрийын столицыже Веналан лўдыкшб лийын. Императорлан адакат Валленштейн деч полышым йодаш логалын. Валленштейн император деч пеш кугу наградым да шкенжын сенен налме пўтынь мландыште озаланаш правам пуаш йодын. Тудо вашке кугу войскам поген. 1632 ийыште Люцен воктене кугу чапан кок полководецын армийышт коклаште кредалмаш лийын. Швед-шамыч сененыт, но Густав-Адольф кредалмашеш колден.

Война умбакыжат шуйнен. Валленштейн шкенжын кугу армийым утарен кодаш тыршен, сандене императорлан каласыде швед-шамыч дене переговорым тўналын. Император шке полководецше деч швед-шамыч деч лўдмыжб дечат угларак лўдаш тўналын. Император офицер-шамычым оксам пуэн шке векеже савырен да Валленштейным пуштыктен.

Густав-Адольфын колымекыже шведский армий ончычсо дисциплиныжым вашке йомдарен да Валленштейнын гаяк то-

лышо-шамычын бандышкышт савырнен. Шведский армият, императорский армият Германыйым чаманыде толеныт да шалатылыныт.

**Войнаште
Францийын,
Испанийын,
Польшын, Рос-
сийын участ-
воватлымышт.**

Франций ынде войнашке шкак ушнен. Тудын войскаже Германыйын пүтынь юго-западшым пеш чот шалатыл пытарен.

Кумло ияш войнаште Европысо чыла эл-шамычат участвоватленыт, манаш лиеш. Германский императорын союзникше реакционный католический эл-шамыч — Испаний ден Польша лийыныт. Тиде союзым пентгыдемдаш иезуит-шамыч кугун полшеныт. Испаний императорлан войска дене полшен. Адакшым Испаний шкенжын ончычсо куатшым пörтылташ да Голландийым уэш шке кид йымакыже налаш шонен. Польша императорын тушманже улшо Шведий ваштареш кредалын да императорлан егшамычым да припасым пуэн шоген.

Россий шкенжын тун тушманжым — панский Польшым лушкыдемдышаш верч тыршен. Сандене тудо Столбовский мир деч вара Шведийлан полшен, тудлан киндым да тар ыштымаште күлшö селитрым пуэн шоген.

**Вестфальский
мир.**

Германыйым швед ден француз-шамычат, тарлыме немецкий банда-шамычат пеш чот толеныт да шалатылыныт. Но германский князь ден дворян-шамыч шкеныштын йомдарымыштым вашке пörтылтенит. Нуно элым толымо дене поеныт. Элым пустандымаш дене пайдаланен, нуно кресаньык-шамычын мландыштым шупшын наледеныт, а кресаньык-шамычлан эше утларак барщиныште пашам ыштыктеныт. Кумлоияш война Германыйыште крепостной правалан виягашыже полшен.

Война Вестфальский мир дене пытен (1648). Франций Эльзасын ужашыжым налын, швед-шамыч Одерын, Эльбан да Везерын агыштым налыныт. Тыгеракын, Германыйын судно коштмо эн күлешан энерлажын тенгызыш лекме агышт швед-шамычын кидышкышт логалын.

Но война эн кугу результатше тыгай лийын: немецкий князь-шамыч император деч йörшеш зависитлыдыме лийыныт. Нуно шке шонымышт семын вес государство-шамыч дене союзым да договорым ыштен кертеныт. Германый 296 тыгыде государствовлан шеледалтын, тулеч посна, имперский рыцарь-шамычын владенийышт тужем утла шотлалтын, нунат шке шотышт дене иленыт. Тыгеракын, Вестфальский мир князь-шамычын императорым йörшеш сенгымыштым ончыктен. Германский князь-шамыч эркын-эркын неограниченный монархыш савырненыт. Европысо шолдра государь-шамычын койышыштым ончен, нунын кокла гыч кажныже шергын шогышо дворым поген, шке армийжым ыштен да шке подданийже-шамычым чаманыде эксплуатироватлен.

**XVII курым
кыдалнысе
международ-
ный положе-
ний.**

Война гыч императорын союзникше-шамычат-лушкыдем лектыныт. Голландец-шамыч испанский флотым шалатен пытареныт. Испанийлан Голландийым шке кид йымакыже налаш шоны-машыжым йӧршеш кудалташ логалын. Польша Балтийский тенгыз воктенысе мландыжын кугу-рак ужашыжым йомдарен, тиде мланде ынде швед-шамыч кидыш каен. Украинский калыкын восстанийже да тудын Рос-сий дене ушнымашыжат Польшылан кугу энгекым ыштен.

Зато Франций ден Швейцариялан пайда лийын. Францийын международный положенийже виянгын. Тудо, кӱлешан терри-торийым налме деч посна, шкенжын пошкудыжо-шамычын — Германий ден Испанийын лушкыдеммышт денат виянгын.

Шола серысе Украиным шке декыже ушмо дене Россият виянгын. Тудо ынде лушкыдемше да эреак волен шогышо панский Польша деч кугунжак лудын огыл.

**Италийын
волымашыже.**

XVII курымашто Италий пеш чот волен шоген. Ожно Европысо элла кокла гыч эн поян улшо Италийын торгайыме пашаже чарнен шогалын. Средиземный тенгызын восточный ужашыштыже да Северный Африкыште турок-шамычын озаланымашышт Средиземный тенгызыште торгайыме пашам кӱрлын. Торгаен коштво тунг тенгыз корно-шамыч океан серла воктеке кусненыт да Италий деч торленыт. Итальянский государство-шамыч икте-весышт дене кредал иленыт. Элын ятыр ужашыжым вес эл-шамыч руалтен налыныт. Католический реакциейн осаланымашыжат эллан кугу энгекым конден. Папа-шамыч ден инквизиций эрыкан шонымашын кажне ойыпшым чаманыде шыгыремде-ныт. Калыкым моткоч пычкемыште ашненыт. Европын эн поян да эн просвещенный элже гыч Италий ик эн йорло да эн почеш кодшо элышкыже савырнен.

**Турцийын
волымашыже.**

Кугу Турецкий империят волаш тунгалын. Тудо сенген налме мланде-шамычын поянлыкышт де-не да сенгеме калык-шамычым пеш осалын пызырыме дене гына илен. Сенген налме мландыла гыч султан ден турецкий звать мучашдыме поянлыкым налын шогеныт. Но турок-шамыч кокла гыч шукушт сенгыше элласе населе-ний дене пырля эксплуатироватлыме кресаньык-шамыч лий-ыныт. Поян турок-шамыч ынде шке коклаштышт дворец ден паркыштын моторлыкышт дене, свитын мотор чиёмже дене моктаненыт. Тиде поян илышлан пеш шуко окса кӱлын, тудым налог дене погеныт. Налогшо шемер калык умбак эре утларак да утларак нелем возын шоген. Эше Сулейман Великолепный-ын виктарымыже годымак кресаньык-шамыч ден олесе йорло-шамыч коклаште пудранымаш тунгалын.

Турцийыште военный деспотизм озаланен. Турецкий госу-дарством султан — Халиф виктарен шоген. Тудын властьше нимо денат шыгыремдалтын огыл. Тунг вельможа-шамыч гыч

тунгалын йорло-шамыч марте чыланат „султанын кулжылан“ шотлалтыныт Каже подданийын илышыже да погыжо султанын кумылжо деч зависитлен. Но султан-шамыч шке гвардий-ышт — янычар-шамыч деч зависимостьшко логалыныт. Янычар-шамыч султан-шамыч деч поян пӧлекым налын шогеныт, янычар-шамычын начальникишт писын поеныт. Янычар-шамыч чӱкыдынак шке шонымышт почеш султан-шамычым троныш шынденыт да трон гыч коранденыт.

Османский империйын военный виже тунг шотышто феодал-шамыч лийыныт. Нуно султанын ужмыжӧ почеш войнашке лекшаш да шкешт дене пырля ончыктым наре воин-шамычым кондышаш улыт улмаш. Тидлан нуно мландым налын шогеныт. Нуно султанын ужмыжӧ почеш войнаш ӧкым каеныт, служитлыме деч кузе гынат коранаш тыршенит. Утыж дене кугу пошлиным налмаш Турцийын торгайыме пашажым кӱрлын. Америкым почмылан да Индийыш кайыме тенгыз корным мумылан кӧра торгаен коштмо тунг корно-шамыч Средиземный тенгыз гыч Атлантический океаныш кусненыт, торгайыме паша тидланат волен шоген.

XVI курым мучашлан турук-шамычын вес эллам сеген наледымашышт чарнен. Тидын дене пырляк султан ден турецкий знатым пойдарыше добычат толмым чарнен. Шкеныштын мотор илышыштым шуйышашлан нуно налогом кугемденит да шемер-шамычым эксплуатироватлымыштым вияндыт. Деспотла виктарен шогаш да налогом погаш пеш цуко чиновник кӱлын, нуныжо взяткым налмышт дене да оксам погымышт дене населенийын шемер массыже умбак вочшо пызырымашым эше утларак нелемденит. Тиде чылажат Османский империйын негызшым эркын-эркын шолдыртен шоген.

Турук-шамычын кид йымалнышт орланен илыше Балканский полуостровысо да Закавказьесе калык-шамыч шке национальный культурыштым пенгыдын кученыт. Турук-шамычын озаланымышт ваштареш нунын виян торешланымашышт Османский империйым шолдыртен. Турук-шамычын кид йымалнышт илыше калык-шамыч Восточный Европышто пенгыдемын да вияннын шогышо держава умбак — Россий умбак ушанен онченыт.

XXV ГЛАВА.

ХVI КУРЫМЫШТО ДА ХVII КУРЫМЫН ПЕРВЫЙ ПЕЛЫШТЫЖЕ ТЕХНИКЫН, НАУКЫН ДА ИСКУССТВЫН КУШМАШЫШТ.

Техника Феодальный строй озаланыме годым техника
виянмаш. пеш эркын виян шоген. Яллаште крепостной-шамыч, олалаште ремесленник-шамыч курым тыч курымыш ачашт ден кочаштын паша ыштыме йӧнышт денак, нунын узгарышт денак пашам ыштен иленыт. Цеховой

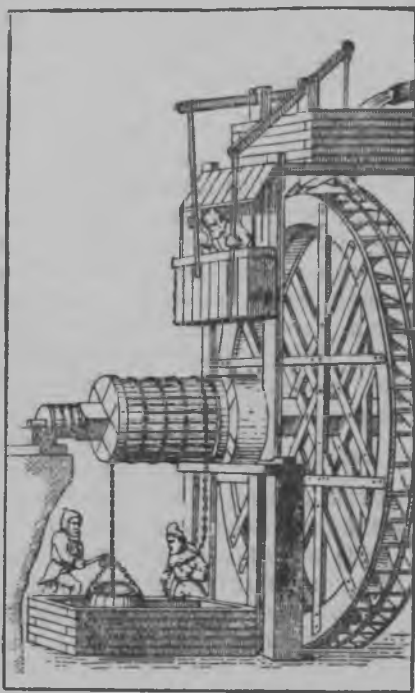
правило даже кеч могай у техникым пурташат чарен. Но XVI курым гыч (Италийыште тулечат ончыч) промышленностьыштат, ял озанлыкыштат техникым саемдаш тўналыныт.

Английыште да Голландийыште ял озанлык кугу сенгымашке шуын. Шолдра озанлык-шамыч мланде пашаште тошто йбным кудалтеныт, кум пасу гыч шуко пасушко кусненыт. Нуно вольык урлыкым саемденыт, ял озанлык пашамыштыме узгарым кельштареныт. Тидлан кбра ял озанлык деч налме доход ятырлан кушкын, но тидын дене шолдра озанлык-шамыч гына пайдам налын кертыныт. Кресаньык-шамыч йорлештыныт, нунын мландыштым помещик-шамыч руалтен наледеныт.

Металлургийыштат ятыр вашталгыш лийын. XV курымышто шуко кўртным левыкташ лийме кўкшў конга (домна) пурталтеш. Тушто температурым кўлеш нарыш кўзыктышашлан кугу пошым ыштеныт, тиде пошыжым вўд орава дене пошеныт. Вўд двигателым шахтыла гыч рудам лукмаштат кучылтыныт.

Металл левыктыме пашам саемдымылан кбра чойын ядрам, але картчым шушкын лўйыман кугу орудий-шамычым ыштат йбн лийын. Пычалым саемден кельштареныт. Ончыч пычал пеш неле улмаш, иктаж вере энертыктен гына тудын дене лўяш лийын, тарым ылышташ шўрттым чўкташ кўлын. XVI курымышто ятыр куштылгырак да кучылташ йбнан улшо кремневый суран пычал лектын. XVII курымышто пычал вуеш шыкым пыжыкташ тўналыныт.

Тенгзыште коштмо пашаште кугу сенгымашке шумо улмаш. Голландийыште да моло эллаштат мўндўр океанлашке кошташ йбрышў 1000 тонна дечат утла нелытан кугу да пеныгде судно-шамычым ышташ тўналыныт. Мардеж кеч кушкыла пумымо годымат кўлеш велке каяш полшышо пеш сложный парус-шамычым шонен луктыныт. Компасым тулеч ончычак паленыт. Тенгзыште коштмо годым точный шагатым (хронометрым), подзорный пучым, виш тенгзыште кораблын кушто улмыжым палыме инструментом — секстантым кучылташ тў-

Вўд вий дене пordшб двигатель.

җалыныт, градусный сеткан точный картым ышташ тўғалыныт.

**У мланде-
шамычым
почмаш.**

Европеец-шамычын суднашт, у поянлыкым кычалын, чыла тенгызлаште да океанлаште коштеденыт. Нине путешествийла годым ятыр у мландым почмо. XVII курым кыдалне голландец Тасман Австралийын серлажым шымлен, Тасманийым, Новый Зеландийым, Тонг ден Фиджи островлам почын. Тиде жапыштак руш промышленник ден казак-шамыч Северный Азийысе шымлыдыме мландышке коштыныт. Нуно Восточный Сибирьын кумда мландыжым почыныт да шымленят. Поярков Амурын кузе йогымыжым тенгызыш шумеш шымлен. Тудын почеш тиде мландым руш колонийыш савырышашлан Хабаров Амурым шке кидыш налаш төчен. Казак Семён Дежнев в XVII курым кыдалан Азий ден Америкым ойырен шогышо проливым почын (варажым тиде проливым Беринг проливманын лўмденят).

Коперник.

Ең-шамыч шке илыме планетыштым сайынрак пален налыныт веле огыл, сандалыкыште тудо могай верым налын шогымымат у семын умылаш тўғалыныт. Великий польский учёный Николай Коперник 1473 — 1543) астрономий шотышто кокла курымласе чыла умылымашым йөршеш вашталтыше моткоч кугу открытийым ыштен. Тудо доказатлен: Мланде шке шўдыржб йыр да моло планета-шамыч дене пырля Кече йырат пёрдын шога. Тыгай шонымаш древний мирысе южо учёный-шамычынат лектын улмаш, но тиде нунын гениальный тогдайымашышт гына лийын. Коперник тиде шонымашым планета-шамычын кусныл шогымыштым шотлен лүкмо дене эн первый доказатлен. Тиде, Мланде — сандалыкын центрже, манын, религийын туныктымыжым шоякыш луктын. Мланде — кавасе кап-шамыч кокла гыч иктыже гына, манын Коперник доказатлен. Коперникын открытийже черкын туныктымыжлан моткоч кугу ударым ыштен да тўням научно, материалистически умылаш корным почын. Коперник черкын шыгыремдымыже деч лўдын да „Кавасе кап-шамычын йыр пёрдымаш нерген“ лўман сочиненийжым колымыж деч ончыч гына печетлаш пуаш тоштын. Коперникын туныктымыжым Лютер пеш шыдын игылтын. Католический черкё тудын книгажым лудаш чарен да Коперникын туныктымыжо семын шонышо чыла учёный ден мыслитель-шамычым пеш чот шыгыремден.

Бруно.

Но наукин виянмашыжым черке чарен кертын огыл. Великий философ Джордано Бруно (1548 — 1600), Коперникын туныктымыжо негызеш, сандалыкын у сўретшым почын ончыктен. Сандалыкын мучашыже уке да тушто шотлен пытараш лийдыме шуко тўня-шамыч улыт, манын ойлен тудо. Мемнан ужмо шўдыр-шамыч мемнан кече системына гай тўня-шамычын центрешт улыт. Сандалык, черкын туныктымыжо семын, юмын шонымыжо почеш огеш ыш-

Николай Коперник.

Джордано Бруно.

талт, а пұтынъ сандалык чыла вереат икгаяк улшо вашталт-дыме закон почеш виян шога, манын тудо. Брунолан Италий гыч куржаш верештын. Тудо Швейцарийыште, Францийыште, Английыште, Германийыште, Чехийыште коштын, чыла вереат шке шонымашыжым коден.

Италийыш пёртымекыже, тудо инквизиций кидыш логалын. Шым ийым тюрьмаште шинчен, но шке шонымашыж деч чакнаш келшен огыл. Черкын приговоржо почеш тудым 1600 ийыште Римеш йўлатен пуштыныт, капшым Тибр энерыш кудалтеныт.

Галилей.

Великий итальянский учёный Галилей м ат (1564—1642) черке шыгыремден. Галилей эн первый лу пачаш наре кугемдыше подзорный пуч дене кавам ончаш тўналын. Тудын шинча ончылныжо у тўня почылтын. Шудыр-шамыч Мланде деч моткоч тораште улмым первый гана пален налын. Тылзе курыкла да кратерла дене леведалт шогымымат ужын. Млечный Путь моткоч шуко шудыр-шамычлан шелалтын. Юпитер йыр пёрдшб спутник-шамычым пален налын. Каваште ты марте шинчыдыме моткоч шуко шудыр-шамыч койыныт. Галилей шкенжын пален налмыже нерген чылажымат „Звездный посол“ лўман книгашыже возен коден. Тиде книга тунамсе ең-шамычлан пеш кугу впечатленийым ыштен. Нуно тыге ойленыт: „Кузе Колумб у материкым почын, тугак Галилеят у сандалыкым почын“. Но Галилейын научный заслугыжо астрономический эскерымашыже дене гына пытен огыл. Тудо физический кап-шамычын куснылмо зако-

Галилео Галилей.

ныштым шымлен да научный механикылан негызым пыштен. Астрономий ден механикым тунемын, Галилей Коперникын туныктымашыже чын улмым пален налын. Тунам тудын ваштареш черке шогалын. Шымлуияш кугу учёныйым арестоватленыт, сукыктен шынденыт, Коперникын туныктымашыж деч чакныктеныт да Мландын пёрдымжӧ нерген ончыкжым ойлаш да возаш чареныт.

**Везалий.
Гарвей.**

Айдемын капкылжым тунемме шотышто

кугу сенгымашке шумо улмаш. Нидерландец Везалий (1514—1564) анатомий наукым ыштен. Колышо ег ка-

пым пучкедыме негызеш тудо „Айдеме капын ышталтмыже нерген“ кугу книгаг возен, книгаг пеш чапле сүрет-шамычым пуртен. Черке тудымат тўкыде кодын огыл. Испанский инквизиций тудым пушташ приговорым луктын улмаш, Филип II-ын коклаш пурымыжлан кбра гына тудо тулеш йулымӧ деч утлен. Филипп II тудлан колымашым Иерусалимыш миен толмаш дене алмаштен. Тушеч мӧнгеш толшыжла Везалий черланен да колен. Английский врач Гарвей (1578—1657) вўр коштмо системым тунем налын. Вўр коштмо системым эн ончыч Сервет почын улмаш, но тудым Кальвинин куштымыжӧ почеш йулатен пуштыныт. Гарвей лўмынак тыге палемден возен: тудо вўр коштмашым „енгын возымо книгажым лудмо дене огыл, а шуко енын капшым почмо дене, фактеш энертен“ тунемын.

**Френсис
Бэкон.**

Ен-шамыч эркын-эркын пўртўсым пален налын шогеныт, тудын вийжым шке кўлешлан кучылташ тунемыныт. Пўртўсын палыдыме вийже ончылно айдемын ончычсо ўнардымылыкше олмеш уш ден наукин вийыштан ўшанымаш лектын. Тидын дене пырляк палыдыме вий деч лўдмашеш да черкын авторитетшылан сокырла ўшанымашеш негызлалтше религий шолдырген шоген. Наукым у семын ончымашым знаменитый английский философ Френсис Бэкон (1561—1626) ончыктен пуэн. Шинчымашым налме йӧн эн чын—материальный тўням, пўртўсым тунеммаш улеш, манын Бэкон. Наукин виянмашыже тўням религийын мутшо почеш умылымаш гыч материалистически умылымашке нангаен.

**Общественный
учений-шамыч.**

XVI — XVII курымлаште общественный илышыште лийше кугу вашталтыш-шамыч, у класс-шамычын — буржуазий ден пашазе-шамычын шочмашышт, калык массын орланымашыже тунамсе эн сай енг-шамыч коклаште калыкым пызырымашын причинжым пален налме да общественный илышым тӧрлатыме корным муаш кӱлмо нерген шонымашым луктыныт. Раш ушан енг-шамыч обществын илышыштыже улшо осалын тӱн причинжым частный собственностин озаланымашыже ужыныт. Великий революционер Томас Мюнцер шушаш социалистический обществом уже тунамак ужын шоген да шке шонымыжым илышыш пурташ тыршен.

Великий мыслитель-шамыч частный собственность укеан идеальный общественный стройым сӱретлен ончыкташ тӧчен.

Томас Мор. Английский гуманист Томас Мор (1476 — 1535) 1516 ийыште книгаг возен. Шке книгажым тудо тыге лӱмден: „Государством эн чаплын ыштыме нерген да Утопий лӱман у остров нерген“.

XVI курымшто мландым печен налмылан да шорык ашнымаш вянгмылан кӧра английский кресаньык-шамычын могай кугу орлыкыш логалмыштым Мор пеш раш сӱретлен ончыктен. „Шорык-шамыч, — возен тудо, — енг-шамычым кочкыт, пасум, пӧртлам да яллам пустандат“. Ойган кресаньык-шамычым кузе шке мландышт гыч поктен колтат, нунын илаш кӱлшӧ чыла йӧныштым пытарат, кузе нуным бродягышке савырат, кузе нуно нигуштат пашам огыт му да сандене шужен колымо деч шолыштыт, кузе нуным сакен пуштыт, — тудо чыла возен. Пашам ыштыше-шамыч нужнаште илат, пашам ыштыде илыше-шамыч поянлыкеш йӧштылыт. Тудым причиныже — частный собственностин озаланымашыже. Частный собственность улмо годым кажныже мом кертеш, чыла шканже руалтен налаш тырша, сандене элын пӱтынӧ поянлыкеш сут ден вожылдымо-шамыч кидыш логалеш.

Тиде справедливый огыл улшо общественный стройым тагастарышашлан, тудо „Утопий“ лӱман фантастический островысо пиалан илышым сӱретлен ончыктен. Тиде островышто частный собственность уке да чыла енг-шамыч тӧр улыт.

Тиде островышто чыланат пашам ыштышаш улыт. Паша кече 6 шагат гына шуйна. Ремеслаште да ял озанлыкыште мо ыштен лукталтеш, чылажат пырля кучылтмашке кая. Кажне ешлан мо кӱлеш, тудым чылажымат общественный складла гыч але общественный рынkyште налыт. Эрыкан да куанен ыштыме паша пеш шуко продуктым пуа, сандене кажныжлан мо кӱлеш, тудым чылажымат пуалтеш. Утопийыште уш-акылеш, ваш-ваш полшымашеш да общий пайдаш негызлалтше общество европеец-шамычым ойгандарыше тӱрлӧ энгекем ок шинче. Тушто чыланат келшен, пиалан илат.

Томас Мор.

Томас Мор частный собствен-
ностью шинчыдыме общест-
вын кузе ышталтмыже нерген
пеш келгын шонен. Тудо
коммунистический обществын
южо могыржым чын сүретлен
ончыктен. Но тудо шукужым
ончылгоч ужын кертын огыл,
мутлан, техникын пеш чот
кушмыжым, шолдра машинный
производствын виянмыжым
ончыктен огыл. Санденак ту-
до шкенжын шонымо идеаль-
ный обществышкыже куллы-
кымат пуртен. Кул-шамыч эн
неле да лавран пашам ышты-
шаш улыт улмаш. Мор ончы-
кыжым пролетариатын виян-
машыжым ужын кертын огыл

да коммунистический обществышке пролетарский революций
гоч кайышашым шинчен огыл. Шкенжын сүретлен ончыктым
идеальный стройжым илышыште кузе ышташ лиеш, тидым
тудо шинчен огыл, санденак шкенжын пиалан островшымат
„Утопий“ манын лумден (грекла „уке улшо вер“ манме
лиеш). Варажым илышыште ышташ лийдыме идеальный обще-
ственный строй нерген кеч могай возымашымат „утопий“ ма-
наш тунгалынт.

Георги VIII годым Томас Мор лорд-канцлерын кугу долж-
ностьшым налын шоген да корольын шкенжын лишыл йолта-
шыже улмаш. Но тудо корольым черке вуйлатышылан шот-
лымо деч отказатлалтын да тидлан тудым казнитлен пуштыныт.

Кампанелла. Частный собственностью шинчыдыме идеаль-
ный обществым тугак итальянский мыслитель
Кампанелла (1586 — 1639) „Кечын олаже“ луман книгаш-
тыже сүретлен ончыктен. Кампанелла Италийын югыштыжо
шочын, тушто испанец-шамыч озаланеныт. Феодалный пызы-
рымаш да калыкын нужналыкше тыште Италийын моло ужаш-
лаж деч кугу лийын. Кампанелла испанский иго ваштареш
калык массын восстанийжым ямдылен. Но предатель-шамыч
лектыныт, тиде заговорым пален налыныт. Кампанеллым пеш
чот орландареныт да тюрьмаш шындыныт, тушто тудо 27 ий
шинчен. Но тюрьмат, орландарымашат тудын кумылжым тодыл
кертын огытыл. Тюрьмаште тудо „Кечын олаже“ нерген кни-
гам возен.

Мор семынак, Кампанелла шке книгаштыже частный соб-
ственностью шинчыдыме ег-шамычын пиалан илышышт нер-
ген возен: нуно чыланат пашам ыштат, паша почетный да
благородный сомыллан шотлалтеш. Но эн неле пашам, мутлан,

вынем кўнчымō пашам военнопленный-шамыч кокла гыч кул-шамыч ыштат. Чыланат кугу, чапле пōртлаште пырля илат. Йоча-шамычым государство онча. Йоча-шамычым ончыч наглядный йōн дене туныктат. Кечын олаштыже пōрт-шамычын чыла пырдыжешышт сўретлен пытарыме, тушто животный, кушкыл, минерал, геометрический фигура, ремесло пашам ыштыме ўзгар, географический карта, кугу ушан ең-шамычын портретышт сўретлен ончыкталтын. Қажне сўрет нерген кўчыкын почеламут дене умылтаралтеш. Йоча-шамыч модын коштымышт годым кўлеш шинчымашым налыт. Кампанелла физический воспитанийлан, гимнастика ден спортлан кугу значенийым пвэн.

Томас Мор ден Кампанелла у то пический социализмын представительже лийыныт. XIX курымышто гына Маркс ден Энгельс научный социализмлан тўнгалтышым пыштеныт. Научный социализм тогдайымашеш да фантазиеш огыл, а наукаын выводешыже негызлалтын да ынде мемнан элыште ышталтын.

Тиде жапыште айдеме тукымын илышыштыже лийын шогышо вашталтыш ден чытыралтмаш-шамыч великий писатель-шамычын творчествовыштышт сўретлалт кодыныт.

Сервантес. Испанийын пеш кугу писательже Сервантес (1547 — 1616) улмаш, тудо „Дон Кихот“ лўман гениальный романым возен. Йорло идальго Дон Кихот тошто рыцарский романлаште рыцарь-шамыч нерген лудын да Испанийыште XVI курымышто уэш странствующий рыцарь-шамычым ышташ шонен пыштен. Шонго имным кушкыжын, рўданше да пудыргышо латым чиен, тудо эл мучко кошташ кая. Тудын шонымашыже поро — тудо вийдыме да пызырен ашныме ең-шамычым аралынеже, осал да чын огыл ыштыше-шамычлан ўчым шуктынеже. Но тудо шке фантазийже дене ила, мардеж вакшым осал великанлан шотлен, тудын ваштареш кредалаш пижеш, тушманын армийжылан шотлен, шорык кўтў ўмбака керылтеш. Рыцарствын жапше уже эртымым тудо умлен ок керт. Чыным пōртылтышаш верч ыштыме чыла „подви́гше“ воштылтыш дене пыта, тудлан эре мыскылалташ да кыралташ веле логалеш.

Сервантес тунамсе Испанийын илышыжым сўретла, тыште Дон Кихот шканже верым муын ок керт. Но тунамак воштылтышын да пеле ушан, но чолга, поро да кугу кумылан рыцарь тудлан вашлияш логалме торжа, шояче, ханжа, модын-воштыл илыше вельможа-шамыч деч ятыр кўшнō шога. Сервантесын романже—шке курымжым илен эртарыше рыцарствым веле огыл, но тунамсе илышымат воштыл возымо сатира улмаш. Испанийысе высший класс-шамычын сут койышыштым, кугешнымашыштым, ханжествыштым йōрдымылан шотлен сўретлымыже годымак Сервантес калык кокла гыч лекше поро кумылан, айдемым чаманыше, айык ушан ең-шамычым моктен ончыкта. Сервантесын романже тўнямбалсе литературылан

Веласкес. Оливаресын портретше.

кугу влиянийым ыштен. Тудым мемнан жапыштат ең-шамыч йбратен лудыт.

Шекспир

Тунамсе ең-шамыч театральный представленийым ончаш йбратеныт, сандене Европышто театр йбратыме модыш лийын. Театр тунам пеш просто ышталтеш улмаш. Тудо кужакан йыргештен ыштыме форман лийын, мемнан театрыште партер улмо олмышто, покшелне леведышыже лийын огыл. Галерей-шамыч гына леведалтыныт, нунын йумалнышт ложа-шамыч ышталтыныт. Партерыште калык шоген. Партерыште да кўшыл галерейыште вер пеш шулдо улмаш сандене, поян огылжат театрыш пурен

кертын. Спектакль кечывал волгыдо годым каен. Декораций лийын огыл. Калык шинчyme зал ден сценым ойырышо пурдышат уке улмаш.

Лондонышто „Глобус“ лўман театрат тыгаяк улмаш. Тушто гениальный драматург Шекспирын (1564 — 1616) произведенийже-шамычым ончыктеныт, Шекспир айдемын чонжым пеш келгын шинчен, тыште тудын величийже. Тудо калыкклан шудене дене тўрлб ең-шамычын характерыштым почын ончыкта. Шекспир исторический драмылаштат, воштылтышан комедийлаштат ик семьянак уста писатель, но трагедийлаште тудо эн кўшнб шога. Тушто тудо кугу шонымашан, куатле волян ең-шамычын чон вургыж кучедалмашыштым пеш виян ончыкта („Гамлет“, „Отелло“, „Король Лир“, „Макбет“). Шекспир шке ильме жапыштыже гуманистический образованийын кўкшытыштыжб шоген. Тудо тўн шотышто демократический зрительлан возен, театрыште шуко вержым лач нуно налыт улмаш. Тудо калыкын куштылго йылме дене возен. Шекспирын гениальный пьесыже-шамыч кызтат огыт тоштем, сцена гыч огыт лек. Шекспирым советский театрыште поснак чот йбратат.

Веласкес.

Живописын искусствыжо пеш чаплын пелед шоген. XVII курымысо художник-шамыч коклаште поснак чот испанец Веласкес (1599 — 1660) ден голландец Рембрандт (1606 — 1669) ойыртемалтыт. Нуно коктынат великий художник лийыныт. Но тидыже тудлан пытен шогышо испанский король ден принц-шамычын, интриган-дворный-шамычын, знатьлан игылт воштылашышт лўмын кучымо пиалдыме шут-шамычын портретыштым пеш лач сўретден ончыкташыже мешаен огыл. Тудо калык илыш гычат

ятыр суретым суретлен. Тудын „Шудырышб - шамыч“ луман чылан палыме суретыштыже ковёр куымо мануфактурыш придворный дама - шамычын толмыштым ончыктым. Тушто йорло пашазе удрамаш-шамыч ден модын-воштыл илыше знатный дама-шамычым пеш раш танастарен ончыктым.

Тиде европейский живописыште мануфактурный пашазе-шамычын пашаштым первый гана суретлен ончыктымаш лийын.

Рембрандт. Голландский художник - шамыч шкеныштын жанран сценылаштышт да портретлаштышт пойышо буржуазийын ток да куанымашан илышыштым ончыктеныт. Художник-шамыч буржуазийын мбнгысб илышыжын моторлыкшым ончыктеныт. Тунамсе суретлаште темын илыше буржуа-шамычын куанен, моктанен ончышо тусыштым ужна.

Но голландский живописец-шамыч коклаште вес направленият лийын. Южо художник-шамыч революций жапысе нидерландский буржуазийын кредалмаш шулышыжымат арален коден. Нунын коклаште великий художник да гравер Рембранд (1606 — 1669) ойыртемайтеш.

Рембрандтын суретше-шамыч келге шонымашан да драматизман улыт. Тудо айдемын шум-чон илышыжым — шыдешкымым, куанымым, ойгырым, йбсланымым — моткоч устан почын ончыктен моштен. Тудын портретше-шамыч поснак чапле улыт. Рембрандтын тун йбнжб — волгыдо ден умылым пыштен моштымаш. Волгыдо чия дене тудо кап ден тусын моткоч шман оварген шогымыштым ончыктен моштен.

Рембрандтын чапше тудын илышыжын первый пелыштыже гына кугу улмаш. Тудын творчествыже мынар серьезныйрак да келгырак лийын, тудо голландский буржуазийын йодмыжлан тунар шагалрак келшен. Рембрандт шкет кодшо да мондалтше колен.

**Турлб укелан
ушанымаш да
осалланымаш.**

XVI да XVII курымлаште западноевропейский общество культурым виандыме шотышто ончык кугу ошкылым ыштен. Но айдемын эрыкан шонымашыжын да творчествыжын чыла тиде сенымашыже дене шагал ег гына пайдаланен. Калык масса веле огыл грамотым шинчыдыме да пычкемыш лийын, но дворянство ден буржуазийын высший кругыштат турлб тошто койышлан да турлб укелан ушаненыт. Кб наукин туныктымжо по-

Рембрандт.

чеш тўням пален налаш тыршен, тудым тюрма, орландарымаш, тулеш йўлатымаш вучен. Даже образованный ең-шамычат вувер кува ден локтызо кугызалан ўшаненыт. Нуным кузе пален налаш да кузе пытараш кўлмө нерген учёный-шамыч трактатым возеныт.

Западный Европысо чыла эллаштат тул ора-шамыч йўленит, тушак „вувер кува“, „локтызо кугыза“ да „еретик-шамычым“ йўлатеныт. Алхимик ден астролог-шамычын куктешмашышт кумдан шарлен улмаш. Государь-шамыч кокла гыч шукуышт кўлешан пашам решатлыме годым шўдырым ончен муведше астрологышт дене кангашаш кўлешлан шотленыт. Валлештейн походлашке коштымж годым астрологым пырля коштыктен, тудын дене кангашыде кредалаш тўналын огыл.

Суд-шамыч моткоч осал лийыныт. Черкын судшат — шуцко инквизиций — корольын судшат йодыштво годым осал деч осал йбвым кычалын орландареныт, судитлыме ең-шамычым пеш чот орландарен казнитленыт.

Осалланымаш, пычкемышлык, тўрлө укелан ўшанымаш эше Европышто озаланен. Но шинчымашын, айдемым чаманы-машын, эрыкан искусствын волгыдо ўжараже уже кынелаш тўналын. Тиде жапысе эн сай ең-шамыч, эше пеш рашак огыл гынат, у обществын ўмылкажым мўндўрчын ужаш тбченит. Тиде у обществыште классовой да сословный ойыртем ок лий, частный собственность ок лий, чыланат общий пиал верч пашам ышташ тўналыт да чынлыкын, наукин да айдемым йбратымашын принципешышт негызлалтше у культурым ыштат, манын нуно ўшаненыт.

Российын
XVI—XVII
курымласе
культурыжо.

XVI—XVII курымлаште Западный Европа тўнясе моло эллам эртен каен. Тушто капиталистический отношений лийын шога. Тудын корабльжешамыч тенгызла ден океанлаште тореш-кутынь коштыт. Тудо мландын мўндўр луклаштыже шкаланже колоний-шамычым ышта. Техника, наука да искусство виянме потышто тўняште первый верым налеш. Западный Европысо элла коклаште эн ончылно Голландий, Англий да Франций лийыныт. Россий виянме шотышто Западный Европа деч почеш кодын. Шўдө ий дене монгол-шамычын озаланымашышт, осал тушман ваштареш калыкын уло вийжым пыштен кужу жап годым кредал шогымаш тудын культурыжым вияндаш мешаен. Монгольский завоеватель-шамычым налын кудалтымеке, шке эрык дене илыше виян государствыш савырнымеке, Россий Западысе ончыл эл-шамыч дене вигак кылым кучен шогаш тўнал кертын огыл. Российын нисын кушмашыже пошкудыжо-шамычым лўдыктен, сандене тудын вийжым лушкыдемдаш да виянмашыжым кучен шогалташ шонен, тудын ваштареш нуно лўмын пырдыжым ыштеныт. Швейций, Польша, Турций Российым Западысе ончыл элла деч ойырен улыт да тудым Балтийский ден Шем теныз дек лук-

тын огытыл. Но, чыла нине чаракым ончыде, Россий шкенжын национальный культуружым ыштен да шкенжын культурный влиянийжым почеш кодро восточный областьлашке шарен. Руш ең-шамыч Юл вес велнысе да Сибирьсе палыдыме кумда верлам шымленыт да тушко илаш кусненыт, ончыч янлык поктылмашым да вольык ашнымашым гына шинчыше верлаште мланде пашам ышташ тўнгалыныт, рудам кычалыныт, корным ыштеныт, олалам нолтеныт. Российыште военный техникат чот виянгын. Тар дене лўйымбў оружий Русьышто уже Дмитрий Донской годымак кучылталтын. XVI — XVII курымлаште руш мастер-шамыч ола пырдыжым шалатылше кугу орудийым велен моштеныт. Кугыжалан Федор Иванович шогымо годым чылан палыме царь-пушка велалтын. XVII курымышто Тулаш оружейный завод ышталтын.

Москва Русский государствын политический центрже веле огыл, но тугак культурный центрышкыже савырнен. Тудо руш мастер-шамычын ыштыме храмлашт дене сылнештаралтын. Казань олам налме лўмеш ыштыме Василий Блаженныйын храмже византийский влияний деч посна, национальный стиль дене ыштыме йытыра, шке шотан архитектурыжо дене ойыртемалтеш. Пушкингым пўчкeden ыштыме тўрлем дене храм ден дворец-шамычым сылнештареныт. Тыгай тўрлемым ыштыше московский резчик-шамычын мастарлыкышт кушкын. XVI курым кыдал гыч Москваште книга печатлымаш тўналеш: московский первопечатник Иван Федоровын лўмжым чыланат палат. Варажым Иван Федоров шке пашажым Белоруссийыш да Украиныш кусарен. Тиде жапыште Русский государствыште тўн шотышто религиозный содержанияян книгам лудыныт. Но политический да экономический темылан возымо книга-шамычат лектеденыт. Иван Грозный кугыжа политический писатель улмаш. Изменник Курбскийлан колтымо посланийлаштыже тудо бояр-шамыч шотышто шкенжын пенгыде политикыжым чыныш луктын возен да кугыжан властьшын значенийжым шкенжын кузе умылымыжо нерген каласкален. Тидын вашеш возымо письмалаштыже Курбский феодальный аристократийын политический шонымашыжым виктарен возен.

XVI курымышто „Домострой“ возалтын. Тиде — еш илыш ден озанлык шотышто тунуктен каласымаш улмаш. Домострой еш коклаште пенгыде йўла улмым ончыкта, тунам ешын вуйжо ватыжлан, йочажлан да холопшо-шамычлан тўрыс праван оза улмаш.

Но Русьышто лўддымбў ончыл мыслитель-шамычат лийыныт, нуно крепостничествеш негызлалтше общественный стройым чот критиковатленыт. XVI курымысо политический писатель-шамыч (Феодосий Косой, Матвей Башкин) крепостной права ваштареш шогалыныт, национальность ден религийым ончыде, ең-шамычлан тўр правам пуаш канашеныт. Москваште ятыр политический сочинений лектын, нунын кокла гыч эн

онгайже „Степенный книга“. Тушто Владимир Святославич деч тўналын XVI курымын кокымшо пельже марте Русский государствн виян толмо историйже возалтын. Тушто кажне княжество нерген посна возалтеш да нунын кокла гыч каж-няжым тошкалтышлан, але „степеньялан“, шотлат; книга лўм-жат тышечак лектеш. Исторический сочинений-шамыч, Мос-ковский государство Византийский империй ден Киевский дер-жавым алмаштен, манын ончыктат; тыге нуно Московский государствн тўнямбалне налын шогымо значенийжым палем-даш тыршенит.

Москваште западноевропеец-шамычын географический от-крытийышт нерген пален налаш тыршенит, географий шотышто возымо книга-шамычым рушлаш кусарен луктыныт. Российн географический картыжым ыштенит. Борис Годунов годым Русский государствн „Кугу чертежшым“ ыштенит. Сиби-рьыште угыч почмо мланде-шамычын картышт ышталтын.

Турций кид йымаке логалше Сербий, Болгарий, Греций гыч, польский пан ден иезуит-шамычын украинский куьтурым тўнчыктараш тыршыме Украина гыч Москвашке учёный-шамыч толыныт. Нине учёный-шамыч Москваште у родиным муыныт.

Московский искусство религиозный темылан веле огыл, но моло темыланат сўретым ышташ тўналын. Портретный живо-пись шочын. Живопись утларак да утларак реалистический лийын шоген. XVII курымышто эн кугу живописец Семен Ушаков улмаш. Ушаков ден тудын ученикше-шамыч шке ончыланышт „илышысе семян“ сўретлаш задачым шынденит.

Монгол-шамычын пеш кугу энгекым ыштен кодымышт деч вара русский культура ончыко пеш кугу ошкылым ыштен. Но тудо западноевропейский культура деч алят почеш кодын толын. Азий гыч ыштыме неле удар-шамычым Россий шке ўмбакыже налын да Западный Европым арален коден, сандене тушто культура вольнан виян шоген. Россий ончылно эн кугу задача шоген: Западный Европысо ончыл эл-шамыч деч ойырен шо-гышо пырдыжым сўмырал шуаш.

XXVI ГЛАВА.

ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ НАКОПЛЕНИЙ. У ЖАПЫН ТЎНАЛТЫШЫЖЕ.

Тыгыде
производи-
тель-шамычым
кспроприро-
ватлымаш.

XV курым мучаш гыч XVII курымын пельже марте шуйнышо жап кокла курымлан пытартыш жапше маналтеш. Тиде жапыште феодализм озаланыше строй лийын кодын гынат, Западный Европысо ончыл эллаште тудо шаланащ тўна-лын да капиталистический строй шочын шоген.

Капиталистический строй пеш чот пызырымаш да шучко преступленийым ыштыме дене пенгыдемын. Тудын сеген тол-мыжо годым энгер вўд виса айдеме вўр йоген.

Феодалный эпохышто кресаньык крепостной улмаш, но тудын шке мландыже да паша ыштыме ўзгарже лийын. Феодалный олесе ремесленникын шке мастерскойжо да шкенжын паша ыштыме ўзгарже лийын. XV курым мучаш гыч кресаньык-шамычым экспроприоватлымаш (толымаш) тўналеш, тудо Английыште эн осалын эртаралтын. Кресаньык-шамычым ялге шке мландышт гыч ыкымеш поктен колтеныт да шке пашазе вий деч молыжым чылажымат йомдарыше пролетарийыш савыреныт. Шужен колымо деч нунылан шке пашазе вийыштым капиталист-шамычлан ужалаш да шке шуышыкышт эксплуатацийын омытажым чияш верештын. Кресаньык-шамычым ыкымеш экспроприоватленыт, мланде деч посна кодшо кресаньык-шамычым вўран законодательство чаманыде темдаш тўналын. Тыге капиталистический промышленностьлан да капиталистический ял озанлыкчан тарлалт ыштыше пашазе-шамычын кадрышт шочын. Тарлалт ыштыше пашазе-шамыч коклашке тугак паша ыштыме ўзгарыштым йомдарыше да мануфактурист-шамыч кид йымак логалше тыгыде мастер-шамыч ден подмастерье-шамычат ушненыт.

Буржуазийын поянлыкше кушмаш.

Тидын дене пырляк буржуазийын поянлыкшат кушкын толын. Буржуазийын поянлыкше вўран преступленийым ыштылме дене шочын. Тудлан шочашыже европеец-шамычын колонийлам янлыкча эксплуатироватлымашышт полшен. Нуно куллыкын эн осал формыжым угыч пуртеныт да колонийласе племя-шамычым южо вереже йоршеш пытареныт. Кул дене торгайыме денат кугу поянлыкым погеныт. Мануфактурылаште пашазе-шамычым чаманыде эксплуатироватлымашат кугу пайдам конден. Пытаргышлан, буржуазий государь-шамычлан ростовщический ссудым пуымыж денат кугу поянлыкым чумырен. Варажым тиде парым оксам тўлаш государство калык деч эре кушкын шыгышо налогым кўрын.

Феодалный эпохысо тыгыде производитель-шамычым экспроприоватлымашым да буржуазийын поянлыкше кушмашым Маркс „первоначальный накоплений“ манын лўмден.

Крепостной зависимость гыч утарымаш калыкчан нимогай куштылгылыкымат ыштен огыл. Феодалный эксплуатаций капиталистический эксплуатаций дене алмашталтын.

Буржуазий да обществын прогрессше.

Феодализм дене танастарымаште капитализм прогрессивный строй лийын. Феодалный эпохысо тыгыде производством шолдра капиталистический производство алмаштен. Техника ден наука писын вянаш тўналын. Тыгыде производстван, техникым эркын куштышо, чыла уым тушманла ончышо феодализм айдеме тукумлан ончыко вянгын каяшыже мешатлен. Рабовладельческий строй дене танастарымаште феодализмат прогрессивный строй улмаш, но тудым алмашташ капитализм толмеке, тудо реакционный строй лийын.

Буржуазий тунам прогрессивный класс лийын. Тудо феодализмлан шаланагыже да сұмырлашыже полшен. Прогрессивный класс уланыжо дене тудо реакционный вий ваштареш — феодальный религий ден черке ваштареш кучедалын, прогрессивный наука ден культурылан кушкашышт полшен. Но тунамак буржуазий эксплуататор-шамыч класс лийын, тудо калык массым эксплуатироватлен да шке кид йымалныже кучен. Техникын кушкын ончык кайымашыже буржуазийлан гына пайдам конден. Варажым буржуазий шкежат обществын ончык виян кайымаштыже, тудын промышленностьшым, ял озанлыкшым, культурыжым вияндымаште тун мешанчыкыш савырнен. Шкенжын буржуазный религийжым — лютеранством, кальвинизмом ыштымж дене буржуазий эрыкан шонымашлан ушынчырым да шемер калыкым шке кабалашкыже налаш у йоным ямдылен.

**Буржуазный
революций-
шамыч.**

Крепостной кресаньык-шамычын да олесе шемер массын кучедалмашыштым буржуазий феодализм-шамыч ден феодальный государство ваштареш кучедалмаштыже кучылтын. Калыкын вийже дене буржуазий феодализм-шамыч ден феодальный государство деч властым шке кидыш шупшын налаш тыршен. Но тидын годымак буржуазий калыкым йобратен огыл да, калыкын восстанийже буржуазный эксплуатаций ваштарешат савырнен кертеш, манын лудын.

Европышто первый буржуазный революций Германияштыште 1525 ийыште лийше великий крестьянский война лийын. Но тунам буржуазий калык восстаний деч лудын да феодализм-шамыч ончылан намысын сукен шинчын, сандене революций сенен кертын огыл. 1525 ийыште революцийын сеналтмашыже Германияштыште феодализмлан сенашыже йоным ыштен.

Европышто сенен кертше первый буржуазный революций Нидерландский революций лийын. Тудо северный Нидерландыште буржуазийлан сенымашым конден. Сенымаш калыкын вийже дене ышталтын, но тудын чыла саскаже буржуазий кидыш логалын.

Сенгыше кокымшо буржуазный революцийже XVII курым кыдалан Английыште лийын. Тиде революцийын исторический значенийже Нидерландский революцийын дечат кугу лийын. Тудо пұтынь тунясе историйыште кугу вашталтышым ышташ полшен. Английский революций гыч айдеме тукумын историйыштыже у период — у жапын историйже тунгалеш.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ ТАБЛИЦА

Курым		Ййла
V	Западный Римский империйын пытымыже	476
VI	Юстинианын кугыжалан шогымыжо . . .	527—565
VII	Арабский государствын лиймыже . . .	630
VIII	Испанийым араб-шамычын сенген нал- машышт	711—713
	Пуатъе воктене араб ден франк-шамы- чын кредалмашышт	732
VIII—IX	Карл Великий	768—814
	Карлын императорский титулым налмы- же	800
X	Олегын Византий дене договорым ыш- тымыже	911
	Священный Римский империйым ыш- тымаш	962
X—XI	Владимир Святославич	980—1015
XI	Ярослав Мудрый	1019—1054
	Багдадым сельджук-шамычын сенген налмышт	1055
	Английым норманн - шамычын сенген налмышт	1066
	Первый крестовый поход	1096—1099
XII	Владимир Мономах	1113—1125
	Саладинын Иерусалимым налмыже . . .	1187
XIII	Нылымше крестовый поход годым Кон- стантинопольым крестоносец-шамы- чын налмышт	1204
	„Латинский империй“	1204—1261
	Чингис-ханым императорлан уверта- рымаш	1206
	Вольностьын великий хартийже	1215
	Европышко Батыйын походом ышташ тўналмыже	1237
	Ледовый побоище (ий ўмбалне кре- далмаш)	1242
	Английште парламентым почмаш . . .	1265
	Пытаргыш (кандашымше) крестовый поход	1270
XIV	Францийште Генеральный штатым ыштымаш	1302
XIV—XV	Шудбияш война	1337—1453
XIV	Парижский восстаний	1356—1358
	Карл IV-ын „Шьртньӧ буллыжо“	1356

Курым		Ийла
	Жакерий	1358
	Чомпи-шамычын восстанийышт	1378
	Куликовский кредалмаш	1380
	Уот Тэйлерын восстанийже	1381
	Литва ден Польшын унийышт	1385
XV	Косово пасушто кредалмаш	1389
	Анкара тишне кредалмаш	1402
	Грюнвальд лишне кредалмаш	1410
	Ян Гусым йулатымаш	1415
	Гуситский война-шамыч	1419—1434
	Константинопольым турок-шамычын нал- мышт	1453
	Кына роза ден Ош роза кокласе война .	1455—1485
	Иван III	1462—1505
	Кастилий ден Арагоным иктыш ушымаш	1479
	Татарский игом налын кудалтымаш . .	1480
XVI	Гранадым испанец-шамычын сенген нал- мышт	1492
	Колумбын первый путешествийже . . .	1492
	Индийыш тенгыз корным почмаш	1498
	Индульгенцийым ужалыме ваштареш Лютерын шогалмыже	1517
	Магелланын туня йыр савырнымыже . .	1519—1522
	Германийыште кресаньык - шамычын войнашт	1524—1525
	Иван IV	1533—1584
	Мюнстерский коммуна	1534—1535
	Иезуит-шамычын орденыштым папан пенгыдемдымыже	1540
	Аугсбургский религиозный мир	1555
XVII	Ливонский война	1558—1583
	Нидерландский революцийын тунгалмыже	1566
	Варфоломейын йудшо	1572
	Сибирьыш Ермакын походом тунгал- мыже	1581
	„Сенаш лийдыме армадын“ пытымыже .	1588
	Российыште польско-шведский интер- венций	1605—1613
	Кумло ияш война	1618—1648
	Ришельен виктарен шогымашыже . . .	1624—1642
	Хмельницкийын восстанийже	1648
	Переяславский рада	1654

В У Й Л Ы М А Ш.

И К Ы М Ш Е У Ж А Ш.

К О К Л А К У Р Ы М Л А Н Т Ё Н Г А Л Т Ы Ш Ж А П Ш Е.

I глава. *Западный Римский империй да варвар-шамыч.*

- § 1. Варвар-шамычын общественный стройышт 6
- §§ 2. Западный Римский империйын шаланымыже 8
- §§ 3. Западный Европа варвар-шамычын сеген налмекышт. 8

II глава. *Восточный Римский (Византийский) империй да славян-шамыч.*

- § 1. Римский империйым угыч ышташ точымах 11
- § 2. Революционный движений да варвар - шамычын сөгымашышт 18
- § 3. Византий да славян-шамыч 20
- § 4. Византий VIII — XI курымлаште 23

III глава. *Арабский халифат.*

- § 1. Араб-шамычын сеген налмашышт 28
- § 2. Халифатын шаланымыже 34

IV глава. *Франкский государство.*

- § 1. Франкский государство Меровинг-шамыч годым 37
- § 2. Первый Каролинг-шамыч 40
- § 3. Карл Великий 42

V глава. *Западный Европа IX — XI курымлаште.*

- § 1. Феодалный стройын озаланымашыже 45
- § 2. Империй ден папство 54
- § 3. Западный славян-шамыч 61

VI глава. *Киевский Русь . . . . . 66.*

VII глава. *Кокла курымла тёнгалтышысе культура.*

- § 1. Западный Европа 72
- § 2. Восточный Европа 75
- § 3. Халифатыш пурышо эл-шамычын культурушт 78
- § 4. Индий 80
- § 5. Китай 83

КОКЫМШО УЖАШ.

ЕВРОПА ДЕН АЗИЙ ХІ — XV КУРЫМЛАШТЕ.

VIII глава. XI — XIII курымласе олала да торгайымаш	89
IX глава. Крестовый поход-шамыч.	
§ 1. Крестовый поход-шамычын тўнгалмышт	98
§ 2. Умбақыже лийше крестовый поход-шамыч.	103
X глава. Монгол-шамычын сенен налмашышт.	106
XI глава. XII—XIII курымласе илыш йўла ден культура.	
§ 1. Кресаньык ден феодал-шамычын илышышт.	111
§ 2. Оласе калыкын илышыже	116
§ 3. Религий ден черке	118
§ 4. Школ, наука да искусство	127
§ 5. Восток ден Русьын культурышт	131
XII глава. Феодалный мочархий-шамычын пенгыдеммашышт.	
§ 1. Франций ден Англий XI — XIII курымлаште	135
§ 2. Шўдбняш война да кресаньык-шамычын восстанийышт	144
§ 3. Франций ден Англий Шўдбняш война деч вара	154
§ 4. Испаний XI — XV курымлаште	159
§ 5. Русский государствын лиймыже (XIV — XV курымла).	164
XIII глава. Германий XII — XV курымлаште.	
§ 1. Италийын мландыжым шупшын налмаш	169
§ 2. Востоқышто ег мландым шупшын наледымаш	173
§ 3. Ола-шамыч, Германийын шеледалтмашыже	177
XIV глава. Чехий XII — XV курымлаште да гуситский движениий	180
XV глава. Италий XIII — XV курымлаште	185
XVI глава. Юго-восточный Европа ден Азий XIV — XV курымлаште	194
XVII глава. Европын XIV — XV курымласе культурыжо.	
§ 1. Италянский Возрождениий	201
§ 2. Английысе, Францийысе, Нидерландысе да Германыйысе гуманист-шамыч	207
§ 3. Восточный Европын культурыжо	210

КУМШО УЖАШ.

КОКЛА КУРЫМЛАН ПЫТАРТЫШ ЖАПШЕ

XVIII глава. Географийыште у элла ден корнылам почмаш да колоний-шамычым руалтен наледаш тўнгалмаш	213
§ 1. Америкым да Индийыш кайыме тегыз корным почмаш	214
§ 2. Европеец-шамычын колониальный политикышт.	216
XIX глава. Реформаций да крестьянский война.	
§ 1. Германий реформаций вашеш	222
§ 2. Реформацийын тўнгалтышыже	224

§ 3.	Крестьянский война	226
§ 4.	Кокла шотан реформацийым пенгыдемдымаш	229
§ 5.	Кальвинизм. Католический реакций	233

XX глава. Францийсе абсолютный монархий.

§ 1.	Королевский властын пенгыдеммашыже	236
§ 2.	Францийште лийше гражданский война	238
§ 3.	Францийште абсолютизмын пенгыдеммыже	242

XXI глава. Англий XVI курымышто да XVII курым тунгалтыште.

§ 1.	Английште капитализмын вянгаш тунгалмыже	245
§ 2.	Королевский абсолютизм ден реформаций	247
§ 3.	Торгайыме шотышто кучымо политика	250

XXII глава. Нидерландский революций.

§ 1.	Нидерланд Испанийын кид йымалныже	252
§ 2.	Нидерландысе революций	254
§ 3.	Голландий XVII курымышто	258

XXIII глава. Россий ден Польша XVI курымышто да XVII курымн первый пелыштыже.

§ 1.	Российын шуко национальностян централизованный государствыш савырнаш тунгалмыже	260
§ 2.	XV — XVII курымлаште Польшышто пан-шамычын озаланымашышт	270
§ 3.	Российште крестьянский война да польско-шведский интервенций	272
§ 4.	Русский государство XVII курымн первый пелыштыже	274

XXIV глава. Кумло ияш война да XVII курым кыдалнысе междунаровный положений.

278

XXV глава. XVI курымышто да XVII курымн первый пелыштыже техникын, наукин да искусствын кушмашышт.

284

XXVI глава. Первоначальный накоплений. У жапын тунгалтышыже.

296

1851 Г.
Апр. № 912

4462

Редактор *Е. Янгильдин.*
Корректор *Л. Васильев.*

Сдано в производство 23/IV-1951
Подписано к печати 6/VI-1951 г.
Э-00181 Печ. л. 19,0. Учетно-
издательских листов 20,0
Заказ № 61, Тираж 15000.
Бум. 60x92/16, Цена 5 руб 25 коп.

Типография Марполиграфиздата
при Совете Министров
Марийской АССР
г. Йошкар-Ола, Советская, 104.

SI-13000/3

Акше 5 тен. 25 ыр.
Цена 5 руб. 25 коп.

23327

Мар.

3-1063

Е. А. КОСМИНСКИЙ

ИСТОРИЯ
СРЕДНИХ ВЕКОВ

учебник для 6—7 классов
средней школы

На лугово-восточном
марийском языке